

CMENTARZYSKA SPOŁECZNOŚCI
KULTURY MIERZANOWICKIEJ
NA WYŻYNIE SANDOMIERSKIEJ

CZĘŚĆ 1.
OBRZĄDEK POGRZEBOWY

COLLECTIO ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIS
TOMUS XXIV/1

COLLEGIUM EDITORUM

Sylwester Czopek, Michał Parczewski,
Andrzej Pelisiak, Zbigniew Pianowski, Aleksander Sytnyk,
Marcin Wołoszyn

Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Jerzy Tomasz Bąbel

Cmentarzyska społeczności kultury mierzanowskiej na Wyżynie Sandomierskiej

**Część 1.
Obrządek pogrzebowy**

Rzeszów 2013

Redaktorzy tomu
Sławomir Kadrow
Wojciech Brzeziński

Korekta
Autor
Magdalena Rzucek

Tłumaczenia
Anna Skucińska

Ilustracja na okładce
Widok eponimicznego stanowiska w Mierzanowicach, pow. Opatów. Fot. J. T. Bąbel

© Copyright by Jerzy Tomasz Bąbel
© Copyright by Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

NARODOWY INSTYTUT
DZIEDZICTWA
NATIONAL HERITAGE BOARD OF POLAND

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.

FUNDACJA

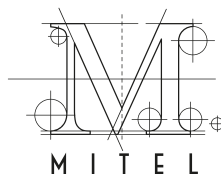

RZESZOWSKIEGO OŚRODKA
ARCHEOLOGICZNEGO

ISBN 978-83-7667-146-8

WYDAWCA

35-210 Rzeszów, ul. Baczyńskiego 9, tel./faks 17 250 26 52

OD REDAKCJI

Mam przyjemność przekazać w ręce archeologów i miłośników pradziejowej przeszłości naszego kraju oczekiwane od dawna dzieło pt. *Cmentarzyska społeczności kultury mierzanowickiej na Wyżynie Sandomierskiej*. Jego rdzeniem są materiały wspomnianej kultury z cmentarzyska w Mierzanowicach. Ukazuje się ono blisko 80 lat po zakończeniu prac wykopaliskowych przez Kazimierza Salewicza na eponimicznym stanowisku kultury mierzanowickiej i 25 lat po obronie pracy doktorskiej Jerzego Tomasza Bąbła, której były jednym z głównych przedmiotów. Kluczowe dla zrozumienia początków epoki brązu w Europie Środkowej zabytki, pierwszej złotej epoki w dziejach naszego kontynentu, uległy niestety zniszczeniu w pożarze magazynów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie w 1991 roku. Niniejsza publikacja przywraca więc do życia środowisku naukowemu ważny i liczny zbiór źródeł do badań i analiz odległej przeszłości ziem polskich. Dzieło Jerzego Tomasza Bąbła wydobywa z niebytu i udostępnia społeczeństwu istotny fragment narodowego dziedzictwa kultury. Jest to zasób reliktyw przeszłości godny rejestracji dla dobra ogółu oraz prze-

kazania następnym pokoleniom. Jakość publikowanego w tych dwóch tomach opracowania naukowego, nieistniejącego już w większości zbioru zabytków sprawia, że ma ono szansę stać się istotnym elementem zespołu akceptowanych i zrozumiałych wartości (pra)historycznych, współkształtujących poczucie naszej tożsamości oraz formy komunikowania się z innymi społeczeństwami i autorefleksji nad własną przeszłością.

Ukazanie się tego dzieła jest optymistycznym i widomym znakiem pokonania trudności obiektywnych oraz usunięcia na dalszy plan naukowych, personalnych, ambicjonalnych, często jałowych sporów. Dwutomowa publikacja *Cmentarzyska społeczności kultury mierzanowickiej na Wyżynie Sandomierskiej* nie byłaby możliwa bez wieloletniej determinacji jej Autora Doktora Jerzego Tomasza Bąbła. Znalazł On w końcu zintegrowane wsparcie środowiska archeologicznego skupionego głównie w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, w Narodowym Instytucie Dziedzictwa oraz w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie.

Sławomir Kadrow

Motto:

„Ludzie są jak te liście, co się zielenią na drzewie.
Jesienią wicher je strąca na ziemię, lecz gdy nadejdzie
kwietna pora wiosny, lasy znów odziewają się liśćmi.
Tak pokolenia ludzkie: jedno ginie, drugie się rodzi”.

Iliada VI, 146–150

„Mamy wszelkie podstawy, by pamiętać, że nasze
współczesne warunki życia zawdzięczamy walce,
cierpieniom, bohaterskiemu wysiłkowi i wytężonej
pracy naszych barbarzyńskich i jeszcze bardziej
odległych przodków”.

Lewis H. Morgan

SPIS TREŚCI

Od Redakcji	5
Od autora	11
1. Zagadnienia wstępne	13
1.1. Cel i zakres pracy	13
1.2. Stan i źródła do badań obrządku pogrzebowego społeczności wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej	18
1.3. Metoda pracy	27
1.4. Podstawy chronologii cmentarzysk we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej	29
2. Cmentarzyska	35
2.1. Lokalizacja cmentarzysk	35
2.2. Wielkość cmentarzysk	44
2.3. „Wielokulturowość” cmentarzysk	49
2.4. Birytualizm cmentarzysk	50
2.5. Związki przestrzenne pomiędzy cmentarzyskami a osadami	52
3. Groby	55
3.1. Kształty jam grobowych i ich rozmiary	55
3.2. Ukierunkowanie jam grobowych	58
3.3. Obstawa kamienna	59
3.4. Trumny i inne „opakowania zwłok”	62
3.5. Ślady użytkowania ognia i inne zabiegi w grobach szkieletowych	68
3.6. Groby jedno- i wieloosobowe	70
4. Zmarli	73
4.1. Ukierunkowanie zwłok	73
4.2. Ułożenie zmarłych	78
4.3. Problem pochówków cząstkowych	90
5. Wyposażenie zmarłych	95
5.1. Analiza zabytków	95
5.1.1. Wyroby gliniane	95
5.1.2. Wyroby krzemienne	101
5.1.3. Wyroby kamienne	124
5.1.4. Wyroby z miedzi i brązu	124
5.1.5. Wyroby kościane	136
5.1.6. Wyroby „kombinowane”, tzn. łączone z kości i miedzi lub brązu	147
5.1.7. Wyroby fajansowe	148

5.1.8. Wyroby z muszli	150
5.1.9. Wyroby z innych surowców	153
5.1.10. Kości zwierząt i muszle	153
5.2. Podsumowanie	155
6. Próba rekonstrukcji obrządku pogrzebowego i jego zróżnicowania chronologiczno-kulturowego	179
7. Odzież i stroje pogrzebowe	207
8. Obrządek pogrzebowy we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej na tle obrządku pogrzebowego tego okresu na innych obszarach Małopolski	217
9. Społeczność we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej w świetle analizy obrządku pogrzebowego	225
10. Społeczność we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej w świetle danych antropologicznych	235
11. Kultura duchowa w świetle analizy obrządku pogrzebowego	241
12. Zakończenie	255
Wykaz cytowanej literatury	257
Summary	273

OD AUTORA

Tematyką kultury mierzanowickiej zainteresował mnie jeszcze w 1972 r. ówczesny kierownik Działu Neolitu Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, doc. dr hab. Jan Kowalczyk, który przekazał mi do opracowania dotychczas tylko częściowo opublikowane materiały z komentarzyska w Mierzanowicach, woj. świętokrzyskie.

Praca ta w wersji pierwotnej powstała w 1987 r. w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. W rok później jako rozprawa doktorska pt. „Obrządek pogrzebowy we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej”, której promotorem był prof. dr hab. Jan Machnik została obroniona przeze mnie w Instytucie Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. W tym samym roku została złożona do druku do wydawnictw PMA, gdzie jako dorobek tej instytucji miała zostać wydana możliwie jak najszybciej. Ponieważ tak się nigdy nie stało, jestem winny czytelnikom wyjaśnienie.

W roku 1991 tragiczny pożar jaki miał miejsce w PMA w Warszawie bezpowrotnie zniszczył większość opisywanych tu i analizowanych zabytków, dlatego też tom 2 niniejszego opracowania ma już charakter absolutnie źródłowy. Spalony blaszany barak typu „Zębiec” stojący na dziedzińcu Arsenалу pogrzebał wiele najcenniejszych i częstokroć jeszcze nieopracowanych zbiorów muzeum z okresu neolitu, w tym wiele zabytków ze Złotej sandomierskiej, Strzyżowa, Krzemionek itp. Zgorzała też znaczna część archiwaliów krzemionkowskich. Przez wiele tygodni przesiewaliśmy sitami pogorzelisko, wyciągając z niego uszkodzone, przepalone i w większości trudne już do zidentyfikowania artefakty. To jest niepowetowana strata dla naszej kultury. W tomie 2 niniejszej pracy znajdują się uwagi dotyczące stanu zachowania lub braku danego zabytku. Te, które ocalały z owej „apokalipsy” znajdo-

wały się w tym czasie w magazynach PMA w Rybnie koło Sochaczewa.

W 1993 r., roku śmierci badacza stanowisk archeologicznych w Mierzanowicach mgr. Kazimierza Salewicz, skrytą decyzją ówczesnego dyrektora PMA dr. Jana Jaskanisa rozprawa moja została usunięta z planów wydawniczych i złożona przez niego w archiwum muzealnym. W 4 lata później, a w 10 lat od napisania tej pracy, zostałem mimochodem na korytarzu muzeum poinformowany przez tegoż dyrektora, że PMA definitywnie rezygnuje z publikacji „materiałów mierzanowickich” a dalszy ich los powierza moim decyzjom.

Wnioski ogólne sygnalizowałem jedynie w skrótovej formie w publikacjach z lat 1993 i 1994a. Przez kolejne lata z 4 istniejących egzemplarzy mojej rozprawy znajdujących się w Warszawie, Krakowie i Lublinie mogło skorzystać tylko niewielu badaczy wczesnego okresu epoki brązu (m.in. S. Kadrow 1995; S. Kadrow, J. Machnik 1997; B. Bargieł, J. Libera 1997; W. Borkowski, Kowalewski 1997; J. Libera 2001; A. Kurzawska, H. Kowalewska-Marszałek 2010 i in.). Brak tej publikacji poważnie zaważył na badaniach tego okresu w Polsce, dlatego też w 1997r. postulowano o szybkie jej wydanie (J. Machnik 2000, s. 117; patrz podobna opinia: J. Libera 2010, s. 5). Po zmianie miejsca pracy kontynuowałem starania o jej wydanie drukiem. Niestety bezskutecznie. Ze względów pozamerytorycznych, niezależnych ode mnie, nie mogła się wtedy ukazać. Był to stracony czas wielu niedotrzymanych obietnic i przykrych rozczarowań.

Będąc już na emeryturze, na początku 2009 r. po raz kolejny zwróciłem się z propozycją opublikowania tej pracy przez Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, w którym przepracowałem blisko 30 swoich najlepszych lat życia. Instytucja ta swego czasu pełniła chlubną rolę centralnego muzeum archeologicz-

nego Polski i prowadziła badania w różnych częściach naszego kraju. Jej wkład w dokonania archeologii polskiej jest niezaprzeczalny. Po roku 1998, w wyniku reformy samorządowej i nieprzemyślanej decyzji polityków, muzeum to choć zachowało dawną, niestety już tylko mylącą nazwę, zostało zdegradowane – nad czym szczerze i głęboko ubolewam – do roli samorządowego muzeum województwa mazowieckiego. Z tego też powodu zainteresowanie obecnej dyirekcji publikacją dokonań „dawnego PMA” było, mówiąc najogólniej – werbalne. Materiały, które złożyłem w 2009 r. na ręce aktualnego dyrektora PMA, mimo ponawianych próśb nie odzyskałem nigdy. Pisemne próśby pozostały bez odpowiedzi. Takie są fakty. Pozostawiam je czytelnikom bez komentarza.

Dlatego też, z wdzięcznością a zarazem wielką ulgą przyjąłem w 2012 r. propozycję prof. dr hab. Sławomira Kadrowa z Uniwersytetu Rzeszowskiego. Wyrazy podziękowania ode mnie należą się także władzom Fundacji Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Instytutowi Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego i Narodowemu Instytutowi Dziedzictwa, które wspólnie podjęły trud opublikowania niniejszej pracy.

Praca ta różni się od wersji pierwotnej. Opóźnienia w druku zmusiły mnie bowiem do ponownego prze-redagowania tekstu i uzupełnienia go o nowe dociekania, refleksje i wnioski, które w międzyczasie pojawiły się w literaturze przedmiotu i do których sam doszedłem. Jednakże generalne obserwacje, jakie poczyniłem, wcześniej nie uległy zmianie.

Praca ta nie mogłaby jednak osiągnąć zamierzonego kształtu, gdyby nie wydatna pomoc szeregu zainteresowanych, życzliwych osób. Przede wszystkim chciałbym tu podziękować nieżyjącemu już badaczowi stanowisk archeologicznych w Mierzanowicach, panu mgr. Kazimierzowi Salewiczowi, którego cenne uwagi zamieszczone w wielu listach oraz bezpośrednie rozmowy z nim przeprowadzone w Kopenhadze, pozwo-

liły mi uporządkować zmieszane materiały z przedwojennych badań na tym stanowisku i zrekonstruować część brakujących planów. To była wieloletnia i bardzo owocna korespondencja prowadzona po obu stronach ówczesnej „żelaznej kurtyny”. Do swojej śmierci żywo był zainteresowany rzetelną i całościową publikacją materiałów mierzanowickich, nie oczekując dla siebie żadnych materialnych profitów (J. T. Bąbel 1993/1994: 1994b; J. T. Bąbel, S. E. Albrethsen 2010). W 20 rocznicę Jego zgonu mogę jedynie ze spóźnioną satysfakcją stwierdzić, że Jego wysiłki nie poszły na marne. Raz jeszcze Mu dziękuję.

Serdeczne dzięki za pomoc składam pani Wiesławie Gawrysiak-Leszczynskiej i nieżyjącym już pani Hannie Łęgowieckiej oraz panu Tadeuszowi Biniwskiemu. Wyrazy podziękowania należą się także mgr. Andrzejowi Ringowi, prof. dr Alicji Lasocie-Moskalewskiej, doc. dr. Witoldowi Dzbeńskiemu, mgr H. Kraińskiej, inż. Longinie Koziorowskiej, mgr. A. Girdwoyń i tech. T. Jezierskiej oraz innym osobom wymienionym dalej w tekście.

Specjalne podziękowania należą się ode mnie także panu prof. dr. Janowi Machnikowi, za życzliwe uwagi i cenne rady. Serdecznie dziękuję również uczestnikom mojej ekspedycji wojciechowskiej z lat 1973–1975, których ówczesny młodzieńczy entuzjazm i wielkie zaangażowanie miały znaczący wpływ na jakość prac wykopaliskowych. Wymienić tu muszę ówczesnych uczniów Technikum Hutniczo-Mechanicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim – Zdzisława Banaszewskiego, Macieja Bąbla i Adama Augustyniaka, studentkę Uniwersytetu Jagiellońskiego – Joannę Rodziewicz oraz jej brata Tomasza. Dziękuję również mojej żonie Małgorzacie za jej ciężką pracę wykopaliskową, zaangażowanie w moich terenowych zmaganiach, wsparcie w opracowaniu materiałów, wyrozumiałość a także niesłabnącą nadzieję, że publikacja ta kiedyś ukaże się drukiem. Jej też pragnę zadedykować 1. tom tej rozprawy.

1. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

1.1. CEL I ZAKRES PRACY

Wybór tematu niniejszej pracy i jego zakresu chronologiczno-terytorialnego uwarunkowany jest stanem aktualnej wiedzy o wczesnym okresie epoki brązu w Małopolsce, posiadanymi źródłami do badań tego okresu na Wyżynie Sandomierskiej oraz zawartością geograficzno-kulturową regionu.

Na źródła archeologiczne służące do poznania kultur społeczności przedhistorycznych składają się znaleziska pochodzące ze stanowisk osadniczych i przemysłowych (kopalnie, pracownie, punkty eksploatacji surowców), z cmentarzysk i pojedynczych grobów oraz znaleziska luźne. Wartość tych źródeł uzależniona jest od jakości prac związanych z samym pozyskaniem danych materiałów. Stąd też nader istotne jest, czy pochodzą one z przypadkowych odkryć i „wykopalisk” dokonanych przez amatorów lub miłośników archeologii, czy też zostały znalezione w trakcie profesjonalnych badań powierzchniowych i wykopalisk oraz w jakim okresie je przeprowadzono. W każdym z tych przypadków najistotniejszym elementem jest właściwa metodyka badań oraz jakość dostępnej nam dokumentacji.

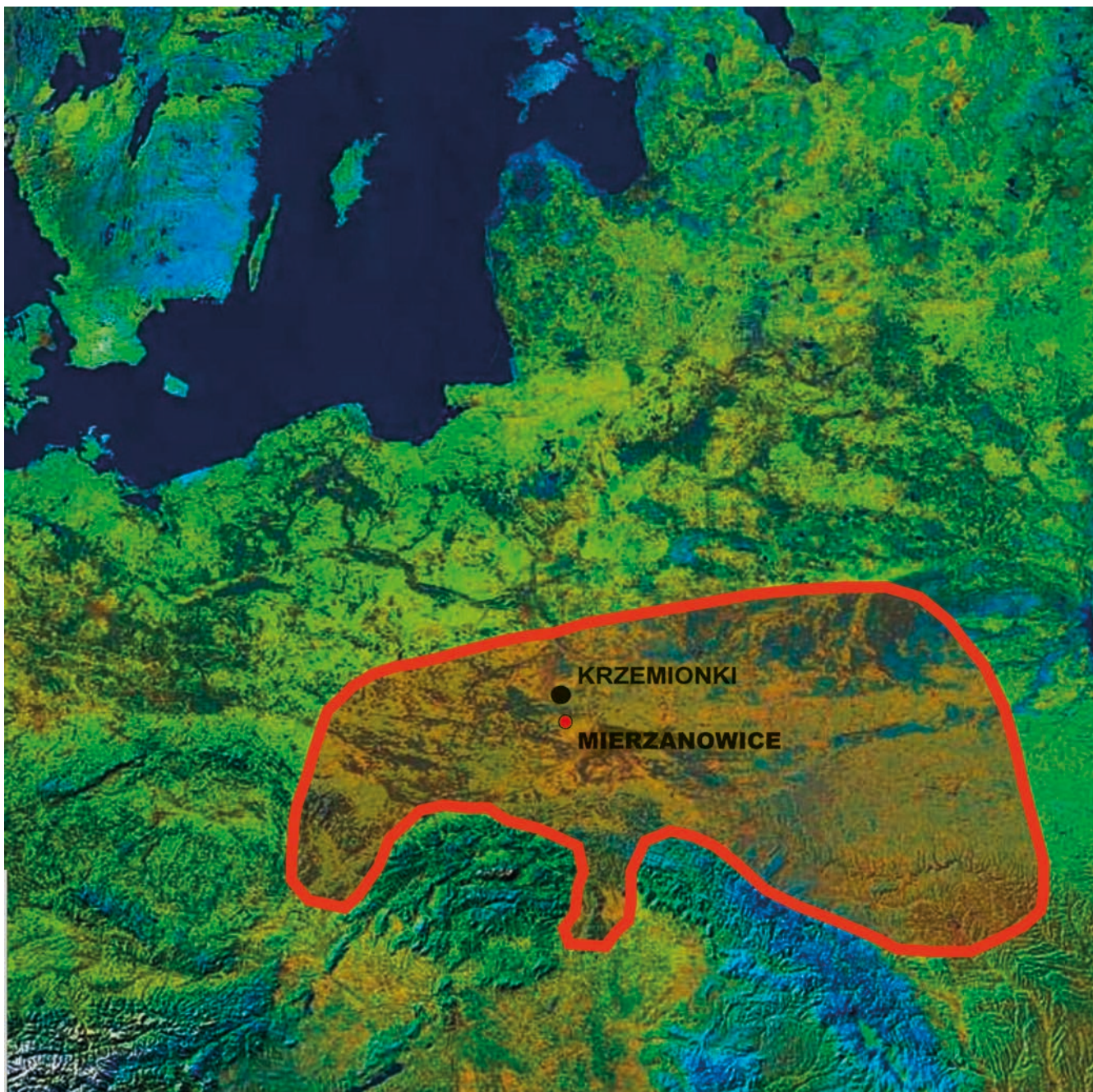
Dane dotyczące kultur wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej mają różną wartość poznawczą. Często są to tylko informacje zdawkowe i niepełne.

Obszar Wyżyny Sandomierskiej jest od ponad 150 lat przedmiotem zainteresowania wielu osób zajmujących się amatorsko lub zawodowo archeologią. Początkowo oczywiście były to prace amatorów. Profesjonaliści weszli na ten teren dopiero na początku XX w. lecz właściwe prace archeologiczne rozpoczęły się dopiero w okresie międzywojennym, a po przerwie spowodowanej II wojną światową kontynuowane są do dziś.

W wyniku badań powierzchniowych, rozpoczętych przez E. Majewskiego na przełomie wieków (Z. Krzak 1976, s. 9–11), a następnie prowadzonych przez L. Kozłowskiego, S. Krukowskiego, J. Żurowskiego, Z. Szmita, L. i J. Sawickich i innych w okresie międzywojennym (K. Jażdżewski 1931) i kontynuowanych po wojnie w przez Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk) w Warszawie i Krakowie (Z. Krzak 1962; 1964; 1984; J. Machnik 1977; Z. Podkowińska 1960; H. Kowalewska-Marszałek 1992a), Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego B. Bargieł, M. Florek 1987; J. Libera, A. Zakościelna 1990; A. Zakościelna 1993; M. Florek 1993; 1997; *et al.*) i Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Ostrowcu Św. (A. Jedynek, U. Jedynek, K. Kapturek 2008) prowadzących badania w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski – uzyskaliśmy w miarę pełny obraz śladów osadnictwa wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej i w dorzeczu Kamiennej.

Na tym terenie przebadano (najczęściej fragmentarycznie) zaledwie kilka osad KM*. Wymienić tu trzeba stanowiska „Nad Wawrem” w Złotej (Z. Krzak 1976, s. 12; *passim*; 1970, s. 7, *passim*), stanowiska I i IV w Mierzanowicach (B. Balcer 1977, s. 175–212; A. Gardawski, J. Miśkiewicz 1957, s. 322–339; L. Wrotek 1961, s. 23–28), stanowisko I w Wojciechowicach (*Informator Archeologiczny* 1975; 1976) oraz w Malicach i Samborcu (J. Kamińska 1962, s. 52 n; 1963, s. 47 n.; 1964, s. 30 n.; 1965, s. 76 n.; 1966, s. 322 n.; 1968, s. 431 n.; 1970, s. 223 n.; J. Machnik 1970, s. 283; *et al.*) i Łęgu (M. Florek 1997, s. 191), Tylko część z nich została w pełni

* Dla kultur archeologicznych występujących na terenie Polski zastosowano w tej pracy powszechnie przyjęte skróty – KPL, KAK, KZ, KM itd.

Ryc. 1. Zasięg występowania stanowisk kultury mierzanowickiej oraz położenie stanowiska eponimicznego w Mierzanowicach, woj. świętokrzyskie oraz słynnych kopalń krzemienia pasiastego w „Krzemionkach” (grafika komputerowa A. Jedynak).

Fig. 1. Territorial range of Mierzanowice culture (MC) sites; location of the eponymous site in Mierzanowice, Świętokrzyskie province, and the famous banded flint mines in “Krzemionki” (computer graphics by A. Jedynak).

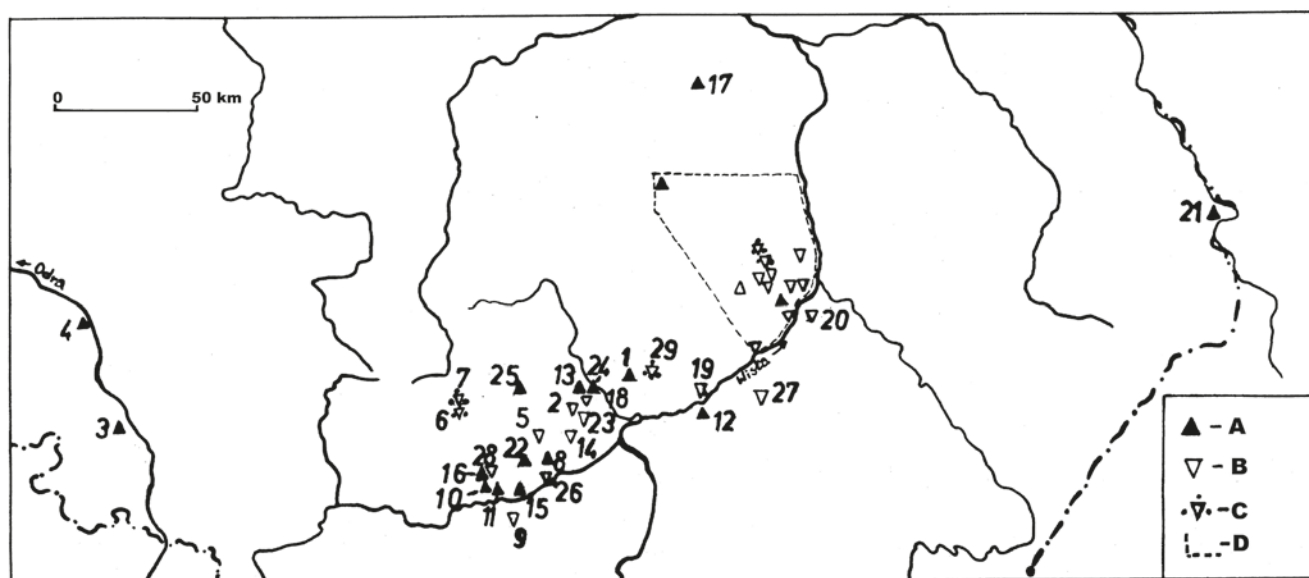
opracowana. Dodajmy, że materiały z Samborca pozwoliły J. Machnikowi (1967, s. 79, *passim*; 1970, s. 98, *passim*; 1972a, s. 88, *passim*; *et al.*) wyodrębnić grupę samborzecką KM.

Kultury wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej rozpoznane zostały najwcześniej na podstawie stanowisk nekropolicznych. Chodzi tu przede wszystkim o duże, dość kompletnie przebadane cmentarzyska w Mierzanowicach, Wojciechowicach, Świnia-

rach Starych i Złotej w woj. świętokrzyskim oraz o szereg pojedynczych znalezisk grobowych rozrzuconych na całym tym obszarze. Jest to wystarczająca baza źródłowa do studiów nad obrządkiem pogrzebowym tego okresu. Ponadto aktualny, ogólny stan wiedzy nad wczesną epoką brązu w Małopolsce (zob. ujęcia syntetyczne: J. Machnik 1978; 1984; S. Kadrow 1995; S. Kadrow, J. Machnik 1997) stwarza, jak się zdaje, konieczność przejścia do etapu różnorodnych badań szczegółowych.

Celem tej pracy jest poznanie obrządku pogrzebowego społeczności wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej w świetle pełnej i w miarę wszechstronnej analizy zespołów grobowych, których niezaprzeczną zaletą jest homogeniczność. Zadaniem moim jest nie tylko pełna klasyfikacja materiałów źródłowych, uściślenie lub potwierdzenie dotychczasowych poglądów o chronologii tych zespołów i wpływach kulturowych lecz również poruszenie problematyki dotyczącej antropologii i zagadnień związanych z kulturą duchową. Tyczy się to przede wszystkim obrządku pogrzebowego i ściślej jego rytualizacji. Opierając się na dotychczasowych dokonaniach religioznawstwa oraz psychologii głębi pragnę wytłumaczyć sens poszcze-

gólnych symboli i czynności wchodzących w zakres ówczesnych praktyk religijnych. Zagadnienia te należą do najtrudniejszych, gdyż wymagają korelacji wyników ściślej analizy materiałów archeologicznych z danymi religioznawczymi. Stanowią one zarazem cel dociekań czysto prahistorycznych. Praca ta dotyczy kultury mierzanowickiej (KM) łącznie z jej fazą protomierzanowicką (dawniej Chłopice-Vesele) i chronologicznie odnosi się generalnie do pierwszej połowy II tysiąclecia p.n.e. (Ryc. 1). Terytorialnie obejmuje wycinek północnego skraju strefy A zajmowanego przez protomierzanowicką fazę KM (tj. Ch-V; porównaj: J. Machnik 1977, s. 28, Ryc. 4), a ściślej teren okupowany przez grupę samborzecką tej kultury (Ryc. 2-3). Grupa ta posia-

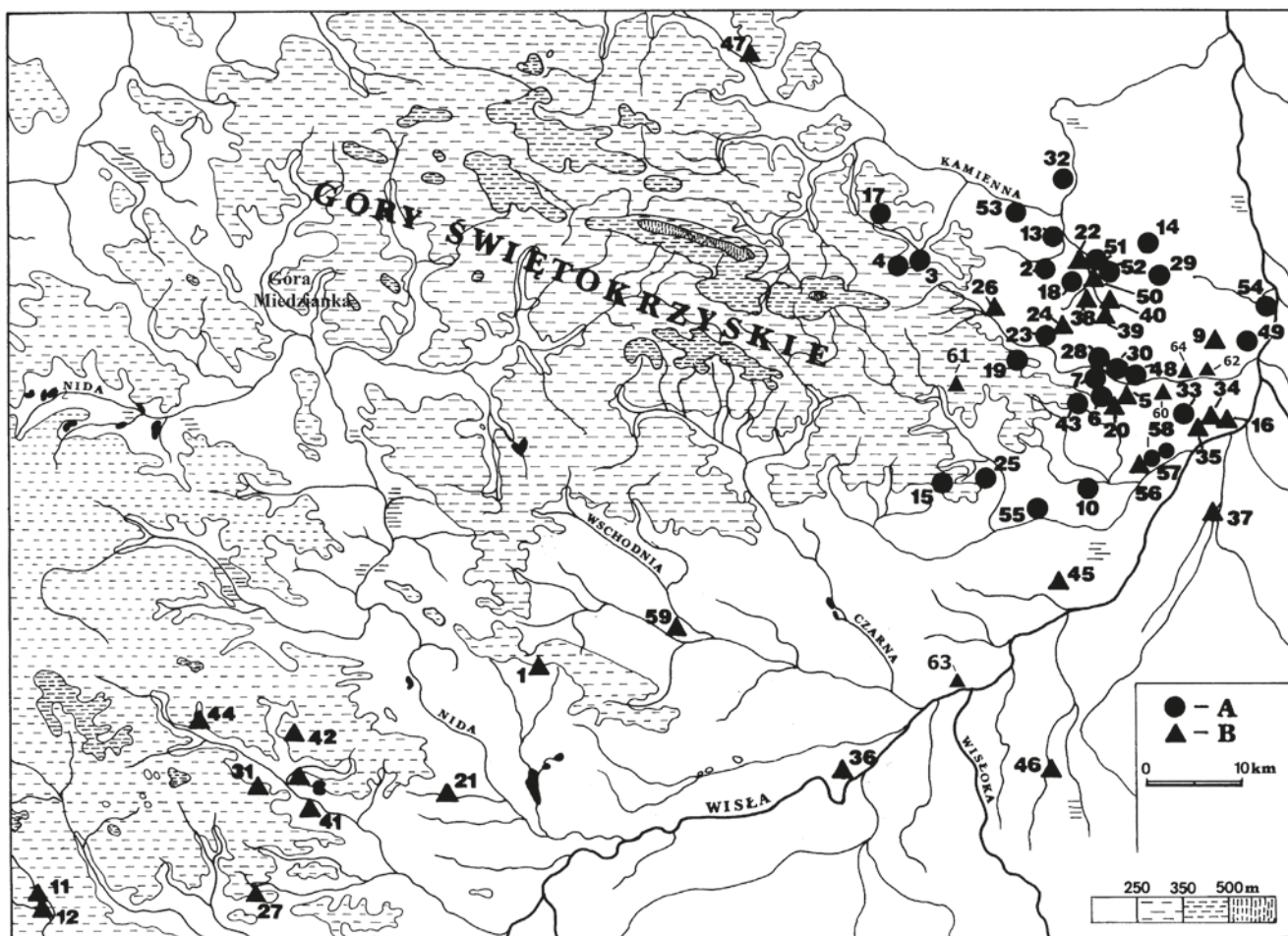
Ryc. 2. Cmentarzyska KM w południowej Polsce. A – groby protomierzanowickie (Ch-V), B – groby KM, C – cmentarzyska z fazy protomierzanowickiej i KM, D – obszar objęty tematem niniejszej pracy. Spis stanowisk: 1 – Busko, woj. świętokrzyskie, 2 – Dziekanowice, woj. świętokrzyskie, 3 – Dzielnica, woj. opolskie, 4 – Folwark, woj. opolskie, 5 – Goszyce, woj. małopolskie, 6 – Iwanowice „Klin”, woj. małopolskie, 7 – Iwanowice „Babia Góra”, woj. małopolskie, 8 – Jakubowice, woj. świętokrzyskie, 9 – Jawczyce, woj. małopolskie, 10 – Kraków-Batowice, 11 – Kraków-Nowa Huta, 12 – Lubasz, woj. podkarpackie, 13 – Miernów st. II, woj. świętokrzyskie, 14 – Pieczeniogi, woj. małopolskie, 15 – Pobiednik Wielki, woj. małopolskie, 16 – Raciborowice, woj. małopolskie, 17 – Radom-Malczew, 18 – Rosiejów, woj. świętokrzyskie, 19 – Słupiec, woj. świętokrzyskie, 20 – Sobów, woj. podkarpackie, 21 – Strzyżów, woj. lubelskie, 22 – Sulechów, woj. małopolskie, 23 – Szarbia, woj. świętokrzyskie, 24 – Szczotkowice, woj. świętokrzyskie, 25 – Świącica, woj. świętokrzyskie, 26 – Tomaszów, woj. małopolskie, 27 – Trześń, woj. małopolskie, 28 – Zastów-Prusy, woj. małopolskie, 29 – Żerniki Górne, woj. świętokrzyskie. Rys. J. T. Bąbel.

Fig. 2. MC cemeteries in southern Poland. A. proto-Mierzanowice graves (Ch-V); B. MC graves; C. cemeteries from the proto-Mierzanowice phase and the MC; D. area discussed in the present publication. List of sites: 1. Busko, Świętokrzyskie province; 2. Dziekanowice, Świętokrzyskie province; 3. Dzielnica; Opole province; 4. Folwark, Opole province; 5. Goszyce, Małopolska province; 6. Iwanowice „Klin”, Małopolska province; 7. Iwanowice „Babia Góra”, Małopolska province; 8. Jakubowice, Świętokrzyskie province; 9. Jawczyce, Małopolska province; 10. Kraków-Batowice; 11. Kraków-Nowa Huta; 12. Lubasz, Podkarpackie province; 13. Miernów, Site II, Świętokrzyskie province; 14. Pieczeniogi, Małopolska province; 15. Pobiednik Wielki, Małopolska province; 16. Raciborowice, Małopolska province; 17. Radom-Malczew; 18. Rosiejów, Świętokrzyskie province; 19. Słupiec, Świętokrzyskie province; 20. Sobów, Podkarpackie province; 21. Strzyżów, Lublin province; 22. Sulechów, Małopolska province; 23. Szarbia, Świętokrzyskie province; 24. Szczotkowice, Świętokrzyskie province; 25. Świącica, Świętokrzyskie province; 26. Tomaszów, Małopolska province; 27. Trześń, Małopolska province; 28. Zastów-Prusy, Małopolska province; 29. Żerniki Górne, Świętokrzyskie province. Drawing by J. T. Bąbel.

da specyficzny charakter, który wyodrębnia ją z ogólnych ram KM (J. Machnik 1976; 1977; 1978). Widoczne jest to przede wszystkim w materiale nekropolicznym, a zwłaszcza w bogactwie wyposażenia zmarłych i konstrukcji grobów. Zdaniem niektórych badaczy także proces tworzenia się KM na Wyżynie Sandomierskiej przebiegał odmiennie niż na pozostałych obszarach Ma-

Gór Świętokrzyskich. Znajdują się tu także utwory miocenu podkarpackiego, kambru, ordowiku, syluru, jury i kredy (R. Czarnecki 2005).

Od strony północnej Wyżyna Sandomierska sąsiaduje ze wschodnią częścią Przedgórzia Iłżeckiego (widły rzek Kamiennej i Wisły). Przedgórze to obejmuje mezozoiczne obrzeżenie Gór Świętokrzyskich z utworami

łopolski, co uwidacznia się m.in. w większym udziale czynnika lokalnego (substratu kulturowego).

Omawiany region położony jest na znacznej części obecnego województwa świętokrzyskiego. Od strony wschodniej ogranicza go bieg Wisły, od strony północnej dolina rzeki Kamiennej, od zachodniej pasma Gór Świętokrzyskich zaś od strony południowej wododział rzeki Koprzywianki. Teren ten określony został przez E. Massalskiego (1967, s. 124, *passim*) Obszarem Sandomierskim Krainy Gór Świętokrzyskich, zaś przez J. Kondrackiego (1978, s. 257, 361) Wyżyną Sandomierską, która wchodzi w skład Regionu Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej Podprowincji Wyżyny Środkowo-małopolskiej Prowincji Wyżyny

Małopolskiej. Jej powierzchnia obejmuje 1138 km kwadratowych.

Wysokość Wyżyny Sandomierskiej nie przekracza 300 m n.p.m. Jest ona dość płaska i pokryta warstwą lessów, których miąższość sięga od 1 do 20 m. Największe partie lessów znajdują się w rejonie wsi Gierczyce – Sobótka – Wygody oraz Kaliszany – Wojciechowice – Jasice. Miąższość lessów w okolicach wsi Wygody, Kolonii Łukawy, Kaliszany i w wąwozie konarskim osiąga 18–20 m (J. Jersak 1965; J. Samsonowicz 1925, s. 14). Wyżyna charakteryzuje się również bogatą rzeźbą. Występują tam liczne niecki i wąwozy, które dzielą zbocza rzecznych dolin na szereg płaskowzgórzy i ostróg. Geologicznie Wyżyna Sandomierska jest przedłużeniem

miocenu, turonu, kimerydu, oxfordu górnego („astart” i „raurak”), oxfordu środkowego i dolnego oraz kelo-weju (M. Buczek, C. Peszt 1964, s. 457 n.; S. Cieśliński, W. Pożaryski 1970, s. 185 n.; S. Kwiatkowski 1981, s. 43 n.; J. Liszkowski 1975, s. 113 n.; R. Michniak 1979, s. 83 n.; W. Pożaryski 1947; J. Samsonowicz 1923, s. 17 n., *et al.*). W tym właśnie rejonie znajduje się szereg prahistycznych kopalń krzemienia. Wśród nich wymienić

należy: kopalnie w Krzemionkach, 4 pola eksploatacyjne w Rudzie Kościelnej („Księża Rola Mała”, „Księża Rola Duża”, „Ostroga”, „Borownia”), kopalnie w Łysowodach, Wojciechówce („Koryczna”), Karczemce k. Duranowa, Glinianach, Ożarówie, Śródborzu Klinie, Teofilowie, st. 1 (Skalecznica Duża), Teofilowie, st. 2 (Skalecznica Mała) oraz punkt eksploatacyjny w Zawadzie. W tym miejscu trzeba wspomnieć również

Ryc. 3. Cmentarzyska i pojedyncze groby z wczesnego okresu epoki brązu w środkowej części Wyżyny Małopolskiej. A – groby protomierznowickie (Ch-V) i KM, B – stanowiska o niepewnym charakterze lub nieokreślonej przynależności kulturowej na terenie Wyżyny Sandomierskiej. Spis stanowisk: 1 – Busko, woj. świętokrzyskie, 2 – Buszkowice, woj. świętokrzyskie, 3 – Czerwona Góra, st. III, woj. świętokrzyskie, 4 – Czerwona Góra, st. V, woj. świętokrzyskie, 6 – Malice „Łysa Góra”, woj. świętokrzyskie, 7 – Dobrocice, st. 10, woj. świętokrzyskie, 8 – Dziekanowice, woj. świętokrzyskie, 9 – Garbów, woj. świętokrzyskie, 10 – Gorzyczany, st. IV, woj. świętokrzyskie, 11 – Iwanowice „Klin”, woj. małopolskie, 12 – Iwanowice „Babia Góra”, woj. małopolskie, 13 – Jastków, woj. świętokrzyskie, 14 – Jankowice, woj. świętokrzyskie, 15 – Jurkowice, woj. świętokrzyskie, 16 – Kamień Plebański, st. 7, woj. świętokrzyskie, 17 – Kosowice, st. I, woj. świętokrzyskie, 18 – Koszyce, pkt. 4, woj. świętokrzyskie, 19 – Leszczków, woj. świętokrzyskie, 20 – Malice, woj. świętokrzyskie, 21 – Miernów, woj. świętokrzyskie, 22 – Mierzanowice, st. I, woj. świętokrzyskie, 23 – Nikisiałka, woj. świętokrzyskie, 24 – Nikisiałka Duża, woj. świętokrzyskie, 25 – Nowa Wieś, st. 1, woj. świętokrzyskie, 26 – Opatów, st. 1, woj. świętokrzyskie, 27 – Pieczeniogi, woj. małopolskie, 28 – Pielaszów, woj. świętokrzyskie, 29 – Prusy, woj. świętokrzyskie, 30 – Przezwoły, woj. świętokrzyskie, 31 – Rosiejów, woj. świętokrzyskie, 32 – Ruda Kościelna, woj. świętokrzyskie, 33 – Sandomierz, kościoły św. Jana i św. Józefa, woj. świętokrzyskie, 34 – Sandomierz-Kruków, woj. świętokrzyskie, 35 – Sandomierz „Wzgórze Zawichojskie”, woj. świętokrzyskie, 36 – Słupiec, woj. świętokrzyskie, 37 – Sobów, woj. podkarpackie, 38 – Stodoły, woj. świętokrzyskie, 39 – Stodoły-Łopata (1), woj. świętokrzyskie, 40 – Stodoły (2), woj. świętokrzyskie, 41 – Szarbia, woj. świętokrzyskie, 42 – Szczotkowice, woj. świętokrzyskie, 43 – Kleczanów, woj. świętokrzyskie, 44 – Święcica, woj. świętokrzyskie, 45 – Świniały Stare, woj. świętokrzyskie, 46 – Trześń, woj. podkarpackie, 47 – Wierzbnik-Starachowice, woj. świętokrzyskie, 48 – Pielaszów, st. 41, woj. świętokrzyskie, 49 – Winiary, woj. świętokrzyskie, 50 – Wojciechowice, st. I, woj. świętokrzyskie, 51 – Wojciechowice, st. IV, woj. świętokrzyskie, 52 – Wojciechowice, park podworski, woj. świętokrzyskie, 53 – Wola Grójecka, woj. świętokrzyskie, 54 – Zawichost, woj. świętokrzyskie, 55 – Zbiedniewice, woj. świętokrzyskie, 56 – Złota „Grodzisko II”, woj. świętokrzyskie, 57 – Złota, st. 6 – „Kwaczała”, woj. świętokrzyskie, 58 – Złota „Nad Wawrem”, woj. świętokrzyskie, 59 – Żerniki Górne, woj. świętokrzyskie, 60 – Dacharzew, woj. świętokrzyskie, 61 – Mydlów, st. 38, woj. świętokrzyskie, 62 – Kichary Nowe, st. 2, woj. świętokrzyskie, 63 – Łęg, woj. świętokrzyskie, 64 – Łukawa Kościelna, woj. świętokrzyskie.

Fig. 3. Early Bronze cemeteries and single graves in the central Małopolska Upland. A. proto-Mierzanowice (Ch-V) or MC graves; B. sites of uncertain nature or undetermined cultural affiliation in the Sandomierz Upland. List of sites: 1. Busko, Świętokrzyskie province; 2. Buszkowice, Świętokrzyskie province; 3. Czerwona Góra, site III, Świętokrzyskie province; 4. Czerwona Góra, site V, Świętokrzyskie province; 6. Malice „Łysa Góra”, Świętokrzyskie province; 7. Dobrocice, site 10, Świętokrzyskie province; 8. Dziekanowice, Świętokrzyskie province; 9. Garbów, Świętokrzyskie province; 10. Gorzyczany, site IV, Świętokrzyskie province; 11. Iwanowice „Klin”, Małopolska province; 12. Iwanowice „Babia Góra”, Małopolska province; 13. Jastków, Świętokrzyskie province; 14. Jankowice, Świętokrzyskie province; 15. Jurkowice, Świętokrzyskie province; 16. Kamień Plebański, site 7, Świętokrzyskie province; 17. Kosowice, site I, Świętokrzyskie province; 18. Koszyce, point 4, Świętokrzyskie province; 19. Leszczków, Świętokrzyskie province; 20. Malice, Świętokrzyskie province; 21. Miernów, Świętokrzyskie province; 22. Mierzanowice, site I, Świętokrzyskie province; 23. Nikisiałka, Świętokrzyskie province; 24. Nikisiałka Duża, Świętokrzyskie province; 25. Nowa Wieś, site 1, Świętokrzyskie province; 26. Opatów, site 1, Świętokrzyskie province; 27. Pieczeniogi, Małopolska province; 28. Pielaszów, Świętokrzyskie province; 29. Prusy, Świętokrzyskie province; 30. Przezwoły, Świętokrzyskie province; 31. Rosiejów, Świętokrzyskie province; 32. Ruda Kościelna, Świętokrzyskie province; 33. Sandomierz, St. John and St. Joseph churches, Świętokrzyskie province; 34. Sandomierz-Kruków, Świętokrzyskie province; 35. Sandomierz „Wzgórze Zawichojskie”, Świętokrzyskie province; 36. Słupiec, Świętokrzyskie province; 37. Sobów, Podkarpacie province; 38. Stodoły, Świętokrzyskie province; 39. Stodoły-Łopata (1), Świętokrzyskie province; 40. Stodoły (2), Świętokrzyskie province; 41. Szarbia, Świętokrzyskie province; 42. Szczotkowice, Świętokrzyskie province; 43. Kleczanów, Świętokrzyskie province; 44. Święcica, Świętokrzyskie province; 45. Świniały Stare, Świętokrzyskie province; 46. Trześń, Podkarpacie province; 47. Wierzbnik-Starachowice, Świętokrzyskie province; 48. Pielaszów, site 41, Świętokrzyskie province; 49. Winiary, Świętokrzyskie province; 50. Wojciechowice, site I, Świętokrzyskie province; 51. Wojciechowice, site IV, Świętokrzyskie province; 52. Wojciechowice, manor park, Świętokrzyskie province; 53. Wola Grójecka, Świętokrzyskie province; 54. Zawichost, Świętokrzyskie province; 55. Zbiedniewice, Świętokrzyskie province; 56. Złota „Grodzisko II”, Świętokrzyskie province; 57. Złota, site 6, „Kwaczała”, Świętokrzyskie province; 58. Złota „Nad Wawrem”, Świętokrzyskie province; 59. Żerniki Górne, Świętokrzyskie province; 60. Dacharzew, Świętokrzyskie province; 61. Mydlów, site 38, Świętokrzyskie province; 62. Kichary Nowe, site 2, Świętokrzyskie province; 63. Łęg, Świętokrzyskie province; 64. Łukawa Kościelna, Świętokrzyskie province.

o wychodniach i kopalniach krzemienia położonych poza terenem naszych bezpośrednich zainteresowań, m.in. w Świeciechowie i Polanach (B. Balcer 1971; 1975; 1976; 1980; J. T. Bąbel 1975; 1980; 1986; J. Budziszewski 1980; 1986; J. Budziszewski, R. Michniak 1989; S. Krukowski 1921; 1922; 1939; Z. Krzak 1961; 1962; 1964; 1965; 1970; 1978; J. Samsonowicz 1923; 1925; L. Sawicki 1948; 1949; R. Schild 1971; J. Lech 1975; Z. Kobyliński, J. Lech 1995; B. Matraszek, S. Sałaciński 2002; B. Bargieł, J. Libera 2002; W. Borkowski, J. Libera, B. Sałacińska, S. Sałaciński 2008; *et al.*). Z wymienionych stanowisk, jak się wydaje, jedynie punkt eksploatacyjny w Zawadzie nie był wykorzystywany we wczesnym okresie epoki brązu. Na pozostałych istnieją ewidentne ślady górnictwa społeczności interesującego nas okresu. Wspominam o tym dlatego, gdyż bliskość złóż różnorodnego surowca krzemienno-żelaznego stymulowała rozwój gospodarczy ludności zamieszkującej Wyżynę Sandomierską we wczesnym okresie epoki brązu. Wiele narzędzi, ich półwytworów oraz odpadków produkcyjnych z surowców krzemienno-żelaznych z wymienionych kopalń znajdujemy w grobach, co jest zarazem świadectwem dużego znaczenia owych surowców w obrządku pogrzebowym, a tym samym w kulturze duchowej omawianych społeczności.

Innym, nie mniej ważnym czynnikiem decydującym o życiu tych ludzi były żyzne gleby lessowe sprzyjające rozwojowi rolnictwa. Na Wyżynie Sandomierskiej wykształciły się bowiem gleby brunatne, czarnoziemy i szare gleby leśne. Natomiast w dolinach rzek i na terasach nadzalewowych z wydhami (Kamienna, Koprzywianka *et al.*) powstały mady i piaski zbielicowane oraz gleby mułowo-bagienne, torfowe i murszowe. Potencjalną roślinność Wyżyny Sandomierskiej stanowiły grądy i dąbrowy świetliste (Narodowy Atlas Polski 1973–78; 12.34.40, s. 41). Populacja KM żyła już w czasach po upadku wysoko rozwiniętych rolniczych społeczeństw neolitycznych (J. Kruk, S. Milisauskas 1999), spowodowanej złożonymi procesami ekologicznymi i zmianami klimatycznymi. Nastąpił też powrót do dwutorowej gospodarki rolniczo-hodowlanej. Rozwój tej kultury przypada na ciepłą podfazę SB₂ klimatu subborealnego (S. Kadrow 1995, s. 58, tam dalsza lit.).

Wszystkie te wymienione czynniki oddziaływały wyjątkowo korzystnie na rozwój osadnictwa we wczesnym okresie epoki brązu. Charakterystycznym symptomem długotrwałości owego osadnictwa są licznie odkrywane groby, będące źródłem materiałowym niniejszej pracy.

1.2. STAN I ŹRÓDŁA DO BADAŃ OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO SPOŁECZNOŚCI WCZESNEGO OKRESU EPOKI BRĄZU NA WYŻYNIE SANDOMIERSKIEJ

Źródła do badań nad problematyką określoną w rozdziale 1.1. są bardzo zróżnicowane pod względem jakości informacji.

Najstarsza wiadomość o odkryciu grobu należącego najpewniej do KM pochodzi z połowy XIX w. Ok. 1850 r. na polach dziedzica Romana Dowbora we wsi Garbów koło Zawichostu odkopany został przez włościan szkielet ludzki, obok którego znaleziono płyty piaskowca i narzędzia krzemienne. Zachowany sztylet krzemienno-żelazny wraz z informacją o odkryciu opublikował J. Przyborowski w 1873 r. w pierwszym tomie *Wiadomości Archeologicznych* (s. 9–12). Szkielet uległ zniszczeniu, kości rozsypały się. Odkrycie to oprócz archeologicznego w swym stylu opisu, nie zawiera żadnych dodatkowych informacji. Podobnie ma się sprawa z innym znaleziskiem dokonany przez ówczesnych włościan w 1859 r. we wsi Stodoły, woj. Tarnobrzeg. Miano tam znaleźć naczynie „napelnione popiołami” i nakryte pokrywą. Na innej misie „spodem leżącej”, która rozsypała się w kawałki, odkryto kilkanaście zawieszek z kłów dzika. Informacja ta zapewne dotyczy grobu ciałopalnego. Opublikowana przez J. Przyborowskiego w tym samym artykule w 1873 r. (s. 13–14, ryc. 3–4) amforka i 2 zawieszki z kłów dzika datują to znalezisko na okres istnienia KM. Niewątpliwie ciałopalny grób został odkryty w trakcie naukowych penetracji prowadzonych w dolinie Kamiennej przez Ludwika i Irenę Sawickich na początku lat dwudziestych naszego wieku. W miejscowości Wierzbnik (dziś część miasta Starachowice) odkopano grób wyposażony w topór kamienny, grociki krzemienne i kubek Ch-V. Obiekt ten opublikowany został wzorowo przez I. Sawicką w 1922–1924 r. (s. 296–302). Żałować należy tylko, że nie znamy dokładnej lokalizacji tego znaleziska w terenie, oraz że nie opublikowano planów samego grobu.

Znaczny postęp w poznaniu kultur schyłku neolitu i wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej przyniosło w 1888 r. odkrycie przez amatora Zdzisława Lenartowicza kompleksu stanowisk w Złotej pod Sandomierzem. Historię ich badań opisał wielokrotnie Zygmunt Krzak (1958; 1960; 1961a; 1961b; 1968; 1969; 1970a; 1970b; 1970c; 1976). Przytoczmy tu najistotniejsze informacje dotyczące badań stanowiska „Nad Waw-

rem” w Złotej. Z zachowanych dokumentów wynika, że Z. Lenartowicz na stanowisku tym już przed I wojną światową rozkopał co najmniej 5 grobów KZ (prawdopodobnie znacznie więcej). W 1922 r. jeden grób przebadał Włodzimierz Antoniewicz, a w 1925 r. dwa groby Józef Żurowski. Ogółem w tym okresie rozkopano co najmniej 44 groby. Z wymienionych tu obiektów zainteresowanie nasze wzbudza głównie, rozkopany przez W. Antoniewicza, leżący w wyższej części wzniesienia i oddalony od innych obiektów o blisko 100 m, grób. Z opublikowanych przez W. Antoniewicza (1924–25, s. 209, ryc. 10, 19, 21, 26, 28: 1, 37) zabytków wynika, że był to pochówek KM.

Stanowisko „Nad Wawrem” badane było następnie w latach 1926, 1927 i 1929, początkowo przez Z. Szmita z ramienia PMA, a potem przez J. Żurowskiego. W pracach tych udział wzięli R. Jamka, G. Leńczyk, Z. Pruszyński, T. Reyman i K. Salewicz (Ryc. 4). W sumie przebadano prawie 3 hektary i odkryto blisko 600 obiektów pochodzących z różnych epok. Groby należące do KM kopali Z. Szmit (gr. 25, 36, 38, 39, 40, 43, 51, 52, 56, 62) i J. Żurowski (gr. 255) w czerwcu, lipcu i sierpniu 1927 r. Dokumentacja tych badań składa się przede wszystkim z małych planików (notatek polowych) i krótkich, nie zawsze kompletnych i dokładnych opisów. Zachowany plan zbiorczy stanowiska, w porównaniu z planikami wymienionych 11 grobów KM, wykazuje pewne niekonsekwencje. Dotyczy to zarówno ukierunkowania niektórych grobów względem świata, jak też stratygrafii pomiędzy obiektami 40, 41, 42 i 49.

W niniejszym opracowaniu oparto się przede wszystkim na planikach poszczególnych grobów i zawartych w nich szczegółowych informacjach, gdzie m.in. brak danych o ww. stratygrafii. Stanowisko „Nad Wawrem” zlokalizowano na podstawie planu zawartego w publikacji W. Antoniewicza (1924–1925) oraz w pracach Z. Krzaka (1970, s. 9; 1976, s. 13). Dokumentacja tych obiektów znajduje się w PMA w Warszawie. Część zabytków w trakcie licznych przeprowadzek i niewłaściwego magazynowania zaginęła. Odnosi się to głównie do kości zwierzęcych. Pozostałe uległy zniszczeniu w trakcie pożaru w PMA w 1991 r. Kości ludzkie opracować miał B. Miszkiewicz, jak zapowiadał to w publikacji w 1958 r. (s. 9–10). Poszukiwania tych materiałów jakie podjąłem w Zakładzie Antropologii PAN we Wrocławiu i Zakładzie Antropologii Uniwersytetu Łódzkiego nie przyniosły, niestety, pozytywnych wyników. W zbiorach PMA zachowały się jedynie resztki szkieletu postkranialnego (bez czaszki) pochodzące z gr. 38, których wiek określiła A. Wiercińska. Analizy zabytków miedzianych z tego stanowiska wykonała L. Koziorowska z Centralnego Laboratorium IHKM PAN w Warszawie.

Pierwsze informacje o obiektach KM z tego stanowiska podał K. Hadaczek w 1907 r. (s. 3–10), dalsze natomiast o ww. grobach J. Kostrzewski w 1929 r. (s. 7). Informacje o obiektach KM z omawianego stanowiska podawali również S. Nosek (1964, s. 27–28, 33) i W. Sarnowska (1973, s. 40, 57). Wstępnej analizy archeologicznej zabytków z cmentarzyska i osady KM

Ryc. 4. Członkowie ekspedycji w Złotej sandomierskiej. Od lewej, stoją; Z. Szmit, J. Żurowski, R. Jamka; siedzą J. Fitzke, K. Salewicz, J. Marciniak (za: J. T. Bąbel, Albrethsen 2010, ryc. 1; fot. archiwum PMA).

Fig. 4. Expedition members in Złota, Sandomierz district. From the left, standing: Z. Szmit, J. Żurowski, R. Jamka; sitting: J. Fitzke, K. Salewicz, J. Marciniak (after J. T. Bąbel, Albrethsen 2010, Fig. 1; photo from the PMA archive).

Ryc. 5. Mierzanowice, st. I, woj. świętokrzyskie. Prace wykopaliskowe ekspedycji archeologicznej K. Salewicza (fot. K. Salewicz).

Fig. 5. Mierzanowice, site I, Świętokrzyskie province. Excavation carried out by K. Salewicz's archaeological expedition (photo by K. Salewicz).

w Złotej „Nad Wawrem” dokonał J. Machnik w 1967 r. Zabytki te publikowane są także w innych jego pracach (J. Machnik 1966b, s. 391, tabl. IV, 1, 2, 4; 1966a, tabl. XLIII, c, 11; 1970, s. 96, ryc. 1: 16; s. 99, ryc. 2: 18; s. 104, ryc. 5: 17; 1971, tabl. I, 11; II, 5; IV, 1–2, 4; 1972b, tab. I, 13, 18; 1977, s. 70, tab. III, 1, 12, 16–18; IV, 16; V, 9; VII, 3–6, 20).

W trakcie wspomnianych wykopalisk w Złotej, na stanowisku „Grodzisko II”, J. Żurowski w lipcu i sierpniu 1930 r. przebadął grób szkieletowy protomierzanowski (Ch-V), oznaczony nr 34a, który wkopany był w jamę grobu KZ nr 34b, a ta z kolei w jamę osadniczą KCLP (CM). Zespół ten został opublikowany przez Z. Krzaka w 1958 r. (s. 352–353, ryc. 21 a–c, 22), gdzie wymienione wyżej obiekty noszą nr 12 i 13. Jak wynika z omawianej publikacji, zabytki znalezione w interesującym nas grobie protomierzanowskim (Ch-V), tj. kubek gliniany i wiór krzemienny (wiór łuskany? wiórowiec?) zaginęły. Zachowały się natomiast planiki obiektów oraz dość dobra pod względem technicznym fotografia grobu. Badania w Złotej na stanowisku „Grodzisko II” kontynuowane były przez IHKM PAN w Warszawie w latach 50. Odkryto tam m.in. osadę Ch-V (Z. Podkowińska, D. Rauhut, Z. Krzak 1959).

Szczególne miejsce w niniejszej pracy zajmuje stanowisko I w Mierzanowicach, woj. świętokrzyskie. W miejscowości tej jesienią 1935 r. na polu Stanisława Piotrowskiego, podczas sypania kopców na ziemniaki, natrafiono na szkielety i naczynia gliniane. O znaleziskach rychło powiadomiono PMA w Warszawie. Z ramienia rzeczzonego muzeum, prace wykopaliskowe na cmentarzysku i osadzie z okresu neolitu i z wczesnego

okresu epoki brązu (stanowisko I), prowadził Kazimierz Salewicz (Ryc. 5–6). Badania trwały od połowy kwietnia do połowy października 1938 r. W 1938 r. w pracach tych udział wzięli również A. Nasch i M. Ostrowski. Przebadano powierzchnię większą niż 1 ha, odkryto ok. 240 obiektów (jam i grobów). Wybuch II wojny światowej przerwał zarówno badania terenowe, jak też nie pozwolił na całościowe opracowanie, uzyskanych w toku wykopalisk materiałów. W czasie okupacji zaginęła również część dokumentacji, plan ogólny wykopów, planiki grobów oraz niektóre zabytki. Zachował się natomiast maszynopis K. Salewicza (1944) i dokumentacja fotograficzna. Między opisem cmentarzyska, dokonany przez K. Salewicza, a zawartością pudełek z metrykowanymi zabytkami, istnieją niekiedy różnice. Są one wynikiem wtórnego zmieszania materiałów, a także biorą się z faktu, iż małe fragmenty ceramiki oraz odpadki krzemienne, znajdowane w wypełnisku grobów, badacz ten uważał za pochodzące z warstwy kulturowej, którą zasypiano mogiły. Dlatego też nie zawsze umieszczał informacje o nich w swoim maszynopisie. Zabytki z ww. stanowiska prawie w całości zostały zniszczone lub poważnie uszkodzone podczas pożaru w 1991 r. w PMA. Zniszczeniu nie uległy natomiast naczynia gliniane, które były w tym czasie w magazynach PMA w Rybnie.

Analiz chemicznych zabytków i próbek pobranych z obiektów dokonał przed wojną M. Kowalski ze Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, a w latach 60. i 80. L. Kozirowska z Centralnego Laboratorium IHKM PAN w Warszawie. Zwierzęcy materiał kostny określił E. Lubicz-Niezabitowski, zaś płeć i wiek szkieletów

Ryc. 6. Mierzanowice, st. I, woj. świętokrzyskie. Technika prac wykopaliskowe ekspedycji K. Salewicza (fot. K. Salewicz).

Fig. 6. Mierzanowice, site I, Świętokrzyskie province. Excavation technique used by K. Salewicz's expedition (photo by K. Salewicz).

I. Michalski (K. Salewicz 1944), Z. Kapica (1958, s. 122–124, tabl. 78) oraz I. Pomykoł-Gałąsińska i I. Szewko-Szwaykowska (1967, s. 217–243).

Analizę botaniczną węgli drzewnych oraz odcisków drewna na narzędziach miedzianych i brązowych dokonali Witold Dzbeński oraz Hanna Krainńska z Katedry Fizyko-Chemicznych Podstaw Technologii Drewna SGGW w Warszawie.

Analizę spektrograficzną oraz zawartości pierwiastków alkalicznych w paciorkach fajansowych ze stanowiska I w Mierzanowicach dokonała A. Girdwoyń i T. Jezierska (CL IHKM PAN).

Efekty prac K. Salewicza (1939, s. 95–97) znane już przed wojną, skłoniły w latach 50. i 60. ubiegłego wieku wielu badaczy do kontynuowania prac wykopaliskowych w Mierzanowicach na stanowiskach III, IV i V (A. Gardawski, J. Miśkiewicz 1958; M. Miśkiewicz 1959; 1961; J. Miśkiewicz 1961; L. Wrotek 1961; 1962; 1964; 1966–67). Odkryto tam obiekty z okresu neolitu oraz epok brązu i żelaza (J. T. Bąbel 1985, s. 57, 69–70). Ze stanowisk tych interesuje nas w tym miejscu tylko stanowisko IV, badane w 1957 r. przez A. Gardawskiego i J. Miśkiewicza z ramienia PMA oraz w 1959 r. przez L. Wrotek z ramienia IHKM PAN w Warszawie, gdyż przylega ono bezpośrednio do wykopów stanowiska I od strony wschodniej i dostarczyło dalszych informacji o osadzie KM oraz zasięgu cmentarzyska KM na stanowisku I.

Pierwsze informacje o stanowisku archeologicznym w Mierzanowicach ukazały się w *Gazecie Polskiej* nr 232 z dnia 20.08.1936 r. oraz w artykule redakcyjnym w *Z Otchłani Wieków* (1936, z. 10–11, s. 141–142) pt. *Nowe wykopaliska. Cmentarzysko i osada kultury złoc-*

kiej w Mierzanowicach w pow. opatowskim. Dwa dalsze artykuły na temat odkryć opublikował K. Salewicz (1937, s. 39–59; 1939, s. 93–97) w *Z Otchłani Wieków*. Szczególną rolę w piśmiennictwie archeologicznym dotyczącym tego stanowiska oraz wczesnego okresu epoki brązu, odegrał przedostatni, zatytułowany *Tymczasowe wyniki badań przedhistorycznych w Mierzanowicach (pow. opatowski, woj. kieleckie)*. Zawierał on mianowicie dobrze ilustrowany opis kilku najbogatszych grobów KM, 2 grobów KCS i KZ.

W pierwszych syntezach powojennych, omawiających pradzieje Polski, pojawił się termin „kultura tomaszowska zwana także mierzanowicką”. Z czasem jednak drugi człon tej nazwy stał się synonimem dla wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej. W wielu syntezach wielokrotnie przedrukowywano także ilustracje z artykułu K. Salewicza. Były one niejako sztandarowymi dla tego okresu pradziejów Małopolski (M. Gimbutas 1965, s. 399–402; W. Hensel 1973, s. 143–149; *idem* 1980, s. 164–173; K. Jażdżewski 1981, s. 310; J. Kostrzewski 1939–1948, s. 202–204; J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski 1965, s. 125, 133–134; S. Nosek 1948, s. 108–109; 1948; W. Sarnowska 1975, s. 51–71; T. Sulimirski 1957–59, s. 263–265; K. Tymieniecki 1951, s. 258–259 *et al.*).

Na osobne podkreślenie zasługują liczne prace J. Machnika, dotyczące schyłku neolitu i początków epoki brązu. Badacz ten dokonał m.in. wstępnej analizy materiałów z cmentarzysk wczesnobrązowych w Mierzanowicach i Złotej „Nad Wawrem” oraz z innych stanowisk grobowych i osadniczych tej części Wyżyny Małopolskiej, określił ich chronologię względną i wska-

zał na powiązania z innymi kulturami tego okresu. Do ważnych prac dotyczących wczesnej epoki brązu należy jego monografia z 1967 r. pt. *Stosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce (na tle przemian w Europie Środkowej)*. W dalszych rozprawach oraz syntetycznych opracowaniach pogłębiał on tematykę badań wczesnego okresu epoki brązu, wskazując na wiele istotnych procesów zachodzących na obszarze Małopolski, Europy Środkowej i na dalszych terenach (J. Machnik 1966a; 1966b; 1970; 1971; 1972a; 1972b; 1977; 1978 *et al.*).

Godzi się tu rzec, iż równolegle z powstaniem syntetycznych opracowań, ukazały się w latach 60. i 70. prace materiałowe publikujące wyniki przedwojennych badań K. Salewicza na stanowisku I w Mierzanowicach. Wymienić tu należy opracowanie osad KAK i KM przez B. Balcera (1963; 1977), opublikowanie 11 grobów KCS i 1 Ch-V przez A. Uzarowiczową (1970) oraz dalszych 5 grobów KAK, 4 grobów KCS i 2 KZ przez J. Bąbla (1979). W latach 1963–1972 oraz w 1983 r. Z. Krzak (1984.) i J. Bąbel (1985a) przeprowadzili w rejonie Mierzanowic badania powierzchniowe, które zlokalizowały znane z literatury stanowiska i ukazały kontekst osadniczy cmentarzysk KM znajdujących się w mikroregionie rzeki Gierczanki.

W ciągu ostatnich lat pojawiły się również publikacje o charakterze przyczynkarskim dotyczące zagadnień KM. Opierały się one na analizie zabytków głównie z cmentarzyska w Mierzanowicach i omawiały bądź to zagadnienia związane z metalurgią miedzi (J. Kostrzewski 1950–1953; J. Machnik 1982; H. Paner 1981), bądź też zagadnienia wpływów kulturowych (J. Głosik 1968; J. Kowalczyk 1959), a także krzemieniarstwa i problematyki traseologicznych (B. Balcer 1980; B. Balcer, K. Kowalski 1978, s. 139, 142; B. Balcer, R. Schild 1978a; 1978b; J. T. Bąbel 1974; J. T. Bąbel, J. Budziszewski 1978; J. Budziszewski 1976; 1980; 1991; W. Borkowski 1984, *et al.*). Zanotowano również pierwsze próby rozważań o charakterze religioznawczym (J. T. Bąbel 1974).

Na szczególne podkreślenie zasługują również nowe syntetyczne ujęcia problematyki KM i wczesnego okresu epoki brązu w Polsce i Europie Środkowej S. Kadrowa (1995; 2001), w których wykorzystano dotychczasowe informacje dotyczące stanowiska w Mierzanowicach.

Kolejnym cmentarzyskiem KM, które dostarczyło materiałów źródłowych niniejszej pracy jest stanowisko w Świnarach Starych, woj. świętokrzyskie. Badania wykopaliskowe prowadzili tam w latach 1959–1962 A. Krauss (1963, s. 347–348). Odkryto podówczas 71

grobów, z których 52 należące do KM, zostało opublikowanych (J. i A. Kraussowie 1971). Cmentarzysko to choć znajduje się już poza obrębem samej Wyżyny Sandomierskiej, jednak w jej sąsiedztwie, zostało przeze mnie włączone do tej pracy ze względu na swój wyjątkowy charakter. Pozwala ono bowiem zrozumieć wiele procesów zachodzących w omawianym okresie na interesującym nas obszarze. Dodać tu jeszcze należy, że na opublikowane materiały z tego stanowiska powołują się również i inni autorzy omawiający zagadnienia wczesnej epoki brązu w Polsce (np. J. Machnik 1972b, s. 183, tabl. I, 10; 1977, s. 60, 70, tabl. III, 14; 1978, s. 57; 1982, s. 82, ryc. 2, 12; W. Sarnowska 1975, s. 40, *et al.*). Analizę antropologiczną szczątków ludzkich pochodzących z tego stanowiska dokonał prof. dr P. Sikora.

Do nader interesujących obiektów należy kurhan w Stodołach, woj. świętokrzyskie. Odkryty został już w 1928 r. (J. Żurowski 1935, s. 288; M. Florek. 1994, s. 260–261; J. T. Bąbel 1998, s. 9–15). W 1943 r. był częściowo rozkopany i użytkowany przez Niemców jako schron wojskowy. Podczas robót miano natrafić tam na jakiś materiał zabytkowy. W trakcie badań powierzchniowych przeprowadzonych w latach 1960–1972 Z. Krzak (1984, s. 268) stwierdził występowanie na tym obiekcie zabytków ceramicznych KM i o nieokreślonej przynależności kulturowej. Drugi kurhan, znajdujący się również w tej miejscowości, odkryty został przez ekspedycję wykopaliskową PMA oraz częściowo rozkopany we wrześniu 1957 r. (J. Miśkiewicz 1958). W wąskim rowie sondażowym natrafiono na grób szkieletowy KM i jamę z kośćmi zwierząt. Badań nie kontynuowano, a te które przeprowadzono posiadają szereg bardzo poważnych niedociągnięć. Jak wynika bowiem z publikacji i archiwaliów, nie zadokumentowano profili wykopów, co ma znaczenie wręcz podstawowe w przypadku badań obiektów kurhanowych. Brak jest również określeń antropologicznych szkieletu i oznaczenia kości zwierzęcych. Nie znamy nazwy surowca krzemiennego z jakiego zrobiono „ostrze oszczepu”, brak informacji o ewentualnej stratygrafii jamy i grobu.

Z kolei ze stanowiska w Malicach, woj. świętokrzyskie, pochodził kubek protomierzanowicki (Ch-V). Zabytek ten zaginął, lecz w archiwum PMA zachowała się jego fotografia wraz z informacją, iż naczynie owo pochodzi z kurhanu i przechowywane było w Seminarium Nauczycielskim w Radomiu (J. Machnik 1966a, s. 232; 1970, s. 407, ryc. 142, 6). W tym samym kurhanie (?) miała prawdopodobnie znajdować się także fiasza w kryżu należąca do KPL. Jej fotogra-

fię posiada Archiwum PMA. Badania prowadzone przez ZAP IHKM PAN na początku lat 60. w tej samej miejscowości odkryły osadę protomierzanowicką (Ch-V) oraz grób KM (J. Kamińska 1962; 1963; 1964, s. 31). Obiekt ten jednak jak dotychczas nie został opublikowany.

Trzecim, co do ilości odkopanych grobów z wczesnego okresu epoki brązu (Ch-V i KM), cmentarzyskiem jest stanowisko I w Wojciechowicach, woj. świętokrzyskie. Stanowisko to zlokalizował Z. Krzak w trakcie badań powierzchniowych w 1960 r. Wśród licznych fragmentów ceramiki oraz zabytków krzemiennych znalazł bryły wapienne, co jego zdaniem sugerowało sepulkralny charakter stanowiska (Z. Krzak 1962, s. 48). Badania wykopaliskowe J. Miśkiewicza i K. Kowalskiego, przeprowadzone w 1972 r. z ramienia PMA, potwierdziły te przypuszczenia. W 3 założonych podówczas wykopach odkryto jamy i groby oznaczone numeracją ciągłą (nr 1–30, 32–33A, 44). W latach 1973–1975 badania te kontynuowałem (Ryc. 7) również z ramienia PMA, odkrywając obiekty nr 31, 34–67) oraz rów – fosę (*Informator Archeologiczny* 1974, s. 75–76; 1975, s. 73; 1976, s. 74–75;). Nie wszystkie z odkrytych obiektów zostały wyeksplorowane. Do nieprzebadanych należą jamy i groby nr 20, 26, 28–29, 35, 45–51, 56–57, 63–67).

Badania zostały przerwane w związku z oddelegowaniem mnie do prac administracyjno-organizacyjnych, a następnie badawczych (od 1979 do 1984 r.) na terenie rezerwatu archeologicznego „Krzemionki” k. Ostrowca Św. (J. T. Bąbel 1986). Ich ostatecznym celem miało być wybudowanie muzeum archeologicznego i powstanie

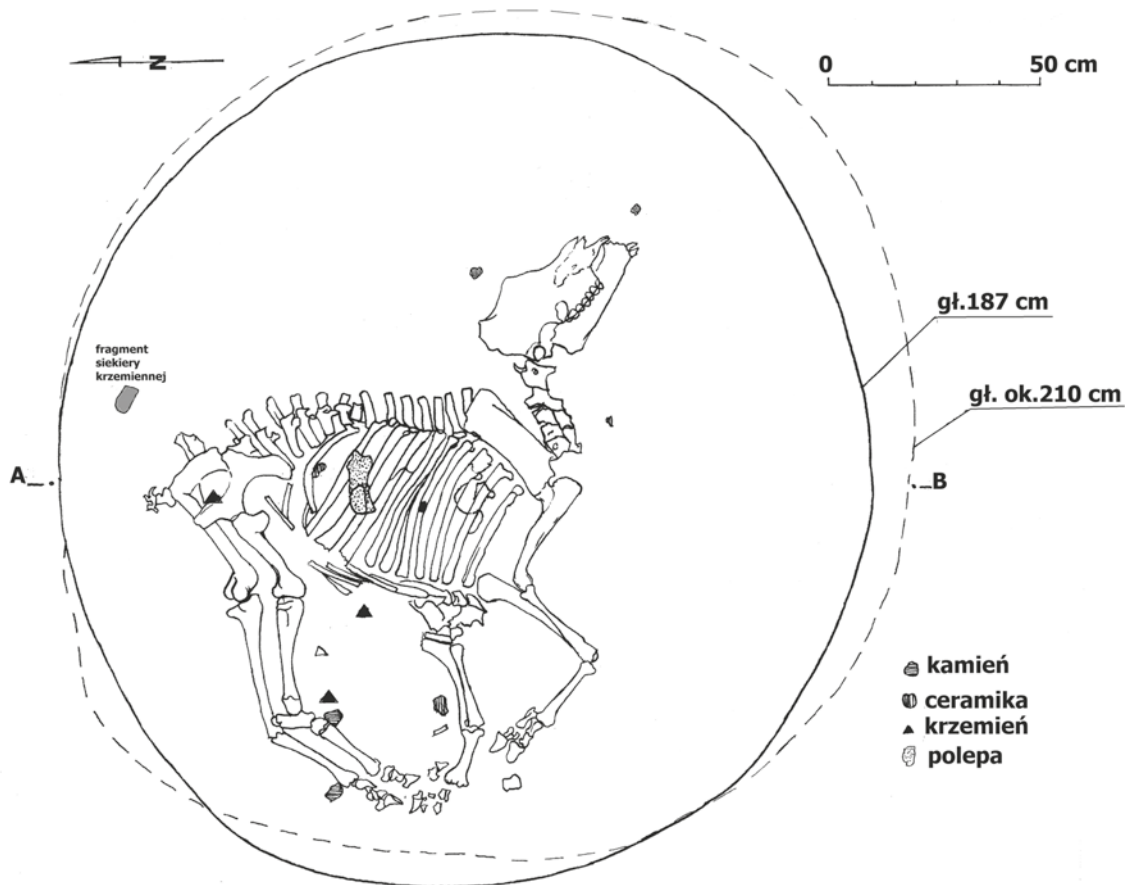
nowej monografii tego stanowiska (J. T. Bąbel 2013, s. 61–63). W późniejszym okresie, po r. 1984 prac wykopaliskowych na stanowisku I w Wojciechowicach nie kontynuowałem przede wszystkim ze względu na ówczesne problemy finansowo-organizacyjne. Przypuszczam również, że w ten niezamierzony sposób materiały z niewyeksplorowanych jeszcze obiektów uchroniły się od losu jaki spotkał w 1991 r. w PMA inne zabytki z tego cmentarzyska.

Miałem również świadomość wielkiej wartości poznawczej tego stanowiska i niedoskonałości stosowanych wówczas metod badawczych. Uważam, że nie ilość przebadanych grobów jest ważna lecz jakość tych badań i zastosowanie nowych technik badawczych oraz analiz uzyskanych materiałów, których wówczas jeszcze nie było. Z tej właśnie racji stanowisko to posiada również dziś wielki potencjał informacyjny, który nie powinien być zaprzepaszczone.

Sposób eksploatacji obiektów na st. I w Wojciechowicach oraz ich dokumentacji podczas robót w 1972 r. nie był, niestety, w pełni należyty. Stąd też m.in. brak profili grobów a także planów niektórych obiektów (np. nr 17). Uzyskane w trakcie badań materiały należały do KPL, KAK, KCS, Ch-V, KM, KT i późniejszych kultur. W pełni przebadano 27 grobów należących do KM i Ch-V Odkryto również jamy z pochówkami zwierzęcymi, m.in. 1972 r. natrafiono na jamę ofiarniczą (obiekt nr 14), w którym znajdował się szkielet krowy. Obok niego leżał fragment siekiery KAK z krzemienia pasiastego (Ryc. 8). Budowa kośćca krowy wykazała istotne cechy gatunków, *Pirimi-genious* i *Brachycerous* (A. Lasota-Moskalewska 1984; 1997, s. 16, ryc. 5; J. T. Bąbel 1997b, s. 32).

Ryc. 7. Wojciechowice, st. I, woj. świętokrzyskie. Prace wykopaliskowe prowadzone w roku 1974 (fot. J. T. Bąbel).
Fig. 7. Wojciechowice, site I, Świętokrzyskie province. Excavation carried out in 1974 (photo by J. T. Bąbel).

Ryc. 8. Wojciechowice, st. I, ob. (jama) nr. 14. Pochówek krowy. Kultura amfor kulistych (grafika J. T. Bąbel).
 Fig. 8. Wojciechowice, site I, feature 14 (pit). Cow's burial. Globular Amphora culture (graphics by J. T. Bąbel).

Analizę antropologiczną (określenie wieku i płci) ludzkich szkieletów z Wojciechowic wykonała A. Wiercińska, badania odontologiczne I. Wronka, ocenę patomorfologiczną szczątków ludzkich – R. Pykało, analizę kości zwierzęcych A. Lasota-Moskalewska, a badania metalograficzne zabytków oraz jakościowe barwnika na tarczce kościanej L. Koziorowska.

Pierwszą informację o badaniach archeologicznych w Wojciechowicach podano w notatce z dn. 27 XII 1973 r. w lokalnej gazecie *Słowo Ludu* (J. T. Bąbel 1973), lecz materiały z tego stanowiska nie były w całości publikowane. Wykorzystano je jedynie częściowo we wspomnianych już artykułach i pracach o krzemieniarstwie KM (J. Budziszewski 1976; 1980; J. T. Bąbel, J. Budziszewski 1978; 1991; W. Borkowski 1984 *et al.*). Odkryte groby KPL i KCS z tego stanowiska zostały opublikowane (J. T. Bąbel 2000b). Zabytki z tego stanowiska w większości uległy zagładzie w czasie pożaru w 1991 r. w PMA w Warszawie.

Pojedynczych obiektów grobowych KM dostarczyły na początku lat 80. badania w Sandomierzu. H. Wróbel działając z ramienia Muzeum Okręgowego w San-

domierzu, przebadła w 1980 r. w rejonie cmentarza komunalnego grób szkieletowy KM (*Informator Archeologiczny* 1982, s. 310–311). Grób ten został opublikowany (S. Tabaczyński, A. Buko 1982, s. 44–47; H. Wróbel 1985). Wstępną analizę antropologiczną odkrytego szkieletu wykonała mgr W. Kozak-Zychman z Katedry Archeologii UMCS w Lublinie. Z kolei H. Kowalewska-Marszałek, prowadząc badania z ramienia PMA w Warszawie i KZA w Tarnobrzegu, odkryła w 1982 r. na stanowisku „Wzgórze Zawichojskie” pochówek psa, który wydatowany został na wczesną epokę brązu (*Informator Archeologiczny* 1983, s. 53–54).

Stanowisko nr 7 w Kamieniu Plebańskim pod Sandomierzem, znane było dotychczas z zabytków kultury grobów kloszowych (R. Jakimowicz 1920, s. 219; J. Kostrzewski 1922, s. 46; E. Petersen 1929, s. 181; S. Nosek 1946, s. 91–92). W trakcie badań powierzchniowych przeprowadzonych przez J. i J. Ścioborów (z ramienia Muzeum Okręgowego w Sandomierzu) w 1981 i 1984 r. znaleziono na jego powierzchni rozwleczone kości ludzkie, fragmenty ceramiki KM, dwuścienne siekiery krzemienne i krzemieniany nóż

sierpowaty. Znaleźziska te sugerują, że mamy tu prawdopodobnie do czynienia ze zniszczonym orką cmentarzyskiem KM. Zapewne z tego stanowiska z Gór Pieprzowych pochodzi dwuścienna siekiera z krzemienia świciechowskiego, znaleziona w zniszczonym „grobie skrzynkowym ze szkieletem skurczonym” (R. Jakimowicz 1920, s. 213–214).

W wyniku prac ratowniczych J. i J. Ścibiorów z Muzeum Okręgowego w Sandomierzu, wykonanych w lipcu 1984 r. w Nikisiałce Dużej, woj. świętokrzyskie, odkryty został mocno zniszczony grób z wczesnej epoki brązu. Znalaziono w nim m.in. kubek protomierzanowski Ch-V i puchar esowaty KCS. W związku z istotnymi trudnościami interpretacyjnymi tego grobu, ratowniczym charakterem prac wykopaliskowych, obejmujących niewielką przestrzeń oraz różnorodną przynależnością kulturową (KAK, KCS, Ch-V) zabytków (J. M. Ścibior, J. Ścibior 1986, s. 132–136), ich inwentarz tylko w ograniczonym zakresie został uwzględniony w niniejszej pracy.

W kolejnych latach H. Kowalewska-Marszałek odkryła dalsze groby KM na cmentarzysku wielokulturowym w Kicharach Nowych, gdzie z ramienia IAI PAN w Warszawie prowadziła wieloletnie badania wykopaliskowe (patrz: prace H. Kowalewskiej-Marszałek i osób z nią współpracujących). Odkryto tam 46 grobów KPL, KCS i KM, w tym 30 należących do interesującej nas kultury. Zarówno konstrukcja grobów jak i ułożenie oraz ukierunkowanie zwłok a także wyposażenie mają wiele analogii do obiektów odkopanych na cmentarzyskach w Mierzanowicach i Wojciechowicach.

Ta sama badaczka w trakcie badań ratowniczo-rozpoznawczych w 1995 r. odkryła na st. 17 w Łukawie Kościelnej, gm. Dwikozy dwa groby szkieletowe wyposażone w ozdoby z paciorków fajansowych i drutu miedzianego (M. Florek 1997, s. 192). Jest to tylko część zniszczonego cmentarzyska KM.

Z kolei w rezultacie badań prowadzonych w latach 1990–1992 r. w Mydłowie, gm. Iwaniska którymi kierowała B. Bargieł (1990; 1991) z UMCS w Lublinie odkryto na st. 38 osadę KAK i cmentarzysko KM (M. Florek 1997, s. 192–193).

W 1992 r. M. Florek (PSOZ w Tarnobrzegu) i J. Ścibor (Muzeum Okręgowo w Sandomierzu) prowadząc badania sondażowe na st. 1 w Dacharzewie wśród obiektów grobowych KPL zidentyfikowali 1 grób KM lub KT ze zmarłym ułożonym na boku w pozycji skurczonej bez wyposażenia (M. Florek 1997, s. 186–187).

Nader interesujących odkryć dokonano w latach 2002–2004 w trakcie prac ratowniczych na st. 6 w Złotej Sandomierskiej w rejonie kopca „Kwaczał”. Badania te kierowane przez M. Florka i A. Zakościelną (2005; 2006) były finansowane przez Wojewódzki Urząd Ochrony zabytków w Kielcach i UMCS w Lublinie. Stanowisko to znajduje się na tej samej formie terenowej co słynne stanowiska „Grodzisko I”, „Grodzisko II” oraz „Nad Wawrem”. Wśród obiektów osadniczych z różnych okresów pradziejów od wczesnego neolitu począwszy po średniowiecze, natrafiono na 3 groby KCS oraz cmentarzysko KM składające się z 8 grobów, z których dwa najlepiej zachowane opublikowano. Na szczególną uwagę zasługuje pochówek nr 1, w którym złożono zmarłego mężczyznę w wieku adultus (25–30 lat). Osobnik ten leżał na plecach w pozycji tzw. „jeżdźca” zwanej też żartobliwie „na żabę”. Jego głowa położona była na prawym policzku z twarzą zwróconą na południe. Grób ten zawierał różnorodny i bardzo bogaty inwentarz składający się z 8 kategorii surowcowych (ceramika, kość, szable dzika, poroże, miedź, muszle, fajans i krzemień) i ponad 1750 elementów wyposażenia.

Obiekty sepulkralne KM jakie odkryto w latach 90. ub. wieku i po roku 2000 nie zostały zamieszczone w zestawieniach prezentowanych w niniejszej pracy. Uwzględnienie kolejnych danych wymagałoby wielu pracochłonnych przeliczeń statystycznych, które jak sądzę, w żaden istotny sposób nie zmieniłyby głównych wniosków do jakich doszedłem w 1987 r. Nie mniej jednak informacje, jakie zostały o nich opublikowane wykorzystałem do uzupełnienia niektórych szczegółowych analiz.

Przejdźmy teraz do omówienia materiałów, które wzbudzają najwięcej wątpliwości ze względu na swój charakter. Pochodzą one bowiem z dawnych prac ratowniczych lub też są darami miłośników archeologii. Do kategorii tych znalezisk należą również informacje ustne o rozkopywanych lub całkowicie zniszczonych grobach. Zaczniemy od znalezisk najstarszych. Należą do nich przede wszystkim całe, nieuszkodzone naczynia typowe dla obiektów grobowych. „Klasyczne” amfory KM grupy samborzeckiej odkopano w miejscowościach: Winiary (W. Demetrykiewicz 1898, s. 90; W. Antoniewicz 1936/37, s. 378, ryc. 32; J. Machnik 1967, s. 200, tabl. III, 3; 1970, s. 407, ryc. 142, 11 *et al.*), Wojciechowice (W. Antoniewicz 1936/37, s. 413, ryc. 81) i Zawichost, woj. świętokrzyskie (J. Machnik 1966a, tabl. XLIII, C, 3). Z kolei z Nikisiałki pochodzi kubek protomierzanowski – Ch-V (Z. Podkowińska 1923, s. 35, Ryc. 1: 6).

Inny kubek KM, wykopano w Rudzie Kościelnej, woj. świętokrzyskie (Kowalski 1976b, s. 54, tabl. IX c). We wszystkich przytoczonych przypadkach nie posiadamy żadnych dodatkowych informacji o kontekście znaleziska. Podobnie wygląda sytuacja ze znaleziskiem siekier krzemiennej z Buszkowic (PMA, nr inw. II/2715), które prawdopodobnie pochodzi z grobu. W 1978 r. w Prusach, woj. świętokrzyskie wykopano nóż sierpowaty z krzemienia świciechowskiego i szydło kościane (Muzeum Narodowe w Kielcach, inw. 5189, kat. 6620 i 6621). Nie wykluczone, że i w tym przypadku były one wyposażeniem grobowym.

Jak wynika z informacji R. Jakimowicza (1934, s. 69) w Jurkowicach w zniszczonym grobie, znaleziono naczynko gliniane ozdobione odciskami sznura. Ponieważ nie zostało ono opublikowane, nie wiemy czy był to grób KAK, KCS, KZ, Ch-V, czy też KM. Podobny grób miał odkopać rolnik w Zbiedniewiczach. Był w nim szkielet i naczynia (Z Otchłani Wieków 1931, s. 86). Inne publikowane informacje dotyczą grobów, o których wiemy tylko, iż należały do „kultury ceramiki sznurowej”, np. obiekty w Jastkowie (J. Żurowski 1929, s. 223) i Przezwodach, woj. świętokrzyskie (J. Żurowski 1924–25, s. 337; T. Reyman, J. Żurowski 1934, s. 143). Na tym ostatnim stanowisku („pole Skrzynki”) prócz szkieletu znaleziono także fragmenty naczyń zdobionych ornamentem sznurowym i stempelkowym, tłuczki granitowe i szydło kościane. Miały one częściowo pochodzić z osady.

W Opatowie na stanowisku I (Żmigród) w 1930 r. odkopano czaszkę, szczątki potłuczonych naczyń i 1 całe naczynie z ornamentem sznurowym, a także toporek kamienny lub siekierę krzemienią. Zabytki przekazano do Muzeum PTK w Opatowie, gdzie zaginęły (I. Kupczyk 1969). Ze stanowiska tego pochodzą prawdopodobnie fragmenty ceramiki zdobione odciskami sznura z badań J. Milicera (Muzeum Narodowe w Kielcach, nr inw. 359) i fragment kubka (?) protomierzanowickiego – Ch-V (Jakimowicz 1920, s. 213).

Z kolei w Sandomierzu przy kościele św. Jakuba rozkopano dwa groby, które być może, pochodziły z wczesnego okresu epoki brązu (J. Żurowski 1924–25, s. 37). W Pielaszowie, woj. Świętokrzyskie znaleziono kompletnie zdewastowany grób szkieletowy z obstawą i brukiem kamiennym. Zmarły wyposażony był w siekierkę krzemienią (J. Gurba 1956, s. 64). Podobne informacje o zniszczonych grobach szkieletowych w obstawie kamiennej, wyposażonych w naczynia dotyczą stanowisk III i V w Czerwonej Górze, stanowiska I w Kosowicach, stanowiska I w Ostrowcu (J. T. Bąbel 1975,

s. 545, 553, 559) oraz stanowiska IV w Wojciechowicach (J. T. Bąbel 1985, s. 67).

Wspomnieć trzeba również o innych stanowiskach, które mogą, lecz nie muszą, pochodzić z wczesnego okresu epoki brązu. W Wilczycach miały znajdować się kurhany. W jednym z nich wykopano w 1854 r. szkielet z garnkiem przy głowie (notatki W. Demetrykiewicza, Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie). Z miejscowości tej, z bliżej nieokreślonych grobów pochodzić miały zabytki „kultury ceramiki sznurowej” (Z Otchłani Wieków, 1931, s. 71). W nasypie kopca na st. IV w Gorzyczanach znaleziono ceramikę z ornamentem sznurowym (Z. Podkowińska 1959, s. 20–21). W rejonie naszych zainteresowań znajdują się również i inne kurhany, które dotychczas nie były badane wykopaliskowo przez archeologów. Należą do nich m.in. kopce w miejscowościach Wola Grójecka, Kleczanów i Leszczków (Z. Krzak 1961c, s. 40; M. Florek 1994, s. 261, 271, 273; J. T. Bąbel 1998).

Omawiając źródła materiałowe do zagadnień zakreszonych tematem pracy, można jeszcze wspomnieć o zabytkach wczesnobrązowych ze stanowisk grobowych innych kultur, gdyż mogą pochodzić z pochówków zniszczonych przez te obiekty. Fragmenty ceramiki KM znaleziono w kopcu 3 w Winarach, który był grobem wczesnośredniowiecznym (S. Nosek 1939–48, s. 334, tabl. LXIV, 3). W Żukowie odkryto natomiast w grobie KCS nr 1/2 (w warstwie 20–40 cm) fragmenty ceramiki protomierzanowickiej Ch-V (J. Marciniak 1961, tabl. III, 1). Na podobną ceramikę protomierzanowicką natrafiono także w grobach 70 i 76 pochodzących z okresu lateńskiego ze stanowiska w Błoniach koło Koprzywnicy (R. Jamka 1931, s. 18; Muzeum Archeologiczne w Krakowie nr inw. 9339–40). Wszystkie te materiały są domieszane do obiektów późniejszych i tym samym, podobnie jak wyżej wymienione znaleziska o nieustalonym charakterze, bądź też niepewnej przynależności kulturowej, muszą być wykluczone z niniejszych rozważań.

Podsumowując powyższy rozdział, stwierdzić należy, iż dysponujemy ponad 200 kilkadziesiąt pewnymi grobami Ch-V i KM z Wyżyny Sandomierskiej w miarę dobrze, a nawet (ponad połowa) bardzo dobrze z dokumentowanych. Około 70 z nich zostało już w całości opublikowanych. W części materiałowej niniejszej pracy (tom 2 – źródła) zamieszczam opracowanie 124 grobów ze stanowiska I w Mierzanowicach, 27 grobów ze stanowiska w Wojciechowicach oraz 11 grobów ze stanowiska „Nad Wawrem” w Złotej. Stanowią one wraz

z wymienionymi obiektami opublikowanymi bazę źródłową niniejszej pracy.

1.3. METODA PRACY

Przystępując do przedstawienia metody pracy, należy przede wszystkim zdefiniować temat, a zatem określić zakres znaczeniowy jaki obejmuje termin „obrzędek pogrzebowy”.

Według *Słownika Języka Polskiego* (M. Szymczak 1979, s. 425–426), obrzęd jest to „zespół uświęconych tradycją, często określonych przepisami, czynności i praktyk o znaczeniu symbolicznym, towarzyszących jakiejś uroczystości o charakterze rodzinnym, społecznym, politycznym czy religijnym”. Obrzęd natomiast jest „zespołem czynności wykonywanych według ustalonego trybu w związku z uroczystością”.

Definicji „obrzędka pogrzebowego” jest w polskiej literaturze archeologicznej kilka (J. Szydlowski 1965, s. 7–8, 13; A. Kempisty 1965, s. 5; M. Miśkiewicz 1969, s. 244; J. Jaskanis 1974, s. 10; A. Niewęglowski 1980, s. 7; *et al.*). Syntetyzując ich przewodnie myśli, można stwierdzić, iż obrzęd pogrzebowy stanowi część kultury duchowej danej społeczności w określonym czasie i na określonym terenie. Należy do dziedziny ideologii ukształtowanej przez czynniki biologiczne i gospodarczo-społeczne. W szerszym znaczeniu obejmuje on wszystkie ściśle określone czynności obchodzenia się ze zmarłym i jego mieniem od chwili jego śmierci (a niekiedy nawet tuż przed nią) aż do czasu ostatecznego pochowania ciała i rytualnego oczyszczenia uczestników pogrzebu. Zabiegi te posiadały ściśle uzasadnienie ideologiczne. Z licznych danych etnologicznych i źródeł historycznych wynika, że całość tych czynności podzielić można na:

1. Obrzędy odbywające się od miejsca śmierci do miejsca pochowania ciała zmarłego, w skład których obok czynności i gestów symbolicznych wchodziły również odpowiednie modlitwy i pieśni, zaklęcia, itd.
2. Obrzędy odbywające się w miejscu pochowania zmarłego, w skład których również wchodziły rytualne gesty, działania oraz wygłaszane formuły.
3. Obrzędy rytualne oczyszczenia uczestników pogrzebu, które odbywały się poza cmentarzem.
4. Obrzędy posiadające cykliczny, rocznicowy charakter, które właściwie wchodzi w zakres szeroko rozumianego kultu zmarłych.

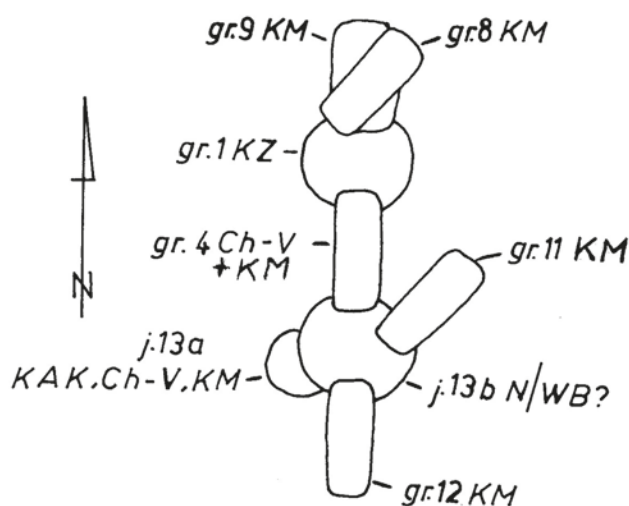
Temat mojej pracy dotyczy głównie zabiegów wyszczególnionych powyżej w punkcie 2, a więc czynności

dokonywanych ze zmarłym i jego mieniem na miejscu pochowania. Częściowo także przedtem, np. ubranie zmarłego w odpowiedni strój oraz ozdoby, itd. Rzecz jasna, że ze względu na charakter dysponowanych przez nas źródeł, dotyczy on tylko pozostałości materialnych ceremonii pogrzebowych. Pozostałości te są podstawowym źródłem niniejszej pracy, uzupełnionym ostrożnie zastosowanymi analogiami etnologicznymi w zakresie interpretacji badanych znalezisk. Należy tu zastrzec, że materiał archeologiczny, z którym mamy do czynienia na cmentarzyskach z wczesnego okresu epoki brązu jest dodatkowo zubożony przez działanie następujących czynników:

1. naturalnego rozkładu organicznych części pochówków i ich wyposażenia,
2. zniszczeń dokonanych na skutek denudacji, głębokiej orki, późniejszych wkopów oraz działalności zwierząt polnych i leśnych,
3. niewłaściwej metody archeologicznej eksploatacji grobów,
4. zniszczeń, przemieszczeń lub też zagubienia dokumentacji i zabytków na skutek II wojny światowej, niewłaściwego magazynowania, niefrasobliwości różnych badaczy, itp.

Świadom tych ułomności materiałowych, które w pewnym stopniu zaciążyły nad niniejszą pracą, przystąpiłem do badania obrzędka pogrzebowego społeczności kultury mierzanowickiej na Wyżynie Sandomierskiej według następującego porządku:

1. Zasadnicza część pracy poprzedzona zostanie chronologią zespołów grobowych (w obrębie poszczególnych cmentarzysk) opartą nie tylko na dotychczasowych, ogólnych ustaleniach (J. Machnika, A. Kempistego, S. Kadrowa, *et al.*), lecz przede wszystkim na obserwacjach układów stratygraficznych grobów i jam (podrozdział 1.4). Pozwala to na wyciągnięcie w dalszej części pracy wniosków dotyczących kontynuacji lub ewentualnych zmian zachodzących w zakresie obrzędka pogrzebowego na omawianym terenie.
2. W rozdziale 2. ustalone zostaną zasady lokalizacji cmentarzysk, ich wielkość i zróżnicowania.
3. Sposoby konstruowania i zróżnicowania grobów i trumien, omówione będą w rozdziale 3.
4. Określone zostaną sposoby traktowania zmarłych składanych w grobach w zależności od płci i klasy wieku (rozdział 4).
5. Ustalenie zasady wyposażenia zwłok w zależności od płci i klasy wieku oraz sposobu traktowania tego

Ryc. 9. Mierzanowice, st. I, woj. świętokrzyskie. Rekonstrukcja części planu cmentarzyska z przecinającymi się wzajemnie grobami i jamami (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 9. Mierzanowice, site I, Świętokrzyskie province. Partly reconstructed layout of the cemetery with intersecting graves and pits (drawing by J. T. Bąbel).

wyposażenia (np. niszczenie narzędzi, itd.) omówi rozdział 5. Punkt ten dotyczy przede wszystkim typologiczno-chronologicznego sklasyfikowania materiałów zabytkowych znajdujących w grobach, wykrycia reguł lokalizacji tych materiałów w mogiłach, a także współwystępowania zabytków. Przyczyni się to zarazem do weryfikacji w pewnym stopniu dotychczasowych schematów chronologicznych oraz do uzupełnienia naszej wiedzy o kulturze materialnej społeczności wczesnego okresu epoki brązu w Małopolsce.

6. Dokonanie próby rekonstrukcji niektórych strojów pogrzebowych i odzieży na podstawie analizy układu zespołów ozdób na zwłokach. Pomocnicze w tym zakresie będą zarówno analogie archeologiczne jak też i etnograficzne (rozdział 7).
7. Podsumowanie wyników dotychczasowych badań archeologicznych, dotyczących składników rasowych populacji kultury mierzanowickiej na Wyżynie Sandomierskiej, wieku, płci, chorób, itp. (rozdział 10).
8. Dokonana analiza zespołów grobowych stanowić będzie następnie podstawę do możliwie pełnej rekonstrukcji obrządku pogrzebowego w omawia-

nym okresie na Wyżynie Sandomierskiej i jego zróżnicowania chronologiczno-kulturowego (rozdział 6).

9. Wyniki powyższych dociekań pozwolą z kolei wykazać istotne podobieństwa i różnice istniejące między obrządkiem pogrzebowym KM na tym obszarze a obrządkiem tej kultury na innych terenach Małopolski (rozdział 8).
10. Analiza cmentarzysk dostarczy także informacji o liczebności pochowanych na nich populacji. Ponieważ obrządek pogrzebowy danej społeczności widoczny w materiale archeologicznym odzwierciedla w pewnym stopniu zróżnicowanie społeczne (S. A. Tokariew 1969, s. 153; J. M. O'Shea 1984), skorelowanie budowy grobów i wyposażenia z klasą wieku i płcią zmarłych, da podstawę do rozważań nad wewnętrzną strukturą społeczną w obrębie grupy ludzkiej na badanym obszarze (rozdział 9).
11. Dostrzeżone rozbieżności i powtarzające się układy w przeanalizowanym materiale archeologicznym, stanowić będą bazę do badania wycinka kultury duchowej, która obejmuje zagadnienia związane z obrządkiem pogrzebowym. Występujące w społecznościach pierwotnych powtarzające się motywy i symbole, których materialne odbicie jest analogiczne do zaobserwowanych zjawisk na cmentarzyskach na Wyżynie Sandomierskiej, pozwolą lepiej (choć zawsze tylko w przybliżonym stopniu) zrozumieć ich semantykę. To z kolei umożliwi dokonanie próby rekonstrukcji części ówczesnego systemu religijno-magicznego. Zagadnienia te będą poruszane w rozdziale 11.
12. Zakończenie pracy stanowić będzie podsumowanie całości analizowanego materiału i wypunktowanie najważniejszych elementów badanego zjawiska (rozdział 12).
13. Do pracy dołączona zostanie obszerna część materiałowa, obejmująca pełny opis (wraz z ilustracjami) nie publikowanych dotąd w całości cmentarzysk wczesnobrązowych w Mierzanowicach, Wojciechowicach i Złotej oraz stosowne zestawienia cech występujących na innych opublikowanych już stanowiskach nekropolicznych z Wyżyny Sandomierskiej.

1.4. PODSTAWY CHRONOLOGII CMĘTARZYSK WE WCZESNYM OKRESIE EPOKI BRĄZU NA WYŻYNIE SANDOMIERSKIEJ

Podstawami, na których opieram chronologię badanych cmentarzysk są:

1. obserwacje związane ze stratygrafią oraz różnymi orientacjami grobów występujących na cmentarzyskach,
2. dotychczasowe ustalenie uzyskane metodą typologiczno-chronologiczną (głównie: liczne prace J. Machnika, S. Kadrowa oraz praca A. Kempisty z 1978 r.),
3. daty absolutne 14 C.

Na cmentarzyskach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej zaobserwowano szereg sytuacji stratygraficznych, które przedstawione są w zestawieniu 1. Sytuacje wyszczególnione w punktach 1, 2, 3, 4, 6, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 33, 38, 40, 41, 42, 44, 45 i 49 potwierdzają dotychczas obowiązujące schematy chronologiczne. Odnosi się to m.in. do starszeństwa KL-P, KCS, KAK i KZ od KM oraz starszeństwa KM od kultur epok brązu i żelaza. Stratygrafia grobów KCS i KM ze st. 6 w Złotej sandomierskiej również potwierdza te schematy (M. Florek, A. Zakościelna 2006, s. 43 i 48). Dlatego też nad stratygrafiami tymi nie będę się dłużej zatrzymywał. Interesującymi dla naszych rozważań są stratygrafie nietypowe, które wymagają komentarza, jak również te, które dotyczą wewnętrznej chronologii KM.

Stratygrafiami budzącymi poważne wątpliwości i kontrowersje są przecięcia w Mierzanowicach I jamy grobu 80 (KM) przez grób 81 (KCS) oraz jamy gr. 120 (KM) przez grób 121 (KCS) przedstawione w pkt. 18 i 26 zestawienia 1. W przypadku drugiej z wymienionych stratygrafii nie była zbyt jasna, gdyż dokładniejsze obserwacje czynione przez K. Salewicza zostały utrudnione ze względu na zniszczenie górnych części przecinających się jam i grobów przez rowy współczesne. Dlatego należy raczej przyjąć, że szkielet grobu 120 został zniszczony późniejszym wkopem współczesnym, który w słabo próchnicznym wypełnisku grobu 121 nie został zauważony (J. T. Bąbel 1979, s. 86). Zdaniem K. Salewicza, który dokonywał bezpośrednio obserwacji w terenie, sytuacja stratygraficzna grobów 80 i 81 nie ulegała żadnej wątpliwości (K. Salewicz – informacja ustna 1979 r., listy z 1980 i 1981 r.). Opinię jego w poważnym stopniu osłabia brak zagubionej podczas wojny dokumentacji. Z zachowanego jednego zdjęcia obiektów 80 i 81 (CM, tj. t. 2, Ryc. 146) mogłoby wy-

nikać, iż istotnie podłużną jamę grobu KM przecina okrągły otwór grobu KCS grupy krakowsko-sandomierskiej (A. Uzarowicz 1970, s. 204, ryc. 4). Fotografia nie jest jednak na tyle czytelna, aby nie można było ją zinterpretować inaczej. Warto tu jednak zauważyć, że na innym cmentarzysku wczesnobrązowym w Małopolsce, w Żernikach Górnych (A. Kempisty 1978, s. 128) grób 27 (KM) znajdował się ponad grobem 107 (KM). W grobie 27 nie znaleziono żadnego wyposażenia oprócz kilkunastu skorup jednego naczynia KCS. Fakt ten nie został przez badacza skomentowany. W przypadku obu obiektów – gr. 81 z Mierzanowic I oraz gr. 27 z Żernik Górnych wspólnym elementem jest ukięrkowanie zwłok wzdłuż osi SW-NE.

Trzeba stwierdzić, że najmłodsze dotychczas znane daty ¹⁴C dla KCS w Polsce wynoszą : 1930+/- 100 B.C. – K-18371 – stanowisko Kęsocha (A. Kempisty 1978, s. 385), 1875 +/- 35 B.C. – Gr. N – 9146 – Złota „Grodzisko II” (Z. Krzak b.d.), natomiast dla tej samej kultury na terenie Niemiec: 1785+/- 60 B.C. H-2123/1538 – Dorunburg, 1710+/- 70 B.C. – Luttum, zaś Holandii 1710 +/- 60 B.C. – Gr. N – 5027 i 1710 +/- 70 B.C. Gr. N – 5029 – Leidschendam (Z. Krzak 1980, s. 160, tam dalsza lit.). Datowanie to wskazuje, że w niektórych regionach KCS przetrwała do wczesnego okresu epoki brązu. Jednakże znaleziska z Mierzanowic I nie posiadające dostatecznej dokumentacji są zbyt słabym dowodem na potwierdzenie tej tezy. Warto jednak zwrócić uwagę, że w obrządku pogrzebowym KM zachował się reliktozo zwyczaj wykonywania typowych dla KCS jam grobowych (patrz: rozdz. 3.1 niniejszej pracy). I odwrotnie. Grób 37 ze st. I w Wojciechowicach posiadający wyposażenie KCS miał jamę typową dla KM, która znajdowała się wśród grobów KM o takiej samej jak ona orientacji.

Również zmarły został w tym grobie ułożony w typowym dla KM ułożeniu (J. T. Bąbel 2000b, ryc. 12, 13, 15). Z wnioskami należy się zatem wstrzymać, aż do kolejnych odkryć wykopaliskowych lub też do wydатовania metodą ¹⁴C szkieletów z rzeczonych obiektów.

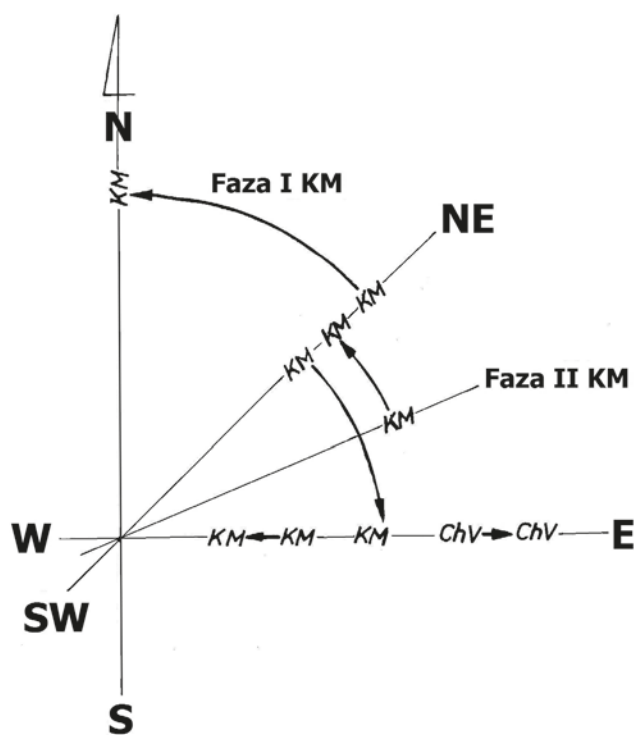
Stratygrafia obiektów grobowych ze środkowej Małopolski jak dotychczas nie wykazała ani starszeństwa, ani młodszości Ch-V i KM względem siebie (por. A. Kempisty 1978, s. 401). Groby KM przecinały tylko groby KM zaś groby Ch-V tylko groby Ch-V.

Zdaniem J. Machnika (1967, s. 75), „pod wpływem silnego oddziaływania naddunajskiego kręgu kulturowego (głównie za pośrednictwem kultury pucharów dzwonowatych) na sznurowe środowisko kulturowe,

wytwarza się w dorzeczu górnej Wisły grupa mierzanowicka, której wstępne stadium rozwojowe wyznacza Chłopice-Veselé”. W trakcie dalszych dogłębnych badań nad tą problematyką J. Machnik (1981, s. 311 *et al.*) uznał, iż Ch-V jest młodsza od KZ i klasycznej fazy KCS, oraz że niektóre fazy wskazują na to, że powinna ona być z jednej strony współczesna późnej fazie KPD, z drugiej zaś kultury protounietyckiej. Stwierdził również (J. Machnik 1972a, s. 81, *et al.*) istnienie bliższych (a nawet genetycznych) powiązań pomiędzy Ch-V a młodszą fazą KPD oraz wykazał (J. Machnik 1972b) istnienie ścisłych związków pomiędzy KM a innymi grupami na Słowacji: nitrzańską i kościańską, włączając wszystkie trzy jednostki do przykarpackiego episznurowego kręgu kulturowego. Nie wykluczył (J. Machnik 1967, s. 124, 159) także współczesności Ch-V i KM. Z kolei A. Kempisty (1978, s. 401) przypuszczał, że powstanie grup Ch-V i KM mogło być niezależne i w dużej mierze współczesne, i że grupa Ch-V niekoniecznie musiała być „wczesnym stadium rozwoju” grupy mierzanowickiej. Mogły one natomiast pochodzić od wspólnych przodków. Inni badacze (M. Godłowska 1973, s. 74; W. Sarnowska 1975, s. 70–71) dopatrywali się również wpływów KCP i KPD na KM, a także wpływów KCP na Ch-V (A. Kempisty 1978, s. 401). Na teoretyczną możliwość bezpośredniego wpływu KPD na KM wskazują daty ^{14}C tej pierwszej ze środkowej i zachodniej Europy, które są częściowo zbieżne z datami ^{14}C KM z Iwanowic (por. W. Pape 1979, s. 36, 40, 42–44, 51). Jeśli zaś chodzi o schyłek KM, to zdaniem J. Machnika (1984, s. 360 *et al.*) istnieje również bezsporne następstwo w czasie KT po KM przy braku między nimi ciągłości kulturowej. KT nie jest kontynuacją północnego odłamu przykarpackiego episznurowego zespołu kulturowego. Także A. Kempisty (1978, s. 413), powołując się na wyniki antropologicznych badań A. Wiercińskiego, skłania się za wyeliminowaniem mierzanowickiego substratu ludnościowego z horyzontu badań nad genezą KT i za poszukiwaniem ewentualności wywodzenia KT spoza terenów Małopolski. Kwestie te wymagają jeszcze dalszych studiów (por. S. Kadrow 2001, s. 219).

Powróćmy do sytuacji na Wyżynie Sandomierskiej. Wzajemny stosunek Ch-V i KM nie jest tam w pełni jasny. Na 221 grobów pochodzących z badanego okresu z terenów Wyżyny Sandomierskiej, jedynie 8 można uznać za groby Ch-V lub posiadające elementy fazy Ch-V. Groby Ch-V występują na stanowiskach samodzielnie (np. w Starachowicach – Wierzbniku, Nikisiałce

Dużej i w Złotej „Grodzisko II”) lub też w obrębie cmentarzysk KM (Wojciechowice I, Mierzanowice I). Jest rzecz ciekawą, że na cmentarzyskach tych znajdują się one wśród grobów KM posiadających analogiczne ukierunkowanie osi jam, oraz w analogicznej „standardowej” odległości od innych grobów (por. Ryc. 10). Naczynia Ch-V lub tylko charakterystyczna dla nich ornamentyka w postaci pętelek odciskanego sznura pojawiają się tam również w grobach, których pozostały inwentarz wskazuje na przynależność do KM, np. w gr. 4 w Mierzanowicach I (CM, Ryc. 9) oraz w ob. 32 (CM, Ryc. 292) i 38 (CM, Ryc. 310) w Wojciechowicach I. Mamy tu więc zatem do czynienia z wyraźnymi hybrydalnymi tworami Ch-V – KM. Biorąc pod uwagę wszystkie powyższe rozważania i obserwacje skonstatować trzeba, zgodnie z J. Machnikiem (1967, s. 124, 159), iż obie te „kultury” przez jakiś czas współistniały z sobą, co znalazło m.in. odbicie w tym, że pewne elementy starszej Ch-V przeżywały się jeszcze w trakcie istnienia KM. Za najstarsze

grób młodszy → grób starszy

Ryc. 10. Związek pomiędzy stratygrafią grobów z ich ukierunkowaniem. Wczesny okres epoki brązu, środkowa część Wyżyny Małopolskiej (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 10. Relationship between the stratigraphy and the orientation of graves. Early Bronze Age in the central Małopolska Upland (drawing by J. T. Bąbel).

znaleziska Ch-V musimy uznać groby ze Starachowic-Wierzbnika, Złotej „Grodzisko II” (gr. 12–34 a) i Nikisiałki Dużej. W tym ostatnim przypadku w grobie oprócz klasycznego kubka Ch-V znaleziono puchar z starszej fazy KCS lecz odkrycie to budzi szereg wątpliwości (J.M. Ścibior, J. Ścibior 1985, s. 132, ryc. 3). Pozostałe groby Ch-V należą zapewne do młodszego odcinka tej fazy. Inne stratygrafie grobów Ch-V i KM oraz jam z materiałami Ch-V i KM niewiele wnoszą jeśli chodzi o zróżnicowanie materiału zabytkowego (J. Machnik 1967, s. 122; A. Kempisty 1978, s. 327). Dlatego też dalsze swoje rozważania opręć musimy na innych obserwacjach.

Jeśli założymy, że dana kultura archeologiczna reprezentuje ściśle określony etnos (por. np. Godłowski 2000), to jej gwałtowny zanik może być wynikiem ekstremalnego wydarzenia w życiu owej społeczności np. masowej migracji, zarazy lub eksterminacji całej populacji. Gdy przyjmiemy natomiast, że zmiana kultury nie oznacza bynajmniej zmiany etosu, z czym mamy do czynienia na wielu obszarach Europy w minionym tysiącleciu, to rzeczą naturalną jest, iż potomkowie korzystają z produktów swoich przodków. Szczególnie ważne dla nich wytwory użytkowane są przez kilka pokoleń. Trzeba również pamiętać, że społeczności pierwotne były konserwatywne, niechętnie zmianom i „nowinkom”, wręcz etnocentryczne. Wszelka działalność wytwórcza była ściśle związana z obowiązującym u nich systemem magiczno-religijnym. Replikacja zachowań przynosząca oczekiwany skutek była wręcz obowiązującą normą. Dotyczy to również produkcji określonych typów przedmiotów (J.T. Bąbel 1997a; 2008, tam dalsza lit.). Te fakty tłumaczyłyby występowanie artefaktów charakterystycznych dla KAK i KCS w grobach Ch-V i KM.

Pojawienie się danej kultury archeologicznej na określonym obszarze nie jest aktem natychmiastowym, jednoczesnym na całym zajmowanym przez nią później terytorium. Podobnie jak akulturacja, jest rozłożonym w czasie dynamicznym procesem, dlatego też publikowane w pracach naukowych mapy zasięgów poszczególnych kultur są statycznym, „zamrożonym” obrazem, swego rodzaju stop-klatką filmową. Dotyczy to również zmian zachodzących w obrębie danej kultury pozwalających na wydzielanie tzw. faz. Zmiany te nie przebiegają w takich samych odstępach czasu. Długość istnienia kolejnych faz jest zasadniczo różna. Stąd pojawia się bezwzględna konieczność licznych, dokładniejszych datowań innymi niż „klasyczne” metodami.

Dokonania podziałów danej kultury materialnej określonej społeczności na fazy są zawsze tworami sztucznymi, umownymi, gdyż odnoszą się one do wyznaczania ostrych granic na strumieniu czasu, w którym pojawiają się, kontynuują i zanikają różne elementy kultury materialnej. Elementy te zazwyczaj nie zjawiają się ani też nie zanikają wszystkie jednocześnie, gdyż wtedy mówi się już o innej kulturze, a nawet innym etnosie. Czas pojawiania się poszczególnych elementów, ich kontynuacji i zaniku jest zasadniczo różny. Dlatego też dokonanie podziału danej kultury na fazy napotyka na spore trudności. Piętrzą się one jeśli kultura materialna składa się z bardzo wielu różnorodnych składników. Za istotną cechę wyróżniającą fazy przyjmuje się wówczas jeden element, najczęściej ceramikę (klasyfikacja nomotetyczna) lub też cały ich zespół (klasyfikacja politetyczna).

Przystępując do podziału KM na fazy, zastosowałem klasyfikację politetyczną, przy czym za cechę dystryktywną, a zarazem wyjściową uznałem orientację osi jam grobowych tej kultury. Na zjawisko to zwrócił uwagę wcześniej Machnik (1967, s. 184, *passim*), uważając groby o osi S-N za starsze, zaś o osi W-E za młodsze. Znajduje to potwierdzenie w obserwacjach stratygraficznych. I tak w Mierzanowicach I, gr. 8 o osi SW-NE wcięty był w gr. 9 o osi S-N. Analogiczna sytuacja wystąpiła z gr. 23 i 23a na tym samym cmentarzysku. Dalej gr. 85 o osi WSW-ENE wkopany był w gr. 86 o osi SW-NE, natomiast gr. 119 o osi W-E w gr. 115 o osi W-E. Z kolei w gr. 34 o osi W-E wkopany był gr. 33 o osi SW-NE. W Wojciechowicach I, gr. 57 o osi SWS-NEN wcięty był w gr. 56 o osi S-N (Tabela 1, pkt. 5, 9, 10, 19, 27, 37). W Żernikach Górnych gr. 27 o osi SW-NE wkopany był w gr. 107 o osi W-E, natomiast gr. 52 o osi W-E w gr. 59 o takiej samej orientacji osi (A. Kempisty 1978, s. 327). Wszystkie te dane wskazują więc, że najstarsze groby były zorientowane wzdłuż osi S-N i niewielkich od niej odchyleniach, młodsze natomiast wzdłuż osi SW-NE oraz W-E i pośrednich od nich kierunków (Ryc. 9–10). Spostrzeżenie to może być dodatkowo poparte faktem, że na wszystkich badanych cmentarzyskach na Wyżynie Sandomierskiej groby o tej samej orientacji grupują się, przy czym np. na cmentarzysku w Świniarach Starych groby o orientacji S-N znajdują się po środku nekropoli, zaś po obu bokach groby o osi W-E (Ryc. 25). Oznacza to, że w trakcie istnienia KM na Wyżynie Sandomierskiej doszło tam do radykalnej zmiany orientacji osi jam grobowych. Ma to dla nas bardzo istotne znaczenie przy ustalaniu

Tabela 1. Stratygrafia obiektów na cmentarzyskach kultury mierzanowickiej na Wyżynie Sandomierskiej
Table 1. Stratigraphy of features at Mierzanowice culture cemeteries in the Sandomierz Upland

Stanowisko	Lp.	Obiekt starszy			Obiekt młodszy			Ukierunkowanie osi jamy grobowej (lub zwłok)	
		rodzaj obiektu	nr	przynależność kulturowa	rodzaj obiektu	nr	przynależność kulturowa	starszego	młodsze
Mierzanowice I	1	Grób	3	KAK	Grób	2	KM	SW-NE	W-E
	2	Grób	1	KZł	Grób	4	KM	SE-NW	S-N
	3	Jama	13b	N? WE?	Grób	4	KM	-	S-N
	4	Jama	228	KAK	Grób	6	KM	-	W-E
	5	Grób	9	KM	Grób	8	KM	S-N	SW-NE
	6	Grób	1	KZł	Grób	9	KM	SE-NW	S-N
	7	Jama	13b	N? WB?	Grób	12	KM	-	S-N
	8	Jama	13a	KAK, Ch-V, KM	Jama	13b	N? WB?	-	-
	9	Grób	23a	KM	Grób	23	KM	S-N	SW-NE
	10	Gitfb	34	KM	Grób	33	KM	W-E	SW-NE
	11	Grób	44	KM	Jama	43	KAK, KM	W-E	-
	12	Grób	47	KM	Jama	48	?	W-E	-
	13	Jama	56	KAK, KM	Grób	55	KM	-	W-E
	14	Jama	56	KAK, KM	Grób	57	KM	-	W-E
	15	Jama	67	KPL, KAK, KM	Grób	66	KM	-	W-E
	16	Jama	72	KAK, KM	Grób	71	KM	-	SW-NE
	17	Jama	73	N	Jama	72	KAK, KM	-	-
	18	Grób	80	KM	Grób	81	KCS	W-E	SW-NE
	19	Grób	86	KM	Grób	85	KM	SW-NE	WSW-ENE
	20	Grób	96	KM	Jama	95	współcz.	W-E	-
	21	Grób	105	KCS	Grób	104	KM	NW-SE	WSW-ENE
	22	Grób	107	KZł	Grób	106	KM	WSW-ENE	WSW-ENE
	23	Grób	108	KCS	Grób	110	KM	SW-NE	W-E
	24	Jama	118	KAK?	Grób	114	KM	-	W-E
	25	Jama	118	KAK?	Grób	121	KCS	-	N-S
	26	Grób	120	KM	Grób	121	KCS	W-E	N-S
	27	Grób	115	KM	Grób	119	KM	W-E	W-E
	28	Jama	141	KM	Grób	139	KM	-	W-E
	29	Jama	180	KAK, KM	Grób	181	KM	-	W-E
	30	Jama	180	KAK, KM	Grób	182	KM	-	W-E
	31	Jama	180	KAK, KM	Grób	183	KM	-	W-E
	32	Jama	180	KAK, KM	Grób	185	KM	-	W-E
	33	Jama	226	KAK	Grób	225	KM	-	W-E
Wojciechowice I	34	Jama	23 a	?	Grób	23	KM	-	WNW-ESE
	35	Jama	26	?	Grób	23	KM	-	WNW-ESE
	36	Grób	34	KM	Grób	34A	KM?	W-E	S-N
	37	Grób	56	?	Grób	57	?	S-N	SWS-NEN
	38	Grób	62B	KCS	Grób	62A	KM	S-N	W-E
Złota „Nad Wawrem”	39	Grób	36	KM	Jama	?	?	SW-NE	-
	40	Jama	63	KLP	Grób	62	KM	-	SW-NE
Złota „Grodzisko II”	41	Grób	34b (13)	KZł	Grób	34a /12/	Ch-V	NW-SE	NW-SE
	42	Jama	?	KLP	Grób	34b /13/	KZł	-	NW-SE

Stanowisko	Lp.	Obiekt starszy			Obiekt młodszy			Ukierunkowanie osi jamy grobowej (lub zwłok)	
		rodzaj obiektu	nr	przynależność kulturowa	rodzaj obiektu	nr	przynależność kulturowa	starszego	młodsze
Świniary Stare	43	Grób	11	KM	Jama	113	?	W-E	-
	44	Grób	21	KM	Palenisko	151	OR	?	-
	45	Grób	51	KM	Jama	232	KŁ	?	-
	46	Grób	56	KM	Jama	55	?	W-E	-
	47	Grób	58	KM	Jama	257	?	N-S	-
	48	Grób	59	KM	Jama	57	?	W-E	-
	49	Grób	72	KM	Jama	277	KŁ	?	-

N = neolit, WB = wczesny okres epoki brązu, OR = okres wpływów rzymskich

chronologii wewnętrznej KM. Obserwacje dotyczące tej zmiany odnoszą się tylko do Wyżyny Sandomierskiej. Niewykluczone jednak, że zmiana taka mogła wystąpić również na innych terenach Małopolski we wczesnym okresie epoki brązu.

Moim zdaniem, przyczyną tego zjawiska było doświadczenie religijne jakiegoś charyzmatycznego osobnika (np. szamana) na tyle przekonujący, że dana społeczność, w której żył, przyjęła je jako pewnik. Zmiana obrządku mogła dokonywać się na różnych cmentarzyskach KM w różnym czasie, w miarę rozprzestrzeniania się nowego zwyczaju. Gdzie był ów „punkt O”, od którego rozpoczął się ten ryt i jak długo trwała jego recepcja w obrębie KM na tym etapie badań nie jesteśmy w stanie stwierdzić. Kolejne lata badań dowodzą, że nie znamy jeszcze wszystkich istniejących kiedyś cmentarzysk społeczności KM na omawianym terenie.

Na 115 kategorii i typów zabytków znalezionych w grobach szkieletowych z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej, 54 było wspólne dla obu faz, 9 wystąpiło jedynie w fazie starszej, a 52 jedynie w fazie młodszej. Taki stan rzeczy pozwala nam na podjęcie próby wykazania zmian jakie nastąpiły w obrządku pogrzebowym w omawianym okresie.

Ustalenie ściślejszej chronologii obu faz będzie możliwe po uzyskaniu dat ^{14}C dla obiektów sepulkralnych KM na terenie Wyżyny Sandomierskiej. Jak na razie zostały opublikowane daty ^{14}C dotyczące różnych faz KM na terenie zachodniej części Małopolski. Daty te pochodzą m.in. ze stanowisk w Iwanowicach (A. i J. Machnikowie 1973, s. 153; J. Machnik 1981, s. 307) oraz Szarbi (B. Baczyńska 1985, s. 129–132). Po zastosowaniu kalibracji (wg E. K. Ralph, H. N. Michael, M. C. Han 1973, tabl. 3–4 oraz R. M. Clark 1975, s. 264,

tabl. 8) uzyskujemy niestety, różniące się między sobą wyniki. Daty ^{14}C związane ze społecznościami KM zajmującymi interesujący nas obszar pochodzą ze stanowisk kopalnianych spoza Wyżyny Sandomierskiej oraz osadniczych (Sandomierz st. 78), (S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 156–157).

Jak na razie dysponujemy jedyną datą ^{14}C ze st. I w Wojciechowicach. W 1988 r. w Laboratorium ^{14}C Instytutu Fizyki Politechniki Śląskiej w Gliwicach wykonano datowanie kości (żeber) osobnika A za grobu 32 ze st. I w Wojciechowicach. Data Gd-4324 wynosiła 4910 ± 100 BP. W komentarzu do wyniku analizy Mieczysław F. Pazdur pisał, iż datowana frakcja to kolagen a zanieczyszczenia – węglany. Do preparatyki zastosowano metodę Longina (1971), wielkość próbki była mała, stąd pomiar wykonano na najmniejszym zestawie pomiarowym L6. Przyjęta do obliczenia wartość delta C13 próbki = –25. Data ta jest niewątpliwie kontrowersyjna. Odbiega bowiem od innych ustaleń dotyczących wczesnego okresu brązu.

Dla osadnictwa i cmentarzysk społeczności KM na Wyżynie Sandomierskiej, szczególnie dla dorzecza Kamiennej ważne są daty ^{14}C miejsc eksploatacji lokalnych charakterystycznych surowców krzemiennych, z których wykonywano np. noże sierpowate znajdowane w grobach. Kopalnie tego surowca zlokalizowane w Ożarowie datowane są przez ich badacza na XXI–XVII w. p.n.e. (J. Budziszowski 1997, s. 54).

Datowanie to przesądza wnioski o starszeństwie fazy Ch-V nad KM. Wskazuje jednocześnie, że istnieje dość krótki okres wspólnej egzystencji Ch-V i KM. Jeśli przyjmujemy tę chronologię, to wówczas musimy uznać, że faza protomierzanowicka Ch-V istniała od XXIV (XXII) do XXII (XXI) w. p.n.e., zaś KM od XXII (XXI) do XVIII (XVII) w. p.n.e. Na ten ostatni okres

przypadają obie wydzielone przeze mnie fazy KM na Wyżynie Sandomierskiej. Analizowane obiekty sepulkralne pochodzą z obu faz, które obserwować można przede wszystkim na dużych cmentarzyskach w Mierzanowicach I oraz w Świniarach Starych.

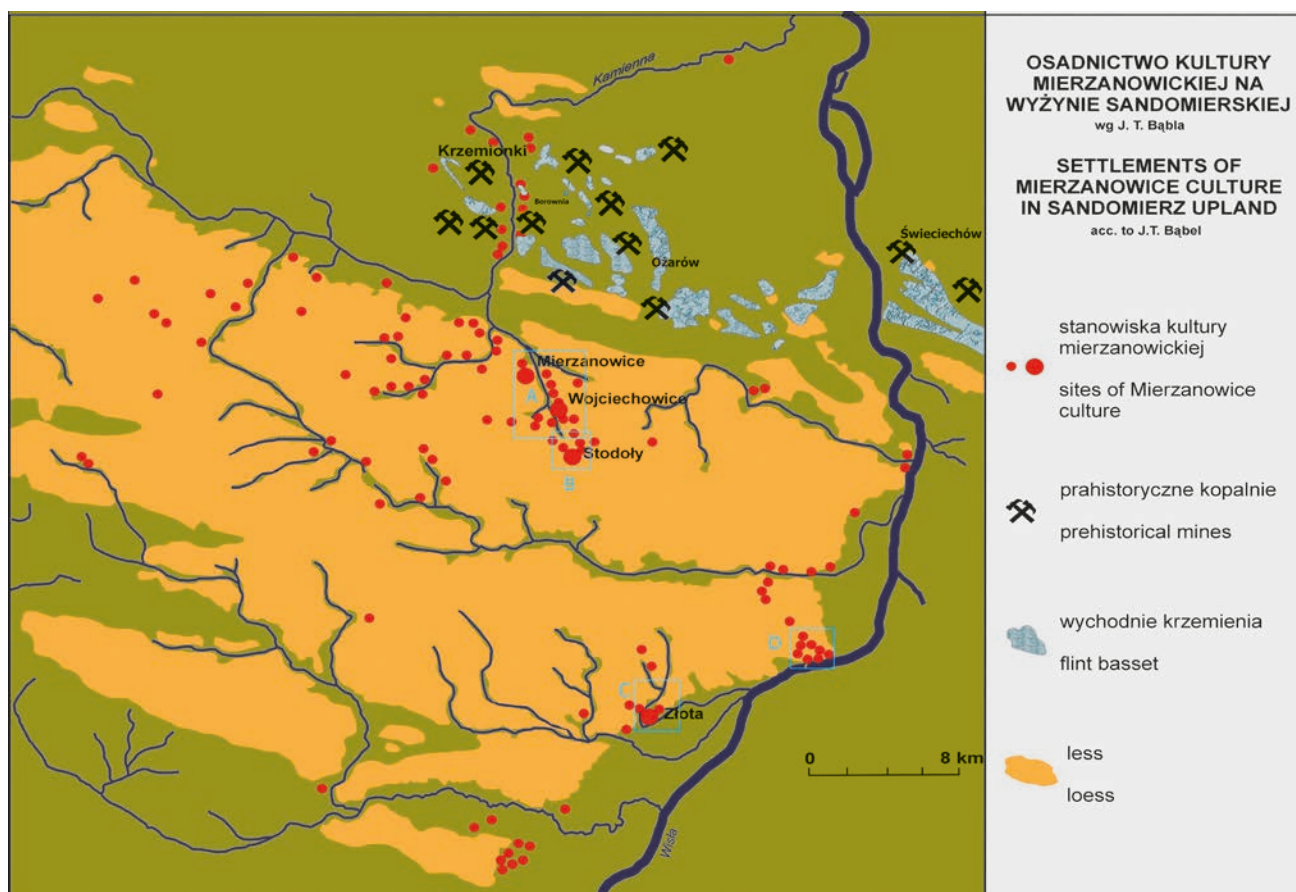
Skrót Ch-V (Chłopice-Veselé) jaki stosuję w tej pracy jest synonimem fazy protomierzanowickiej KM (FP KM), która w literaturze przedmiotu (patrz: prace J. Machnika) się do lat 60. ub. wieku nazywana była kolejno – fazą, grupą a następnie kulturą.

2. CMENTARZYSKA

2.1. LOKALIZACJA CMENTARZYSK

Omawiane groby i cmentarzyska z wczesnego okresu epoki brązu generalnie skupiają się w dwóch miejscach na Wyżynie Sandomierskiej (Ryc. 3). Pierwszym z nich jest pas długości ok. 27 km, ciągnący się wzdłuż krawędzi Wisły. Znajduje się tam 6 stanowisk: Świnia-ry Stare, Złota „Nad Wawrem”, Złota „Grodzisko II”,

Sandomierz – Kruków, Kamień Plebański – st. I, Gar-bów. Drugie skupisko lokalizuje się w centralnej części Wyżyny Sandomierskiej, w dorzeczu rzeki Gierczan-ki i środkowego biegu Opatówki. Zajmuje ono prze-strzeń o średnicy ok. 14 km. Skupisko to składa się z 6 stanowisk: Mierzanowice – st. I, Wojciechowice – st. I, Stodoły, Stodoły (2), Stodoły-Łopata (1) i Nikisiał-ka Duża (Ryc. 11–17). Osamotnionym stanowiskiem,

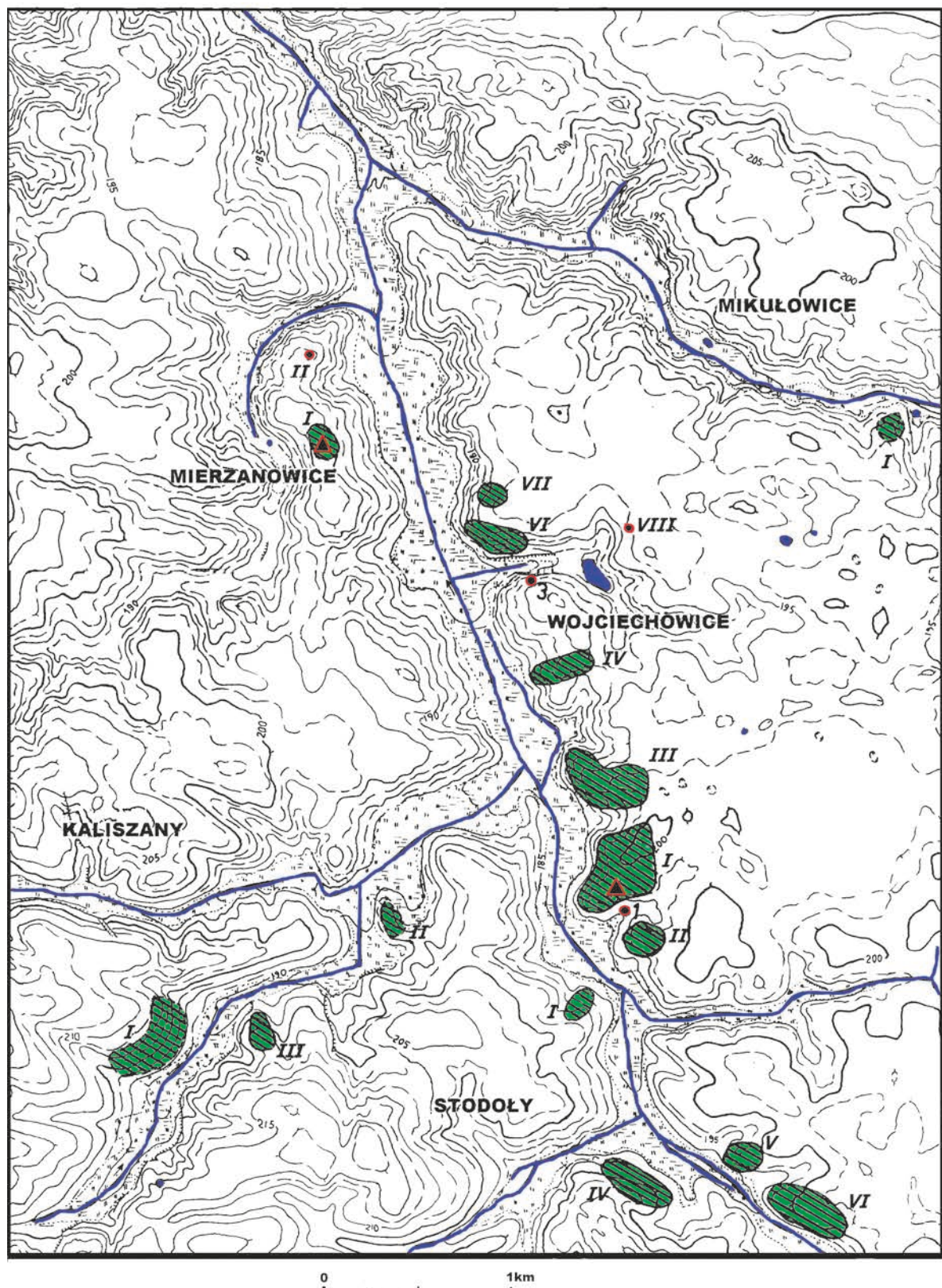
Ryc. 11. Stanowiska z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej. A – rejon wsi Mierzanowice i Wojciechowice, B – rejon wsi Stodoły, C – rejon wsi Złota, D – rejon Sandomierza (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 11. Early Bronze sites in the Sandomierz Upland. A. area of the villages of Mierzanowice and Wojciechowice; B. area of the village of Stodoły; C. area of the village of Złota; D. Sandomierz area.

Ryc. 12. Fotografia lotnicza rejonu wsi Mierzanowice i Wojciechowice, woj. świętokrzyskie, 1983 r. Cyframi zaznaczono położenie stanowisk KM.

Fig. 12. Aerial photograph of the area of Mierzanowice and Wojciechowice, Świętokrzyskie province, 1983. Numerals mark the location of the MC sites.

Ryc. 13. Położenie stanowisk z wczesnego okresu epoki brązu w rejonie wsi Mierzanowice, Wojciechów, Kaliszany i Stodół, woj. świętokrzyskie. Kreskowaniem, zielonym kolorem oraz cyframi rzymskimi oznaczono położenie i zasięgi stanowisk KM, trójkątami – cmentarzyska zaś kropkami i cyframi arabskimi – punkty znaleziskowe (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 13. Location of the Early Bronze sites in the area of Mierzanowice, Wojciechów, Kaliszany and Stodół, Świętokrzyskie province. Hatch, the green color and the Roman numerals marked location and ranges of positions MC sites, triangles – cemetery and dots and Arabic numerals – find points (drawing by J. T. Bąbel).

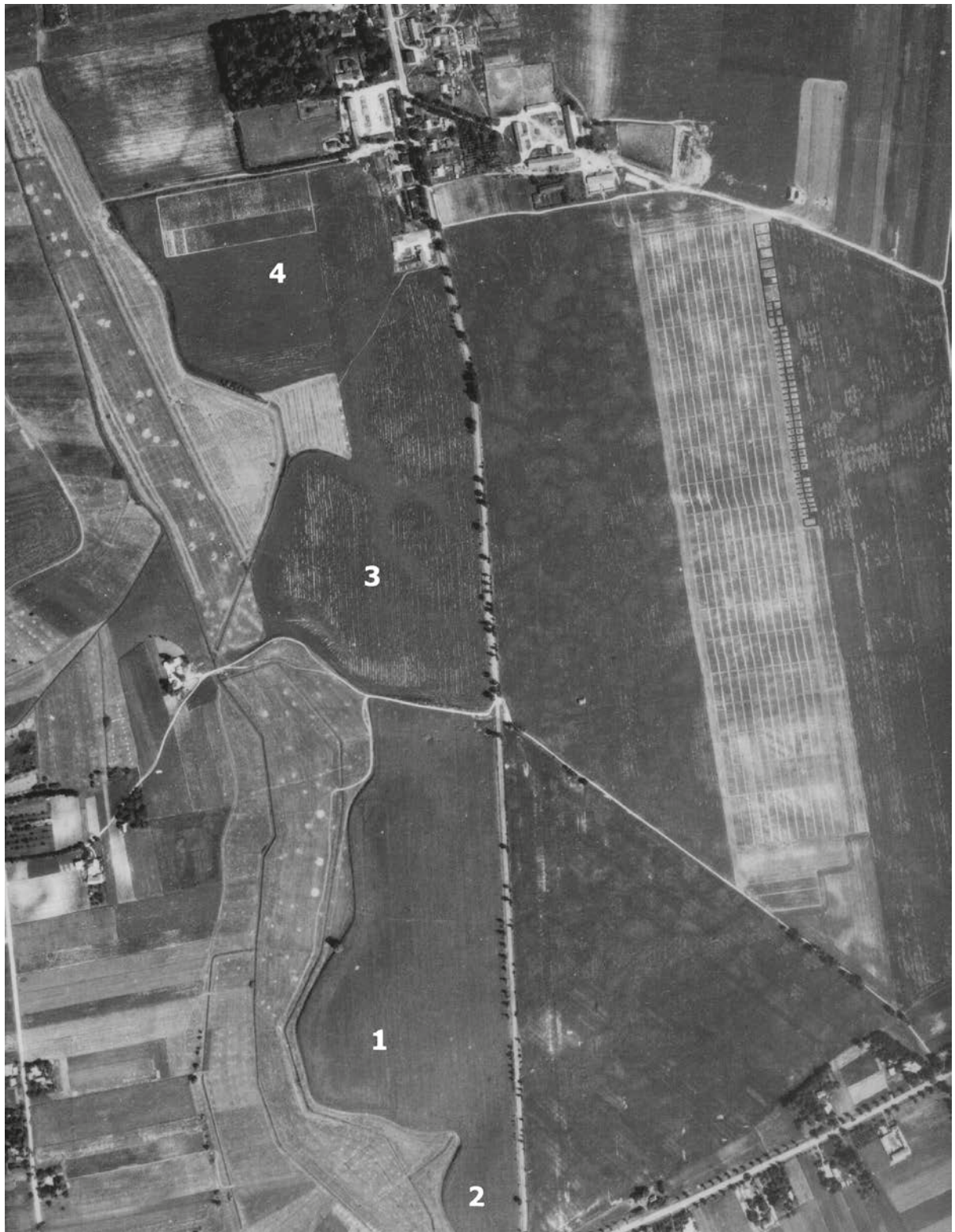

Ryc. 14. Fotografia lotnicza Mierzanowic, woj. świętokrzyskie. Rok 1983. Kolejnymi cyframi oznaczono położenie stanowisk od I do V.
 Fig. 14. Aerial photograph of Mierzanowice, Świętokrzyskie province, 1983. Numerals mark the location of sites I–V.

umieszczonym z dala od wymienionych skupisk jest grób w Starachowicach-Wierzbniku. Ilość wyszczególnionych tu stanowisk sepulkralnych odzwierciedla jedynie obecny stan badań i z całą pewnością nie jest adekwatna do rzeczywistego obrazu przeszłości.

Potwierdziły to wspomniane już badania z lat 90. ub. wieku i po roku 2000.

Cmentarzyska lokalizowano na wyraźnie wyodrębnionych formach terenowych, a więc na ostrogach lessowych (Mierzanowice – st. I, Wojciechowice – st. I,

Ryc. 15. Fotografia lotnicza stanowisk I, II, III i IV w Wojciechowicach, woj. świętokrzyskie oznaczonych cyframi 1–. Rok 1983.
Fig. 15. Aerial photograph of sites I–IV (marked as 1–4) in Wojciechowice, Świętokrzyskie province, 1983.

Kamień Plebański – st. 7, Sandomierz-Kruków, Żłota „Nad Wawrem”, Żłota „Grodzisko II”, Nikisiałka Duża) lub też na kulminacjach terenu (Stodoły-Łopata 1, Stodoły 2), (Ryc. 11–21). W przypadku grobu w Staracho-

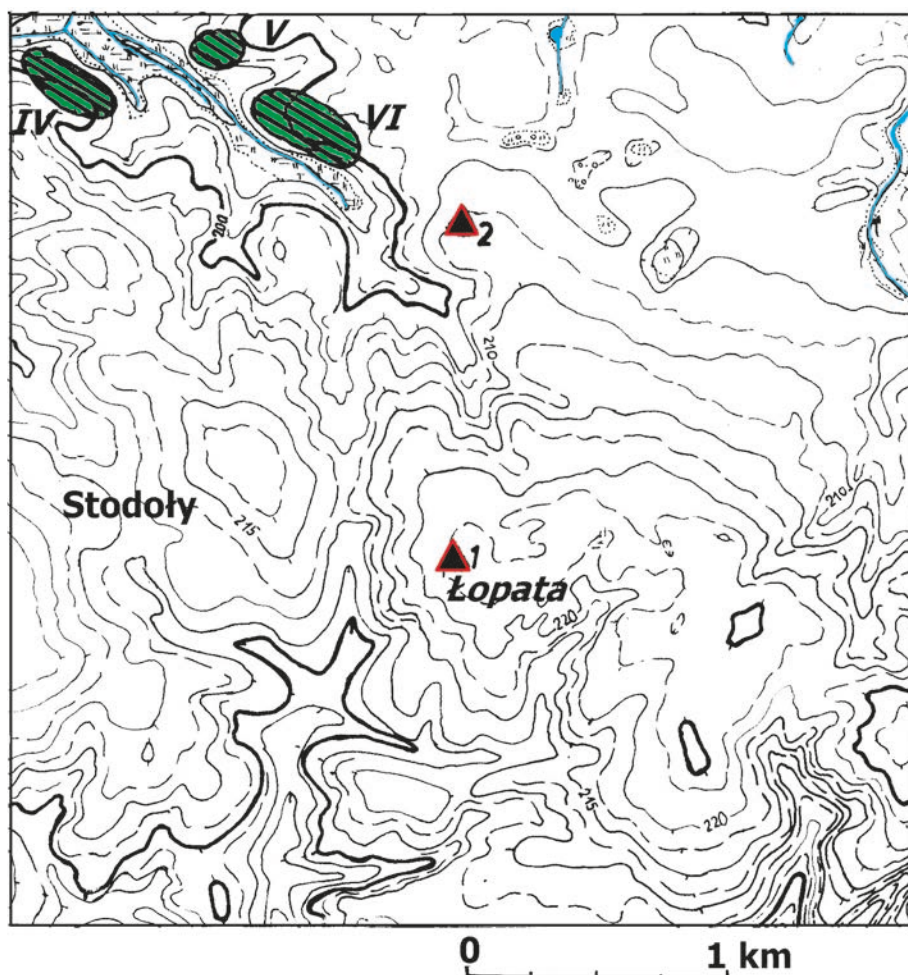
wicach-Wierzbniku, umiejscowiono go na wysokim odsłoniętym wzgórzu wydmy o lekko zaznaczonym łuku otwartym od wschodu (I. Sawicka 1922–24, s. 296), które znajdowało się w dolinie rzeki Kamien-

Ryc. 16. Widok doliny Gierczanki oraz st. 1 w Mierzanowicach ze st. 1 w Wojciechowicach. Rok 2003 (fot. J. T. Bąbel).
Fig. 16. View over the Gierczanka valley, over site I in Mierzanowice and site I in Wojciechowice, 2003 (photo by J. T. Bąbel).

nej. Cmentarzysko w Świniarach Starych ulokowano z kolei na piaszczystej terasie nadzalewowej, w odległości kilkudziesięciu metrów od starorzecza Wisły (J. i A. Kraussowie 1971, s. 103). W przypadku stanowisk w Mierzanowicach – st. I oraz Złotej – umieszczone są one w widłach cieków wodnych, co sprawia że z 3 stron

okolone są one wodą. Analogią do tego typu lokalizacji może być stanowisko w Święcicach, gdzie odkryto groby Ch-V i KPD (A. Krauss 1971, s. 264). Było ono położone na lessowym wzniesieniu otoczonym z trzech stron strumieniem i podmokłymi łąkami.

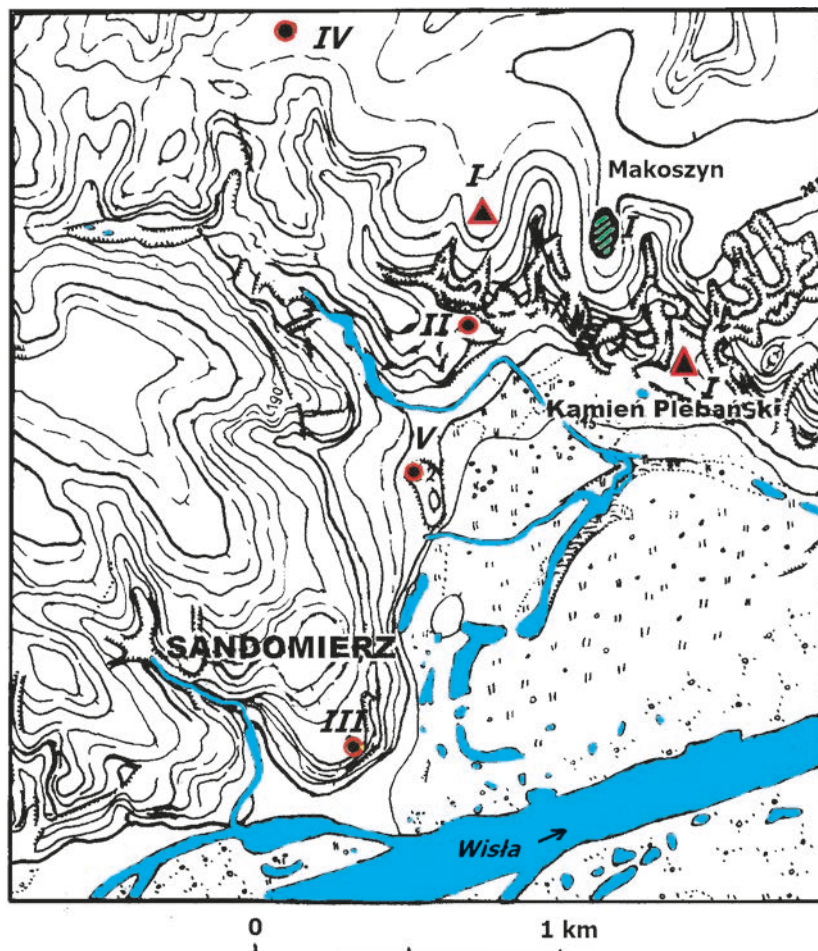
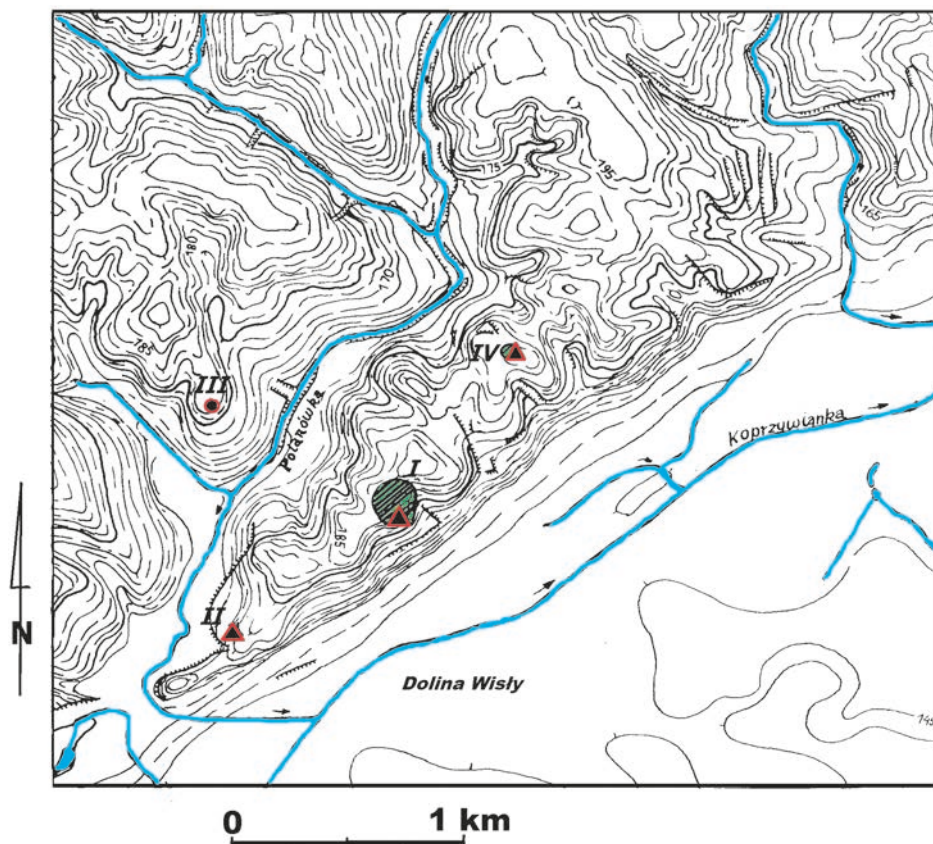

Ryc. 17. Położenie kurhanów i stanowisk osadniczych KM w rejonie wsi Stodoły, woj. świętokrzyskie. Kreskowaniem, zielonym kolorem oraz cyframi rzymskimi oznaczono położenie i zasięgi stanowisk KM, trójkątami – cmentarzyska zaś kropkami i cyframi arabskimi – punkty znaleziskowe (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 17. Location of the tumuli and the MC settlement sites in the area of Stodoły, Świętokrzyskie province. Hatch, the green color and the Roman numerals marked location and ranges of positions MC sites, triangles – cemetery and dots and Arabic numerals – find points (drawing by J. T. Bąbel).

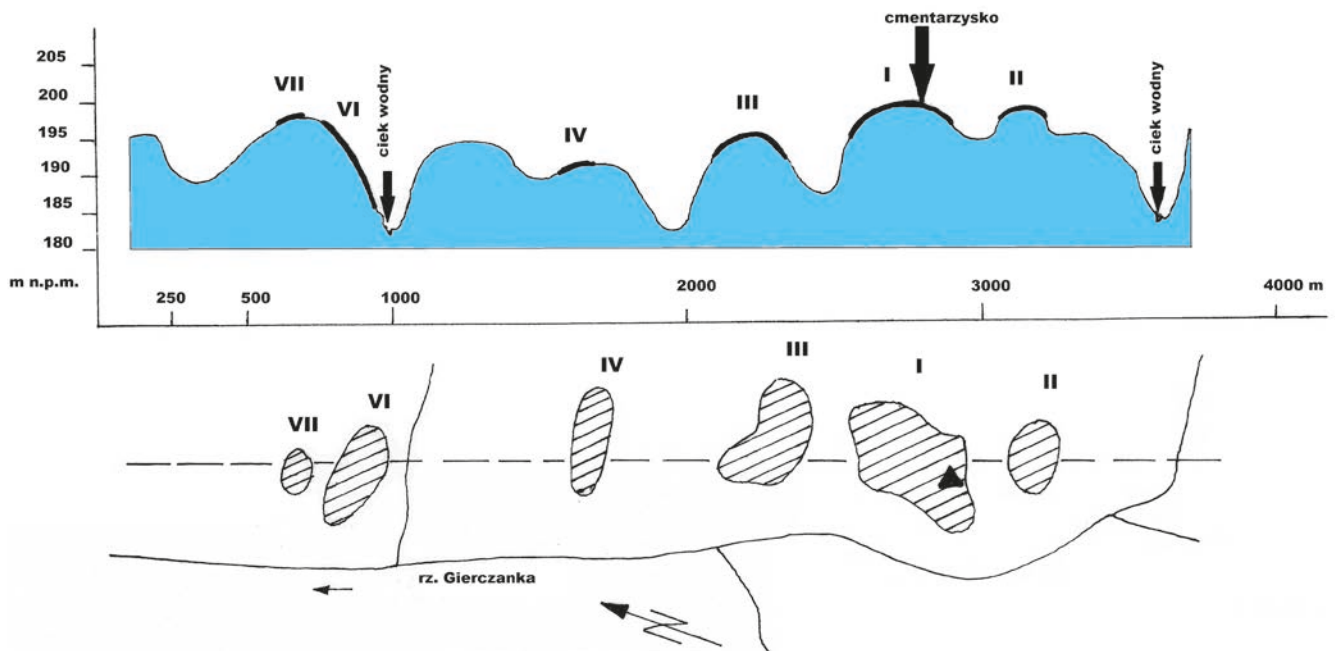
Ryc. 18. Położenie stanowisk z wczesnego okresu epoki brązu w rejonie wsi Złota, woj. świętokrzyskie. I – stanowisko „Nad Wawrem”, II – stanowisko „Grodzisko II”, III – stanowisko „Gajowizna”, IV – st. 6 („Kwacza”). Kreskowaniem, zielonym kolorem oraz cyframi rzymskimi oznaczono położenie i zasięgi stanowisk KM a trójkątami – cmentarzyska (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 18. Location of the Early Bronze sites in the area of Złota, Świętokrzyskie province. I. “Nad Wawrem” site; II. “Grodzisko II” site; III. “Gajowizna” site; IV. “Kwacza” site 6. Hatch, the green color and the Roman numerals marked location and ranges of positions MC sites, triangles – cemetery (drawing by J. T. Bąbel).

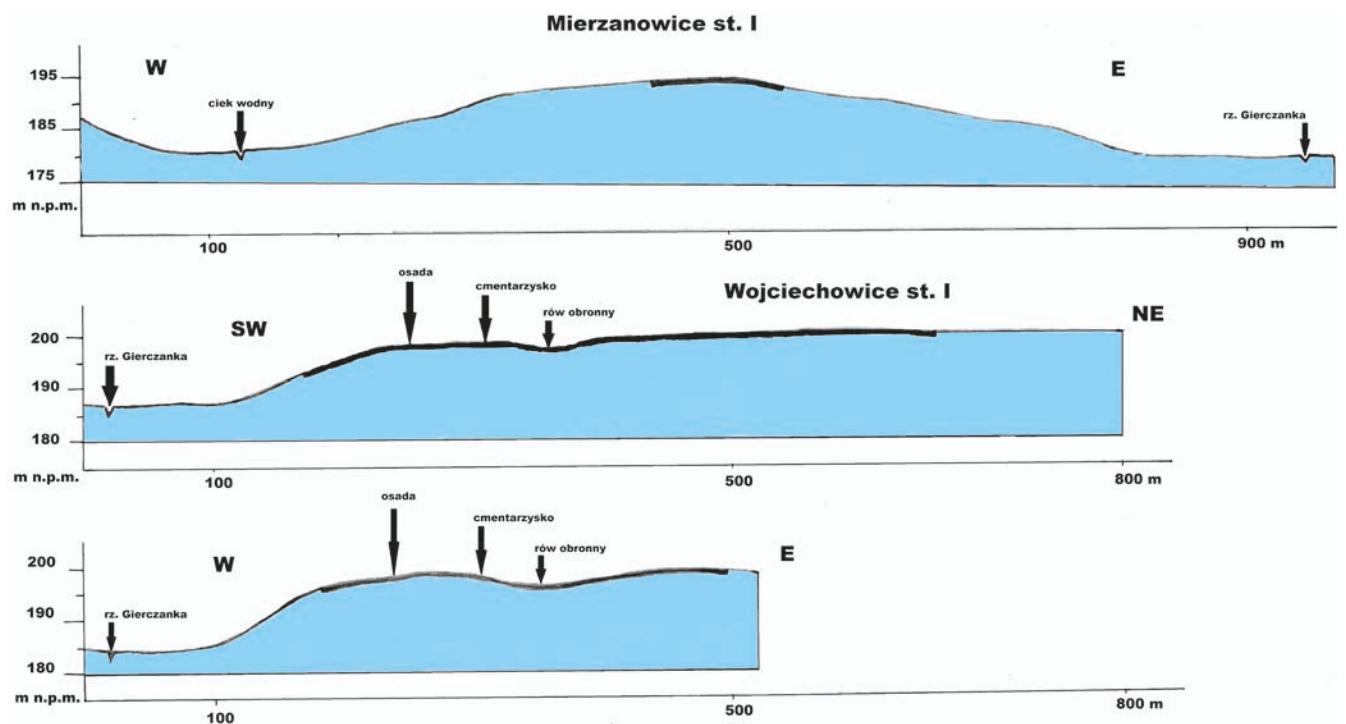
Ryc. 19. Położenie stanowisk z wczesnego okresu epoki brązu w rejonie Sandomierza. Kreskowaniem, zielonym kolorem oraz cyframi rzymskimi oznaczono położenie i zasięgi stanowisk KM, trójkątami – położenie grobów w Sandomierzu-Krukowie i w Kamieniu Plebańskim (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 19. Location of the Early Bronze sites in the Sandomierz area. Hatch, the green color and the Roman numerals marked location and ranges of positions MC sites, triangles mark the location of the graves in Sandomierz-Kruków and in Kamień Plebański (drawing by J. T. Bąbel).

Ryc. 20. Topograficzne położenie cmentarzyska i stanowisk z wczesnego okresu epoki brązu w Wojciechowicach, woj. świętokrzyskie (grafika J. T. Bąbel).

Fig. 20. Topographical location of the Early Bronze sites and the cemetery in Wojciechowice, Świętokrzyskie province (graphics by J. T. Bąbel).

Ryc. 21. Topograficzne położenie cmentarzyska i stanowisk z wczesnego okresu epoki brązu w Mierzanowicach i Wojciechowicach, woj. świętokrzyskie (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 21. Topographical location of the Early Bronze sites and the cemetery in Mierzanowice and Wojciechowice, Świętokrzyskie province (drawing by J. T. Bąbel).

Groby umieszczano więc na samych kulminacjach wzniesień, ostróg lub wzgórz (Mierzanowice – st. I, Sandomierz-Kruków, Starachowice-Wierzbnik, Stodoły-Łopata (1) lub też na krawędzi dolin rzecznych,

w ich górnych częściach stokowych lub też na terasach (Kamień Plebański – st. 7), Nikisiałka Duża, Stodoły 2, Świniary Stare, Wojciechowice – st. I, Złota „Nad Wawrem”, Złota „Grodzisko II” (Tabela 2) i st. 6.

Tabela 2. Lokalizacja cmentarzysk KM i Ch-V na Wyżynie Sandomierskiej
Table 2. Location of Early Bronze cemeteries in the Sandomierz Upland

	Lokalizacja Stanowisko	Tarasa nadzalewowa	Kulminacja wzniesienia (ostrogi)	Krawędź doliny	Górna część stoku wzgórza (ostrogi)
1.	Kamień Plebański st. 7			x	
2.	Mierzanowice I		x		
3.	Niekisiałka Duża			x	
4.	Sandomierz-Kruków		x		
5.	Starachowice-Wierzbnik		x		
6.	Stodoły 2			x	
7.	Stodoły-Łopata (1)		x		
8.	Świniary Stare	x			
9.	Wojciechowice I			x	x
10.	Złota „Nad Wawrem”			x	x
11.	Złota „Grodzisko II”			x	x
	Razem	1	4	6	3

Potwierdzenie tendencji umieszczania grobów we wczesnym okresie epoki brązu w Małopolsce na ściśle wydzielających się formach terenowych obrazuje Tabela 5. Przeważa tendencja umieszczania cmentarzysk na kulminacji wzniesienia, częstokroć górującego nad krajobrazem, np. na stanowiskach w Jawczycach, woj. małopolskie (H. Zoll-Adamikowa, J. Niżnik 1963, s. 27), Krakowie-Nowej Hucie (R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 10), Miernowie – st. II, woj. świętokrzyskie (A. Kempisty 1970, s. 71; 1978, s. 10), Rosiejowie, woj. świętokrzyskie (J. Machnik 1966a, s. 229) i Żernikach Górnych, woj. świętokrzyskie (A. Kempisty 1978, s. 34). Innym również często preferowanym miejscem są górne części stoków wzgórz i ostróg lessowych, co uwidacznia się na stanowiskach w Iwanowicach – st. „Babia Góra” i „Klin”, woj. małopolskie (J. i A. Machnikowie 1973, s. 142–143; J. Machnik 1977, s. 52, Abb. 8), Pieczeniegach, woj. małopolskie (A. Krauss 1968, s. 159) i Sulechowie, woj. małopolskie (J. Bartys 1939, s. 97). Znacznie rzadziej wykorzystywano środkową część stoków ostróg, np. w Jakubowicach, woj. świętokrzyskie (J. Głosik 1964, s. 177) i Zastowie-Prusach, woj. małopolskie (J. Bartys 1939, s. 96) oraz Szarbi, woj. świętokrzyskie (B. Baczyńska, U. Maj 1981, s. 165, 177–179). Podobnie sytuacja ma się na niewielkich wzniesieniach ponad dolinami rzek, np. w Święcicach, woj. świętokrzyskie (J. Prokopowicz 1964, s. 401; A. Krauss

1971, s. 264). Wyjątkowo i bardzo rzadko korzystano także z brzegów terasy nadzalewowej, np. w Pobiedniku Wielkim, woj. małopolskie (T. Reyman 1934, s. 30).

Interesująco przedstawia się również sprawa lokalizacji stanowisk w stosunku do nasłonecznienia stoków (Tabele 3 i 5). Na Wyżynie Sandomierskiej najchętniej wykorzystywano orientację południową, co widać wy-

Tabela 3. Lokalizacja cmentarzysk w stosunku do nasłonecznienia (Wyżyna Sandomierska)

Table 3. Location of cemeteries in relation to solar exposure in the Sandomierz Upland

Lp.	Wystawa Stanowisko	W	S	SE
1.	Kamień Plebański st. 7		x	
2.	Mierzanowice I		x	
3.	Niekisiałka Duża	x		
4.	Sandomierz-Kruków		x	
5.	Starachowice-Wierzbnik		x	
6.	Stodoły 2	x		
7.	Stodoły-Łopata (1)		x	
8.	Świniary Stare		x	
9.	Wojciechowice I			x
10.	Złota „Nad Wawrem”			x
11.	Złota „Grodzisko II”	x		
	Razem:	3	6	2

Uwaga: Stanowiska położone na kulminacji wzniesienia zaliczone zostały do rubryki S.

Tabela 4. Lokalizacja cmentarzysk KM i Ch-V w Małopolsce (poza Wyżyną Sandomierską)
Table 4. Location of Early Bronze cemeteries in Małopolska (apart from the Sandomierz Upland)

Lp.	Lokalizacja Stanowisko	Brzeg terasy nadzalewowej	Niewielkie wzniesienie	Stok, część:		Kulminacja wzniesienia
				środkowa	górna	
1.	Iwanowice „Babia Góra”				x	
2.	Iwanowice „Klin”				x	
3.	Jakubowice			x		
4.	Jawczyce					x
5.	Kraków-Nowa Huta					x
6.	Miernów st. II					x
7.	Pieczeniegi				x	
8.	Pobiednik Wielki	x				
9.	Rosiejów					x
10.	Sulechów				x	
11.	Szarbia			x		
12.	Świecice		x			
13.	Zastów-Prusy			x		
14.	Żerniki Górne					x
Razem:		1	1	3	4	5

rażnie na stanowiskach w Kamieniu Plebańskim, Mierzanowicach, Sandomierzu-Krukowie, Starachowicach-

Tabela 5. Lokalizacja cmentarzysk KM i Ch-V w Małopolsce (poza Wyżyną Sandomierską) w sotosunku do nasłonecznienia

Table 5. Location of Early Bronze cemeteries in relation to solar exposure in Małopolska (apart from the Sandomierz Upland)

Lp.	Wystawa Stanowisko	S	SE	NE
1.	Iwanowice „Babia Góra”	x		
2.	Iwanowice „Klin”	x		
3.	Jawczyce	x		
4.	Kraków-Nowa Huta	x		
5.	Miernów st. II	x		
6.	Pieczeniegi	x		
7.	Pobiednik Wielki		x	
8.	Rosiejów	x		
9.	Sulechów	x		
10.	Szarbia	x		
11.	Świecice			x
12.	Zastów-Prusy	x		
13.	Żerniki Górne	x		
Razem:		11	1	1

Uwaga: Stanowiska położone na kulminacji wzniesień zostały zaliczone do rubryki S.

-Wierzbniku, Stodołach-Łopacie 1 oraz w Świniarach Starych (razem 6 stanowisk). W mniejszym stopniu lokalizacja ta obejmowała kierunek zachodni (st. w Nikiszałce Dużej, Stodołach – 2, Złotej „Grodzisko II”) lub południowo-wschodni (stanowiska w Wojciechowicach I i Złotej „Nad Wawrem”).

Tendencja orientowania cmentarzysk na stokach południowych była dominująca na zdecydowanej większości stanowisk Ch-V i KM w Małopolsce poza Wyżyną Sandomierską. Wyjątkowo uznawano orientację południowo-wschodnią np. w Iwanowicach na st. „Klin” i w Pobiedniku Wielkim lub północno-wschodnią, np. w Świecicach.

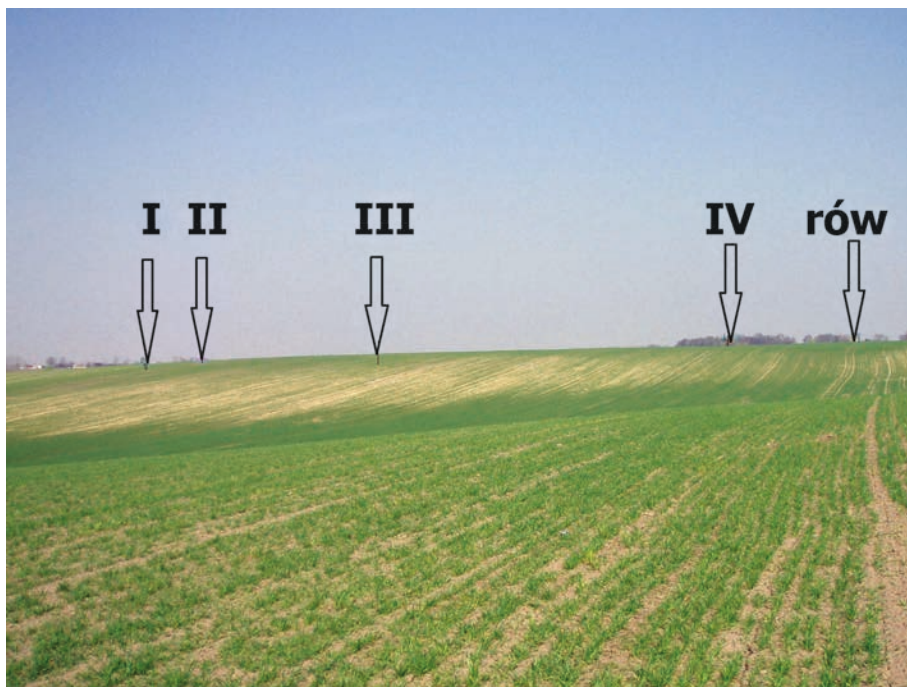
Podsumowując niniejsze rozważania stwierdzić należy, iż generalną zasadą jaką stosowano w Małopolsce przy zakładaniu cmentarzysk we wczesnym okresie epoki brązu było lokowanie ich na wyniosłościach terenowych, kulminacjach wzgórz i ostróg lub też w górnych częściach stoków oraz na krawędziach dolin, preferując przy tym południowy kierunek nasłonecznienia.

2.2. WIELKOŚĆ CMENARZYSK

Rozmiary cmentarzysk pochodzących z wczesnego okresu epoki brązu z Wyżyny Sandomierskiej, a szczególnie zaś ilość znajdujących na nich grobów nie zawsze są łatwe do określenia. Wiąże się to przede wszystkim ze stopniem przebadania stanowiska lub też z jakością

Ryc. 22. Widok st. I w Wojciechowicach, woj. świętokrzyskie od strony południowej. Strzałkami oraz cyframi rzymskimi oznaczono lokalizację wykopów I, II, III, IV i rowu. 2003 r. (fot. J. T. Bąbel).

Fig. 22. View over site I in Wojciechowice, Świętokrzyskie province, from the south. Arrows and Roman numerals mark the location of excavation units I, II, III, IV and the ditch, 2003 (photo by J. T. Bąbel).

zachowanej dokumentacji. Większość stanowisk sepulkralnych nie została przebadana w całości.

Groby odkryte w XIX w. w Stodołach i Garbowie (J. Przyborowski 1873) oraz w Nikiszałce Dużej (J. M. Ścibior, J. Ścibior 1986) zaliczyć trzeba do znalezisk przypadkowych oraz odkryć o charakterze ratowniczym. Uzyskane na tych stanowiskach informacje sugerują, że były to obiekty pojedyncze, ale gwoźli ostrożności trzeba tu zastrzec, że nie rozpoznano wykopaliskowo obszaru wokół odkrytych obiektów. Podjęcie takich prac upewniłoby nas o rzeczywistej ilości grobów znajdujących się na tych stanowiskach. To samo

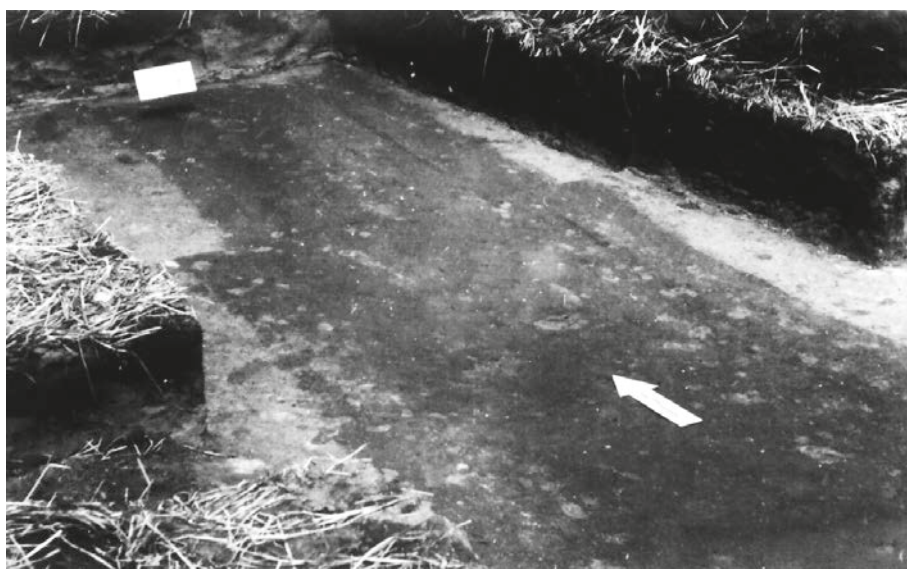
powiedzieć można o grobie odkrytym w Starachowicach-Wierzbniku (I. Sawicka 1922–24).

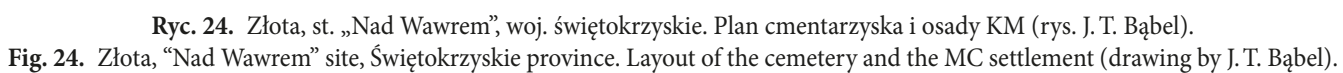
Dokładne jednak rozpoznanie terenu wokół grobu KM odkopanego na stanowisku w Sandomierzu-Krukowie wykazało pojedynczy charakter. Tak samo odsłonięty wykopaliskowo na znacznej przestrzeni obszar stanowiska „Grodzisko II” w Złotej ujawnił tylko jeden obiekt sepulkralny Ch-V. Był nim grób 12–34a (Z. Krzak 1958, s. 352–353).

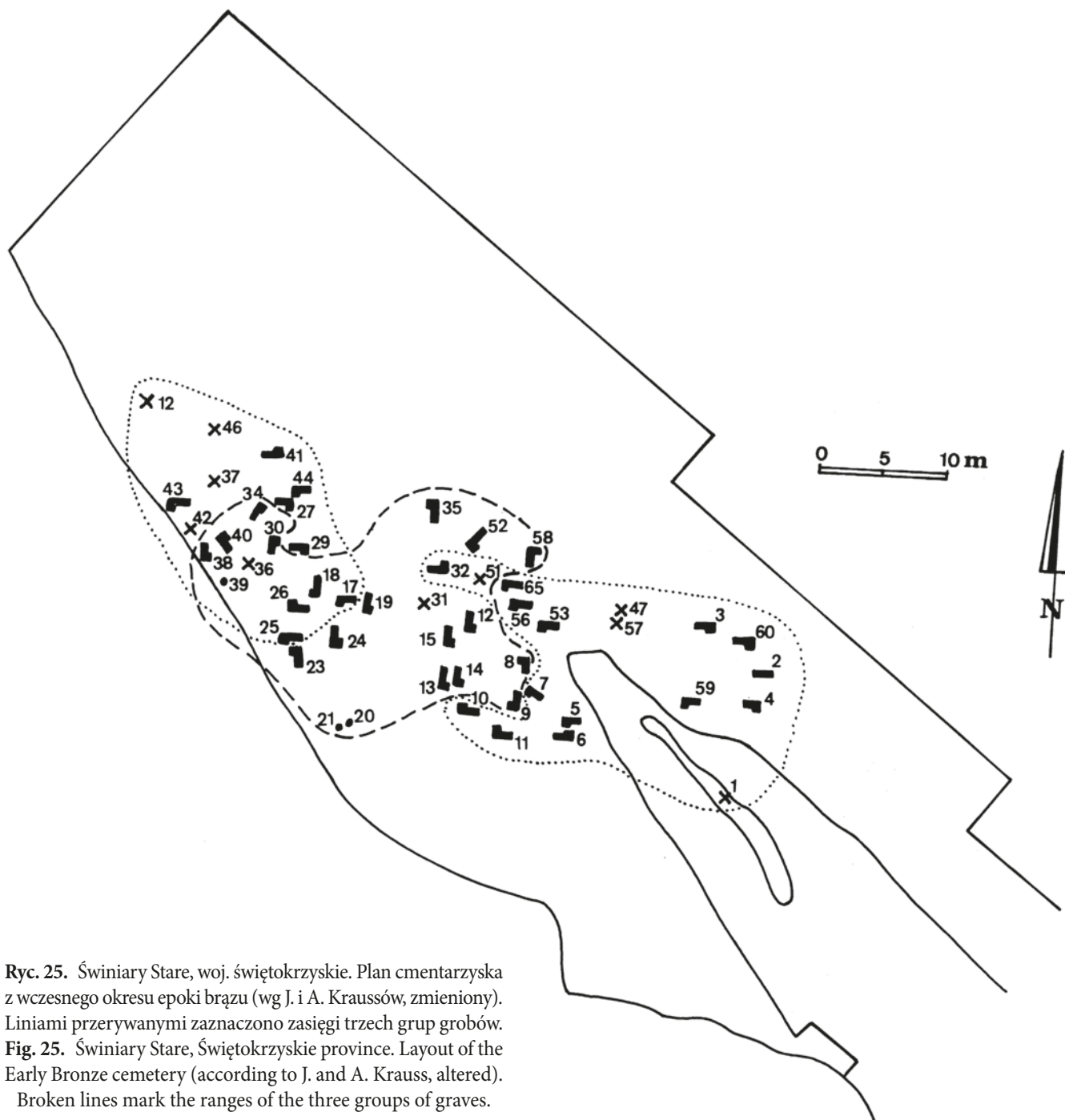
Badania kurhanu nr 1 w Stodołach-Łopacie objęły tylko jego niewielki fragment od strony północnej. W wykopie odkryto jeden grób KM, który bynajmniej

Ryc. 23. Wojciechowice, st. I, woj. świętokrzyskie. Rów z wczesnego okresu epoki brązu. 1975 r. (fot. J. T. Bąbel).

Fig. 23. Wojciechowice, site I, Świętokrzyskie province. Early Bronze ditch, 1975 (photo by J. T. Bąbel).

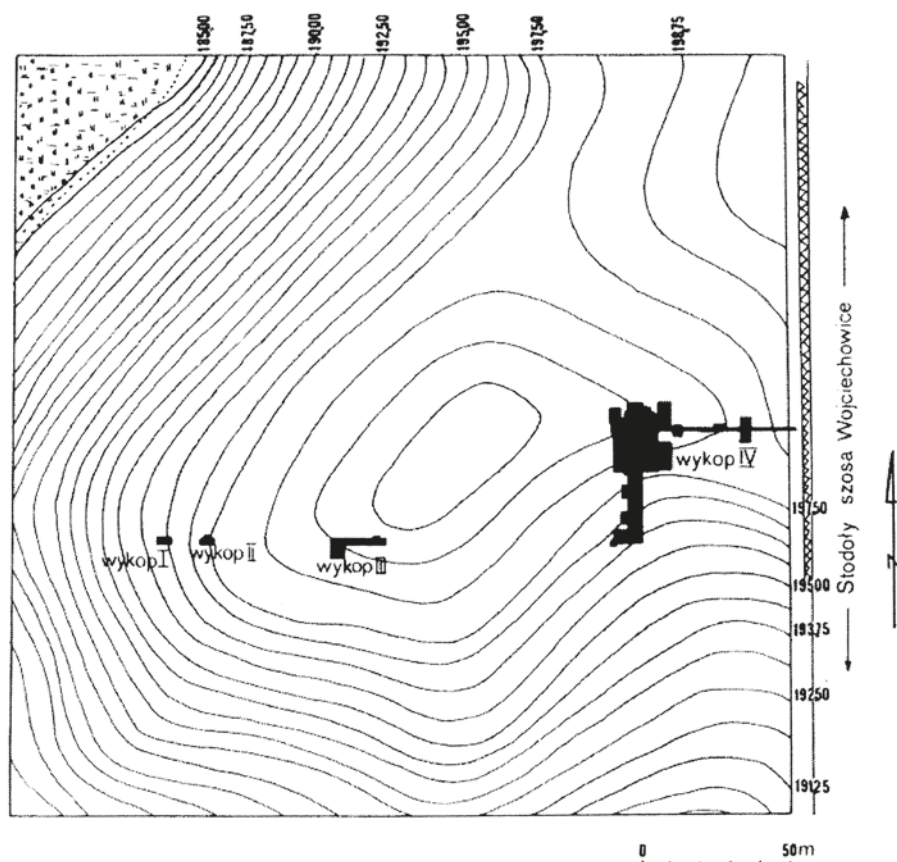
Ryc. 25. Świniary Stare, woj. świętokrzyskie. Plan cmentarzyska z wczesnego okresu epoki brązu (wg J. i A. Kraussów, zmieniony). Liniami przerywanymi zaznaczono zasięgi trzech grup grobów.
Fig. 25. Świniary Stare, Świętokrzyskie province. Layout of the Early Bronze cemetery (according to J. and A. Krauss, altered). Broken lines mark the ranges of the three groups of graves.

nie znajduje się w centralnej części kurhanu (Ryc. 28; J. Miśkiewicz 1958, s. 362–363). Zatem nie wykluczone, iż pod tym kurhanem i w jego otoczeniu znajdują się jeszcze inne groby. Ich ilości nie jesteśmy w stanie na obecnym etapie badań określić.

Stanowisko „Nad Wawrem” w Złotej, badane w latach 1927–1929, dostarczyło 11 grobów KM. Wszystkie one poza jednym (gr. 255) znajdują się w środkowej części przebadanego obszaru w zwartej grupie zajmującej przestrzeń 33 x 5 m (Ryc. 24). Prawdopodobnie na północny zachód od tego skupiska o co najmniej

100 m, na kulminacji wzniesienia znajdował się pojedynczy grób KM, badany przez W. Antoniewicza w 1922 r. (W. Antoniewicz 1924–1925, s. 209 n., Ryc. 10, 19, 21, 26, 28: 1, 37).

Ustalenie wielkości a zarazem rozplanowania cmentarzyska w Mierzanowicach na st. 1 sprawia duży kłopot, który wynika z faktu zagubienia podczas okupacji zbiorczego planu stanowiska. Na podstawie planów katastralnych sporządzonych w 1910, 1945 i 1964 r., informacji badacza stanowiska K. Salewicza oraz planów badań A. Gardawskiego i J. Miśkiewicza z 1958 r.

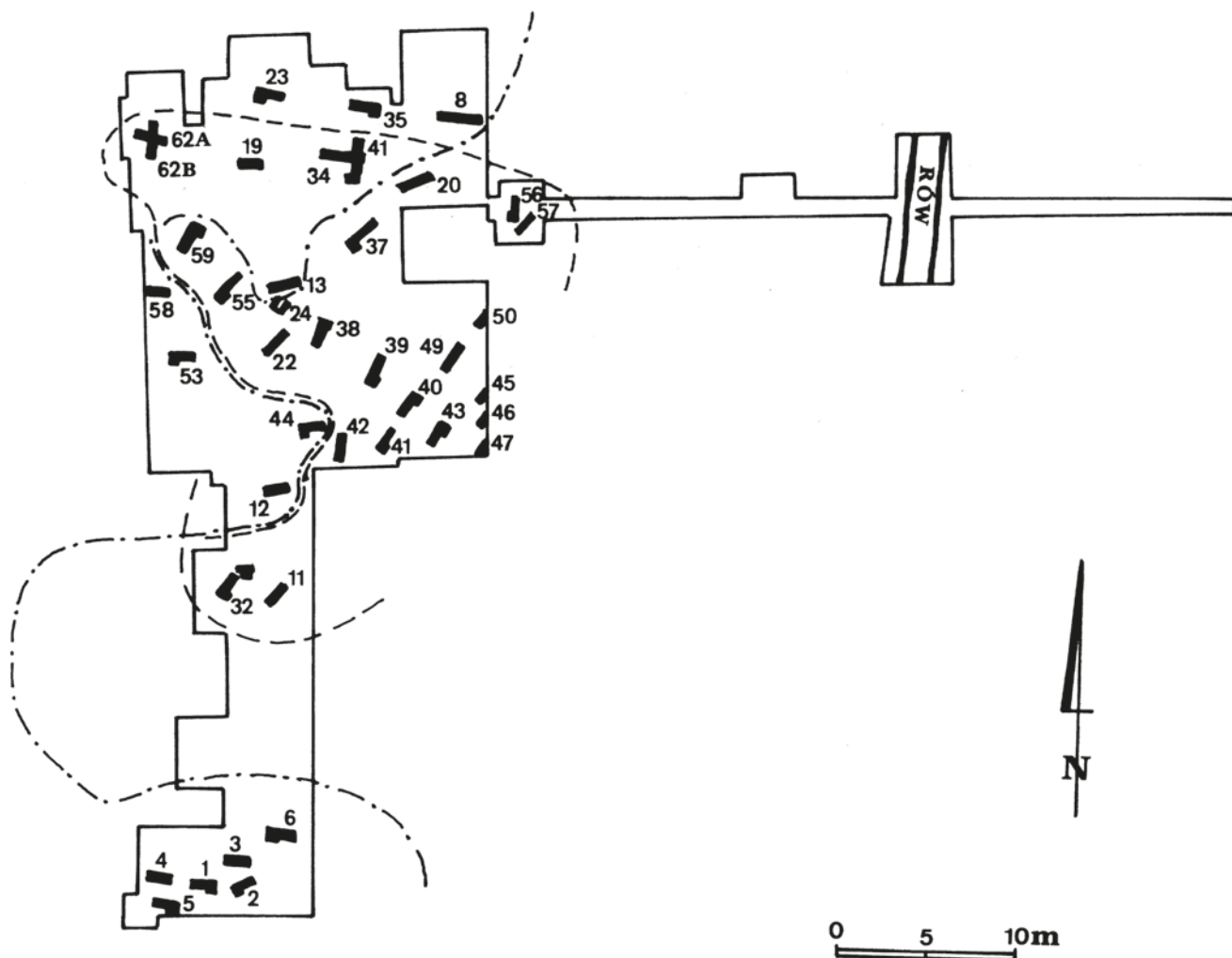
Ryc. 26. Plan st. I w Wojciechowicach, woj. świętokrzyskie (rys. J. T. Bąbel).
 Fig. 26. Layout of site I in Wojciechowice, Świętokrzyskie province (drawing by J. T. Bąbel).

udało mi się odtworzyć gabarytowe rozmiary stanowiska, jego lokalizację oraz konturowe zarysy wykopów K. Salewicza (CM, Ryc. 2). Badany obszar miał 1 ha powierzchni. Znajdowało się na nim 240 obiektów, w tym 123 groby KM i 1 grób Ch-V. Na zachód od wykopów nie natrafiono, zdaniem Salewicza (1944) na żadne szkielety. Możliwość taka istniała bowiem podczas kopania fundamentów pod zabudowania gospodarcze ówczesnego folwarku. Od strony wschodniej do stanowiska tego przytykały wykopy st. IV, badanego przez A. Gardawskiego i J. Miśkiewicza (1958). Wykazały one istnienie na tym terenie jedynie jam KAK i KM. W tym rejonie znajdowały się również wykopy L. Wrotek (1961, s. 23–28). Mimo dotarcia do archiwaliów pochodzących z tych ostatnich badań, nie udało mi się zlokalizować na ogólnym planie st. I i IV położenia tych wykopów, ze względu na swoiście prowadzoną przez badaczkę dokumentację, a przede wszystkim założenie zupełnie innej siatki arowej, odbiegającej od istniejącej w 1958 r. Także wymiary i kształt wykopów nie przystają do siebie. Musimy przeto zadowolić się informacją, że na południe od wschodniego narożnika wykopów K. Salewicza natrafiono na resztki osady Ch-V i KM oraz KAK. Nie było tam jednak ludzkich grobów. Prace wykopaliskowe K. Salewicza nie zostały

zakończone. Sądząc po szkicu stanowiska, należałoby się spodziewać jeszcze ewentualnych dalszych grobów albo na południe od południowego narożnika przedwojennych wykopów lub też na północ od nich (Ryc. 14). Ta druga ewentualność jest mniej prawdopodobna, gdyż ilość obiektów w tej części stanowiska zmniejszała się. Szacunkowo można więc określić liczbę grobów pochodzących z wczesnego okresu epoki brązu z tego stanowiska na 124 – ok. 150 szt.

Cmentarzysko w Świnarach Starych zajmuje obszar 54 x 19 m, na którym odkryto 52 groby KM (J. i A. Kraussowie 1971, s. 109 n.). Stanowisko to jest częściowo zniszczone (Ryc. 25). Zniszczeniu uległo prawdopodobnie ok. 10 grobów, zatem całość cmentarzyska oszacować można na ok. 60–70 grobów.

Stanowisko I w Wojciechowicach posiada powierzchnię 570 x 270 m, tj. 153,90 m² (J. T. Bąbel 1985, s. 66). Badania prowadzone na nim objęły obszar 752,25 m², a więc ok. 0,49 % całego stanowiska. Wykop, w którym odkryto groby miał 650,5 m² (Ryc. 22, 26, 27), co stanowi zaledwie minimalną część całości stanowiska. Odkryto na nim 42 groby neolityczne i z wczesnego okresu epoki brązu, z czego 29 szt. stanowiły groby Ch-V i KM. Sądząc po wielkości stanowiska, cmentarzysko to pod względem ilości grobów dorównywać będzie

Ryc. 27. Plan cmentarzyska na st. I w Wojciechowicach, woj. świętokrzyskie. Liniami przerywanymi zaznaczono zasięgi grup grobów (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 27. Layout of the cemetery at site I in Wojciechowice, Świętokrzyskie province. Broken lines mark the ranges of the groups of graves (drawing by J. T. Bąbel).

z pewnością stanowisku I z Mierzanowic. O rozstrzygnięciu tej kwestii zadecydują wyniki dalszych prac wykopaliskowych.

Podsumowując, należy przyjąć, że na Wyżynie Sandomierskiej we wczesnym okresie epoki brązu istniały pojedyncze groby Ch-V i KM oraz cmentarzyska liczące od kilkunastu do ponad stu dwudziestu czterech grobów. Te ostatnie zajmowały obszar od 370 do ok. 10 000 m² i posiadały podłużne kształty, których osie ukierunkowano były na E-W (Świniary Stare) lub na ENE-WSW (Złota „Nad Wawrem”). Niekiedy (np. w Złotej „Nad Wawrem”) oś nekropoli była równoległa do krawędzi doliny rzecznej. Średnia gęstość występowania grobów na badanych cmentarzyskach wynosi ok. 15–16 m² / 1 grób (w Świniarach Starych – 15,7 m²; w Złotej „Nad Wawrem” w skupisku grobów – 15 m²; w Wojciechowicach I – 15,9 m²).

2.3. „WIELOKULTUROWOŚĆ” CMENTARZYSK

Zagadnieniem, które wzbudza szereg wątpliwości jest tzw. „wielokulturowość” cmentarzysk z wczesnego okresu epoki brązu. Problem ten dotyczy wielkich cmentarzysk odkrytych na Wyżynie Sandomierskiej, choć analogiczne sytuacje występują również na mniejszych cmentarzyskach poza omawianym terenem.

Na stanowisku I w Mierzanowicach odkryto 17 grobów KCS, 2 groby KZ, 5 grobów KAK i 124 groby Ch-V i KM. Wszystkie one zajmowały jeden teren, a istniejące między nimi stratygrafie w gruncie rzeczy potwierdzają przyjęte dotychczasowe schematy chronologiczne (J. T. Bąbel 1979, s. 85). Ponieważ nie posiadamy planu ogólnego stanowiska, trudno jest ustalić lokalizację grobów poszczególnych kultur w ramach

przebadanego wykopaliskowo obszaru. Rzec można tylko ogólnie, że zagęszczenie grobów wczesnobrązowych występuje w zachodniej części stanowiska (inf. K. Salewicz – CM, Ryc. 2).

Na stanowisku „Nad Wawrem” w Złotej odkryto 50 grobów KZ (Z. Krzak 1970), nieopublikowane dotąd groby KPL i KCS oraz omawiane obiekty KM. Jak wynika z planu umieszczonego w pracy Z. Krzaka (1970), obiekty KZ, podobnie jak groby KM ułożone zostały w tej samej części stanowiska, wzdłuż krawędzi ostrogi lessowej. Na stanowisku „Grodzisko II” w Złotej wystąpiła analogiczna sytuacja z obiektami sepulkralnymi KZ i grobem Ch-V.

Z kolei w Wojciechowicach na st. I odkryto 4 groby KPL, 4 groby KCS i 29 grobów Ch-V i KM. Uwagę zwraca umieszczenie niektórych obiektów jednej z kultur wśród grobów innej kultury, przy czym decydującym czynnikiem jest zarówno zachowanie niewielkiej, wręcz identycznej odległości między rzeczonymi grobami, jak też ich identyczne ukierunkowanie. Sytuacja taka ma np. miejsce z gr. 37 (KCS) i gr. 3 (Ch-V) oraz otaczającymi je grobami KM.

Analogiczne zjawisko zaobserwowano również na cmentarzysku KCS i KM w Iwanowicach, na st. „Klin” (J. i A. Machnikowie, K. Kaczanowski 1987, s. 20, *passim*).

Warto tu również zwrócić uwagę, że pod kurhanem w Rosiejowie, woj. kieleckie wystąpiły także groby KCS i KM (L. Graba-Łęcka-Paderewska 1963, s. 39 n., J. Machnik 1966a, s. 229 n.). Na cmentarzysku w Torczyńcu pod Łuckiem były groby Ch-V i KStrzyż. (J. Fitzke 1975). W kurhanie na st. II w Miernowie, woj. kieleckie wystąpiły groby KCS, KM i KT (A. Kempisty 1970, s. 71 n.). Na cmentarzysku w Żernikach Górnych, woj. kieleckie odkryto pod kurhanem również groby KCS, Ch-V, KM i KT (A. Kempisty 1978, s. 34 n.). W Święcicach, woj. kieleckie, spośród 5 grobów umieszczonych w niewielkiej odległości od siebie, 3 z nich należało do KPD, 1 do Ch-V, 2 zaś uległo zniszczeniu (J. Prokopowicz 1964, s. 401–406; A. Krauss 1971, s. 264).

Zaobserwowane fakty dotyczą okresu neolitu i epoki brązu. Na szczególne podkreślenie zasługuje równocześnieść tych kultur względnie ich chronologiczne następstwo. Fakty te można wytłumaczyć co najmniej dwojako:

1. Szczególnie przywiązanie różnych kulturowo grup ludzkich do składania swych zmarłych w określonym miejscu bierze się z ich podstawowej cechy jaką niewątpliwie jest rzucająca się w oczy ich eks-

pozycja. Okupowany przez dłuższy czas teren był odlesiony, względnie porastał młodym lasem, co przy zmianie zasiedlenia przez poszczególne grupy ludzkie powodowało, iż wybierano go w pierwszej kolejności na miejsca osady i cmentarzyska. Unikano w ten sposób niezbędnego w innych okolicznościach karczunku i trzebieży lasu.

2. Zmiana kultury nie oznacza zmiany etnosu. W takim przypadku kontynuowana jest odwieczna tradycja chowania swoich zmarłych w najświętszym miejscu społeczności rodowej, jakim jest cmentarz. Tradycyjny i konserwatywny w swych charakterze system wierzeń, nakazywały grzebać swoich zmarłych tu, a nie gdzie indziej. Odnosi się to również do ludzi obcych, „z zewnątrz”, którzy zostali zaadoptowani do danej społeczności, a więc stawali się tym samym pełnoprawnymi członkami rodu.

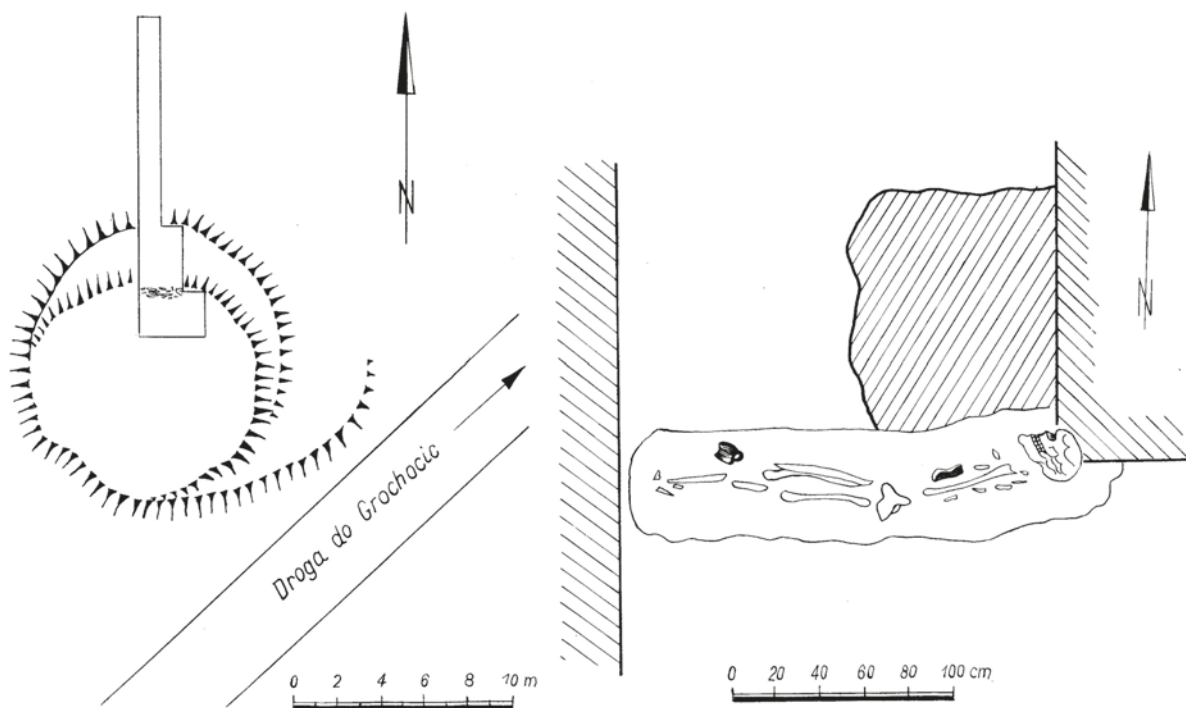
Godzi się tu jednak stwierdzić, że wniosek taki osłabiają wyniki analizy antropologicznej populacji KCS, KM i KT na cmentarzysku w Żernikach Górnych dokonanej przez A. Wiercińskiego (1976, s. 12, 15). Badacz tego stanowiska A. Kempisty (1978, s. 411), opierając się na tych wynikach podkreśla silną odmiennność rasową ludności KM w stosunku do populacji dwu pozostałych kultur. Stwierdza, że „cmentarzysko żernickie nie może być uważane za miejsce pochówku jednej i tej samej ludności, ulegającej tylko przeobrażeniom kulturowym”.

Nie wykluczam i innych możliwości wytłumaczenia „wielokulturowości” cmentarzysk we wczesnym okresie epoki brązu. Niemniej jednak odpowiedzi na te pytania, podobnie jak i powyższe, będą miały jedynie hipotetyczny charakter.

2.4. BIRYTUALIZM CMĘTARZYSK

Groby pochodzące z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej reprezentują dwa rodzaje obrządku pogrzebowego: szkieletowy i ciałałpalny. Zdecydowanie przeważają pochówki szkieletowe. Wymienić tu trzeba groby z Mierzanowic st. I, Wojciechowic st. I, Grabowa, Stodół-Łopaty (1), Nikisiałki Dużej, Sandomierza – Krukowa, Złotej „Nad Wawrem”, Złotej „Grodzisko II” i Świniań Starych. Obiekty te zalicza się do Ch-V i KM.

W ramach obrządku szkieletowego zarysowuje się najprawdopodobniej jedynie pozorny podział na groby i cmentarzyska płaskie oraz kurhanowe. Do tych ostatnich można by zaliczyć kurhany ze Stodół-Łopaty (1)

Ryc. 28. Stodoły, woj. świętokrzyskie. Plan kurhanu 2 i grobu KM (wg J. Miśkiewicza).

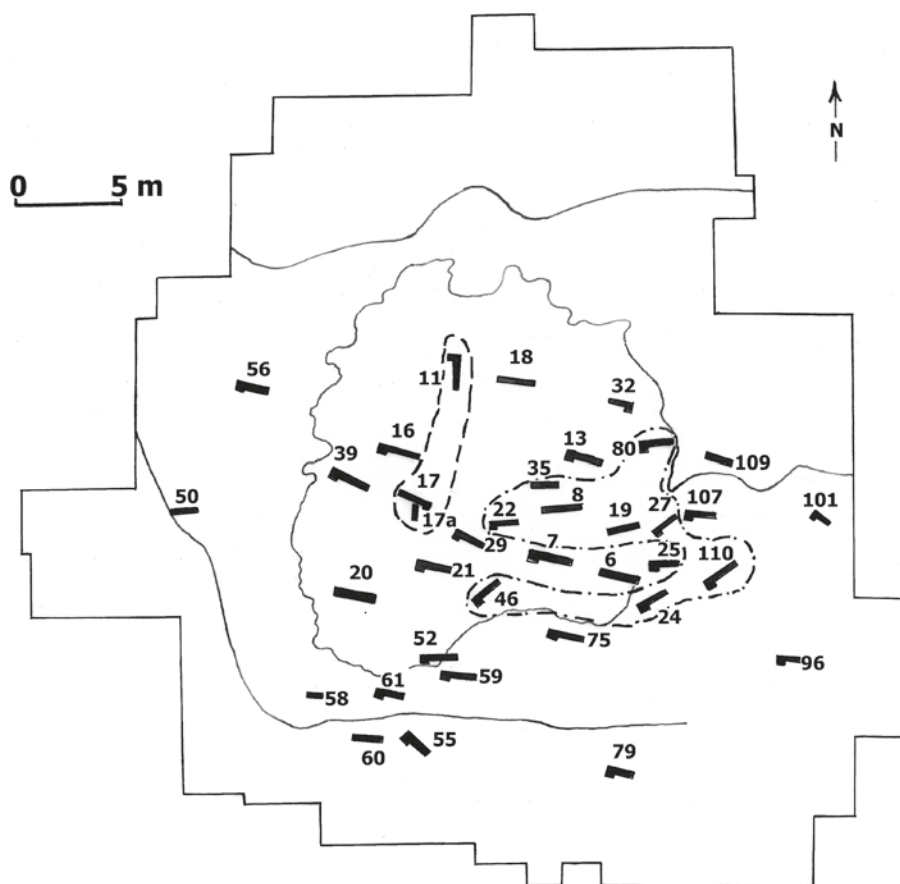
Fig. 28. Stodoły, Świętokrzyskie province. Layout of Tumulus 2 and the MC grave (according to J. Miśkiewicz).

i Stodół (2). O ile drugi z kurhanów nie był dotychczas wykopaliskowo badany, a więc tym samym wypada z niniejszych rozważań, o tyle pierwszy zasługuje na uważne przeanalizowanie.

Kurhan ten ma kształt stożka z niewielkim zagłębieniem na szczycie (Ryc. 28). Wysokość kopca nie przekracza 3 m, a średnica u podstawy ok. 8 m. Założony wykop w północnej części kurhanu przy jego podstawie miał 21,5 m². Na gł. 2,1 m licząc od poziomu kulminacji, w pobliżu krawędzi kurhanu, odkryto jamę i grób, który zaliczyć należy do KM (J. Miśkiewicz 1958, s. 362). Wątpliwości powstałe w wyniku założeń ówczesnych badań wykopaliskowych, dotyczą wzajemnego stosunku kurhanu i grobu. Brak rysunku profili wkopu, a także jedynie częściowe przebadanie kurhanu, nie upoważniają nas do twierdzenia, iż kopiec ten został usypany przez ludność KM. Grób KM znajdował się ok. 90 cm ponad płaszczyznę podstawy kopca. Oznaczać to może, iż albo został wkopany w istniejący już kurhan (np. KCS), albo też w pagórkowate wzniesienie przekształcone potem w kurhan (np. KT). Na obecnym etapie wątpliwości tych nie jesteśmy w stanie rozstrzygnąć. Wyjaśnić je może jedynie podjęcie szerszych i skrupulatnych badań wykopaliskowych. Dodać tu tylko należy, że groby KM wystąpiły pod kurhanami w Rosiejowie, Miernowie II i w Żernikach Górnych, lecz kopce te nie były tworem społeczności KM. Również pod nasypem kopca „Kwaczała”

na st. 6 w Złotej Sandomierskiej znajdowały się groby KCS i KM, lecz obiekt ten był bezspornie konstrukcją późniejszą niż znajdujące się pod nim i wokół niego groby z wczesnego okresu epoki brązu (M. Florek, A. Zakościelna 2006, s. 42). A zatem brak pewności, że na Wyżynie Sandomierskiej ludność te sypały dla swoich zmarłych kopce.

Przejdźmy teraz do omówienia grobów ciałopalnych. Domniemanych pochówków tego typu jest kilka. Najstarsza informacja, z 1859 r. dotyczy znaleziska dokonanego w Stodołach. Przytoczymy ją za Przyborskim (1873, s. 13–14). Na stanowisku w Stodołach znaleziono mnóstwo skorup z potłuczonych popielnic, popiołów i kości nadpalonych. „Z tych szczątków zasługuje na uwagę jeden grób dość szczęśliwie dobyt, w którym na wielkiej misie stało naczynie (...), napełnione popiołami. Naczynie to było nakryte płaską pokrywką, która zaginęła. Także misa spodem leżąca rozsypała się na kawałki. Na tej samej misie, obok popielnicy leżało kilkanaście kłów dzika, przedziurawionych w końcach, z których trochę lepiej zachowane były dwa”. Zarówno odkryta amforka jak i zawieszki z kłów dzika (J. Przyborski 1873, ryc. 3 i 4), sugerują tylko, że mamy tu do czynienia z pochówkiem KM. Informacje Przyborskiego trzeba opatrzyć zastrzeżeniami, które wynikają z faktów: amatorskich prac wykopaliskowych, braku jakiegokolwiek dokumentacji polowej,

Ryc. 29. Żerniki Górne, woj. świętokrzyskie. Plan cmentarzyska KM (wg A. Kempistego, zmieniony). Liniami przerywanymi zaznaczono zasięgi grup grobów.

Fig. 29. Żerniki Górne, Świętokrzyskie province. Layout of the MC cemetery (according to A. Kempisty, altered). Broken lines mark the ranges of the groups of graves.

niemożności ustalenia miejsca i ilości grobów, a przede wszystkim stwierdzenia, czy spalone kości rzeczywiście były szczątkami ludzkimi.

Na ostrożność zasługuje również informacja Z. Le-nartowicza, który w 1888 r. rozkopywał stanowisko w Złotej. Stwierdza on, że „w innym miejscu (w Złotej – przy. JTB) znajdowałem naczynie puste, postawione na kamieniu płaskim do góry dnem, a krążek kościany z dziurką znalazłem między kośćmi w popielnicy” (W. Antoniewicz 1924–25, s. 197). Możemy się tylko domyslać, że chodzi tu prawdopodobnie o tarczkę kościaną typową dla inwentarzy KM. Niestety, poza tą informacją nie posiadamy jakiegokolwiek dokumentacji. Przedstawione powyżej przesłanki są zatem zbyt słabe, aby groby ze Stodół i Złotej uznać za ciałopalne.

Zgoła inaczej przedstawia się sprawa z jedynym pewnym grobem ciałopalnym ze Starachowic-Wierzbnika. Znajdował się on w górnej warstwie starego piasku wydymowego pod próchnicą kopalną. Na powierzchni deflacyjnej wydmy i w wierzchniej warstwie piasku wydymowego odkryto dość grubą warstwę przepalonych kości ludzkich, skupioną na niewielkiej przestrzeni. Na powierzchni ciałopalenia, bliżej krawędzi skupi-

ska leżały w niewielkiej od siebie odległości fragmenty kubka Ch-V oraz 9 grocików krzemiennych. Obok, już w warstwie przepalonych kości spoczywał topór kamienny. Zdaniem I. Sawickiej (1922–24, s. 301), zmarły został spalony gdzie indziej, a jego szczątki przeniesiono z miejsca spalenia do wykopanego w piasku grobu. Obiekt ten, jak dotychczas, jest najpewniejszą ilustracją obrządku ciałopalnego Ch-V w interesującym nas rejonie.

Podsumowując powyższe rozważania, stwierdzam istnienie we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej obrządku pogrzebowego szkieletowego, a tylko sporadycznie ciałopalnego.

2.5. ZWIĄZKI PRZESTRZENNE POMIĘDZY CMEN-TARZYSKAMI A OSADAMI

Zestawione na Ryc. 11 znaleziska luźne i bez dokładnej lokalizacji w obrębie miejscowości oraz stanowiska o dokładnej lokalizacji wykazują na obecnym etapie badań interesujące zbieżności. Koncentrują się one podobnie jak omówione w rozdziale 2.1 cmentarzyska w dwu skupieniach. Centrum pierwszego znajduje się w rejonie rzek Gierczanki i Obręczówki, drugie

zaś ciągnie się szerokim pasem wzdłuż Wisły. Zapewne obraz ten może być odbiciem aktualnego stanu badań, a zatem jest rzeczą niewykluczoną, że przyszłe prace terenowe uzupełnią nowymi stanowiskami pustki istniejące obecnie na obszarach wschodnim i południowo-zachodnim Wyżyny Sandomierskiej. Nie wydaje się jednak możliwe, aby badania te wykazały, iż skupisko stanowisk KM w rejonie wsi Mierzanowice, Wojciechowice i Stodoły nie jest czymś wyjątkowym na Wyżynie Sandomierskiej. Osady zakładane w tym rejonie spełniają trzy główne warunki lokalizacji. Umieszczone są na żyznych lessach, na grzbietach ostróg w miejscach o obronnym charakterze, w stosunkowo niewielkiej odległości od eksploatowanych podówczaś wychodni krzemienia, dostarczających podstawowego surowca do wyrobu narzędzi. W tym aspekcie rzeczą naturalną staje się pojawienie się na tym obszarze licznych grobów i wielkich cmentarzysk. Ilość stanowisk sepulkralnych o niedokładnej lokalizacji w stosunku do ilości stanowisk osadniczych o niedokładnej lokalizacji szacuje się jak 2:57. Stosunek zaś zlokalizowanych cmentarzysk do stanowisk osadniczych o dokładnej lokalizacji wynosi 11:129, a zatem 1 stanowisko sepulkralne przypada na ok. 11,72 stanowisk osadniczych. Proporcje te nie odzwierciedlają jednak rzeczywistości, lecz są bez wątpienia wynikiem aktualnego stanu badań oraz zaawansowanego stanu zniszczenia cmentarzysk położonych na stokach.

We wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej groby lokalizowano zarówno poza osadami jak i w ich obrębie lub w bezpośrednim styku. Do pierwszej grupy należą stanowiska sepulkralne z Garbowa, Starachowic-Wierzbnika, Stodół-Łopaty (1), Stodół (2) oraz z Sandomierza-Krukowa i Nikisiałki Dużej. Stanowiska z Garbowa i Starachowic-Wierzbnika wymienione zostały tu z tego względu, iż publikujący je autorzy nie podali żadnej dodatkowej informacji o ewentualnych znaleziskach osadniczych współwystępujących z omawianymi grobami. O ile jednak XIX wieczną publikację grobu z Garbowa można potraktować z ostrożnością, to w przypadku informacji o grobie ze Starachowic-Wierzbnika, raczej nie powinno być co do tego wątpliwości. Faktem jest, że na stanowisku tym oprócz grobu wystąpiły również materiały krzemienne, które odkrywcy zaliczyli do „przemysłu azylskiego i in.” (I. Sawicka 1922–1924, s. 296) lecz nie mamy żadnej możliwości weryfikacji tych materiałów. Dlatego też nie możemy zaklasyfikować ich do wczesnego okresu epoki brązu.

Zwraca uwagę fakt, że wszystkie podane wyżej obiekty sepulkralne były grobami pojedynczymi. Zastrzeżenia budzą jedynie stanowiska kurhanowe ze Stodół z powodów już omawianych.

Odległość między samodzielnie występującymi stanowiskami sepulkralnymi a najbliższymi stanowiskami osadniczymi z wczesnego okresu epoki brązu wynosiła w przypadku stanowiska w Nikisiałce Dużej ok. 1,5 km, między st. Stodoły-Łopata (1) a osadą na st. VI w Stodołach – 1,5 km, pomiędzy kurhanem (2) w Stodołach, a st. VI w Stodołach – 500 m (Ryc. 17). Grób w Sandomierzu-Krukowie odległy jest o 975 m od stanowiska osadniczego w Sandomierzu-Szpital Komunalny (Ryc. 19, pkt. I i IV), o 475 m od osady w Sandomierzu-Wzgórzu Zawichojskie (Ryc. 19, pkt. I i II), 475 m od stanowiska I w Makoszynie (Ryc. 19, pkt. I i 1). Stanowisko sepulkralne w Kamieniu Plebańskim oddalone jest od osady w Makoszynie o 490 m. Warto tu zarazem zauważyć, że grób ze stanowiska w Sandomierzu-Krukowie oddzielają od stanowisk w Makoszynie i na Wzgórzu Zawichojskim głębokie jary i wąwozy. Podobnie rzecz się ma z cmentarzyskiem w Kamieniu Plebańskim i osadą w Makoszynie.

Druga grupa stanowisk sepulkralnych stanowiących na ogół obiekty duże od kilku do stu kilkudziesięciu grobów, lokowana była w obrębie stanowisk osadniczych lub na ich skraju. Do nich należą stanowiska w Złotej („Grodzisko II” i „Nad Wawrem”), Mierzanowicach st. I i Wojciechowicach st. I. Grób Ch-V na st. „Grodzisko II” w Złotej umieszczony został wśród jam osadniczych pochodzących z tego samego okresu. Cmentarzysko w Złotej „Nad Wawrem” (Ryc. 18, 24) ulokowane wzdłuż krawędzi wzgórza, znajdowało się zatem w południowej części osady. Wokół grobów wystąpiły jamy KM. Największe skupienie jam było w północnej części stanowiska. Tam prawdopodobnie było centrum osady KM. Sądząc po materiale ceramicznym pochodzącym z grobów i jam, cmentarzysko i osada (jej część?) są sobie współczesne.

Na dokładniejsze omówienie zasługują cmentarzyska w Mierzanowicach i Wojciechowicach. Odkryto je w rejonie znacznie „nasyconym” stanowiskami KM. Mikroregion rzeki Gierczanki posiada 19 stanowisk KM. Przeciętnie 1 stanowisko na 2 km². Wielkość tych stanowisk waha się od ponad 1,7 ha do ponad 15 ha. Największe z nich, st. I w Wojciechowicach i st. I w Kaliszach oddalone są od siebie o ok. 2,25 km (Ryc. 11–16; J. T. Bąbel 1985, s. 58). Na podkreślenie zasługuje fakt wyjątkowego nagromadzenia stanowisk sepulkralnych

w tym rejonie. Dotyczy to zarówno 2 kurhanów w Stodolach jak i stosunkowo dużych cmentarzysk w Mierzanowicach i Wojciechowicach. Istnieją uzasadnione powody, aby przypuszczać, iż na st. III i IV w Wojciechowicach także znajdują się cmentarzyska z przełomu neolitu i epoki brązu.

Cmentarzysko w Mierzanowicach położone jest na skraju tego mikroregionu. Stanowisko I w Wojciechowicach stanowi jego centrum. Na obecnym etapie badań nie mamy większych podstaw do ustalenia wzajemnej chronologii stanowisk osadniczych na omawianym terenie. Niemniej jednak ich ilość i wielkość, podobnie jak i ilość odkrytych tam grobów – stanowią bezsprzeczny dowód na długotrwałe okupowanie tego obszaru przez społeczność Ch-V i KM.

Cmentarzysko na st. I w Wojciechowicach zajmuje znaczące miejsce w paśmie osad z wczesnego okresu epoki brązu, odkrytych w tej miejscowości. Ich wzajemny stosunek w topografii terenu ilustruje Ryc. 12. Cmentarzysko ulokowano w południowej części stanowiska. Na zachód od niego rozmieszczona była osada (Ryc. 22, 23, 26, 27), która bezpośrednio przytykała do miejsca chowania zmarłych. Niektóre jamy tej osady (np. obiekt 61) wystąpiły już na terenie cmentarza. Zarówno osadę jak też i cmentarzysko oddzielało od nasady ostrogi lessowej widoczne w terenie obniżenie, które okazało się być pozostałością po rowie obronnym. Jego fragment został odkryty w 1975 r. Znaleziona w zasy-pisku rowu ceramika pozwala datować go orientacyjnie na wczesny okres epoki brązu. Dalsza część osady, znajdująca się poza rowem nie została przebadana, stąd też trudno ustosunkować się do problemów wielkości osady i wzajemnej relacji pomiędzy osadą ograniczoną rowem, a tą która znajduje się poza nim.

Cmentarzysko w Mierzanowicach na st. I również zazębia się z osadą, a istniejąca na tym stanowiska stratygrafia, omówiona w rozdziale 1, świadczy o tym, iż część cmentarzyska była młodsza, a część zaś starsza od osady KM. Sytuacja taka przemawiałaby za długotrwałością i współczesnością obu tych elementów. Zdaniem K. Salewicza (informacja pisemna – 1976 r.), w zasięgu cmentarzyska KM odkryto ok. 1/4 ogólnej ilości jam osadniczych, których większość leżała poza tym obszarem (B. Balcer 1977, s. 202).

Osada położona była generalnie na wschód od cmentarzyska. W założonych przez A. Gardawskiego

i J. Miśkiewicza w 1957 r. (1959, s. 334) wykopach odkryto 1 jamę (nr 2) należącą do KM. Materiały odkopowano natomiast w warstwie kulturowej. Podobna sytuacja miała miejsce w wykopach L. Wrotek (1961, s. 23) zlokalizowanych w odległości 15–20 m od wykopów z 1957 r. Odkryte tam dwie jamy dostarczyły ceramiki Ch-V. Mielibyśmy tu zapewne do czynienia ze wschodnim skrajem osady KM i Ch-V. Większość obiektów znajdujących się w tym rejonie należała do KAK, która wcześniej okupowała to miejsce. Między osadą a cmentarzyskiem KM w Mierzanowicach nie stwierdzono żadnych konstrukcji obronnych w rodzaju rowów, analogicznych do odkrytych w Iwanowicach na st. „Babia Góra”, woj. krakowskie (J. i A. Machnikowie 1973, s. 143–145).

Stosunek cmentarzyska w Świniarach Starych do najbliższych stanowisk osadniczych nie jest znany, gdyż nie zostały jeszcze opublikowane, prowadzone tam przed kilkudziesięciu laty badania powierzchniowe.

Z kolei na zachód od cmentarzyska KM na st. 6 w Złotej sandomierskiej odkryto 4 obiekty osadnicze przedstawicieli tej kultury. Nie stwierdzono jednak żadnych konstrukcji oddzielających cmentarzysko od osady (M. Florek, A. Zakościelna 2006, s. 42). Na obecnym etapie badań trudno ocenić relacje między społecznościami egzystującymi na tym miejscu oraz na st. „Nad Wawrem”. Możemy jednak z dużą dozą prawdopodobieństwa przypuszczać, że bez względu na to czy oba stanowiska są jednoczesowe czy też między ich istnieniem był hiatus, zamieszkująca w tym rejonie populacja musiała być silnie spokrewniona. Ludzie ci byli przedstawicielami jednego osiadłego tam rodu.

Podsumowując powyższe rozważania, stwierdzić należy, że groby Ch-V i KM na Wyżynie Sandomierskiej występują w bezpośrednim sąsiedztwie osad lub w ich obrębie (większe cmentarzyska i pojedyncze obiekty), bądź też w tzw. strefie podstawowej działalności gospodarczej (wg E. S. Higgs, C. Vita-Finzi 1972, s. 29–33), tj. w promieniu 1 godz. drogi lub ok. 5 km od miejsca zamieszkania. W praktyce odległości te są znacznie mniejsze i dotyczą wyłącznie lokalizacji pojedynczych grobów. Zastrzec się jednak trzeba, że wnioski te dotyczą ogólnie rozumianej chronologii wewnątrz kulturowej osad i grobów. Na obecnym etapie badań nie sposób bowiem przekonywująco dowieść ściśle rozumianą jednoczesowość tych obiektów.

3. GROBY

3.1. KSZTAŁTY JAM GROBOWYCH I ICH ROZMIARY

Kształt jam grobów Ch-V i KM odkrywanych na Wyżynie Sandomierskiej nie zawsze jest możliwy do określenia. Wiąże się to zarówno z metodyką starszych badań archeologicznych i stanem zachowanej dokumentacji, jak też z rodzajem gleby, w której jamy te były wykopane.

Nie posiadamy żadnych szczegółowych informacji na temat jam grobów KM opisanych przez J. Przyborskiego w 1873 r. a odkrytych w Stodołach i w Garbowie. Wiemy jedynie, że szkielet (szkielety?) wykopany(e) na tym stanowisku miał(y) znajdować się na głębokości „2 łokci” pod powierzchnią ziemi (J. Przyborski 1873, s. 9–12).

Grób ciałopalny Ch-V pochodzący ze Starachowic-Wierzbnika miał znajdować się w wierzchniej warstwie piasku wydmy i składać się ze skupienia przepalonych kości ludzkich, które tworzyły grubą warstwę, szczególnie pokątną w jego części środkowej. Kości zajmowały na powierzchni wydmy przestrzeń bardzo nieznaczną, zaokrągloną (I. Sawicka 1922–24, s. 296). Podstawową przyczyną niemożności ustosunkowania się do tego opisu jest brak dokumentacji rysunkowej badanego obiektu. Wydaje się jednak, że dokładne uchwycenie zarysu jamy grobowej wykopanej na wydmy było wręcz niemożliwe.

Nieco podobna sytuacja wystąpiła bowiem na cmentarzysku w Świnarach Starych. J. i A. Kraussowie (1971, s. 122) stwierdzają, iż na stanowisku tym: „Groby znajdowały się na gł. 40–120 cm w warstwie piasku, w której jedynie w obiekcie 11 zachowały się zarysy jamy dł. 175 cm i szer. 60 cm. Wyznacznikami innych pochówków były szczątki kostne zachowane w różnym stopniu, z zaciemnieniem po rozkładzie ciała zaobserwo-

wanym przy kilku szkieletach (groby: 8, 9, 12, 15, 18, 27, 40, 41) oraz luźno stojące naczynia (groby 39, 72)”.

Kłopot sprawia również określenie kształtu grobu szkieletowego Ch-V odkrytego na stanowisku „Grodzisko II” w Złotej (Z. Krzak 1958, s. 352). Grób ten został całkowicie wkopany w nieregularną (z licznymi „wypustkami”) jamę, w której znajdował się starszy od niego grób KZ oznaczony nr 13. Ponieważ wypełniska obu grobów nie różnią się, nie zdołano uchwycić dzielącej je granicy. Udało się jedynie zaobserwować tuż pod warstwą orną fragment niewyraźnego dna grobu Ch-V z leżącym tam szkieletem.

Brak możliwości wyodrębnienia zarysu jamy grobowej od otoczenia, którym była gruba „warstwa kulturowa”, zaistniał również na stanowiskach „Nad Wawrem” w Złotej oraz w Mierzanowicach. W opisach grobów ze stanowiska „Nad Wawrem” nie ma informacji o kształtach jam. Zarysy niektórych z nich (w formie prostokąta) wykonano jednak na planach linią przerywaną. Dotyczy to grobów nr 40 i 43. Inne natomiast, np. groby 25, 38, 51, 52, 255, posiadają tam ostro zaznaczone kąty, co wzbudza uzasadnione wątpliwości, gdyż sytuacja taka nigdy się nie powtórzyła na żadnym innym stanowisku sepulkralnym z wczesnej epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej. O ile linia przerywana oznacza bez wątpienia hipotetyczny zarys grobu, wykopanego w całości w warstwie kulturowej, o tyle, jak sądzę, w tym drugim przypadku zawinił rysownik, który uprościł, a nawet wręcz zeschematyzował zarys jamy grobowej, nadając mu prostokątną formę. Za takim wnioskiem przemawiałyby analogiczne głębokości jam grobów o zaokrąglonych rogach i grobów o schematycznych, ostrokątnych zarysach oraz fakt ich bezpośredniego sąsiedztwa.

Różna miąższość warstwy kulturowej na stanowisku I w Mierzanowicach była przyczyną, że górny zarys

poszczególnych jam grobowych dał się zaobserwować na zgoła odmiennych głębokościach. Najpłycej, bo na gł. 15 cm ukazał się zarys grobu 225, na gł. 30 cm – grobu 2, na gł. 60 cm – grobów 5, 8, 17, 139, na gł. 70 cm – grobu 7, 75 cm – grobu 11, 80 cm – grobu 12, 90 cm – grobu 47 i 95 cm – grobu 6.

Przy opisie pozostałych 114 grobów K. Salewicz nie podał informacji o omawianych głębokościach. Oznaczać to tylko może, że zarysy owych obiektów odkryte były na podobnym poziomie, tj. bezpośrednio pod warstwą oraniny, której miąższość zasadniczo wynosi od 30–45 cm. Stosunkowo niskie numery cytowanych powyżej grobów wykazują, że rzeczona sytuacja odnosi się prawie wyłącznie do SW części mierzanowickiego cmentarzyska. Opisując grób 225, K. Salewicz stwierdził wręcz, iż był on w próchnicy ornej. Głębokość den jam grobowych na cmentarzyskach w Mierzanowicach, Wojciechowicach, Złotej „Nad Wawrem” oraz Świnarach Starych była różna. Najczęściej wynosiła ona od 40–100 cm (Tabela 6).

Średnią głębokość jam grobowych w Mierzanowicach oblicza się na 87 cm. Analogiczną głębokość grobów w Złotej „Nad Wawrem” na 48 cm, w Wojcie-

chowicach na st. I – 60 cm, a w Świnarach Starych – 77 cm. Grób w Sandomierzu-Krukowie miał 116 cm głębokości, natomiast grób w kurhanie 2 w Stodołach umieszczony był na głębokości 2,1 m licząc od kulminacji kopca. Przeciętna aktualna głębokość grobów z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej wynosi zatem ok. 1 m. Różnica głębokości den poszczególnych obiektów wynika nie tylko z intencji wykonawców tych grobów, czy też pory roku w jakiej wykopywano grób (w zimie – groby płytsze), lecz w znacznej mierze jest wynikiem procesów denudacji i akumulacji jakim ulegały grzbiety i stoki lessowych wzgórz i piaszczystych wzniesień. Zdaniem K. Salewicza (1944), za wnioskiem takim przemawia zaobserwowana m.in. w Mierzanowicach „grubość próchnicy ponadgrobowej, będącej właściwie tylko próchnicą rolną. Grubość jej powinna wynosić 30–40 cm, tymczasem w niektórych miejscach cmentarzyska dochodzi do 120 cm, a na części pola sąsiedniego przekracza 200 cm”. Przy opisie grobu 29 badacz ten zaznacza, że „należy przypuszczać, że zmarli należący do tej samej grupy ludnościowej, w podobnych warunkach byli chowani na mniej więcej tej samej głębokości. Nawet

Tabela 6. Głębokość jam grobowych na cmentarzyskach z wczesnego okresu epoki brązu z terenów Wyżyny Sandomierskiej
Table 6. Depth of burial pits at Early Bronze cemeteries in the Sandomierz Upland

Głębokość grobów (cm)	Cmentarzyska i numery grobów				Razem grobów
	Mierzanowice I	Wojciechowice I	Złote „Nad Wawrem”	Świnariy Stare	
15–20	90, 225		39, 40		4
21–40	63, 69, 88, 91, 92, 120, 129, 164, 196, 106	1, 4, 36, 38, 44, 58	36, 38, 43, 62, 255	1, 14	23
41–60	2, 57, 75, 76, 77, 78, 79, 87, 102, 114, 148, 181	2, 3, 5, 6, 13, 32, 34, 39, 40, 53, 55	25	5, 6, 7, 8, 9, 10, 15, 17, 20, 21, 23, 25, 26, 36	38
61–80	5, 7, 8, 17, 32, 38, 39, 42, 55, 82, 84, 96, 103, 104, 110, 119, 120, 122, 125, 130, 134, 136, 138, 177, 178, 179, 182, 183, 185	11, 42, 59, 62A	51, 52, 56	4, 12, 13, 18, 19, 24, 27, 32, 37, 40, 41, 46	49
81–100	6, 9, 12, 23a, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 45, 49, 50, 62, 65, 66, 68, 70, 80, 86, 93, 115, 126, 229	41, 43		2, 11, 29, 31, 34, 35, 42, 43, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 59	42
101–120	15, 22, 23, 40, 41, 47, 51, 53, 116, 123, 133, 140, 142, 143			3, 30, 38, 39, 47, 58, 72	21
121–140	11, 14, 19, 20, 21, 27, 35, 37, 44, 46, 52, 54, 58, 71, 117, 89, 135, 139, 154	34A			20
141–160	4, 18, 25, 26, 64, 145, 155				7
161–180	24, 28, 59, 61, 153	23			6
181–190	156				1
?	85, 124	22			3

warunki zimowe nie musiały (?? – przyp. JTB) stanowić poważniejszej przeszkody. Późniejsze wyrównanie ówczesnej powierzchni nastąpiło głównie wskutek stałej, a ostatnio intensywniej uprawy rolnej”.

Określenie kształtu jam grobowych sprawia nam kłopot w przypadku braku dokumentacji rysunkowej. Sytuacja taka wystąpiła przede wszystkim na st. I w Mierzanowicach, dlatego też istotnym jest przeanalizowanie opisu K. Salewicza oraz istniejącej dokumentacji fotograficznej. Część grobów została zniszczona względnie uszkodzona przez późniejsze jamy grobowe lub osadnicze, a przede wszystkim przez nowożytnie rowy. W tym ostatnim przypadku – zdewastowaniu uległo 36 grobów (nr 2, 5–7, 42, 55, 62, 69, 76–80, 82, 84–87, 90–92, 96, 102–103, 106, 114, 117, 122, 125–126, 128–129, 133–134, 136, 196). W przypadku grobów 55 i 86 rowy uszkodziły tylko górną część mogił. W opisach grobów K. Salewicz używał następujących określeń zarysu jamy:

1. „czworoboczny”, „czworokątny nieregularny”, „czworoboczny niezupełnie regularny”, „prawie czworoboczny” (w 7 przypadkach);
2. „czworokątny”, „czworokątny nieregularny”, „czworokątny niezbyt regularny”, „czworokątny prawie regularny”, „prawie czworokątny”, „częściowo czworokątny, nieregularny”. Określeniom tym towarzyszyły niekiedy stwierdzenia: „grób niewielki”, „duży”, „duża i szeroka jama”, „dość wąski”, „wąski i długi”, „krótka jama”, „dość krótka” (66 grobów);
3. „prostokątna jama”, „prawie prostokątna jama”, niekiedy ze stwierdzeniami – „grób dość krótki”, „mały”, „duży i szeroki”, „szeroki”, „b. długi i wąski” (29 grobów);
4. „czworoboczno-owalny” (1 grób);
5. „owalne zagłębienie”, niekiedy ze stwierdzeniem „wyjątkowo krótkie” (2 groby);
6. „kolisto-nieckowate zagłębienie” (1 grób);
7. „grób duży, szeroki” (3 obiekty);
8. „grób duży, nieregularny” (1 obiekt);
9. „jama dość krótka” (1 grób).

W podsumowaniu badacz ten (K. Salewicz 1944) stwierdza, iż: „jamy grobowe są przeważnie czworokątne – prostokątne. Oczywiście w szeregu wypadków są pewne odchylenia od tej normy, nie zmieniające jednak właściwego zarysu jamy. Biorąc pod uwagę narzędzia, którymi jamy te wykopano, trzeba przyznać, że starano się im nadać właśnie taką geometryczną formę. Narożniki jam grobowych są przeważnie lekko zaokrąglone. Przekroje poprzeczne jam wskazywały

na prostopadłość ścian bocznych jam do poziomych, płaskich den”. Wniosek ten można również przenieść na przeważającą część pozostałych obiektów sepulkralnych na Wyżynie Sandomierskiej.

Generalnie jamy wszystkich obiektów grobowych z wczesnego okresu epoki brązu odkryte na Wyżynie Sandomierskiej dzielą się na 3 typy:

Typ I. Jama grobowa podłużna w mniejszych lub większym stopniu zbliżona do prostokąta z zaokrąglonymi rogami. Niekiedy boki jamy widoczne na planie są niezbyt proste, pofalowane, a nawet zaokrąglone. Ściany jamy są pionowe, dno w zasadzie poziome, niekiedy wyjątkowo lekko łukowate (np. Wojciechowice I – ob. 34 i 53).

Typ II. Cylindryczna jama grobowa przechodząca w rozchylający się ku dołowi stożek. Dno jest płaskie, posiadające czasami w centrum ślad po słupie.

Typ III. Jama podłużna, głęboka, posiadająca na dnie wykopaną w ścianie niewielką niszę.

Jamy grobowe typu I dominują na Wyżynie Sandomierskiej i występują powszechnie na wszystkich cmentarzyskach, w Mierzanowicach, Wojciechowicach, Złotej „Nad Wawrem” i Świnarach Starych. Grób tego typu znajdował się również pod kurhanem 2 w Stodołach. Typ II znany jest tylko z 3 grobów z Wojciechowic, Mierzanowic i Sandomierza-Krukowa. W Wojciechowicach zalicza się do niego obiekt 34a, który posiadał w centrum na dnie dołek posłupowy. W Mierzanowicach był to prawdopodobnie grób 7 będący kolisto-nieckowatym zagłębieniem (= dolna część grobu?). Do typu III zaliczyć należy jedynie ob. 23 z Wojciechowic, zastrzegając się jednocześnie, że uzyskane w trakcie badań w 1972 r. profile nie były konsekwentnie prowadzone i m.in. dlatego obiekt ów nie został w pełni rozpoznany.

Wielkość jam grobowych typu I jest różna i uzależniona od ilości złożonych w nich zmarłych, a także od wieku zmarłych, tzn. dokładnie, od wielkości (wzrostu) ich ciał. Zdaniem Salewicza (1944), jamy w których grzebano w Mierzanowicach osobników starszych były przeważnie większe niż jamy grobów dziecięcych. Wielkość grobów z tego stanowiska jest możliwa do odtworzenia jedynie na podstawie nielicznych zachowanych planów (grobry 4, 9, 55, 68, 71, 110, 153). Wszystkie one odnoszą się do pochówków pojedynczych. Długość tych obiektów waha się od 157 cm do 182 cm, a szerokość od 62 cm do 107 cm. Nieco lepiej pod tym względem przedstawia się sprawa z cmentarzyskiem w Złotej „Nad Wawrem”. Pojedyncze groby, które składały się na

tę nekropole, miały dł. 140–205 cm, natomiast szerokość od 61–132 cm. Dokładniejsze obserwacje można przeprowadzić na cmentarzysku w Wojciechowicach. Jamy grobów z pojedynczymi zmarłymi w wieku inf. I–II miały długość 148 cm do 187 cm i szer. 62 – ok. 170 cm (średnio 164 x 77 cm). Jamy analogicznych grobów ze zmarłymi w wieku juvenis-maturus miały dł. 172–245 cm i szer. 62 – ok. 170 cm (średnio 219 x 95 cm). Jamy grobów wieloosobowych miały z kolei dł. 240–355 cm i szer. 130–180 cm (średnio 281 x 161 cm). Najgłębsze jamy grobowe typu I znane z Mierzanowic miały ok. 190 cm głębokości. Grób z kurhanu 2 w Stodołach miał dł. 222 cm i szer. ok. 56 cm.

Dodajmy tu również, że dno grobu 62A z Wojciechowic, zaliczanego do typu I, odbiega nieco od opisanych, lecz jego deformacja w części W jest wynikiem działalności zwierząt polnych *et al.*, których liczne ślady stwierdzono podczas eksploracji.

Wielkość jam grobowych typu II również jest różna. Grób 7 z Mierzanowic miał średnicę 55 cm. Grób 34A z Wojciechowic posiadał na gł. 45 średnicę 125–146 cm zaś na gł. 125 cm, na dnie śr. 248 cm natomiast grób z Sandomierza-Krukowa miał na gł. 30 cm śr. 112–126 cm, zaś przy dnie na gł. 116 cm śr. 150–180 cm.

Wielkość jamy grobowej typu III, tj. ściślej, grobu 23 z Wojciechowic na gł. 30 cm wynosiła 300 x 256 cm. Grób ten posiadał głębokość 161 cm. Nie znamy kształtu i wymiarów jego dna, gdyż planu takiego nie sporządzono. Fakt ten budzi uzasadnione podejrzenie co do istnienia opisanego wyżej typu grobu. Nie można

bowiem wykluczyć i takiej możliwości, że mamy tu do czynienia z nieco zdeformowanym grobem typu II.

Jak się wydaje jamy grobów typu II i III mogły zapewne służyć poprzednio do innych celów (np. jako piwniczki), lecz nie jest to pewne.

Dodajmy na koniec, że wymiary jam grobowych nie wykazują żadnej istotnej korelacji z ich ukierunkowaniem.

3.2. UKIERUNKOWANIE JAM GROBOWYCH

Rozdział ten, z wiadomych względów, odnosi się jedynie do omówienia orientacji jam grobowych typu I. Z powodów przedstawionych powyżej, w części 3.1 niniejszej pracy, nie udało się określić orientacji jam grobowych nr 7, 128, 129 i 148 na cmentarzysku w Mierzanowicach, a także (poza 3 grobami) jam na cmentarzyskach w Świaniarach Starych i na st. „Grodzisko II” w Złotej. Możemy tylko przypuszczać, że pokrywały się one w zasadzie z orientacją zachowanych szkieletów ludzkich.

Na st. I w Mierzanowicach w kierunku E-W przebiegały osie 73 grobów, tj. 60,83% wszystkich obiektów sepulkralnych odkrytych na tym cmentarzysku (Tabela 7). W kierunku SWS-NEN zorientowano 5 (4,17%) grobów, w kierunku WSW-ENE – 10 (8,34%) grobów, na SW-NE – 26 (21,67%) grobów i na N-S – 6 (5%) grobów.

Na nekropoli w Wojciechowicach w kierunku W-E usytuowane były osie 8 grobów, w kierunku

Tabela 7. Ukierunkowanie jam grobowych na cmentarzyskach z wczesnego okresu epoki brązu na terenie Wyżyny Sandomierskiej

Table 7. Orientation of burial pits at Early Bronze cemeteries in the Sandomierz Upland

Ukierunkowanie jamy grobowej	Cmentarzyska i numery grobów				Razem grobów
	Mierzanowice I	Wojciechowice I	Złota „Nad Wawrem”	Świniary Stare	
E-W	2, 5, 6, 27, 30, 32, 34, 36, 37, 38–42, 44–47, 49, 54–55, 57, 62–63, 65–66, 69, 75–76, 78–80, 82, 84, 87–93, 96, 102–103, 110, 114, 115, 117, 119, 120, 124–126, 133, 134, 136, 137, 139, 142, 143, 145, 153–156, 164, 177, 178, 181, 183, 185, 196	1–6, 34, 53, 58			81
SWS-NEN	14, 18, 19, 21, 106	38–43, 59			12
WSW-ENE	17, 29, 50, 68, 85, 104, 116, 122, 123, 135	12, 13, 44			13
SW-NE	8, 11, 22–26, 28, 33, 35, 51–53, 58, 59, 61, 64, 70, 71, 77, 86, 130, 138, 140, 179, 229	2, 22, 32, 11, 55	36, 38–40, 43, 51, 52		38
S-N	4, 9, 12, 15, 20, 23a				6
WNW-ESE		36, 62A	25	11	4
NWN-SES				18	1

Tabela 8. Ukierunkowanie jam grobowych we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 8. Orientation of burial pits in the Early Bronze Age in the Sandomierz Upland

Stanowisko		Orientacja grobów								Razem	
		NW-SE	NWN-SES	N-S	NEN-SWS	NE-SW	ENE-WSW	W-E	WNW-ESE	il.	%
Mierzanowice I		-	-	6	5	26	10	73	-	120	75,95
Wojciechowice I		-	-	-	7	5	3	8	2	25	15,83
Złota „Nad Wawrem”		-	-	-	-	7	-	-	1	8	5,06
Świniary Stare		-	1	-	-	-	-	-	1	2	1,27
Stodoły-Łopata		-	-	-	-	-	-	1	-	1	0,63
Nikisiałka Duża		1	-	-	-	-	-	-	-	1	0,63
Garbów		-	-	1	-	-	-	-	-	1	0,63
Razem:	il.	1	1	7	12	38	13	82	4	158	-
	%	0,63	0,63	4,43	7,59	24,05	8,23	51,90	2,54	-	100,00

SWS-NEN – 7 grobów, w kierunku WSW-ENE – 3 groby, w kierunku SW-NE – 5 grobów i na WNW-ESE – 2 groby.

Na stanowisku „Nad Wawrem” w Złotej oś ułożoną w kierunku WNW-ESE posiadał tylko 1 grób, zaś pozostałe: 7 pewnych jam oraz 3 mniej pewne zorientowano w kierunku SW-NE.

Na stanowisku w Garbowie grób miał orientację N-S, zaś w kurhanie 2 w Stodołach – W-E.

W stosunku do orientacji jam grobowych na cmentarzysku w Świniarach Starych wypowiedzieć się można z całą pewnością tylko o 2 obiektach. Grób 11 miał orientację WNW-ESE, zaś grób 18 – NWN-SES. Rozważania o orientacji pozostałych obiektów miałyby jedynie charakter hipotetyczny.

Tabela zbiorcza nr 8 dla wszystkich pewnych jam grobowych z Wyżyny Sandomierskiej wykazuje, iż najwięcej obiektów orientowanych było w kierunku W-E (51,9%) oraz NE-SW (24,05%). Na wczesnobrązowych stanowiskach z omawianego terenu brak jest, jak na razie, większej ilości grobów o orientacji NW-SE. Wyjątek stanowi obiekt z naczyniami KCS i Ch-V z Nikisiałki Dużej. Między poszczególnymi stanowiskami, szczególnie zaś dużymi cmentarzyskami, widoczne są także istotne różnice. Na stanowisku w Mierzanowicach nie ma grobów o orientacji NW-SE, NWN-ESE. Z kolei na cmentarzysku w Wojciechowicach brak grobów o orientacji NW-SE. NWN-SES i N-S, natomiast w Złotej „Nad Wawrem” nie ma mogił ukierunkowanych na NW-SE, NWN-SES, N-S, NEN-SWS, ENE-WSW i W-E. Na wszystkich cmentarzyskach dały się zauważyć skupienia jam grobowych posiadających

tę samą orientację. Do sprawy tej powrócę przy omawianiu orientacji szkieletów.

3.3. OBSTAWA KAMIENNA

Ze zdecydowanej większości stanowisk sepulkralnych z wczesnej epoki brązu z Wyżyny Sandomierskiej pochodzą informacje o występowaniu w grobach kamieni. Nie było ich jednak w mogiłach w Sandomierzu-Krukowie, Starachowicach-Wierzbniku oraz w kurhanie 2 w Stodołach. Na pozostałych stanowiskach kamienie w niektórych grobach tworzyły intencjonalną obstawę szkieletów.

Odkryta przez Z. Lenartowicza w Złotej „popielnica z kośćmi”, między którymi był wspomniany już „krążek kościany z dziurką”, miała stać do góry dnem na płaskim kamieniu (W. Antoniewicz 1924–25, s. 197). Jak podaje J. Przyborowski (1873, s. 9–12), w Garbowie obok szkieletu na gł. „4 cale” pod powierzchnią ziemi był piaskowiec około „2 łokcie długi” i „pół łokcia” gruby, pod którym leżał drugi. W nieznacznym zagłębieniu dolnego kamienia złożone było wyposażenie zmarłego (7 wyrobów krzemiennych). Kamienie te znajdowały się od strony N, przy czaszce szkieletu. Sam szkielet był z kolei obłożony („jakby obmurowany”) małymi kamieniami polnymi.

Do wyjątkowych zaliczyć należy znalezisko Ch-V w Nikisiałce Dużej. Górną część jamy tego obiektu nakrywała prostopadłościenna płyta kremowoszarego piaskowca o wymiarach ok. 1,6–1,8 x 0,7–0,8 x 0,2–0,3 m i wadze ok. 730 kg (J. M. Ścibior, J. Ścibior 1986, s. 130, 134–135).

Na cmentarzysku w Świniarach Starych obudowę kamienną stwierdzono tylko przy 2 grobach (nr 6 i 21), co stanowi zaledwie niewielki ułamek wszystkich obiektów sepulkralnych znajdujących się na tym stanowisku (3,85%). Kamienie w obu pochówkach pełniły funkcję częściowej nakrywy, w grobie 6 miały one dodatkowo charakter obstawy oraz bruku pokrywającego dno jamy (J. i A. Kraussowie 1971, s. 122). Bruk ów był nieregularny i wydłużony na linii W-E. Posiadał dł. 180 cm i szer. 90 cm. Duże głazy przygniatały nogi i klatkę piersiową obstawioną dodatkowo z dwóch stron kamieniami. Bruk w grobie 21 tworzyło kilka kamieni ułożonych „na osi NW” (Sic! Błąd literowy? – przyp. JTB) na dł. 65 cm. Jeden z nich przykrywał fragment czaszki. Szkielet z grobu 6 był lepiej zachowany i leżał na prawym boku twarzą na S (J. i A. Kraussowie 1971, s. 110, 112, ryc. 4a).

Na cmentarzysku w Złotej „Nad Wawrem” pojedynczy kamień znaleziono jedynie w grobie 38, w którym pochowano mężczyznę w wieku adultus/maturus. Grób miał ukierunkowanie SW-NE, a kamień znajdował się w nim w pobliżu jego NE narożnika.

Znaleziska kamieni na cmentarzysku w Mierzanowicach są dwojakiego charakteru. Pierwsze z nich to drobne kamienie „nie odgrywające żadnej roli” – jak o tym pisał K. Salewicz (1944), które były przeważnie w ziemi wypełniającej jamy grobowe. Odkrywcą stwierdził tego typu znaleziska w „kilkunastu grobach”, nie zawsze podając ich występowanie w opisach poszczególnych obiektów. Sądził, iż pochodzą one z warstwy kulturowej i dostały się przypadkowo do jam grobowych w trakcie ich zasypywania. Okruchy wapienne m.in. w grobach 8, 23a, 45, 59, granitowe natomiast w gr. 8, 65 i 84. W grobie 8 dwa małe okruchy leżały obok czaszki, w grobie 45 czaszkę nakrywała swą wystającą częścią bryła wapienna, która jednak nie leżała na niej. W grobie 106 natomiast w pobliżu miejsca, gdzie powinna znajdować się czaszka, był duży kamień (zapewne z grobu 107). Wymienione obiekty należały do mężczyzn (3 groby) zmarłych w wieku maturus lub antropologicznie nieokreślonym oraz kobiet (3 groby) zmarłych również w analogicznym wieku. Jeden ze zmarłych miał wiek i płeć nieokreślone. Szkielety orientowane były twarzami na E (4 groby) lub S (3 groby). Drugi typ znalezisk kamieni, na który K. Salewicz zwrócił szczególną uwagę, to duże bryły wapienne ułożone w grobach z wyraźną intencją. Kamienie te były nieregularne, bryłowe, bez śladów obróbki i w zasadzie różnej wielkości. Znaleziono je w grobach 19, 26,

71 i 156. Groby te należały do mężczyzn (4 osobników) zmarłych w wieku adultus (2) lub nieokreślonym (2) oraz 1 kobiety zmarłej w wieku nieokreślonym. Szkielety orientowane były twarzami na E (3) lub S (2). W grobie 19 trzy duże bryły wapienne leżały obok szkieletu, jednak z nich tuż ponad rozbitą czaszką. W grobie 156 oba kamienie leżały na dnie jamy pod obwódką z popielatej ziemi. Większy znajdował się na granicy niecki (= trumny), mniejszy stykał się z jej ścianą wewnętrzną. Przypuszczalnie podpierały one przechylającą się na bok trumnę. Taką właśnie rolę miałyby spełniać według K. Salewicza (1944) „duże bryłowe wapienki leżące na dnie jamy grobu 19 pod wewnętrzną niecką grobową”. W grobie 71 przy ścianie niecki grobowej znaleziono kilkanaście dużych i mniejszych kamieni (wapiennych i granitowych). Większe z nich „stały” pionowo, pozostałe leżały jedne na drugich, tworząc razem jednostronną obstawę ściany niecki grobowej od strony NE. Po przeciwnej stronie, przy granicy jamy grobowej, była jedna większa bryła wapienna. Znaleziono jeszcze kilka drobniejszych kamieni. Jeden z nich leżał na obwódce z popielatej ziemi, 2 na kościach podudzi, 5 na dnie jamy, pomiędzy tymi kośćmi. Zdaniem K. Salewicza (1944) wszystkie te drobniejsze kamienie stanowiły obciążenie nakrywy niecki grobowej (trumny), a po zgnieceniu tejże, wpadały do jej wnętrza. W grobie 139 po jednej stronie niecki grobowej znaleziono bryłowe, duże wapienie. Odkryto je już w górnej części jamy grobowej od strony S na poziomie 60 cm. Większe z nich „stały” pionowo, inne zaś leżały w kilku warstwach jedne na drugich. Występowały one w grobie aż do jego dna, tzn. do gł. 125 cm. Dwa z nich przyciskały zapewne nakrywę trumny, gdyż przykrywały obwódkę z popielatej ziemi. Inne stanowiły obstawę ściany niecki, a jeden mniejszy, znaleziony przy dnie jamy grobowej zapewne podpierał trumnę. Płaska płyta wapienna odkryta koło kolan szkieletu mogła stanowić tak podparcie trumny jak i obciążenie jej nakrywy.

W grobie 26 znaleziono kilka płaskich, dość dużych, bezkształtnych brył wapiennych, które przykrywały część jego dna. Stanowić one mogły zarówno podłogę (bruk) grobu jak też i obciążenie jakiejś nakrywy szkieletu. Wprawdzie w grobie tym nie stwierdzono śladów specjalnej niecki, lecz po tej samej stronie jamy grobowej ciągnął się dość szeroki pas prawie czystego lessu. Zajmował on całą długość jamy grobowej i różnił się on wyraźnie od ciemniejszego wypełniska. Największy z kamieni leżał częściowo na granicy obu tych różniących się próchnic. Prawie całkowite zniszczenie

szkieletu i darów grobowych nie pozwoliło na dokładniejsze obserwacje.

Badania cmentarzyska wojciechowskiego dostarczyły szczegółowszych informacji na interesujący nas temat. Okruchy kamieni znaleziono tam w 20 grobach, co stanowi 74,07 % wszystkich obiektów sepulkralnych odkrytych na tym stanowisku. Znaleziono je w grobach typu I i II, w obiektach z pojedynczymi oraz wieloosobowymi pochówkami. Klasa wieku zmarłych oraz ukie-
runkowanie zwłok nie odgrywały w tym przypadku żadnej roli. Stwierdzono ich występowanie w obiektach bez śladów trumien (15 grobów) oraz ze śladami trumien (5 grobów). Tylko w jednym przypadku w grobie hipotetycznego typu III, w którym była trumna (gr. 23) nie znaleziono kamieni. Kamienie były różnej wielkości, drobne i średnie okruchy, duże formy bryłowe i płytowe. Bryły wapienne znajdowane były w jamach grobów (gr. 11, 12, 34, 58, 59), obok szkieletu (gr. 1), wokół szkieletu i ponad nim, na kościach (gr. 5, 13, 36, 44, 53, 62a). W grobie 5 dodatkowa duża bryła wapienna podpierała plecy zmarłej, druga natomiast jej miednicę. W grobie 6 pojedyncza bryła wapienna leżała w pobliżu czaszki. W grobie 36 kamienie ulokowane były w E części jamy, niekiedy na szkielecie. Jeden z nich leżał przy nogach. Z kolei w gr. 39 bryły wapienne znajdowały się na W od kości nogi. W grobie 34A okruchy wapienne były za plecami i w pobliżu prawej ręki oraz lewej stopy szkieletu. Przy dnie znaleziono także bryłki kwarcytu i piaskowca, a w wyższych warstwach ponad szkieletem, okruchy piaskowca, zlepieńca i granitu. W kilku grobach kości zmarłych spoczywały na kamieniach, np. w grobie 43. W grobie 42

w N części jamy znajdowały się bryły i płyty wapienne oraz okruchy granitowe, w części SE – jedynie wapienne. Były to zapewne resztki bruku, na którym leżał szkielet. Jego kości zostały kompletnie zniszczone. Z kolei zarys grobu 32 ukazał się z dużą ilością brył i płyt wapiennych znajdujących się nad i pod zabytkami. Trzy szkielety dziecięce spoczywały w tym grobie na bruku z płyt i brył wapiennych. Grób 55 posiadał podobną konstrukcję kamienną jak obiekt 139 z Mierzanowic. Trumna, której ślady odkryto w tej mogile, leżała na bryłach i płytach wapiennych, była nimi obstawiona, a także przyciśnięta. Część zabytków ulokowano na płytach, część zaś znajdowała się pod nimi. Dwie duże płyty wraz z mniejszymi zapadły się do wnętrza trumny zapewne po zbutwieniu jej wieka. Bryły wapienne tworzyły przy ścianie SW grobu i w jej kącie S rodzaj murku, który występował na całej głębokości mogiły.

Surowcem służącym do budowy omówionych konstrukcji grobowych był wapień różnej wielkości – od małych bryłek do ponad 30 kilka centymetrowej długości płyt. Znaleziono go w Wojciechowicach w 19 grobach. Inne surowce miały znacznie mniejsze formy i niekiedy, istotnie sprawiały wrażenie domieszanych wraz z ziemią warstwy kulturowej (Tabela 9).

W sumie na obszarze Wyżyny Sandomierskiej wapień znaleziono w ponad 29 grobach z wczesnego okresu epoki brązu (Mierzanowice, Wojciechowice), granit w 10 grobach (Mierzanowice, Wojciechowice), piaskowiec w 6 grobach (Garbów, Nikisiałka, Wojciechowice), zlepieniec w 2 grobach (Wojciechowice), kwarcyt w 3 grobach (Wojciechowice), surowiec nieokreślony w 4 grobach (Garbów, Złota, Świniary Stare, Złota „Nad

Tabela 9. Występowanie kamieni w grobach z wczesnego okresu opoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 9. Stones in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Stanowisko	Rodzaj skały					
	wapień	granit	zlepieniec	kwarcyt	piaskowiec	nieokr.
Mierzanowice I groby nr:	8, 23a, 45, 59, 106, 19, 26, 71, 139, 156	8, 65, 84				
Wojciechowice I groby nr:	1, 5, 6, 11, 12, 13, 32, 34, 34A, 36, 39, 41, 42, 43, 44, 53, 55, 58, 62A	34A, 41, 42, 58, 59, 62A	34, 34A	34A, 55, 62A	34, 34A, 44, 62A	
Nikisiałka Duża					1	
Gabrów		? 1			1	1
Złota I						1
Złota „Nad Wawrem” grób nr:						38
Świniary Stare groby nr:						6, 21
Razem grobów	29	10	2	3	6	5

Wawrem”) Decydujące znaczenie miał bez wątpienia wapień. Przyczynę tego faktu należy szukać przede wszystkim w stosunkowo niewielkiej odległości (ponad 7 km) wymienionych cmentarzysk od wychodni wapienia w rejonie zagłębia krzemienionośnego, w widłach Kamiennej i Wisły. Intencjonalny charakter użytkowania innych surowców niż wapień da się stwierdzić tylko w nielicznych przypadkach i tylko tam, gdzie odległość do wychodni wapienia była zbyt duża. Wykorzystywano wówczas kamienie polne oraz piaskowiec spotykany w lokalnych odsłonięciach.

Sumując, stwierdzam, że kamienie odkryto w ponad 45 grobach, co stanowi ponad 20,18% wszystkich znalezisk sepulkralnych pochodzących w wczesnej epoki brązu z terenu Wyżyny Sandomierskiej. Występują one prawie wyłącznie z pochówkami szkieletowymi, bez względu na płeć, wiek i ukierunkowanie zwłok, a także charakter grobów (pochówki pojedyncze i zbiorowe). Prawie wyłącznie (wyjątek: obiekt 34A z Wojciechowic) korelują się z typem I grobów. W 23 grobach (10,41%) kamienie tworzyły intencjonalne konstrukcje. Były one w mogiłach, w których stwierdzono ślady trumien lub też brak takowych. Stanowiły bruk (podłogę) grobów, obstawę szkieletów lub trumien, a także ich swego rodzaju „pokrywę”.

Na koniec dodajmy, że w Kicharach Nowych płytami kamiennymi obłożone było naczynie gliniane („klasyczna” amfora), a niewielka płytka służyła w innym grobie jako pokrywa podobnego naczynia. Przypuszcza się, że w pierwszym przypadku mamy do czynienia prawdopodobnie z grobem symbolicznym (H. Kowalewska-Marszałek 2005, s. 62–63, ryc. 9–10).

3.4. TRUMNY I INNE „OPAKOWANIA ZWŁOK”

Dane dotyczące trumien oraz innych „opakowań zwłok” pochodzą wyłącznie z dwóch stanowisk położonych niedaleko siebie – z cmentarzysk w Mierzanowicach i Wojciechowicach. Na pozostałych stanowiskach sepulkralnych z Wyżyny Sandomierskiej śladów takich nie zaobserwowano. Wiązać to chyba należy, przede wszystkim z rodzajem gleb występujących na tych stanowiskach oraz z metodyką dawnych badań archeologicznych.

Najwcześniej ślady takie zauważono w Mierzanowicach w 43 grobach, co stanowi aż 34,13% całości obiektów sepulkralnych na tym stanowisku. W wiele lat potem analogicznych spostrzeżeń dokonano w 6 grobach (22,22%) na nekropoli w Wojciechowicach

(Tabela 10). W sumie odkryto na Wyżynie Sandomierskiej 49 grobów (21,97 % wszystkich obiektów sepulkralnych) ze śladami trumien oraz „opakowań zwłok”. Ślady te ze względu na barwę jaką posiadają podzielić można na dwa rodzaje: brązowe (brunatne, ciemne) i popielate (szare, białawe). Pierwsze z nich przypominają kolorem i konsystencją zbutwiałe drzewo, drugie – popiół drzewny.

Na cmentarzysku w Mierzanowicach popielate ślady po „opakowaniach zwłok” odkryto w 39 grobach, brązowe w 1 grobie, popielate i brązowe razem w 3 grobach.

Z kolei na cmentarzysku w Wojciechowicach barwę popielatą miały „opakowania zwłok” w 4 grobach, ciemną (brunatną) w 1 grobie i brązowo-szarą w 1 grobie.

W Mierzanowicach popielatą ziemię o nieokreślonych bliżej kształtach odkryto w 15 grobach (nr 9, 14, 17, 19, 35, 39, 40, 44–46, 54, 61, 65, 66, 133). W grobie 11 na tym stanowisku popielata ziemia wystąpiła w różnych częściach jamy oraz pod kośćmi szkieletu. W grobie 12 znajdowała się nad i obok szkieletu. Nad szkieletem była także w grobie 34. W grobie 4 ślady te odkryto na różnych poziomach, gdzie tworzyły one grudki i pasma. W części grobów ślady po „pojemnikach” są dość wyraźne i charakteryzują się występowaniem obwódki z popielatej ziemi, wewnątrz której znajdują się szkielety oraz ich wyposażenie. Obwódki takie widoczne były w 21 grobach (nr 15, 18, 20, 28, 36, 37, 41, 50, 68, 71, 93, 110, 116, 124, 126, 139, 140, 142, 153, 155, 156). Ślady te, jak zaznacza K. Salewicz (1944), były widoczne nieraz już około 40 cm powyżej poziomu szkieletu. Ziemia wypełniająca jamy grobowe, zbliżona barwą do czystego lessu, była zawsze dużo jaśniejsza niż wypełnisko trumien. Wypełnisko to było zawsze oddzielone wyraźną i charakterystyczną obwódką. W grobie 18 obwódka widoczna była już na poziomie 135 cm i ciągnęła się nieprzerwanie aż poniżej szkieletu. Obwódka taka wystąpiła również w grobie 28 już powyżej szkieletu na poziomie ok. 140 cm. W grobie 68 widoczna była na gł. 65 cm i ograniczała długi i wąski pas grobu, w którym był szkielet. Dość głęboka niecka była także w grobie 110. W grobie 116 obwódka popielata wystąpiła na poziomie 90 cm, a ziemia w jej obrębie była znacznie ciemniejsza niż zruszony less, wypełniający resztę jamy grobowej. Podobnie miała się sprawa z wypełniskami grobów 124 i 155. W grobie 156 ciemnopróchniczne wypełnisko było silnie przemieszane z intensywnie popielatą ziemią i tak jak w poprzednio wspomnianych mogiłach, odcinało się bardzo wyraźnie od prawie czystego lessu

Tabela 10. Występowanie śladów trumien na cmentarzyskach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 10. Traces of coffins at Early Bronze cemeteries in the Sandomierz Upland

Cmentarzyska	Ślady po trumnach i „opakowaniach zwłok”	
	barwy brunatnej (brązowej)	barwy popielatej
Mierzanowice I groby nr:	145, 19, 89, 154	4, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 28, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 50, 54, 61, 65, 66, 68, 71, 89, 93, 110, 116, 124, 126, 133, 139, 140, 142, 153, 154, 155, 156
Wojciechowice I groby nr:	41, 44	23, 55, 59, 62A
Razem grobów:	6	46

reszty jamy grobowej. Dodajmy, że ponad tym grobem było ok. 80 cm ciemnej ziemi, z której 1/5 stanowiła próchnica rolna, zaś 4/5 ziemia, która później wypełniła istniejące tu wówczas zagłębienie terenu.

Z kolei w grobie 139 ziemia w niecce („pojemniku”) nie różniła się prawie zupełnie od ziemi w reszcie jamy grobowej. W grobie 153 „opakowanie” widoczne było już na poziomie 145 cm. Jego głębokość wynosiła ok. 30 cm. Wypełnisko „pojemnika” było analogiczne jak w grobie 139.

Obwódka brązowa (ciemna) widoczna była natomiast w grobie 145. Zmarły leżał w nim w szerokiej niecce, która obwiedziona była szeroką linią brunatną. Wypełnisko niecki przesiąknięte próchnem, odcinało się od jamy grobowej wypełnionej prawie czystym lessiem. „Pojemnik” widoczny był od gł. 130 cm. Duże grudy brunatnej ziemi znaleziono w różnych miejscach grobu, głównie przy krótszych bokach niecki.

W grobie 19 wystąpiła duża ilość popielatej ziemi, lecz sam szkielet leżał wewnątrz obwódki z ciemnej, prawie czarnej ziemi. W grobie 154 szkielet spoczywał w wewnętrznej niecce grobowej („pojemnik”) ograniczonej popielatą ziemią i brunatną obwódką. Wypełnisko niecki było brunatno-popielate (trafiały się nawet dość duże bryłki o takich barwach). Reszta jamy grobowej składała się jednak z prawie czystego lessu. „Pojemnik” miał głębokość ok. 30 cm. W grobie 89 szkielet znajdował się wewnątrz bardzo wyraźnej, ale niezbyt regularnej czworokątnej, dość szerokiej obwódki z silnie brunatnej, a tylko w części popielatej ziemi. Obwódka i plamy brunatnej ziemi widoczne były już na gł. 120 cm (dno grobu miało gł. 140 cm). Zabytki leżały na podłożu o zabarwieniu ciemno-brunatnym i tłustym, powstałym zapewne ze spróchniałego drewna. Omawiając te zagadnienia, zwracam uwagę, że w gr. 179 było również wyjątkowo ciemnopróchniczne wypełnisko, choć nie stwierdzono tam śladów „opakowania zwłok”. Natomiast w grobie 26, na pozio-

mie 145 cm, po SE stronie mogiły, wzdłuż jamy biegł pas prawie czystego, lecz zruszonego lessu szerokości 25 cm, który wyraźnie odcinał się od reszty znacznie ciemniejszej próchnicy. Sytuacja taka mogła wystąpić jedynie w przypadku, gdy zsypywana do grobu ziemia (czysty less) dostała się pomiędzy ścianę „pojemnika” a ścianę wykopanej jamy. Fakt ten może świadczyć za obecnością „opakowania” w tym obiekcie, choć nie dostrzeżono w nim wyraźniejszych jego śladów.

Zarysy odkrytych w Mierzanowicach „opakowań zwłok” były doskonale widoczne w rzutach poziomych i przekrojach jam grobowych. Jak zaznacza K. Salewicz, miały one kształt przeważnie czworokątno-prostokątny (np. w grobach 68, 71, 110). W kilku grobach były one nieregularne i trudne do bliższego określenia (np. w grobach 36, 37). Obwódki miały szerokość 3–8 cm, a niekiedy nawet 10 cm (grób 19). Sądząc z zachowanych śladów, poszczególne ścianki niecki mogły być różnej grubości (np. w grobie 110). Wymiary niecek („pojemników”) były różne, mniejsze od wymiarów jam grobowych. Były one dość długie lecz stosunkowo wąskie (np. w grobach 68, 110, 142), gdyż zmarli leżeli w nich słabo skurczeni (np. w grobie 68). Szerokość największych „opakowań” wynosiła ok. 35 cm, najszerszych ok. 90 cm (np. w grobie 19). Wymiary „pojemników”, których plany zachowały się (groby 68, 71, 110) wynosiły: długość 133–165 cm, szerokość 33–61 cm.

Przekroje poprzeczne wykonane w szeregu grobów wykazały, że dolne części niecek były łukowate. W żadnym grobie nie udało się uchwycić ich części górnych. Prawdopodobnie „pojemniki” te były od góry otwarte. Po ułożeniu w nich zmarłych zakrywano je zapewne pokrywą z podobnego materiału. Przekroje poprzeczne „opakowań” w grobach 140 i 153 wykazywały pewne uwarstwienia ich wypełnisk. Zdaniem K. Salewicza (1944), powstały one „bądź to wskutek przeciekania ziemi przez nakrywę, bądź też z samej nakrywy”. Szczególnie dobrze widoczne są na fotografiach prezentujących

profile grobu 153. Pięć lub sześć popielatych, równoległych warstw tworzy na nich pofałdowany w poziomie układ. Warstwy te są dość cienkie i umieszczone blisko siebie. Znajdują się w pewnej choć niewielkiej odległości od dna „pojemnika”. Świadczyć to może, moim zdaniem, że nakrywa „pojemnika” była wielowarstwowa, wykonana z elastycznego materiału organicznego i po zgnieciu zapadła się do jego wnętrza. Omawiane nakrywy mogły być niekiedy obciążone kamieniami, o czym wspominałem już w poprzednim podrozdziale. „Opakowania” te starano się układać w kierunku podłużnym jam grobowych, lecz w kilku grobach (18, 71, 93), były one od niego odchylone i umieszczone ukośnie. Sądzić należy, że sytuacja ta nie była wynikiem działalności intencjonalnej. W niektórych grobach przechylające się prawdopodobnie na bok „opakowania zwłok” były podpierane kamieniami (groby 19, 139, 156). W kilku grobach (np. 110, 116, 124, 140, 145, 153) końcowe części „pojemników” nie stykały się z dnami jam grobowych. Może to świadczyć, zdaniem K. Salewicza (1944), że dolne części niektórych niecek miały przekrój łukowaty także w kierunku podłużnym. Faktu tego nie udało się jednak temu badaczowi stwierdzić, gdyż nie wykonywał przekroi podłużnych grobów. Inną możliwość uzyskania podobnego rezultatu w ułożeniu „opakowań” widział K. Salewicz w częściowym zasypaniu jamy grobowej, np. na skutek złych warunków atmosferycznych w czasie pogrzebu.

Przejdźmy teraz do obserwacji dokonanych na cmentarzysku w Wojciechowicach. Ślady po „opakowaniach zwłok” w formie brunatnych (ciemnych), szaro-brązowych i popielatych obwódok ukazały się na różnych poziomach. Górne ich zarysy widoczne były na głębokości 33 cm (grób 55), 34 cm (grób 44), 35 cm (grób 59), 48 cm (grób 62A), 67 cm (grób 41) i 156 (grób 23). Tam gdzie wykonano cięcia profilowe grobów (55, 59, 62A) okazało się, że „pojemniki” na zwłoki nie dotykały den grobów lecz były od 2–12 cm nad nimi. Nie zawsze były w pełni widoczne, część śladów została uszkodzona lub wręcz przesunięta na skutek działalności zwierząt polnych i leśnych. W grobie 41, wzdłuż ścian SE i SW, równoległe do nich, od kolan aż po czaszkę szkieletu biegła smuga o głębokości 5 cm i szerokości 3–4 cm. Na wysokości podudzi rozgałęziała się na 3 pasma. Miała ona barwę brązową z odcieniem szaro-popielatym i konsystencję gruboziarnistego piasku. W grobie 44 w lessowym calcu i jasnej przemieszanej ziemi wypełniska ukazał się ciemny obrys „pojemnika” o wymiarach 220 x 84 cm. Miał on w planie kształt zbliżony do

prostokąta o różnej szerokości ścian (7–22 cm). W jej obrębie znajdował się szkielet i dary grobowe. Również przy dnie grobu 23 zarys „opakowania zwłok” obejmował szkielet i większość darów grobowych. Posiadał on barwę popielatej i białej smugi szerokiej na ok. 3 cm oraz kształt dość nieregularny i w kilku miejscach powyginany. Jego długość wynosiła 191 cm zaś szerokość 45–68 cm. Ponieważ tak jak i w powyżej opisanych grobach nie wykonano w tym obiekcie właściwych profili, nie znamy w pełni formy tego „pojemnika”. Sprawa innych „opakowań zwłok” wyjaśniła się nieco w następnych grobach. W obiekcie 55 ślady po „pojemniku” tworzyły popielate smugi, które w planie układały się na kształt prostokąta z zaokrąglonymi rogami. Smugi te rozpadały się na szereg większych i mniejszych odcinków, co było przede wszystkim wynikiem działalności zwierząt. Ścianka „opakowania” miała grubość ok. 5 cm. W niektórych miejscach dało się zauważyć, że popielata smuga składała się z dwu równoległych pasm o grubości ok. 1 cm każda, oddzielonych od siebie po 1–2 cm. Profile poprzeczne wykazały, że „pojemnik” posiadał kształt prostokątnego długiego kosza o płaskim dnie i łukowato rozchylających się ku górze ściankach bocznych. Część pasm wewnątrz „pojemnika” mogło prawdopodobnie pochodzić z nakrywy. Stwierdzone wymiary „opakowania” wynosiły – długość 203 cm, szerokość 118 cm, wysokość 35 cm.

Podobny, lecz mniej regularny kształt posiadał „pojemnik” w grobie 62A. Tam również ślady po nim miały popielatą barwę. Składały się z licznych, poszarpanych, niekiedy równoległych pasm o różnej grubości (1–6 cm). Otaczały one zniszczony szkielet i znaczną część darów grobowych. Wannowatego kształtu, a więc płaskiego dna i rozchylających się ku górze ścianek, możemy domyślać się na podstawie przekrojów poprzecznych C-D i E-F. Wynika z nich, że ten „pojemnik na zwłoki” miał różną szerokość, a więc od ok. 50 cm do ok. 75 cm. W profilu podłużnym A-B widoczne były kości nóg szkieletu znajdujące się pomiędzy omawianymi smugami a dnem „opakowania”. Uległo ono zniszczeniu, osuwając się w części W nieznacznie w norę zwierzęcą. Ścianki boczne i prawdopodobnie także część pokrywy po przegnieciu zakłęśły się i przechyliły na stronę N pod naporem ziemi. „Pojemnik” ten miał długość ok. 210 cm i głębokość co najmniej 20 cm.

Nieco innego kształtu popielate smugi znajdowały się w grobie 59. Przybrały one tam formę przybliżoną w planie do prostokąta z zaokrąglonymi rogami. Pasma, składające się w znacznej części z porwanych li-

nii, tworzyły układ szeregu równoległych warstw, które otaczały znaczną część wyposażenia grobowego oraz resztki szkieletu. Układ ten składał się, jak się wydaje, z 4 koncentrycznych „zwojów” o grubości od ok. 1 cm do ok. 6 cm.

Analogicznie jak w przypadku cmentarzyska w Mierzanowicach, kamienie wapienne spoczywały na śladach „pojemników” (gr. 44, 55, 59, 62A) lub też dodatkowo były pod ich podłogą i stanowiły też obstawę (grób 55).

Sumując powyższe rozważania stwierdzamy, że na omawianych stanowiskach występowały ślady po „opakowaniach zwłok”, które mają następujące kształty:

A – półcylicydryczne (nieckowate), prostokątne w planie i łukowate w profilu poprzecznym (większość grobów ze śladami „pojemników” w Mierzanowicach),

B – „wannowate”, mniej lub bardziej prostokątne zarys w planie, łukowate ścianki i płaskie dno (groby 55 i 62A w Wojciechowicach),

C – wielowarstwowe, prostokątne w planie i w profilu podłużnym (grób 59 w Wojciechowicach),

D – jednowarstwowe, obłe, nieregularne, o bliżej nieokreślonym kształcie (grób 23 w Wojciechowicach i np. groby 36 i 37 z Mierzanowic).

W celu określenia materiału użytego do „opakowań zwłok”, poddano analizie chemicznej kilka pobranych próbek ziemi popielatej i brunatnej z grobów w Mierzanowicach. Pochodziły one z obwódek lub też, w wyniku ich zniszczenia, z jamy grobowej. Analiza przeprowadzona przez M. Kowalskiego dała następujące wyniki:

1. grób 4 (z jamy) – glina surowa, węglan i fosforan wapnia. Ten ostatni zapewne z resztek kości ludzkich.
2. grób 66 (z jamy) – wapno zwietrzałe z kawałeczkami kości.
3. grób 133 (z jamy) – straty żarowej – 16,5%; CaO (tlenek wapnia) – 19,3%; piasku i glinokrzemianów – 63,1%; tlenków żelaza i glinu – 1,3%; ślady fosforanów; odczyn alkaliczny – może wskutek drobnych cząstek węgla drzewnego.
4. grób 19 (z obwódki) – CaO – 18,9%; w części nierozpuszczalnej w kwasach – glina i piasek; ślad P_2O_5 .
5. grób 19 (z obwódki) – prócz składników wykazanych w analizie poprzedniej próbki, jest drobna ilość $CaSO_4$ (anhydrytu). Ziemia ta wysuszona w temperaturze 100–110°C i potem zwilżona, wiąże i twardnieje, choć dość słabo. Ziarna są dość drobne, średnica przeważnie mniejsza od 0,1 mm.

6. grób 54 (z jamy) – piaski i glinki – 52,6%; CaO – 25,7%, ślady P_2O_5 .

7. grób 154 (z obwódki) – straty żarowej – 11,5%; CaO – 7,8 %; piasku i glinki – 72,2%; zabarwienie organiczne.

Dokonana analiza wykazała składniki spotykane normalnie w czystym lessie. Nowością jest tylko drobna ilość anhydrytu stwierdzona w próbce z grobu 19 i częste występowanie P_2O_5 , którego obecność można wytłumaczyć, zdaniem K. Salewicza (1944) bliskością kości ludzkich. Wykazany przez analizy tlenek wapnia (CaO), powstał zapewne z węglanu wapnia ($CaCO_3$) przy wyżarzaniu próbek. Węglan wapnia mógł się natomiast znajdować w dalszych częściach jam grobowych oraz trumien. Dodajmy tu, za Salewiczem (1944), że składnikami czystego lessu są drobny pył kwarcowy z ziarnami zabarwionymi czasem związkami żelaza, glina i tylko w lessach świeżych – węglan wapnia. Brak jest węglanu wapnia w glebie i podglebiu, ponieważ zostały one odwapnione przez wietrzenie i działalność wód atmosferycznych. Wypłukany wapien został przeniesiony do warstw głębszych, gdzie tworzył tzw. laleczki lessowe odznaczające się dużą twardością. Występują one dość gęsto przy dnach grobów i jam, stanowiąc nieraz trudną do przebicia, prawie jednolitą warstwę.

Nie mamy, jak na razie, bezpośredniego dowodu na to, że społeczności wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej знаły wypalanie i gaszenie wapna. Dowód taki, lecz o charakterze „ante quem” pochodzi ze stanowiska III w Kosowicach, woj. świętokrzyskie, z terenu osady KAK (J. Bąbel, K. Kowalski 1975, s. 309–310, ryc. 9–10). Na dnie odkrytej tam jamy nr 4 znaleziono nieckowate zagłębienie z grubej warstwy polepy. Wystąpiła w niej zwarta, kilkucentymetrowej grubości warstwa tzw. „białej masy”, którą inkrustowano ornamenty naczyń glinianych. Garnki takie odkryto m.in. na tym samym stanowisku w sąsiednich jamach. Jeśli zatem we wcześniejszej, neolitycznej KAK znano proces wypalania wapna, to przypuszczalnie czynność ta znana była również i późniejszym kulturom, a tym samym nie obca im była umiejętność sporządzania odpowiednich mieszanek. W uzupełnieniu dodam, że w czasie takiego procesu zachodzą następujące reakcje chemiczne:

1. Palenie wapna $CaCO_3 = CaO + CO_2$
2. Gaszenie wapna $CaO + H_2O = Ca(OH)_2$
3. Schnięcie zaprawy $Ca(OH)_2 + CO_2 + CaCO_3 + H_2O$.

Znamiennym jest, że również less zmieszany z wapnem gaszonym tworzy po wyschnięciu w miarę twardą masę. Nie wiemy, czy stwierdzona domieszka anhydrytu lub gipsu odgrywała przy sporządzaniu takich mieszanek jakąś rolę. Jest oczywiste natomiast, że mieszanekami takimi można wylepiać trumny wykonane z odpowiednich organicznych materiałów. Z biegiem czasu niecki wykonane w ten sposób ulegały całkowitemu rozlasowaniu, szczególnie dużemu, jeśli nie były należycie wysuszone. Stwierdzony w analizach procent CaO jest dość wysoki, co może wskazywać na domieszanie wapna. Za wnioskiem takim przemawiałyby również obserwacje dokonane w obiekcie 55 w Wojciechowicach. Równoległe, popielate smugi, które tam wystąpiły świadczą za tym, że sporządzane „pojemniki” z materiałów organicznych były obmazywane omawianymi mieszanekami od strony zewnętrznej i wewnętrznej. W miejscach silnego rozlasowania dało to w efekcie jednolitą 5-centymetrową smugę. Przy okazji warto tu zwrócić uwagę na fakt, że popielate ślady po „opakowaniach zwłok”, podobnie jak kamienie wapienne, odkryto tylko w Mierzanowicach i Wojciechowicach, a więc w najbliższym rejonie występowania surowca do wyrobu wapna.

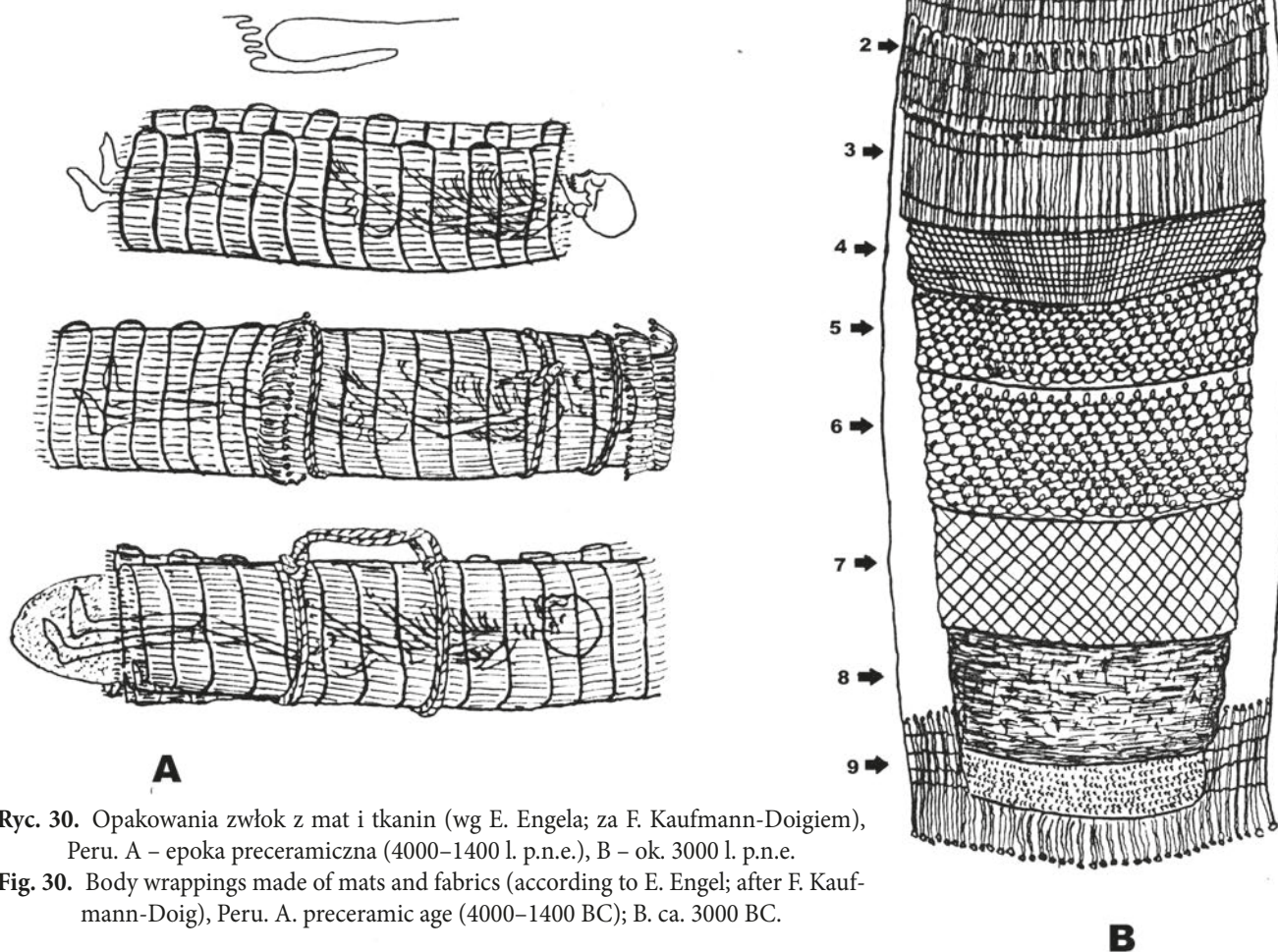
Bez wątplenia część „pojemników” sporządzana była z materiałów roślinnych (słoma, szuwar, wiklina, łyko, itp.) wyplatanych w formie koszy lub też innych „opakowań zwłok”. Poświadczają to przede wszystkim ślady typu B, C i D. Możliwość uzyskania wymienionych form „pojemników na zwłoki” istnieje tylko w przypadku zastosowania dość elastycznego surowca, który pod naciskiem ziemi ulega różnym, zaobserwowanym w grobach, deformacjom. Szczególnie istotnym wydaje się tu przykład grobu 23 z Wojciechowic, w którym „opakowanie” w plastyczny sposób uwydatnia fragmenty ciała zmarłego (np. kolano i plecy). Konstrukcje te były zapewne dodatkowo jeszcze obrzucane rozrobionymi w wodzie mieszanekami wapna i glinki lub też wapnem gaszonym. Analiza chemiczna wykazała zabarwienie organiczne w próbce z grobu 154 w Mierzanowicach. Podobne brunatne zabarwienie wyraźnie widoczne było jeszcze w grobach 19, 89, 145 z tego samego stanowiska. Szerokie i intensywne zabarwienie występujące przede wszystkim wzdłuż ścianek niecek, zdaniem K. Salewicza (1944), pozwala przypuszczać, że użyto większych niż normalnie kawałków drewna. Mogły one być rodzajem ożebrowania z grubszych prętów lub nawet drewniane ścianki. Jeśli nie użyto mieszanek obmazujących „opakowania zwłok” to inną możliwością wydaje się być zupełne zbutwienie delikatniejszych

plecionek, które pozostawiły po sobie jedyny ślad w postaci popielatego zabarwienia ziemi.

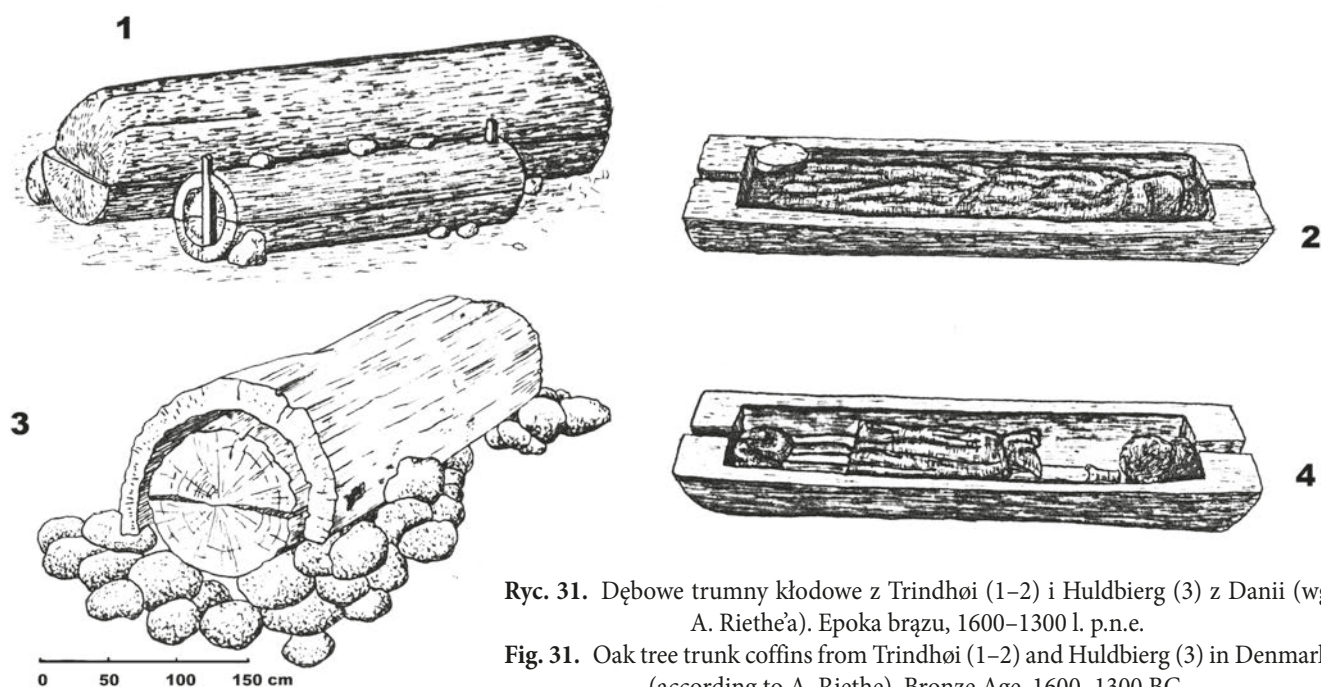
Archeologicznymi analogiami poświadczającymi w prehistorii stosowanie mat do owijania zwłok są m.in. znaleziska z Bliskiego Wschodu oraz z Peru. Na Bliskim Wschodzie używały je ludy różnych kultur neolitycznych w okresie 7–4 tys. l. p.n.e. (J. Mellaart 1971, Ryc. 119; P. Bieliński 1985, s. 124, 159, 226, 349). Z Peru pochodzą natomiast przykłady jedno- i wielowarstwowych „opakowań zwłok” (Ryc. 30) pochodzących z okresu 4–1,4 tys. l. p.n.e. (F. Kauffmann Doig 1971, s. 141–142, Ryc. 147, 149).

Rozpatrując sprawę interpretacji śladów „pojemników na zwłoki” należy zwrócić tu jeszcze uwagę na ślady typu A, a szczególnie te (np. z grobów 68, 110, 142 w Mierzanowicach), które są dość wąskie i długie. Sprawiają one wrażenie, iż „opakowania” były konstrukcjami dość sztywnymi nie ulegającymi odkształceniom na skutek nacisku ziemi wypełniającej grób. Stopień skurczenia w nich szkieletów jest dość słaby. Porównując ich półcylicydryczną formę, a szczególnie zróżnicowanie grubości ścianek dłuższych i krótszych, trudno nie ulec przeświadczeniu, że mamy tu do czynienia z typem trumien kładowych, znanych przede wszystkim z duńskich znalezisk bagiennych i datowanych na epokę brązu (Ryc. 31; O. Montelius 1906, s. 119; A. Reuth 1937, s. 201–202, ryc. 3, 5; P. V. Glob 1968, s. 106). Co prawda K. Salewicz (1944) wyklucza taką możliwość, uważając, że gdyby trumny dębane były w drewnie, zachowałyby się jakieś większe resztki i analiza chemiczna powinna dać inne wyniki, lecz niektórzy badacze (np. W. Chmielewski, K. Jażdżewski, J. Kostrzewski 1965, s. 133; W. Hensel 1973, s. 147; *et al.*) interpretację taką uznali za bezsporną. Również A. Kempisty (1978, s. 319), który podczas badań w Żernikach Górnych i w Miernowie II, natrafił w 4 grobach, pochodzących z wczesnego okresu epoki brązu, na analogiczne do opisywanych powyżej, ślady „opakowań zwłok”, uznał je za pozostałości po drewnianych trumnach. Nie możemy wykluczyć i tego, że trumny kładowe były także dodatkowo obmazywane mieszanekami wapna. Na ewentualność taką wskazywałyby widoczne na fotografiach profili grobów i trumien (groby 18, 110, 140, 153 w Mierzanowicach) zaciemnienia, które znajdują się po wewnętrznej stronie zaznaczonych przez K. Salewicza niecek (CM, Ryc. 40, 175, 224, 225, 236), a więc wewnątrz popielatych obwódek.

Skonstruowanie trumny kładowej nie przedstawiało zbyt wielkich trudności. Eksperymentatorzy duńscy

Ryc. 30. Opakowania zwłok z mat i tkanin (wg E. Engela; za F. Kaufmann-Doigiem), Peru. A – epoka preceramiczna (4000–1400 l. p.n.e.), B – ok. 3000 l. p.n.e.
 Fig. 30. Body wrappings made of mats and fabrics (according to E. Engel; after F. Kaufmann-Doig), Peru. A. preceramic age (4000–1400 BC); B. ca. 3000 BC.

Ryc. 31. Dębowe trumny kładowe z Trindhøi (1–2) i Huldberg (3) z Danii (wg A. Riethe'a). Epoka brązu, 1600–1300 l. p.n.e.
 Fig. 31. Oak tree trunk coffins from Trindhøi (1–2) and Huldberg (3) in Denmark (according to A. Riethe). Bronze Age, 1600–1300 BC.

wykonali narzędziami neolitycznymi (krzemienne siekiery i ciosła, drewniane kliny) rekonstrukcję czołna – dłubanki pochodzącej z młodszej epoki kamiennej ze st. Verup, St. Amose. Łódź ta miała długość 5,5 m oraz 50 cm szerokości i zrobiona była z jednego pnia drzewa. Czas jaki spożytkowano na zbudowanie łodzi wyniósł szacunkowo 150–200 godzin (Ch. Christensen *et al.* 1979, s. 89, 93, *passim*). Ponieważ mierzanowickie trumny miały przeciętnie ok. 1,6 m długości to wykonanie jednej z nich analogicznymi metodami, pochłonęłoby 44–58 godzin pracy, to jest, maksymalnie ok. 5–6 dni roboczych. Nie znamy czasu potrzebnego do wykonanie „opakowań zwłok” w formie mat i koszy, ale zapewne był on krótszy. Powyższe obliczenie może być jednak przesłanką do określenia orientacyjnego terminu jaki minął od chwili śmierci danego osobnika i rozpoczęcia przygotowań do pogrzebu, do chwili włożenia zmarłego do trumny.

Na koniec dodajmy, że w Mierzanowicach wszystkie ślady „pojemników” zaobserwowano w grobach o pojedynczych pochówkach, 20 grobach męskich, 16 kobiecych oraz 1 o nieokreślonej płci zmarłego. Szkielety ułożone w tych mogiłach miały twarze zwrócone na E – 8 grobów (4 męskie, 2 prawdopodobnie męskie, 2 kobiece) i na S – 35 grobów (7 męskich, 4 prawdopodobnie męskie, 14 kobiecych). Nie posiadamy danych o wieku zmarłych złożonych w „pojemnikach” twarzami na E. Nieco więcej wiemy o wieku zmarłych ułożonych twarzami na S. Jedna z kobiet miała wiek matusus, dwie – adultus, dwie – infans II, jeden mężczyzna zmarł w wieku matusus, trzech natomiast w wieku adultus. Wiek pozostałych szkieletów nie został ustalony. Z kolei na cmentarzysku w Wojciechowicach barwa śladów po „pojemnikach” nie korelowała się z ukierunkowaniem twarzy zmarłych. „Opakowania” odkryto tam w 4 grobach pojedynczych oraz 2 grobach wieloosobowych. Zmarli mieli ułożone twarze na E w 2 grobach, zaś na S w 4 grobach. W „pojemnikach” pochowanych było 5 szkieletów męskich, 2 dziecięce i 1 o nieokreślonej płci. Mężczyźni zmarli w wieku adultus/matusus, dzieci – infans I – infans II, zaś osobnik o nieokreślonej płci – wieku adultus/matusus.

3.5. ŚLADY UŻYTKOWANIA OGNI A I INNE ZABIEGI W GROBACH SZKIELETOWYCH

Część zabiegów dokonywanych ze zmarłymi za pomocą ognia została już omówiona wcześniej przy okazji stwierdzenia birytualizmu występującego w obrzęd-

ku pogrzebowym badanej społeczności. Użycie ognia nie ograniczało się jednak bynajmniej do stosowania ciepłopalenia. Ślady takie występują również w grobach szkieletowych. Manifestują się przede wszystkim znaleziskami węgla drzewnych oraz polepy. Węgle odkryto w 36 grobach (16,29% całości szkieletowych obiektów sepulkralnych na Wyżynie Sandomierskiej) na stanowiskach w Mierzanowicach, Wojciechowicach i Sandomierzu-Krukowie (Tabela 11). W Mierzanowicach natrafiono na nie w 26 grobach, co stanowi 20,63% wszystkich pochówków omawianego okresu na tym cmentarzysku. Wzmianki o ich występowaniu umieszczone są przez K. Salewicza w opisach poszczególnych grobów. Wśród materiałów pochodzących z tego stanowiska znajdują się także fiolki z próbkami węgla z grobów 38, 49, 55, 70 i 86. Ponieważ nie mamy pewności co do ich pochodzenia, tym samym wypadają z naszych rozważań.

Węgle drzewne na cmentarzysku w Mierzanowicach znalezione zostały prawie wyłącznie w grobach z pochówkami pojedynczymi (25 grobów) i tylko w 1 zbiorowym. Występowały w jamach grobowych typu I i w grobach z trumnami (16 grobów) typu A oraz w grobach (8) bez trumien. Znalezione je w dwóch grobach mężczyzn ułożonych twarzami na E, w 26 grobach ze zmarłymi ukierunkowanymi twarzami na S, z których 12 należało do mężczyzn, 1 – prawdopodobnie do mężczyzny, 12 do kobiet, 1 – do mężczyzny z dzieckiem. Wiek zmarłych: dzieci – infans I – II, mężczyzn – infans II (2 osobników), adultus (2 osobników), matusus (2 osobników) kobiet – adultus (2 osobniki), matusus (2 osobniki).

W Wojciechowicach na problem pojawienia się w grobach węgla drzewnych zwrócono uwagę dopiero podczas prac wykopaliskowych w latach 1973–1975. Dlatego też nie mamy danych z wielu obiektów rozkopanych w 1972 r. Węgle znaleziono tam bez wątpienia w 9 grobach (nr 34, 34A, 39, 43, 44, 53, 55, 59, 62A), co stanowi 33,33% całości cmentarzyska. Odkryto je w 4 grobach, w których szkielety zwrócone były twarzami na E (2 mężczyzn, 1 prawdopodobnie mężczyzny, 1 kobiety) i w 5 grobach o ułożeniu szkieletów twarzami na S (1 mężczyzny z dzieckiem, 1 mężczyzny, 1 prawdopodobnie mężczyzny, 2 osobników o nieokreślonej płci i jednego dziecka). Wiek zmarłych: dzieci – infans I (1 osobnik), infans I–II (1 osobnik); mężczyźni – adultus/matusus; kobiety – wczesny matusus (1 osobnik). Były to jamy grobowe typu I (8 grobów) i II (1 grób) z pochówkami pojedynczymi (7 grobów) i zbiorowy-

Tabela 11. Występowanie węgla drzewnych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej**Table 11.** Charcoals in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Cmentarzyska i pojedyncze groby	Numery grobów	Razem grobów:
Mierzanowice I	17, 18, 19, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 41, 47, 51, 54, 59, 66, 89, 93, 133, 139, 143	26
Wojciechowice I	34, 34A, 39, 43, 44, 53, 55, 59, 62A	9
Sandomierz-Kruków	1	1
Razem grobów:		36

mi (2 groby) i z „opakowaniami zwłok” (4 groby: typ B – 2 groby, C – 1 grób, A? – 1 grób).

Przejdźmy teraz do omówienia lokalizacji węgla drzewnych w grobach. W Sandomierzu-Krukowie znajdowały się one w skupisku 30 cm powyżej szkieletu w jamie grobowej typu II razem z ziemią z warstwy kulturowej (H. Wróbel 1985, s. 76). Umieszczenie węgla w grobach cmentarzyska w Mierzanowicach było różne: w jamie grobowej (18 grobów – nr 19, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 35, 36, 39, 40, 51, 54, 66, 93, 139, 143), powyżej szkieletu (grób 17), przy kościach szkieletu (groby 35 i 133), pod kośćmi szkieletu (grób 18), w narożniku NW jamy grobowej (groby 45 i 47), w części przydennej jamy grobowej, od strony S, a zwłaszcza w narożniku SW na dużej powierzchni (grób 34), w całej części SE jamy grobowej, między krawędzią grobu a szkieletem (grób 59). W grobie 89 znaleziono grudki węgla w jamie, zaś pod czaszką szkieletu natrafiono na duży – płaski, zwęglony kawałek przedmiotu drewnianego. Natomiast w grobie 41 węgle wystąpiły głównie pomiędzy obwódką „opakowania zwłok” a S granicą jamy grobowej. Pod prawym kolaniem zmarłej kobiety, złożonej w tej mogile, 10 cm pod poniżej leżącą tam warstwą węgla, znajdował się nóż sierpowaty.

W Wojciechowicach węgle drzewne znaleziono w różnych częściach wypełnisk jam grobowych (np. grobów 39, 43), ponadto w okolicy stóp zmarłego (grób 34), w warstwie 45–65 cm ponad szkieletem i w pobliżu jego stóp, przy prawym przedramieniu i za plecami przy czaszce (grób 34A), na N od kolan (grób 44), nad szkieletem w okolicy czaszki, na N od pleców, wokół nóg i na nich (grób 53), głównie w części NW grobu, przy granicy jamy i w innych miejscach (grób 55). W grobie 59 stwierdzono w centralnej części jamy, na jej dnie resztki zwęglonego przedmiotu drewnianego, zaś w różnych miejscach drobne okruszki węgla drzewnych. W grobie 62A natomiast węgle znaleziono głównie w obu krańcach (E i W) jamy. Były tam nad i pod trumną.

Analiza gatunkowa węgla drzewnych pochodzących z grobów w Mierzanowicach i Wojciechowicach wykonana przez W. Dzbeńskiego oraz H. Kraińską wykazała, że pochodzą one tylko z dwu gatunków drzew: sosny pospolitej (*Pinus silvestris* L.) oraz dębu (*Quercus robur et petraea*). Sosnę zidentyfikowano wśród próbek z grobów 34, 35 i 143 oraz z grobu 47 (mniej pewne), dąb – z grobów 35, 40, 59, 66 oraz z grobu 139 (mniej pewne). Analogiczne wnioski uzyskano dla próbek, o których nie wspomina maszynopis K. Salewicza (dąb – grób 70, dąb? – grób 49, sosna – groby 55 i 86). Również resztki dębu (?) stwierdzono w grobie 62A w Wojciechowicach.

Wymienione groby, w których odkryto węgle drzewne należą do pochówków pojedynczych oraz zbiorowych, ze szkieletami o różnym wieku, orientowanych twarzami na S (9 grobów). Nie stwierdzono istotnej korelacji pomiędzy płcią zmarłych, czy też ukierunkowaniem zwłok.

Na sprawę przypadkowego lub intencjonalnego charakteru omawianych znalezisk węgla drzewnych nieco światła rzucić może występowanie polepy w grobach. Są to zazwyczaj drobne okruszki mocno przepalanej gliny barwy pomarańczowej lub też nawet większe jej fragmenty, a nawet płaszczyzny. Polepę odkryto w 10 grobach (4,52% całości szkieletowych obiektów sepulkralnych na Wyżynie Sandomierskiej) na stanowiskach: „Nad Wawrem” w Złotej (grób 40), w Sandomierzu – Krukowie, w Wojciechowicach (obiekty: 32, 34A, 40, 53, 55, 59, 62A) oraz w Mierzanowicach (grób 181).

Grudki polepy znajdowano w wypełniskach jam grobowych (grób 181 w Mierzanowicach, grób 40 w Wojciechowicach), obok szkieletu (grób 55 w Wojciechowicach, grób 40 w Złotej „Nad Wawrem”), w pobliżu stóp, przy prawym przedramieniu i za plecami przy czaszce (grób 34A w Wojciechowicach), nad szkieletem, w okolicy głowy i na N od pleców (grób 53 w Wojciechowicach), w różnych częściach jamy, głównie w E i w W nad i pod trumną (grób 62A w Wojciechowicach).

Na szczególną uwagę zasługuje obiekt 32 w Wojciechowicach. Na dnie jamy grobowej odkryto tam placowate skupiska polepy. Największe znaleziono pod miednicą i udami zmarłego mężczyzny (szkielet A), inne grudy polepy także w pobliżu głowy. Ponieważ badania archeologiczne prowadzono niezbyt uważnie, nie udało się stwierdzić, czy polepa ta łączyła się z jakąś specjalną dodatkową konstrukcją. Za takim wnioskiem przemawiałoby bowiem znalezisko fragmentu polepy, na którym zachowały się odciski 2 drewnianych prętów o średnicy ok. 6 cm każdy (CM: Ryc. 292, 11). Podobny fragment polepy z odciskiem pręta odkryto również w grobie 181 w Mierzanowicach (CM: Ryc. 255, 1).

Omówiona powyżej lokalizacja polepy jest wręcz analogiczna do lokalizacji węgli drzewnych, z którymi wystąpiła razem w 6 grobach. Można przypuszczać, że część drobin tych substancji została przemieszana częściowo w mogiłach na skutek działalności zwierząt polnych. Nie da się tego jednak powiedzieć o dużych fragmentach, na których dodatkowo spoczywały nienaruszone szkielety. Oznacza to zarazem, że przed złożeniem zmarłych do grobów, w jamach tych bądź to palono ogień, bądź też okadzano je płonącymi gałązkami sosny i dębu. Prawdopodobnie czynności okadzania powtarzane były również po złożeniu zwłok (w trumnie lub bez niej) do grobu. Z palonych ogni pozostały bowiem duże płaszczyzny polepy i warstwy węgli, natomiast z efektu okadzania – drobne węgielki. Część węgli drzewnych – szczególnie tych, które znaleziono powyżej szkieletów, mogła dostać się tam jednak wraz z ziemią warstwy kulturowej przy zasypywaniu grobu, a więc mogła mieć charakter wtórny.

Inny dodatkowy (oprócz użycia ognia) zabieg zaobserwowano w grobie 34 w Mierzanowicach, w którym spoczywały zwłoki kobiety ułożone twarzą na S. Cała górna część szkieletu leżała na podkładce wykonanej z cienkiej warstwy zielonkawego iłu. Podkładki tej brak było pod nogami zmarłej. Il był bez wątpienia specjalnie do tego celu przygotowany, gdyż nigdy on na tym stanowisku nie występował. Analiza wykonana przez M. Kowalskiego wykazała, że próbka podkładu ilowego składała się z piasku z drobną ilością glinki – 87,5%, CaO – 5,9% oraz śladów P_2O_5 .

3.6. GROBY JEDNO- I WIELOOSOBOWE

Groby szkieletowe pochodzące z wczesnego okresu epoki brązu z Wyżyny Sandomierskiej mają przede wszystkim charakter pochówków pojedynczych. Nie-

liczne groby wieloosobowe znamy ze stanowisk w Mierzanowicach, Wojciechowicach oraz Garbowie.

Jak wynika z opisu J. Przyborowskiego (1873, s. 9–12) wokół czaszki dorosłego osobnika pochowanego w mogile w Garbowie miały się również znajdować szczątki szkieletu dziecięcego. Informacja ta nie wzbudza jednak w pełni zaufania, ze względu na rodzaj prowadzonych przez odkrywców na tym obiekcie „robót”. Dlatego też nie ma pewności, czy nie były to np. kości małego zwierzęcia. Z tych też racji znalezisko to odpada z naszych dalszych rozważań.

W Mierzanowicach groby podwójne stwierdzono w 2 przypadkach. W jamie grobu 27 pochowany był mężczyzna w wieku maturus. Na jego prawej piersi i na prawym ramieniu spoczywały fragmenty szkieletu małego dziecka. W drugim przypadku K. Salewicz sądził, iż ze względu na niewielką (10–25 cm) od siebie odległość szkieletów 119 oraz 120, leżały one w jednej jamie grobowej. Szkielety te znaleziono na tej samej głębokości. Ich kości były również podobnie zachowane. Natomiast zarysu jamy grobowej nie udało się dokładnie wyznaczyć, gdyż „była ona wypełniona ziemią pulchną i mało próchniczną, nie różniącą się wcale od lessowego calca”. Dokładniejsze obserwacje utrudniały dodatkowo istniejące tam stratygrafie (grób 119 wkończony był w grób 115, natomiast grób 121 w grób 120). Oba szkielety należały do mężczyzn. Wiek szkieletu 119 określono na adultus.

W Wojciechowicach groby wieloosobowe stwierdzono w 3 przypadkach (obiekty 32, 55, 62A). W grobie 62A, należącym do osobnika zmarłego w wieku adultus/maturus, znaleziono w środkowej, N części jamy zęb mleczny poświadczający obecność w tym obiekcie kompletnie zniszczonego szkieletu dziecka w wieku infans I. Niemalże analogiczna sytuacja wystąpiła w grobie 55. Pochowany był w nim mężczyzna w wieku środkowy maturus. Zęby mleczne, należące do dziecka zmarłego w wieku infans I (1 – 2 r.ż.), znaleziono w środkowej, S części grobu. Znacznie lepiej zachowały się szkielety w grobie 32. Pochowany był w nim mężczyzna w wieku późny adultus oraz w pobliżu jego nóg, w dalszej części grobu – 3 niekompletne szkieleciki dziecięce (wiek infans I–II). Pewną wątpliwość budzi sam kształt jamy grobowej, dość nieregularny, który może sugerować, iż mamy tu do czynienia z dwoma różnymi obiektami grobowymi. Zdaniem badaczy, stratygrafia taka nie istniała, gdyż konsystencja i barwa wypełniska jamy grobowej była jednolita, podobnie bruk kamienny znajdujący się w NE części grobu.

Szkielety z Mierzanowic (grób 27) i Wojciechowiec zwrócone były twarzami na S, ułożone w dość obszer- nych grobach typu I, wyposażonych (3 groby) w obsta- wę kamienną. W 2 mogiłach znalazły się tam również trumny typu B, we wszystkich ślady użytkowania ognia.

Podsumowując, stwierdzamy, że regułą panującą w obrządku wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej było chowanie zmarłych w grobach jed-

noosobowych. Od zasady tej odbiegają tylko 4 pewne znaleziska grobów wieloosobowych prawie wyłącznie parzystych (1,79% całości obiektów sepulkralnych na badanym obszarze). Umieszczane w nich były głównie zwłoki mężczyzn (+1 o nieokreślonej płci) wraz z ma- łymi dziećmi i w jednym (?) grobie dwóch mężczyzn. Kwestia jednoczasowości pochówków (przynajmniej niektórych) nie ulega wątpliwości.

4. ZMARLI

4.1. UKIERUNKOWANIE ZWŁOK

Przebadanie problemu ukierunkowania zwłok jest możliwe tylko w tych przypadkach, gdy szkielet zachował się w stopniu pozwalającym na stwierdzenie położenia osi ciała zmarłego. W sytuacji, gdy dodatkowo kształt zarysu jamy grobowej również nie dał się określić lub też w jamie grobu były zaledwie szczątki szkieletu, albo nie było ich wcale, musiałem zrezygnować z analizy. W sumie badaniom poddano 177 szkieletów (Tabele 12 i 13).

Na największym cmentarzysku w Mierzanowicach przeanalizowano 101 grobów. Oś szkieletów o kierunku N-S posiadało 5 osobników (tj. 5% badanej serii), o kierunku SW-NE – 22 osobników (ok. 21,8%), o kierunku ENE-WSW – 9 osobników (ok. 8,9%), o kierunku SWS-NEN – 5 osobników (ok. 5%), o kierunku E-W – 60 osobników (ok. 59,3 %). Na sąsiednim cmentarzysku w Wojciechowicach na st. I, oś ciała umieszczoną w kierunku S-N miał 1 osobnik, w kierunku ENE-WSW – 3 osobników, w kierunku SWS-NEN – 5 osobników, w kierunku ESE-WNW – 3 osobników, w kierunku SW-NE – 3 osobników, w kierunku E-W – 9 osobników. W sumie dało się określić położenie 24 szkieletów. Na cmentarzysku w Świniarach Starych analizie poddano tylko 39 szkieletów. Tam, gdzie było to możliwe, korzystałem z opublikowanych planów grobów w celu uściślenia określeń użytych przez J. i A. Krausów w opisie obiektów. W kierunku ENE-WSW usytuowane były osie ciał 4 osobników, w kierunku E-W – 15 osobników, w kierunku ESE-WNW – 3 osobników, w kierunku SWS-NEN – 1 osobnik, w kierunku S-N – 13 osobników, w kierunku NE-WS – 2 osobników i w kierunku SE-WN – 1 osobnik. Orientacja 9 szkieletów z cmentarzyska w Złotej „Nad Wawrem” była następująca: kierunek ESE-WNW – 1 osobnik,

kierunek SW-NE – 5 osobników oraz kierunek SWS-NEN – 1 szkielet.

Zmarli pochowani na odosobnionych stanowiskach sepulkralnych z Wyżyny Sandomierskiej mieli różne ukierunkowanie: S-N (grób z Garbowa), SWS-NEN (grób z Sandomierza-Krukowa), E-W (grób ze Stodół) oraz SE-NW (grób ze Złotej „Grodzisko II”).

Generalnie przeważa tendencja umieszczania zwłok zmarłych na Wyżynie Sandomierskiej na osi E-W (48,57% szkieletów).

Na większych stanowiskach groby ze szkieletami ułożonymi w tym samym kierunku występują w pewnych skupieniach. W Mierzanowicach groby o kierunkach SW-NE, SWS-NEN i S-N położone były blisko siebie, na niewielkim odcinku w środkowej części cmentarzyska. Natomiast jamy ze szkieletami ukierunkowanymi na osi E-W i ENE-WSW znajdowały znacznie większą część pozostałą i były bardziej rozrzucone. Groby o kierunkach ENE-WSW i SWS-NEN znajdowały się pomiędzy jamami o kierunkach E-W, SW-NE i S-N, co mogłoby potwierdzić domysł o istnieniu odchylen przypadkowych (Salewicz 1944). Na cmentarzysku w Wojciechowicach wykop odsłonił strefę przejściową pomiędzy grobami ukierunkowanymi na E-W oraz grobami o orientacji zmarłych na osi S-N, SW-NE i w kierunkach pośrednich (Ryc. 26). Groby o ukierunkowaniu E-W zajmują południową i południowo-zachodnią część wykopu, podczas gdy pozostałe jego część północno-wschodnią.

Na cmentarzysku w Złotej „Nad Wawrem” prawie wszystkie szkielety były orientowane na SW-NE. Od skupiska tych obiektów odbiegają jedynie groby: nr 255 (o tym ukierunkowaniu, lecz położony z dala od pozostałych) oraz szkielet w gr. 25 ułożony na osi NW-SE (Ryc. 14). Nader interesująco przedstawia się sytuacja na cmentarzysku w Świniarach Starych

Tabela 12. Ukierunkowanie zwłok w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyzynie Sandomierskiej
Table 12. Orientation of the burials in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Ukierunkowanie zwłok	Cmentarzyska i numery grobów									Razem grobów
	Mierzanowice I	Wojciechowice I	Świniary Stare	Złota „Nad Wawrem”	Garbów	Sandomierz- Kruków	Stodoły	Złota „Gr. II”		
S-N	4, 9, 12, 15, 20	34A	8, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 23, 24, 30, 35, 38, 58		1				20	
SW-NE	8, 11, 24, 25, 26, 28, 33, 35, 51, 52, 53, 58, 59, 61, 64, 70, 71, 77, 86, 130, 138, 140	2, 32A, 55A	34, 52	36, 38, 39, 43, 255					32	
ENE-WSW	17, 29, 50, 68, 104, 116, 122, 123, 135	13, 53, 44	3, 29, 41, 53						16	
SWS-NEN	14, 16, 19, 21, 106	38, 39, 40, 41, 59	9	52	1				13	
E-W	2, 6, 27, 30, 31, 32, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 49, 54, 55, 65, 66, 75, 76, 78, 84, 88, 90, 91, 92, 93, 96, 110, 114, 115, 119, 120, 125, 126, 133, 134, 136, 137, 139, 142, 145, 153, 154, 155, 156, 164, 177, 178, 181, 182, 183, 185, 196, 225	1, 4, 5, 34, 12, 32B, 32C, 32D, 62A	2, 4, 5, 6, 10, 25, 26, 27, 32, 43, 44, 46, 50, 55, 56			1			85	
ESE-WNW		6, 23, 36	7, 11, 59	25					7	
SE-WN			40					12	2	
Razem grobów:	101	24	39	7	1		1	1	175	

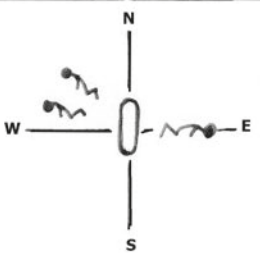
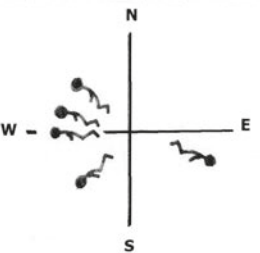
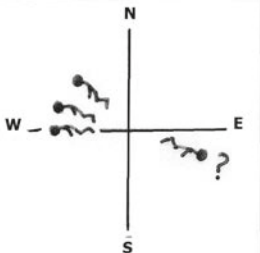
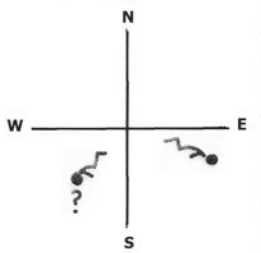
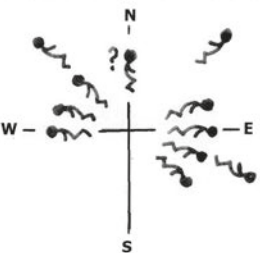
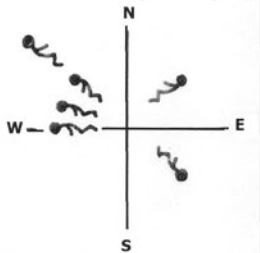
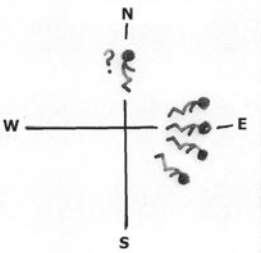
Tabela 13. Ukierunkowanie szkieletów w grobach wczesnego okresu epoki brązu na Wyzynie Sandomierskiej
Table 13. Orientation of the skeletons in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Stanowisko	Ukierunkowanie osi szkieletu							Razem	
	N-S	NEN-SWS	NE-SW	ENE-WSW	E-W	ESE-WNW	SE-NW	il.	%
Mierzanowice I	5	5	22	9	60	-	-	101	57,06
Wojciechowice I	1	5	3	3	9	3	-	24	13,55
Stodoły	-	-	-	-	1	-	-	1	0,57
Garbów	1	-	-	-	-	-	-	1	0,57
Sandomierz-Kruków	-	1	-	-	-	-	-	1	0,57
Złota „Nad Wawrem”	-	1	7	-	-	1	-	9	5,08
Złota „Grodzisko II”	-	-	-	-	-	-	1	1	0,57
Świniary Stare	13	1	2	4	15	3	1	39	22,03
	il.	13	34	16	85	7	2	177	-
Razem:	%	11,30	19,21	9,04	48,02	3,96	1,13	-	100,00

Stan.	ORIENTACJA SZKIELETÓW		
	Ogólna	Mężczyzn	Kobiet
Mierzanowice st. I			
Wojciechowice st. I			
Złota "Nad Wawrem"			
Garbów			
Stodoły			
Sandomierz -Kruków			
Świniary Stare			

Ryc. 32. Ułożenie zmarłych na cmentarzyskach we wczesnym okresie epoki brązu Wyżynie Sandomierskiej w stosunku do stron świata (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 32. Orientation of burials at the Early Bronze cemeteries in the Sandomierz Upland (drawing by J. T. Bąbel).

Stan.	ORIENTACJA SZKIELETÓW		
	Ogólna	Mężczyzn	Kobiet
Pieczennegi			
Żerniki Górne			
Iwanowice			

Ryc. 33. Orientacja zwłok zmarłych względem stron świata. Wczesny okres epoki brązu, zachodnia Małopolska (ryc. J. T. Bąbel).

Fig. 33. Orientation of burials in western Małopolska in the Early Bronze Age (drawing by J. T. Bąbel).

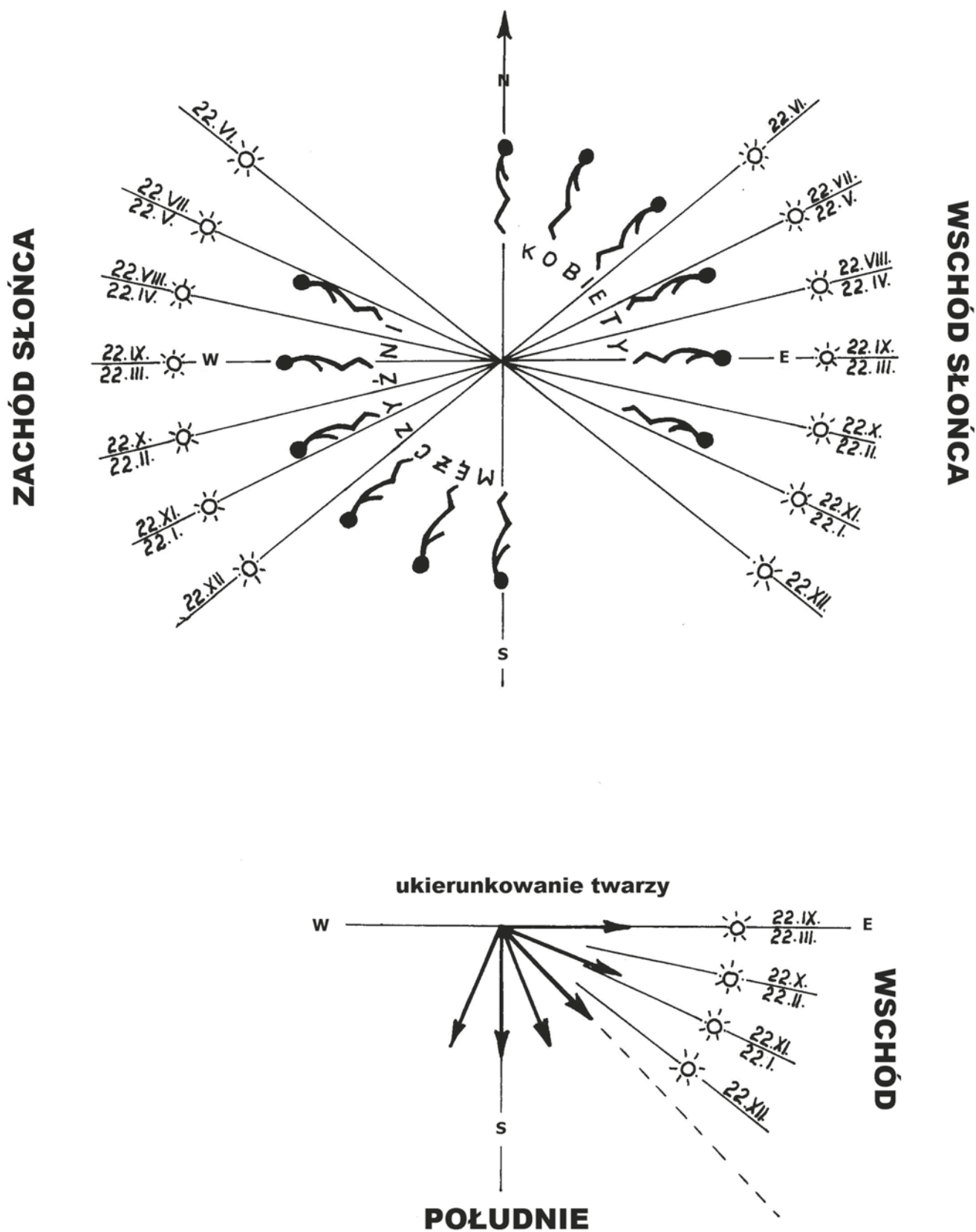
(Ryc. 25). Groby, w których szkielety ukierunkowane były na linii S-N i zbliżonych do tego kierunku, zajmowały środkową część cmentarzyska. Natomiast groby ze szkieletami ułożonymi na osi E-W i zbliżonych do tego kierunku zajmowały część wschodnią i zachodnią cmentarzyska. Zasięgi obu tych grup zazębiają się z grupą środkową. Sytuacja taka sugeruje, iż najstarsza część nekropoli znajdowała się w jego centrum, natomiast obiekty młodsze, wkopane później, po jego bokach. Cmentarzysko rozrastało się zatem od centrum w stronę wschodnią i zachodnią. Wobec danych stratygraficznych zaobserwowanych na innych stanowiskach sepulkralnych na Wyżynie Sandomierskiej sytuacja ta wydaje się być oczywista (patrz: rozdział 1.4).

Wyjaśnienia wymagają natomiast niektóre przypadki stratygrafii, z których wynikałoby, że jamy grobowe o różnym ukierunkowaniu były jednoczesne, a ściślej mówiąc, że w obrządku pogrzebowym owych społeczności istniała w tym zakresie pewna dowolność. Otóż, w Mierzanowicach stwierdzono przecięcia się grobu nr 33 (młodszego, kierunek NE-SW) z grobem nr 34 (starszy, kierunek E-W) oraz grobu 85 (młodszy, kierunek

ENE-WSW) z grobem 86 (starszy, kierunek SW-NE). W obu przypadkach, jak stwierdza K. Salewicz (1944), przecięcia były wyraźne, ale jama grobowa o kierunku NE-SW raz była starszą, a drugi raz młodszą od jamy o kierunkach E-W i ENE-WSW. Zatem oba te kierunki są współczesne. Dodajmy, że jamy grobowe o jednakowych kierunkach tworzyły pewne niezbyt regularne rzędy, które zaobserwować można na planach wszystkich omawianych cmentarzysk. Fakty te da się wytłumaczyć jeśli przeanalizujemy inne zjawiska związane z ułożeniem zwłok zmarłych względem stron świata, a przede wszystkim wschodów i zachodów słońca.

Zmarli, których szkielety dobrze się zachowały, układani byli na prawym lub lewym boku. Generalnie zjawisko to, poza nielicznymi przypadkami, koreluje się z płcią zmarłych oraz powszechnie istniejącą na świecie symboliką lewej – żeńskiej i prawej – męskiej strony. O sprawach tych będę jeszcze mówić w dalszych częściach niniejszej pracy.

Jeśli na „różę wiatrów” z zaznaczonym na niej ukierunkowaniem zwłok zmarłych nałożymy linie kierunków związanych z pojawieniem się słońca na horyzoncie

Ryc. 34. Ułożenie zmarłych na cmentarzysku w Mierzanowicach st. I, woj. świętokrzyskie w stosunku do wschodów i zachodów słońca (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 34. Orientation of burials in relation to sunrises and sunsets; the cemetery in Mierzanowice, site I, Świętokrzyskie province (drawing by J. T. Bąbel).

Tabela 14. Ukierunkowanie twarzy zmarłych ułożonych w grobach we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 14. Orientation of the faces of the burials in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Stanowisko		Ukierunkowanie twarzy				Razem	
		E	S	W	N	il.	%
Mierzanowice I		10	87	-	-	97	57,40
Wojciechowice I		4	14	1	-	19	11,24
Stodoły		-	-	-	1	1	0,59
Sandomierz-Kruków		1	-	-	-	1	0,59
Złota „Nad Wawrem”		7	1	1	1	10	5,92
Złota „Grodzisko II”		-	1	-	-	1	0,59
Świniary Stare		12	19	3	6	40	23,67
Razem	il.	34	122	5	8	169	-
	%	20,12	72,19	2,96	4,73	-	100,00
Płeć zmarłych	M	12	62	-	2	76	44,97
	K	6	41	1	1	49	28,99
	?(NO)	16	19	4	5	44	26,06

w czasie wschodów i zachodów w różnych miesiącach roku (za J. Wood 1978, s. 9, ryc. 12) na szerokości geograficznej 51°15' (a więc zbliżonej do położenia północnej krawędzi Wyżyny Sandomierskiej), dostrzeżemy następujące zjawiska (Ryc. 34). Ukierunkowanie osi ciała zmarłych nie zawsze pokrywa się z azymutami wschodów i zachodów słońca. Kierunki grobów N-S i NEN-SWS nie korelują się. Zatem nie była to cecha istotna. Przy przestrzeganiu układu lewo – i prawobocznego wspólną istotną cechą dla pochówków męskich i żeńskich jest ukierunkowanie twarzy zmarłych. W przypadku nekropoli w Mierzanowicach – raz jest to kierunek E, drugi raz S. Ponieważ słońce pojawiała się na horyzoncie podczas wschodu w różnych miejscach w zależności od pory roku, nie przestrzegano ścisłego kierunku geograficznego, lecz brano pod uwagę aktualne miejsce wschodzącego słońca. Stąd też pojawiają się odchylenia osi grobów. To samo dotyczyło kierunku południowego. W tym przypadku szkielety ułożone na osi SW-NE układane były już twarzami nie w stronę wschodu, lecz w ogólnikowo rozumianą stronę południową. Dlatego też groby te posiadają taką szczególną stratygrafię (raz są starsze a raz młodsze od grobów ukierunkowanych na osi E-W). Należą bowiem do tej samej młodszej fazy istnienia cmentarzyska.

Jak wynika z Tabeli 14, na 169 szkieletów, których ukierunkowanie twarzy dało się ustalić, 20,12% zmarłych we wczesnym okresie epoki brązu a Wyżynie Sandomierskiej układano twarzami na E, natomiast 72,19% – twarzami na S. Od tego generalnego schematu, który

wiązać należy również z chronologią (ułożenie twarzy na E – okres wcześniejszy, ułożenie twarzy na S – późniejszy) odbiegają obiekty, w których zmarli orientowani byli twarzami na W (2,96%) oraz na N (4,73%). Twarz skierowaną na W miały szkielety z grobów: 34A w Wojciechowicach, 225 w Złotej „Nad Wawrem” oraz 8, 23 i 35 w Świniarach Starych. Istniejąca pomiędzy grobem 34 (starszy, twarz na S) a grobem 34A (młodszym, twarz na W) w Wojciechowicach stratygrafia wskazywałaby na to, że orientacja zmarłych twarzami na W jest młodsza niż orientacja twarzami na S. Wniosek ten z całą pewnością odnosi się do tego stanowiska. Nie jest jednak pewne, czy można go przenieść na sytuację istniejącą na innym cmentarzysku na Wyżynie Sandomierskiej. Lokalizacja grobów o omawianym ukierunkowaniu twarzy na nekropoli w Świniarach Starych wykluczałaby raczej taką możliwość. Występują one bowiem w strefie pośredniej między grupą środkową a dwiema grupami bocznymi grobów. Zatem co najwyżej przyjąć można, iż oba te ukierunkowania (twarzą na S i twarzą na W) mogły być jednoczesowe.

Groby, w których zmarłych ułożono twarzami na N to: obiekt z kurhanu w Stodołach, grób 38 (?) ze Złotej „Nad Wawrem” oraz szkielety z grobów 6, 10, 11, 26, 32, 42 ze Świniar Starych.

4.2. UŁOŻENIE ZMARŁYCH

Sprawą podstawową, którą należy zasygnalizować na wstępie przy rozpatrywaniu zagadnienia ułożenia

zmarłych, jest stan ludzkich materiałów kostnych, jakimi dysponujemy z terenu Wyżyny Sandomierskiej. Na 219 grobów szkieletowych pochodzących z tego obszaru, jedynie 55 (25,11%) posiadały szkielety zachowane w takim stopniu, że pozwolił on na odczytanie pierwotnego układu zwłok. Przyczyn takiego stanu rzeczy jest kilka:

1. Brak dokumentacji rysunkowej znacznej części grobów ze stanowisk w Mierzanowicach, Garbowie i Świnarach Starych. W tym ostatnim przypadku odnosi się to do szkieletów, które bądź to nie posiadały wyposażenia, bądź też były tak zniszczone, że zdaniem odkrywców nie zasługiwały na pełną publikację. Ograniczono się zatem jedynie do ogólnego i w zasadzie mało mówiącego opisu ułożenia zwłok zmarłych. Na 52 groby odkryte w Świnarach Starych opublikowano plany zaledwie 19 grobów (nr 3, 5–7, 9, 11, 13, 18, 25, 29–30, 34, 38, 41, 43, 52, 53, 55, 59), stanowiących 37,25% całości nekropoli (A. i J. Kraussowie 1971).
2. Fragmentaryczny stan zachowania szkieletu lub grobu, bądź też chaotyczne przemieszanie kości zmarłych w obrębie jamy grobowej.

Sprawę tę rozpatrzymy szczegółowo w następnym rozdziale.

Analiza ograniczyć się zatem musi tylko do niewielkiej części ludzkich materiałów kostnych.

Literatura fachowa odnotowała już kilka prób ustalenia typologii ułożenia szkieletów w grobach schyłkowo-eolitycznych (U. Fischer 1956, tabl. 26; A. Häusler 1976, s. 7, Ryc. 1; D.J. Tieliegin 1976, s. 5 n; M. Buchvaldek 1978, s. 45, ryc. 4 *et al.*). Wszystkie one klasyfikowały szkielety w położeniu „in situ”, a więc w takim, w jakim zostały odkopane. W typologiach tych nie uwzględniono natomiast dynamiki zmian jakie miały miejsce w grobach oraz wszystkich czynników powodujących deformację pierwotnego ułożenia zwłok. Zatem typologie te nie odzwierciedlają rzeczywistych zasad obrzędu pogrzebowego.

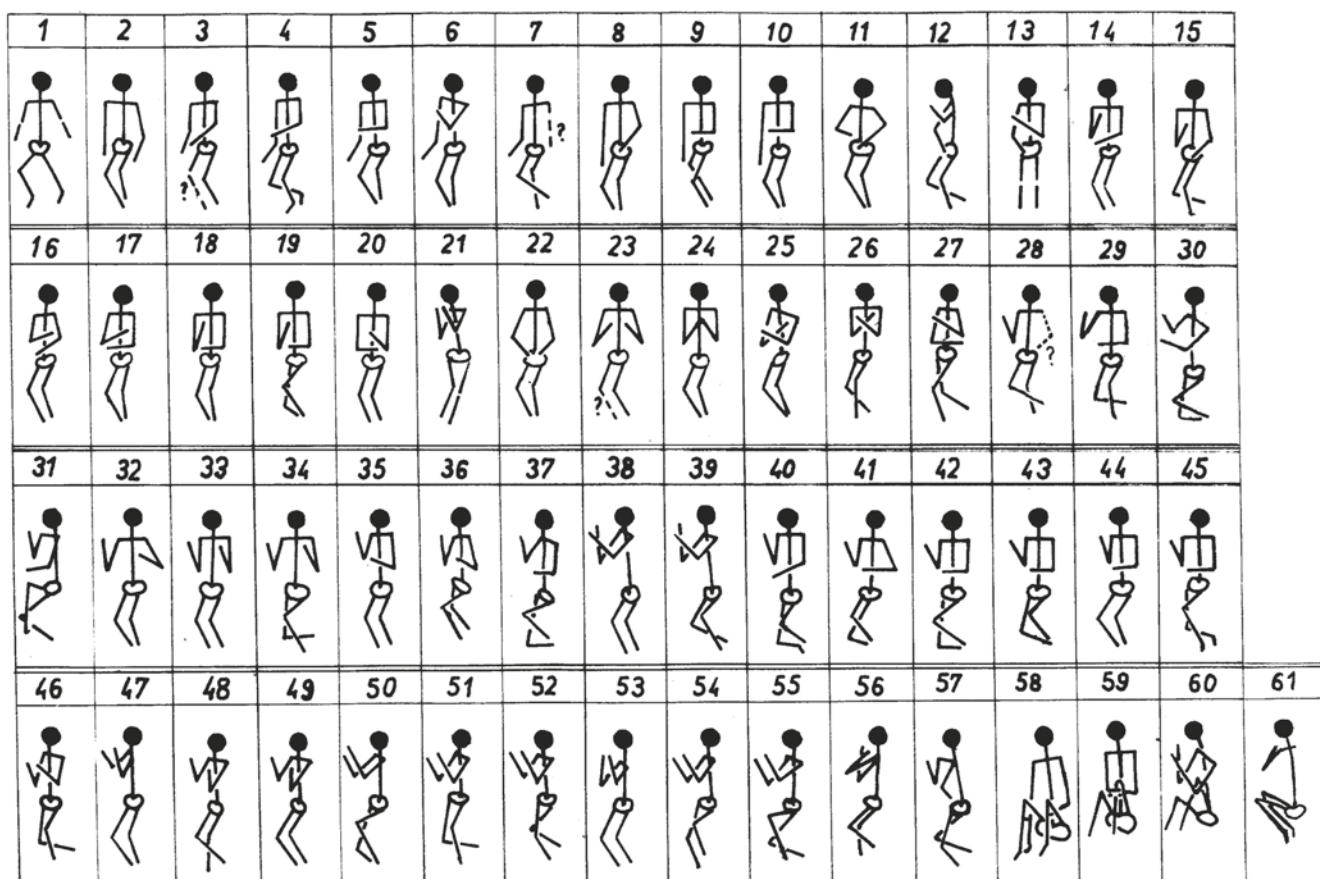
Przystępując do rekonstrukcji tych zasad uwzględnić musimy te czynniki, które oddziaływały i którym ulegało ciało ludzkie od chwili zgonu, aż do chwili odkopania przez archeologów. Pierwszym, istotnym zjawiskiem, jakie zachodzi w ciele zmarłego, jest stężenie pośmiertne (tzw. *rigor mortis*). Stężenie to jest wynikiem toczących się jeszcze po śmierci klinicznej procesów biochemicznych w mięśniach. Siła stężenia jest uzależniona od masy mięśniowej osobnika. Jest znacznie większa u osób z dobrze rozwiniętymi mięśniami,

niż u osób wyniszczonych i u małych dzieci. Stężenie pojawia się szybciej przy wysokiej temperaturze otoczenia oraz wtedy, gdy śmierć poprzedzona była znacznym wysiłkiem mięśniowym. Całkowite stężenie mięśni szkieletowych następuje w ciągu 6–8 godz. U dorosłych pierwsze objawy stężenia występują już po 1–3 godz. od śmierci, u dzieci ok. 0,5 godz. Na skutek procesów pośmiertnych, tj. autolizy i gnicia, które rozkładając białka mięśni prowadzą do ich zwiótczenia, stężenie ustępuje po upływie 48–72 godz. po śmierci (u dorosłych po 3–4 dobach, u dzieci ok. 2 dobach).

Innym zjawiskiem, które pozornie ma podobne objawy jak stężenie pośmiertne jest sztywność zwłok, która przejawia się u osób z silnie rozwiniętą tkanką tłuszczową podskórną w niskiej temperaturze otoczenia, kiedy dochodzi do stwardnienia tłuszczów.

W pełni rozwinięte stężenie pośmiertne mięśni szkieletowych nadaje po kilkunastu godzinach leżącym zwłokom charakterystyczne ułożenie. Zależy ono od przewagi masy mięśniowej zginaczy nad prostownikami. W efekcie zwłoki mają kończyny górne przywiedzione do tułowia. Są one lekko zgięte w łokciach i mają ręce zaciśnięte w pięści. Kończyny dolne są natomiast wyprostowane w stawach biodrowych i lekko zgięte w kolanach, a stopy ułożone są w pozycji „szpotawo-końskiej”.

Do skurczenia zwłok dochodzi niekiedy pod działaniem wysokiej temperatury, zwłaszcza płomienia. Następuje wówczas gwałtowne wysuszenie i ścięcie białek mięśniowych, co czasem nadaje zwłokom charakterystyczną pozycję „kolankowo-łokciową lub podobną do postawy zasadniczej bokserów”. Zmiana ułożenia kończyn w stawach, a więc „przełamanie” stężenia pośmiertnego wymaga dużego wysiłku fizycznego. Jeśli zostanie ono dokonane w okresie narastania stężenia (2–8 godz. po zgonie), wówczas może ono pojawić się ponownie (T. Marcinkowski 1975, s. 153; A. Jakliński *et al.* 1983, s. 26–27, 40). Powyższe stwierdzenia mają dla naszych rozważań istotne znaczenie z kilku powodów. Określają bowiem orientacyjny czas, w którym układano zmarłego w odpowiedniej pozycji, a także tłumaczyć mogą niektóre pozycje ułożenia zwłok. Przede wszystkim należy uznać, że nie posiadamy żadnych danych, które świadczyłyby za tym, iż zwłoki poddawane były działaniu wysokiej temperatury (pomijam oczywiście groby ciałałpalne, które omawiane były wcześniej). Ślady nadpalenia byłyby bowiem widoczne na kościach szkieletów. Nic nie możemy również powiedzieć o sprawie zeszywnienia zwłok w wyniku stwardnienia tłuszczów u osobników zmarłych we wczesnym okresie epoki brązu.

Ryc. 35. Typy prawobocznego ułożenia zwłok zmarłych we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej (rys. J. T. Bąbel).
Fig. 35. Types of right side burials in the Early Bronze Age in the Małopolska Upland (drawing by J. T. Bąbel).

Pewne sugestie natomiast mogą pojawić się w przypadku ułożenia zmarłych w pozycji w miarę wyprostowanej, o minimalnie zgiętych nogach oraz wyciągniętych wzdłuż ciała, lekko zgiętych w łokciach rąk (Ryc. 35, 2). Układ taki być może wiąże się z pośmiertnym stężeniem mięśni szkieletowych. Szkielety średnio lub tym bardziej silnie skurczone dowodzą bezsprzecznie, iż układane były w tej pozycji intencjonalne. Jeśli chodzi o okres umieszczania zwłok w przestrzeganym rytuałem pozycji, istnieją tylko trzy możliwości, po wykluczeniu ewentualnego siłowego „pokonania” stężenia. Pierwszą z nich jest układanie się samego umierającego w stosownej pozycji na jakiś czas przed chwilą zgonu. Jeśli natomiast u zmarłego, który nie zastosował się do tej reguły, nie wystąpiło stężenie kataleptyczne, w grę wchodzi tylko dwie ewentualności:

1. układanie zwłok w czasie – od chwili śmierci osobnika do ok. 6–8 godz.
2. układanie zwłok po 2–4 dobach od momentu zgonu.

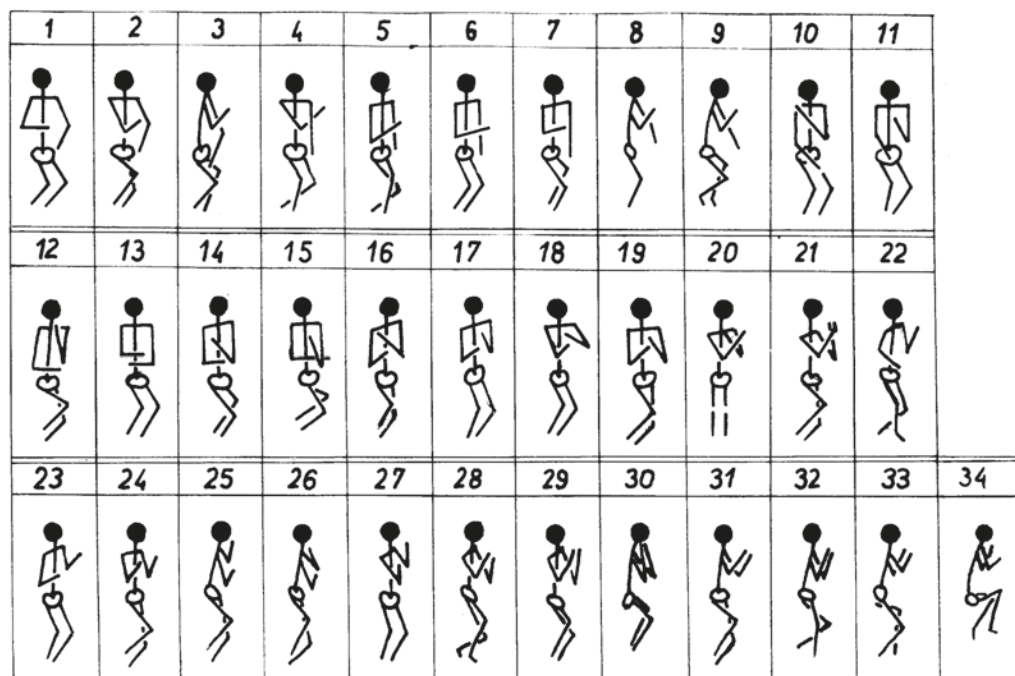
Pierwsza z trzech wymienionych sytuacja mogła zaistnieć tylko wtedy, gdy śmierć danego osobnika nie była aktem gwałtownym, niespodziewanym lecz

rozciągniętym w czasie i w pełni uświadamianym przez umierającego. Druga sytuacja zakłada również zaistnienie podobnych czynników, które dodatkowo uzupełniała duża sprawność organizatorów pogrzebu, a zatem dokonanie wszelkich stosownych obrzędów łącznie z umieszczeniem zwłok w przygotowanej wcześniej trumnie, bezpośrednio po wygaśnięciu życia u danego człowieka. Dane jakimi dysponujemy z różnych kręgów kulturowych oraz epok, w zasadzie wykluczają tę ewentualność. Najbardziej wiarygodna jest możliwość trzecia, chociażby z tego względu, iż, jak to mówiłem wcześniej, czas przygotowanie trumny kłodowej (przynajmniej dla niektórych osobników) wynosił ok. 4–5 dni. W okresie tym bez wątpienia wykonywano również szereg czynności rytualnych, których treści nie jesteśmy w stanie odtworzyć. Zatem przyjąć tu należy, iż najprawdopodobniej właściwy pogrzeb nie mógł się odbyć wcześniej niż po dwóch dniach od chwili śmierci danego osobnika.

Ciało ułożone w trumnie (lub bezpośrednio w jamie grobowej) w stosownej, wymaganej rytuałem pozycji, a następnie zasypane ziemią podlegało dalszym proce-

Ryc. 36. Typy lewobocznego ułożenia zwłok zmarłych we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 36. Types of left side burials in the Early Bronze Age in the Małopolska Upland (drawing by J. T. Bąbel).

som fizykochemicznym, to jest rozkładowi. W wyniku procesów autolizy i gnicia w ciele zmarłego dochodzi do całkowitego rozkładu związków organicznych do najprostszych połączeń nieorganicznych lub wytworzenia wolnych pierwiastków. Rozkładowi ulegają przede wszystkim związki białkowe. Decydującą rolę odgrywa temperatura i wilgotność środowiska, w którym przebywają zwłoki, a także procesy chorobowe, które toczyły się przed śmiercią (choroby zakaźne, zakażenia ropne, zranienia itp.) oraz tusza zmarłego. W sprzyjających warunkach (ciepłe i wilgotne otoczenie) rozkład ciała następuje już po kilkunastu godzinach. Zwłoki złożone w temperaturze zbliżonej do 0°C, w suchej glebie, w zimnej wodzie w przypadku wykrwawienia nawet po upływie tygodni i miesięcy ulegają tylko nielicznym przemianom. Również nadmiar wilgoci utrudniający dostęp powietrza powoduje zwolnienie procesów gnicia. Zazwyczaj pierwsze objawy gnicia widoczne są w 2 dni po zgonie. Generalnie przyjmuje się, że zwłoki przebywające na powietrzu gnią 2 razy szybciej niż w wodzie i 8 razy szybciej niż w ziemi. Rozkład gnilny w ciągu 2–4 lub 3–7 lat prowadzi do zupełnego zeszkieletowania zwłok. Rozpad więzadeł i chrząstek następuje w grobie 4–5 lat po śmierci danego osobnika (J. Wachholz, J. Olbrych 1923, s. 180, 183–184; T. Marcinkowski 1975, s. 155, 159; A. Jakliński *et al.* 1983, s. 33–35). Rozkładowi ulegają również organiczne części wyposażenia zmarłego oraz sama trumna. Nacisk ziemi z zasypiska jamy grobowej, a także źle rozłożony ciężar samego ciała, w przypadku zaistnienia wolnej przestrzeni, powodują

przesunięcia poszczególnych a nawet znacznych części szkieletu. Mogło do tego dojść już w trakcie zasypywania grobu, jeśli zwłoki nie były umieszczone w trumnie. W tym ostatnim przypadku przesunięcia mogły nastąpić zarówno po zgniciu trumny, jak i znacznie wcześniej, w trakcie zaawansowanego procesu gnilnego ciała. Powstałe w tym czasie gazy gnilne, powodują wzrost ciśnienia w „jamach ciała”, a tym samym zwłoki znacznie się powiększają. Powstaje zjawisko zwane gigantyzmem (A. Jakliński *et al.* 1983, s. 34). Mogło ono spowodować przesunięcie ciała jak też umieszczonych na nim przedmiotów (ozdób itp.). Dalsze przemieszczenia wiążą się z działalnością zwierząt polnych i leśnych oraz z późniejszymi przyczynami antropogennymi.

Wróćmy do materiałów kostnych jakimi dysponujemy. Ryciny 35–36 ilustrują typy ułożen „in situ” z jakimi się dotychczas spotykano na stanowiskach sepulkralnych wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej (groby z Wyżyny Sandomierskiej oraz stanowiska w Pieczeniogach, Żernikach Górnych, Iwanowicach st. „Babia Góra”). Ułożenia te dotyczą oczywiście szkieletów na tyle dobrze zachowanych, iż pozwalają na obserwację pozycji rąk i nóg oraz głowy zmarłego. Tabele 15 i 16 ukazują 61 różnorodnych pozycji prawobocznych i 34 pozycje lewoboczne. Wszystkie one posiadają szereg szczegółów różniących je od siebie. Cechami wspólnymi jest lewo- i prawoboczny układ nóg. Pozorny, jak potem wykażę, wyjątek stanowią tu szkielety z grobu 255 ze st. „Nad Wawrem” w Złotej oraz grobu 75 w Mierzanowicach, które posiadają nogi wyprostowane. Sto-

Tabela 15. Prawoboczne ułożenie zmarłych we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 15. Right side position of the burials in the Early Bronze Age in the Sandomierz Upland

Typ ułożenia szkieletów	Cmentarzyska					
	Mierzanowice st. I	Wojciechowice st. I	Złota „Nad Wawrem”	Złota „Grodzisko II”	Sandomierz-Kruków	Świniary Stare
2	-	-	-	-	-	gr. 25
3	-	-	gr. 36	-	-	-
8	gr. 183	-	-	-	-	-
9	gr. 76	-	gr. 52	-	-	-
10	-	-	-	-	-	gr. 6
14	gr. 15, 153, 145	gr. 41	-	-	-	-
16	gr. 143	-	gr. 62	-	-	-
17	gr. 93	-	-	-	-	-
18	gr. 154	-	-	-	-	-
19	gr. 116	-	-	-	-	-
22	-	gr. 32	-	-	-	-
24	gr. 42	-	-	gr. 12	-	-
30	gr. 8	-	-	-	-	-
35	gr. 71	gr. 6	-	-	-	-
37	gr. 30	-	-	-	-	-
42	gr. 19	-	-	-	-	-
43	gr. 130	-	-	-	-	-
44	-	gr. 23	-	-	-	-
46	gr. 18	-	-	-	-	-
58	gr. 52	-	-	-	-	-
59	gr. 27	-	-	-	-	-
60	gr. 119	-	-	-	-	-
61	-	-	-	-	gr. 1	-
Razem grobów	19	4	3	1	1	2

pień skurczenia nóg omawianych osobników z Wyżyny Małopolskiej jest różny, różne są też miejsca wzajemnego skrzyżowania tych nóg. Górna część szkieletów ułożona jest natomiast na plecach, boku lub nawet niekiedy na piersiach. Bardzo istotną rzeczą jest także to, iż w znacznej części przypadków, czaszki zmarłych również spoczywają na lewym lub (zgodnie z ułożeniem nóg) prawym policzku (boku). Wynika zatem z tego, iż zarówno czaszki jak i nogi zachowały swój układ pierwotny, natomiast deformacji uległo ułożenie klatki piersiowej i rąk. Za takim wnioskiem przemawia także brak na omawianych cmentarzyskach szkieletów ułożonych w pozycji tzw. „jeźdźca”, a więc na plecach z nogami skurczonymi i rozłożonymi na obie strony.

Pochówki takie znane są z okresu neolitu m.in. z Polski (J. Chochorowski 1976, s. 126; A. Kempisty 1978, s. 28, ryc. 26) oraz z Ukrainy (A. Haüsler 1974, s. 119, Taf. 4: 3, s. 220, Taf. 5: 6, s. 226, Taf. 11: 7, 16: 17, *passim*; *idem* 1976, s. 176, Taf. 2: 8, 188, Taf. 14: 6, s. 189, Taf. 15: 3, *passim*). Sytuacja kilku osobników zachowanych w układzie pierwotnym (A. Haüsler 1974, s. 288, Taf. 73, s. 290, Taf. 75) wskazuje, że początkowo leżeli oni na plecach ze zgiętymi w kolanach i uniesionymi do góry nogami. Późniejszy nacisk ziemi spowodował, iż nogi ich rozsunięły się i opadły kolanami na boki w dwie przeciwstawne strony. Taki wyjątkowy na Wyżynie Sandomierskiej przypadek stwierdzono badając pochówek osobnika KM nr 1 na stanowisku w Złotej

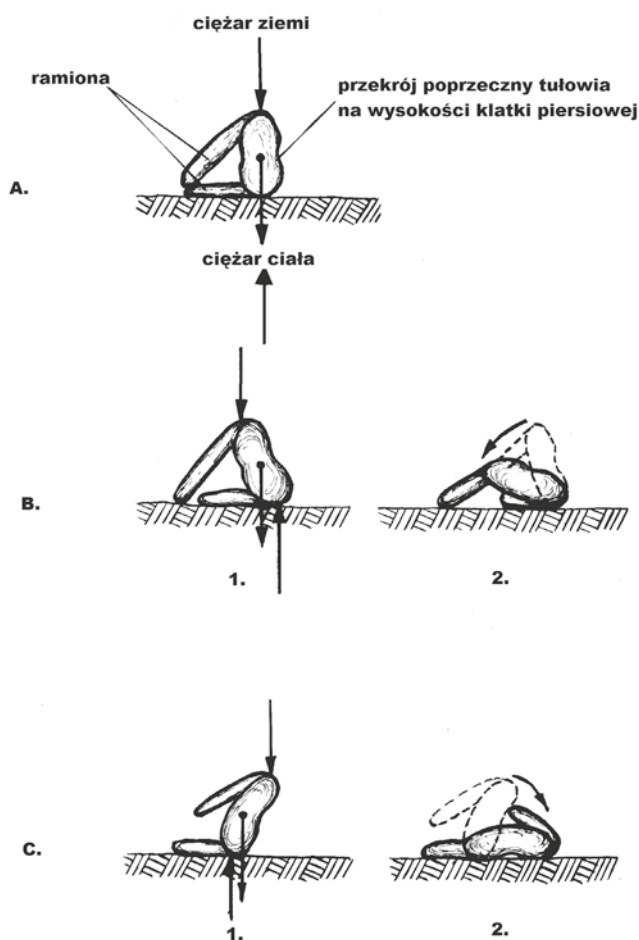
Tabela 16. Lewoboczne ułożenie zmarłych we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej**Table 16.** Left side position of the burials in the Early Bronze Age in the Sandomierz Upland

Typ ułożenia szkieletu	Cmentarzyska			
	Mierzanowice I	Wojciechowice I	Złota „Nad Wawrem”	Świniary Stare
3	gr. 64	-	-	-
5	gr. 68, 110	-	-	-
6	gr. 45	-	-	-
7	gr. 70, 125	-	-	-
9	gr. 35	-	-	-
10	gr. 177	-	-	-
11	gr. 115	-	-	-
12	gr. 139	-	-	-
13	-	-	gr. 255	-
14	gr. 14	-	-	-
16	gr. 51	-	-	-
18	-	-	-	gr. 3
19	-	gr. 38	-	-
20	gr. 75	-	-	-
21	gr. 41	-	-	-
22	gr. 137	-	-	-
25	gr. 126	-	-	-
26	-	gr. 1	-	-
27	-	gr. 5	-	-
28	gr. 20	-	-	-
29	gr. 59	-	-	-
30	-	gr. 40	-	-
34	-	gr. 34A	-	-
Razem grobów:	18	5	1	1

sandomierskiej w rejonie kopca „Kwaczała” (M. Florek, A. Zakościelna 2005; M. Florek, A. Zakościelna 2006, s. 47–48, ryc. 5).

Jako pewnik przyjąć zatem należy, iż pierwotnym było ułożenie zwłok na lewym lub prawym boku. Czynniki, które spowodowały zmianę tego układu ilustruje Ryc. 37. Jeśli wektory sił (nacisk ziemi, opór dna grobu, punkt ciężkości ciała zmarłego) układały się na jednej osi, wówczas szkielet zachowywał swoje pierwotne ułożenie (Ryc. 37A). Jeśli zaś odchyłały się od tej osi w jedną lub drugą stronę, szkielet osuwał się na brzuch (Ryc. 37B) lub na plecy (Ryc. 37C), tworząc w tym drugim przypadku tzw. ułożenie plecowo-boczne, a zatem podobne w swym wyglądzie do znanego w sztuce staro-

żytnego Egiptu kanonu postaci ludzkich. Obróty te były możliwe tylko wówczas, jeśli wokół ciała znajdowała się w miarę wolna przestrzeń. Wraz z klatką piersiową przesuwaly się również ręce, zatracając tym samym swój pierwotny, intencjonalny układ. Obrót kości nóg był możliwy jedynie w tym przypadku, kiedy stopień ich skurczenia był minimalny. Większe skurczenie nóg powodowało zablokowanie się tej części ciała i dlatego też klatka piersiowa skręcała się na wysokości pasa (kręgów lędźwiowych). Było to dodatkowo możliwe, iż w tym miejscu już po rozłożeniu się tkanek miękkich opór stawiały tylko kręgi kręgosłupa. Po zgniciu ciała opadały również kości miednicy. Aby w pełni zrekonstruować pierwotne ułożenie zwłok, musimy zatem

Ryc. 37. Rozkład sił powodujący zmianę pierwotnego ułożenia zwłok na boku (A) na ułożenie do góry plecami (B) oraz na plecach (C) (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 37. Distribution of forces changing the original position of the burial on one side (A) to the position face down (B) or the position on the back (C) (drawing by J. T. Bąbel).

uwzględnić jeszcze pozycje rąk oraz stopień skurczenia nóg. Punktem wyjściowym do ustalenia kolejnych ułożeń rąk jest wyodrębnienie skrajnych, wykluczających się układów. Są nimi:

1. ułożenie obu rąk wzdłuż ciała (Ryc. 38, typ I),
2. ułożenie obu zgiętych rąk dłońmi w pobliżu twarzy (Ryc. 38, typ V).

Typ I odmiany prawobocznej reprezentowałyby zatem warianty ułożenia „in situ” nr 1, 2, 11, 22 (Ryc. 35), znane z Wyżyny Sandomierskiej, z grobu 25 w Świnarach Starych oraz grobu 32 z Wojciechowic. Typ I odmiany lewobocznej nie jest jak dotychczas znany w „czystej” postaci z terenów Wyżyny Małopolskiej. Typ V odmiany prawobocznej reprezentują warianty nr 18–19, 21, 23–56, 60–61 (Ryc. 35) znane ze stanowisk w Mierzanowicach (groby 8, 18, 19, 30, 42, 116,

119, 130, 154), z Wojciechowic (groby 6, 23), Złotej „Grodzisko II” (grób 12) oraz Sandomierza-Krukowa (grób 1). Typ V odmiany lewobocznej reprezentują warianty nr 12, 16–34 (Ryc. 36) znane ze stanowisk w Mierzanowicach (groby 20, 41, 51, 59, 75, 126, 137, 139), Wojciechowicach (groby 1, 5, 34A, 38, 40) i Świnarach Starych (grób 3).

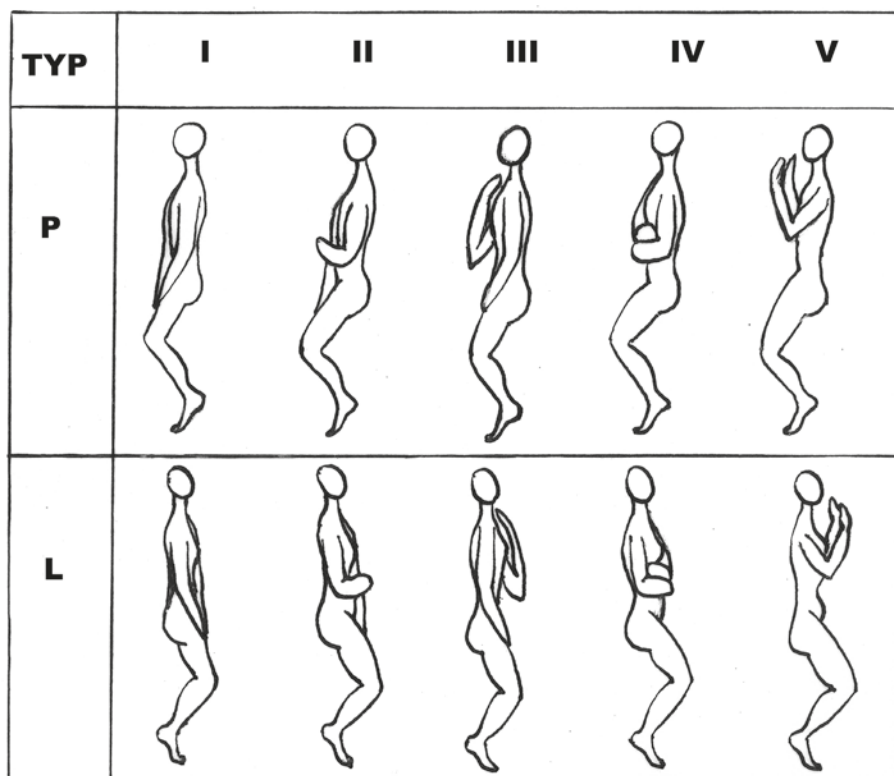
Typ II różni się od typu I ułożeniem jednej z rąk (wyższej w stosunku do powierzchni ziemi). Jest ona zgięta pod kątem prostym. Typ ten został tu wydzielony, choć nie można wykluczyć i takiej ewentualności, że jest to jeden z wariantów typu I. Jego powstanie można zrekonstruować następująco. Wyższa ręka, ułożona pierwotnie wzdłuż ciała, dłoń przy udzie, w pierwszej kolejności opadła, zsuwając się z niego i tym samym zginając się w łokciu (ramię zablokowane przez nacisk ziemi). W drugiej kolejności nastąpił obrót klatki piersiowej na plecy. Typ II odmiany prawobocznej reprezentują warianty 3–10, 12–13, 57–58 (Ryc. 35) znane ze stanowisk w Mierzanowicach (groby 52, 76, 183), Złotej „Nad Wawrem” (grób 36) i Świnarach Starych (grób 6). Typ II odmiany lewobocznej reprezentują natomiast warianty 1–9 (Ryc. 36) na cmentarzysku w Mierzanowicach (groby 35, 45, 64, 68, 70, 110, 125). Warto tu jednocześnie zauważyć, że w ułożeniu tym (typ II) jedna dłoń (prawa przy odmianie prawobocznej, lewa przy odmianie lewobocznej) znajdowały się niekiedy (pierwotnie) w okolicach krocza zmarłego osobnika, w miejscu jego organów płciowych. Sytuację taką zaobserwować można m.in. w grobie 64 w Mierzanowicach.

Typ III posiada niższą (w stosunku do powierzchni ziemi) rękę zgiętą w łokciu i ułożoną dłoń w pobliżu twarzy, wyższą natomiast ułożoną wzdłuż ciała. Jego prawoboczną odmianę stanowią warianty 14–16 (Ryc. 35) zaobserwowane w Mierzanowicach (groby 15, 143, 145, 153), Wojciechowicach (grób 41) oraz w Złotej „Nad Wawrem” (grób 62). W skład odmiany lewobocznej tego typu wchodzi warianty 10–11 (Ryc. 36) znane z grobów 115 i 177 w Mierzanowicach. I tu również zauważyć można, iż dłoń wyższej ręki spoczywała niekiedy (pierwotnie?) w miejscu jamy brzusznej zmarłego (np. w grobach 115 i 177 w Mierzanowicach).

Typ IV posiada obie ręce zgięte pod kątem prostym i ułożone na wysokości pasa zmarłego. Odmianę prawoboczną reprezentują warianty 17, 20, 59, występujące m.in. w Mierzanowicach (groby 27 i 93), natomiast odmianę lewoboczną – warianty nr 13–15 znane z grobów 14 w Mierzanowicach i 255 w Złotej „Nad Wawrem”.

Ryc. 38. Podstawowe typy ułożenia zwłok zmarłych we wczesnym okresie epoki brązu Wyżynie Sandomierskiej (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 38. Basic positions of burials in the Early Bronze Age in the Sandomierz Upland (drawing by J. T. Bąbel).

Sumując stwierdzić należy, iż najczęściej spotykanym typem ułożenia zwłok zmarłych we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej jest typ V (51,85% grobów), następnie typ II (22,22%) oraz III (14,82%). Typ I i IV stanowią mniejszy odsetek (Tabela 17). Na E orientowano twarzami zmarłych o ułożeniach II–V, na S – o ułożeniach I–V, na W – ułożenia IV–V i na N – ułożenie II.

Jak już wspomniano, stopień skurczenia nóg poszczególnych zmarłych jest różny. Kwestia skrzyżowania kości podudzi i ud nie ma tu żadnego znaczenia, gdyż cecha ta nie odgrywała istotnej roli.

Stopień skurczenia nóg szkieletu wynika z wielkości dwóch kątów, które nazwałem kątami: „biodrowym” i „kolanowym”. Kąt „biodrowy” jest to średnia arytmetyczna kątów zawartych pomiędzy osią ciała osobnika

Tabela 17. Współzależność pomiędzy typem ułożenia zwłok zmarłych a ukierunkowaniem ich twarzy we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 17. Relationship between the positions of the burials and the orientation of their faces in the Early Bronze Age in the Sandomierz Upland

Typ ułożenia zwłok		Ukierunkowanie twarzy				Razem		
		E	S	W	N	il.		%
I	p	-	2	-	-	2	2	3,70
II	P	1	3	-	1	5	12	22,22
	L	-	7	-	-	7		
III	P	3	3	-	-	6	8	14,82
	L	-	2	-	-	2		
IV	P	-	2	-	-	2	4	7,41
	L	1	-	1	-	2		
V	P	3	11	-	-	14	28	51,85
	L	3	10	1	-	14		
Razem	il.	11	40	2	1	54		-
	%	20,37	74,08	3,70	1,85	-		100,00

(linia kręgosłupa liczona, w przypadku jego wygięcia – od otworu potylicznego czaszki do kości ogonowej), a linią kości udowych. Kąt „kolanowy” natomiast jest średnią arytmetyczną dwóch kątów zawartych pomiędzy poszczególnymi kośćmi ud i podudzi. Im mniejsze będą kąty „kolanowy” i „biodrowy” tym bardziej będzie skurczony szkielet.

Kąty zmierzone z planów i zachowanych fotografii (o ujęciu pionowym fotografowanego szkieletu, pozbawionym skrótów perspektywicznych) 68 osobników z Wyżyny Sandomierskiej wykazały dość duże zróżnicowanie. W celu uzyskania przejrzystej sytuacji obie grupy kątów rozdzieliłem każda z osobna na trzy klasy (Tabela 18). Uzyskałem w ten sposób 9 teoretycznych klas współzależności. W praktyce okazało się, że trzy z nich w ogóle nie wchodzi w rachubę. Stąd też klasyfikacja skurczenia zwłok opiera się na 6 stopniowym podziale (Tabela 19).

Najbardziej preferowany był 5 stopień skurczenia zwłok (50% testowanych osobników). W mniejszym zakresie szkielety posiadały 3, 6 i 2 stopień skurcze-

Tabela 18. Współzależność kątów „biodrowego” i „kolanowego” u skurczonych pochówków szkieletowych z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 18. Relationship between the angles of the “hip bend” and the “knee bend” in flexed burials in the Early Bronze Age in the Sandomierz Upland

Kąt „biodrowy”	Kąt „kolanowy”		
	10–59°	60–119°	120–180°
10–59°	4	-	-
60–119°	9	10	-
120–160°	1	34	10

Liczba testowanych osobników – 68.

Tabela 19. Współzależność kątów „biodrowego” i „kolanowego” oraz stopnia skurczenia zwłok w pochówkach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 19. Relationship between the angles of the “hip bend” and the “knee bend” and the degree of the flexing in burials in the Early Bronze Age in the Sandomierz Upland

Stopień skurczenia zwłok	Kąt „biodrowy”	Kąt „kolanowy”
1.	10–59°	10–59°
2.	60–119°	10–59°
3.	60–119°	60–119°
4.	120–160°	10–59°
5.	120–160°	60–119°
6.	120–160°	120–180°

nia. Na uwagę zasługują osobnicy o skrajnych przeciwnych przypadkach skurczenia zwłok (stopnie 1 i 6). Bardzo silnie skurczone były zwłoki 3 osobników (mężczyzn w wieku adultus lub maturus) z grobów 27, 52 i 119 w Mierzanowicach. Oba kąty – „biodrowy” i „kolanowy” wynosiły 10–29°. Nieco mniej (kąt „biodrowy” 30–59°, kąt „kolanowy” 30–59°) skurczony był szkielet kobiety (wcz. maturus) z grobu 34A w Wojciechowicach. Słabe skurczenie zwłok miało generalnie wynikać, o czym wcześniej już było mówione, z faktu umieszczenia ich w trumnach. Tabele 20 i 21 wykazują, że zwłoki złożone w trumnach posiadały najczęściej 5 stopień skurczenia. Należy tu jednak dodać, że obserwacje dotyczące tej sprawy mogły być poczynione na stosunkowo nielicznej grupie szkieletów, zachowanych w zadowalającym stanie, co pozwalało na dokonanie stosownych pomiarów.

Zależności pomiędzy płcią zmarłych a stopniem skurczenia zwłok są identyczne zarówno dla grupy mężczyzn jak i grupy kobiet. Preferowane są kąt „biodrowy” 120–160° i kąt „kolanowy” 60–119° (Tabele 22 i 24) oraz 5 stopień skurczenia zwłok (Tabele 23 i 25). Kąty „biodrowy” i „kolanowy” udało się zmierzyć u 54 osobników o typie ułożenia zwłok I–V (Tabela 26). Podobnie jak uprzednio preferowany był kąt „biodrowy” 120–160° (63,27% szkieletów) oraz kąt „kolanowy” 60–119° (64% szkieletów). Poszczególne typy wykazują pewne zróżnicowanie (Tabela 27). Pierwszy stopień skurczenia posiadały typy II, IV i V, 2 stopień tylko typy II i V, 3 stopień II, III, V, 4 – jedynie typ II, 5 stopień – wszystkie typy, 6 stopień – wszystkie prócz typu V (Tabela 28). Jak z tego wynika, typ 1 ułożenia zwłok był dość słabo skurczony, natomiast typy II i V reprezentują pełną skalę stopni skurczenia zwłok.

Odkrywane szkielety posiadają różny stopień zachowania, stąd też nie wszystkie cechy pozwalające na pełną klasyfikację ułożenia zwłok danego osobnika są uchwytne. W pierwszej kolejności, najczęściej daje się określić odmianę ułożenia, tzn. prawo- lub lewoboczną pozycję szkieletu, następnie stopień skurczenia zwłok, a dopiero na końcu typ ułożenia rąk. Cały zakres tych danych posiadało tylko 47 testowanych szkieletów, tzn. 21,46% wszystkich badanych osobników, pochodzących z grobów szkieletowych na Wyżynie Sandomierskiej. Ich klasyfikację przedstawia tabela 29.

Wróćmy jeszcze do sprawy lewo- i prawobocznego ułożenia szkieletów. W trakcie badań cmentarzyska w Mierzanowicach K. Salewicz (1944) zauważył, że szkielety leżące głowami w kierunku od W do S spo-

Tabela 20. Stopień skurczenia zwłok złożonych w trumnach. Stanowiska: Mierzanowice I i Wojciechowice I
Table 20. Degree of the flexing in burials placed in coffins; Mierzanowice, Site I, and Wojciechowice, Site I

	10– –59°	60– –119°	120– –160°	120– –180°	Razem osobników
Kąt „biodrowy”	0	6	18	-	24
Kąt „kolanowy”	7	19	-	3	29

Tabela 21. Współzależność kątów – „biodrowego” i „kolanowego” u zmarłych złożonych w trumnach. Stanowiska: Mierzanowice I i Wojciechowice I

Table 21. Relationship between the angles of the “hip bend” and the “knee bend” in burials placed in coffins; Mierzanowice, Site I, and Wojciechowice, Site I

Kąt „biodrowy”	Kąt „kolanowy”		
	10–59°	60–119°	120–180°
10–59°	-	-	-
60–119°	5	1	-
120–160°	1	15	2

Liczba testowanych osobników – 24.

Tabela 22. Stopień skurczenia zwłok zmarłych mężczyzn. Stanowiska: Mierzanowice I, Wojciechowice I, Świniary Stare
Table 22. Degree of the flexing in male burials; Mierzanowice, Site I; Wojciechowice, Site I, and Świniary Stare

	10– –59°	60– –119°	120– –160°	120– –180°	Razem osobników
Kąt „biodrowy”	3	5	21	-	29
Kąt „kolanowy”	7	27	-	5	39

Tabela 23. Współzależność kątów – „biodrowego” i „kolanowego” u zmarłych mężczyzn. Stanowiska: Mierzanowice I, Wojciechowice I, Świniary Stare

Table 23. Relationship between the angles of the “hip bend” and the “knee bend” in male burials; Mierzanowice, Site I; Wojciechowice, Site I, and Świniary Stare

Kąt „biodrowy”	Kąt „kolanowy”		
	10–59°	60–119°	120–160°
10–59°	3	-	-
60–119°	1	4	-
120–160°	1	17	3

Liczba testowanych osobników – 29.

Tabela 24. Stopień skurczenia zwłok zmarłych kobiet. Stanowiska: Mierzanowice I, Wojciechowice I, Sandomierz-Kruków
Table 24. Degree of the flexing in female burials; Mierzanowice, Site I; Wojciechowice, Site I, and Sandomierz-Kruków

	10– –59°	60– –119°	120– –160°	120– –180°	Razem osobników
Kąt „biodrowy”	1	10	16	-	27
Kąt „kolanowy”	7	20	-	3	30

Tabela 25. Współzależność kątów „biodrowego” i „kolanowego” u umarłych kobiet. Stanowiska: Mierzanowice I, Wojciechowice I, Sandomierz-Kruków

Table 25. Relationship between the angles of the “hip bend” and the “knee bend” in female burials; Mierzanowice, Site I; Wojciechowice, Site I, and Sandomierz-Kruków

Kąt „biodrowy”	Kąt „kolanowy”		
	10–59°	60–119°	120–180°
10–59°	1	-	-
60–119°	6	4	-
120–160°	-	12	2

Tabela 26. Współzależność pomiędzy kątem „biodrowym” i kątem „kolanowym” u różnych typów ułożenia zwłok zmarłych na Wyżynie Sandomierskiej

Table 26. Relationship between the angles of the “hip bend” and the “knee bend” in various positions of burials in the Sandomierz Upland

Kąt „biodrowy”	Kąt „kolanowy”		
	10–59°	60–119°	120–180°
Typ I – 2 osobniki			
10–59°	-	-	-
60–119°	-	-	-
120–160°	-	1	1
Typ II – 11 osobników			
10–59°	1	-	-
60–119°	1	2	-
120–160°	1	3	3
Typ III – 7 osobników			
10–59°	-	-	-
60–119°	-	1	-
120–160°	-	5	1
Typ IV – 4 osobniki			
10–59°	1	-	-
60–119°	-	-	-
120–160°	-	1	2
Typ V – 23 osobniki			
10–59°	2	-	-
60–119°	4	5	-
120–160°	-	12	-

Tabela 27. Stopień skurczenia zwłok o ułożeniu typu I–V we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 27. Degree of the flexing in I–V positions of burials in the Early Bronze Age in the Sandomierz Upland

Typ ułożenia zwłok		Kąt „biodrowy”			Kąt „kolanowy”			Razem	
		10–59°	60–119°	120–160°	10–59°	60–119°	120–180°	il.	%
I		-	-	2	-	1	1	2	3,70
II		1	3	7	3	5	4	12	22,22
III		-	1	6	-	7	1	8	14,82
IV		1	-	3	1	1	2	4	7,41
V		2	10	13	6	18	-	28	51,85
Razem	il.	4	14	31	10	32	8	54	-
	%	8,26	28,57	63,27	20	64	16	-	100,00
	il.	49			50			-	-

czywały zawsze na prawym boku lub na ten bok były przechylone, natomiast skierowane głowami od E do N leżały lub były przechylone na lewy bok. Okazało się potem, iż była to reguła, od której nie było wyjątku i układ taki można było stwierdzić na tej nekropoli nawet w bardzo zniszczonych grobach, na podstawie kilku tylko nienaruszonych kości. Mając tak dokładne pokrywanie się kierunku ułożenia szkieletu z jego ułożeniem bocznym – można było z pewnym prawdopodobieństwem określić boczne ułożenie szkieletu nawet w bardzo zniszczonych grobach. Wystarczyło bowiem znalezienie w stanie nienaruszonym ułamków czaszki lub kości podudzi w jednym z krańców jamy grobowej, aby określić kierunek ułożenia szkieletu, a co za tym idzie jego przypuszczalny układ boczny. Jak już wspominaliśmy wcześniej, chodziło tu o chęć ułożenia zmarłych twarzami na E lub S.

To ostatnie spostrzeżenie K. Salewicza adekwatne do cmentarzyska w Mierzanowicach nie dało się jednak stwierdzić na innych nekropolach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej, gdyż w grę wchodziło tam również ułożenie zmarłych twarzami na N lub W.

Prawo- i lewoboczny układ szkieletu wiąże się bardzo silnie z płcią zmarłego. Na cmentarzysku w Mierzanowicach szkielety leżące na prawym boku były szkieletami męskimi, zaś na lewym – kobiecymi. Zostało to potwierdzone przez analizę antropologiczną dokonaną przez I. Michalskiego oraz charakter inwentarza grobowego. Wyjątek stanowi tu szkielet z grobu 153, który określony został przez antropologa jako kobiecy, zaś jego prawoboczny układ oraz wyposażenie wskazywałoby na płć męską.

Układ prawo- (mężczyźni) i lewoboczny (kobiety) został potwierdzony dla cmentarzyska w Wojciecho-

Tabela 28. Współzależność pomiędzy typem ułożenia zwłok a stopniem ich skurczenia na stanowiskach sepulkralnych na Wyżynie Sandomierskiej

Table 28. Relationship between the positions of the burials and the degree of their flexing at sepulchral sites in the Sandomierz Upland

Typ ułożenia zwłok	Stopień skurczenia						Razem
	1	2	3	4	5	6	
I	-	-	-	-	1	1	2
II	1	1	2	1	3	3	11
III	-	-	1	-	5	1	7
IV	1	-	-	-	1	2	4
V	2	4	5	-	12	-	23
Razem	4	5	8	1	22	7	47

wicach st. I i dla przebadanego szkieletu z grobu 38 w Złotej „Nad Wawrem”. W Świniarach Starych od tej zasady odbiegało 5 szkieletów (A. i J. Kraussowie 1971, s. 122–123). Trzy z nich określone jako prawdopodobnie męskie, względnie męskie (groby 4, 30, 40) leżały na lewym boku, dalsze dwa – kobiece (?) miały spoczywać na boku prawym. Zwrócić tu trzeba jednak uwagę, iż tylko dwa z nich posiadają opublikowane plany (A. i J. Kraussowie 1971, s. 118, 124, ryc. 14 i 25), zaś informacja o pozostałych ogranicza się tylko do opisu, z którego przede wszystkim wynika ich fragmentaryczny stan zachowania. W grobie 56 z tego stanowiska znaleziono np. tylko samą czaszkę, gdyż reszta szkieletu została zniszczona kompletnie przez jamę 55 (A. i J. Kraussowie 1971, s. 119). Stan taki może budzić uzasadnione podejrzenia co do właściwego określenia ułożenia niektórych zmarłych. Prawoboczny układ szkieletu kobiecego wystąpił także w jamie 1 w Sandomierzu-Krukowie (H. Wróbel 1985, s. 73). W sumie od

Tabela 29. Klasyfikacja ułożenia zwłok zmarłych we wczesnej epoce brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 29. Classification of burial positions in the Early Bronze Age in the Sandomierz Upland

Typ – odmiana – stopień skurczenia zwłok	Stanowiska				
	Mierzanowice I	Wojciechowice I	Sandomierz- -Kruków	Złota „Nad Wawrem”	Świniary Stare
I – P – 5	-	-	-	-	gr. 25
I – P – 6	-	gr. 32A	-	-	-
II – P – 1	gr. 52	-	-	-	-
II – L – 2	gr. 35	-	-	-	-
II – L – 3	gr. 64, 125	-	-	-	-
II – P – 4	-	-	-	-	gr. 6
II – P – 5	gr. 183	-	-	gr. 36	-
II – L – 5	gr. 110	-	-	-	-
II – P – 6	gr. 76	-	-	-	-
II – L – 6	gr. 68, 70	-	-	-	-
III – L – 3	gr. 177	-	-	-	-
III – P – 5	gr. 143, 145, 153	gr. 41	-	-	-
III – L – 5	gr. 115	-	-	-	-
III – P – 6	-	-	-	gr. 62	-
IV – P – 1	gr. 27	-	-	-	-
IV – L – 5	gr. 14	-	-	-	-
IV – P – 6	gr. 93	-	-	-	-
IV – L – 6	-	-	-	gr. 255	-
V – P – 1	gr. 119	-	-	-	-
V – L – 1	-	gr. 34A	-	-	-
V – P – 2	gr. 30	-	gr. 1	-	-
V – L – 2	gr. 41, 126	-	-	-	-
V – P – 3	gr. 8, 19, 130	-	-	-	-
V – L – 3	gr. 59	gr. 40	-	-	-
V – P – 5	gr. 18, 42, 71, 154	gr. 23	-	-	-
V – L – 5	gr. 51, 137, 139	gr. 1, 5, 38	-	-	gr. 3
Razem	32	8	1	3	3

generalnej zasady odbiega ułożenie 7 (5?) szkieletów, co stanowi 3,15% całości ludzkich materiałów kostnych pochodzących z badanego okresu z Wyżyny Sandomierskiej. Dodajmy na zakończenie, iż analogiczna sytuacja wystąpiła także na cmentarzyskach mierzanowickich badanych przez A. Kempistego (1978, s. 322). Stwierdzono tam w jednym przypadku lewoboczne ułożenie szkieletu męskiego i w 3 przypadkach prawoboczne ułożenie szkieletów kobiecych. Taki stan rzeczy można wyjaśnić tylko dwoma przyczynami:

1. błędnym określeniem płci zmarłych osobników przez antropologów. Sytuacja taka wystąpiła np. z materiałami kostnymi z Mierzanowic (patrz: rozdział 10);

2. celowym ułożeniem ciała danego osobnika według rytualnych zasad obowiązujących inną płeć. Do sprawy tej powrócimy jeszcze w dalszej części pracy.

Omawiając te zagadnienia należy podkreślić, że nie stwierdzono istotnej korelacji wieku zmarłych z poszczególnymi typami i odmianami ułożeń zwłok. Dla porządku odnotowujemy również następujące fakty.

Jamy grobowe typu I zawierały szkielety w układzie I–IV. Zmarłych o układzie zwłok typu V składano do jam typu I, II i III. Warto tu zauważyć, że 2 szkielety kobiece o układzie typu V i dość znacznym skurczeniu (stopnie 1 i 2) złożone były do jamy grobowej typu II (Wojciechowice I, grób 34A; Sandomierz-Kruków, grób 1). Ślady trumien stwierdzono w grobach ze zmarłymi ułożony-

mi w układach I typu II – L¹, III – P, IV – P oraz V – P i L. Trumny typu A wystąpiły z ułożeniami zwłok typu II, trumny typu D z ułożeniem V – P. Węgłe drzewne współwystępowały z ułożeniami zwłok typu II – L, III – P, IV – P, V – P i L, obstwa kamienna natomiast z typami ułożeń I – P, II, III – P i V. Polepę stwierdzono w grobach ze szkieletami o ułożeniach I – P oraz V.

Podsumowując powyższe rozważania, stwierdzić należy, że zmarli we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej chowani byli w grobach szkieletowych według pięciu typów ułożenia rąk (dwóch odmian – lewo- i prawobocznej) oraz 6 stopni skurczenia nóg (od bardzo silnego skurczenia do pozycji prawie wyprostowanej). Wyraźną przewagę stanowił V typ ułożenia rąk oraz 5 stopień skurczenia zwłok (kąt „biodrowy” 120–160° i kąt „kolanowy” 60–119°).

4.3 PROBLEM POCHÓWKÓW CZĄSTKOWYCH

Powszechnie spotykanymi zjawiskami w czasie badań przy odkrywaniu grobów z wczesnego okresu epoki brązu są:

1. niekompletność szkieletów ludzkich,
2. przemieszanie całych szkieletów lub też ich części.

Zjawiska te występują zarówno razem jak i też oddzielnie, szczególnie odnosi się to do niekompletności materiałów kostnych. Ponieważ stały się one jedną z podstaw typologii grobów kultury mierzanowickiej (B. Baczyńska 1985) problemy te wymagają bacniejszej uwagi.

Z góry należy tu zastrzec, że specjalistycznych badań nad czynnikami powodującymi zasadnicze zmiany w stanie zachowania szkieletów jak dotąd nie było. Antropolodzy (np. J. Piontek 1985, s. 56), stwierdzają wręcz, iż „praktycznie nie można rozpoznać, kiedy nastąpiło uszkodzenie kości (czy tuż po śmierci, czy po dłuższym czasie). (...) wiele uszkodzeń szkieletu, szczególnie czaszki, miednicy, następuje w czasie zalegania szkieletu w jamie, kiedy jest on poddany działaniu różnych czynników otoczenia”. Ich zdaniem (np. J. Piontek 1985, s. 57), stan zachowania szkieletu zależy od wielu różnorodnych czynników, trudnych do odtworzenia w badaniach archeologicznych.

Brak specjalistycznych badań dotyczących tej problematyki jest przyczyną najprzeróżniejszych interpretacji

pochówków cząstkowych. Łączono je ze stosowaniem odpowiedniego rytui pogrzebowego, kanibalizmem, wampiryzmem, a także ze sprawą okradania grobów (R. Pittioni 1941, s. 26; J. Král 1956, s. 153; M. Šolle 1950, s. 215–217; J. Kaufman 1954, s. 12–14; J. A. Ohrenberger 1951, s. 66–73; B. Chropovský 1960, s. 55–59, 101–103; J. Pástor 1969, s. 82–83; J. Vladár 1973, s. 132–134; B. Baczyńska 1994, s. 47–48, *et al.*). Zanim podejmemy się interpretacji pochówków cząstkowych z punktu widzenia etnologii i religioznawstwa porównawczego, należy dostrzec te czynniki, które nie mają charakteru kultowego, a które w zasadniczy sposób oddziałują na stan zachowania szkieletu. W tym celu wróćmy jeszcze raz do obserwacji medycznych popartych badaniami archeologicznymi.

1. Zjawiska naturalne powodujące zniszczenia szkieletów

a. Procesy bio- i fizykochemiczne

Całkowite odtłuszczenie i pozbawienie okostnej kości szkieletu następuje po 5–10 latach leżenia w grobie. Dalszy proces zmian polega na stopniowej, trwającej setki lat, powierzchniowej erozji i rozkruszaniu się cienkich blaszek kostnych. Szybszemu procesowi gnicia zwłok a potem niszczeniu kośćca sprzyjają korzenie drzew (szczególnie szpilkowych), które rozpuszczają sole wapienne. Korzenie czynią również glebę grobu bardziej porowatą, a więc dostępną dla powietrza i wody atmosferycznej. Kośćciec zachowuje się dobrze w suchych glebach i w suchych piaskach. Inaczej ma się natomiast sprawa z glebami kwaśnymi. Kwaśne składniki gleb torfowych powodują wygarbowanie powłok skórnych oraz prowadzą do stopniowej demineralizacji tkanki kostnej. Ciśnienie mas torfowych prowadzi do spłaszczenia i zniekształcenia zwłok. Ich skóra przybiera barwę ciemnobrunatną, a zęby i kości stają się elastyczne i miękkie (I. Wachholtz, J. Olbrycht 1923, s. 183–184; T. Marcinkowski 1975, s. 159; A. Jakliński *et al.* 1983, s. 35, 38; L. V. Thomas 1991, s. 83–95). Najlepszego tego przykładem są prahistoryczne zwłoki znajdowane w bagnach duńskich (P. V. Glob 1977). Gleby kwaśne mogą również przyczynić się do całkowitego zniknięcia materiałów kostnych. Sprawiają one bowiem, że w ciągu kilku lat następuje absolutny rozpad substancji łatwo zniszczalnych lub też materiały mniej odporne są znacznie nadwątłone. Kości znikają szybko. Dobrym przykładem tego procesu zaobserwowanego w glebach lessowych może być szkielet z obiektu 53 w Wojciechowicach st. I, którego kości wręcz

¹ II – L = typ II – lewobocznego ułożenia zwłok. III – P = typ III – prawobocznego ułożenia zwłok. L = lewoboczny układ zwłok o nieokreślonym bliżej ułożeniu rąk.

rozsypanywały się podczas eksploracji. Proces rozpadu kośćca można powstrzymać jedynie przez jego spalanie. Istotnym jest również fakt, czy mamy do czynienia z glebami gliniastymi czy piaszczystymi. W tym drugim przypadku, jeśli szkielety nie zachowują się zbyt długo, pozostawiają po sobie ślady w postaci ciemnych sylwetek (S. J. de Laet 1960, s. 22, 24–26; A. E. Lanting 1969, ryc. 2–8, tab. I). Sytuacja taka wystąpiła m.in. w Świnarach Starych w grobach 8, 9, 11, 12, 15, 18 i 41 (A. i J. Kraussowie 1971, s. 110–111, 122). Różnice w stanie zachowania kości szkieletów w zależności od rodzaju gleby ilustrują Tabela 30 i Ryc. 39. Piasek łatwo przepuszczający wody atmosferyczne wyraźnie nie sprzyja zachowaniu się szkieletów w klimacie umiarkowanym, panującym w tej strefie Europy.

Interesujące są również ilości i rodzaj ubytków kości 161 szkieletów z Wyżyny Sandomierskiej, które posiadały wystarczającą dokumentację do sporządzenia testu. Okazało się, że najczęściej brak kości dłoni, stóp, miednicy, klatki piersiowej i kręgosłupa, a więc kości drobnych oraz tych, które zbudowane są z substancji gąbczastej. Najdłużej zachowują się kości długie, a przede wszystkim kości czaszki, zbudowane z substancji zbitej. Z kości długich najdłużej opierają się

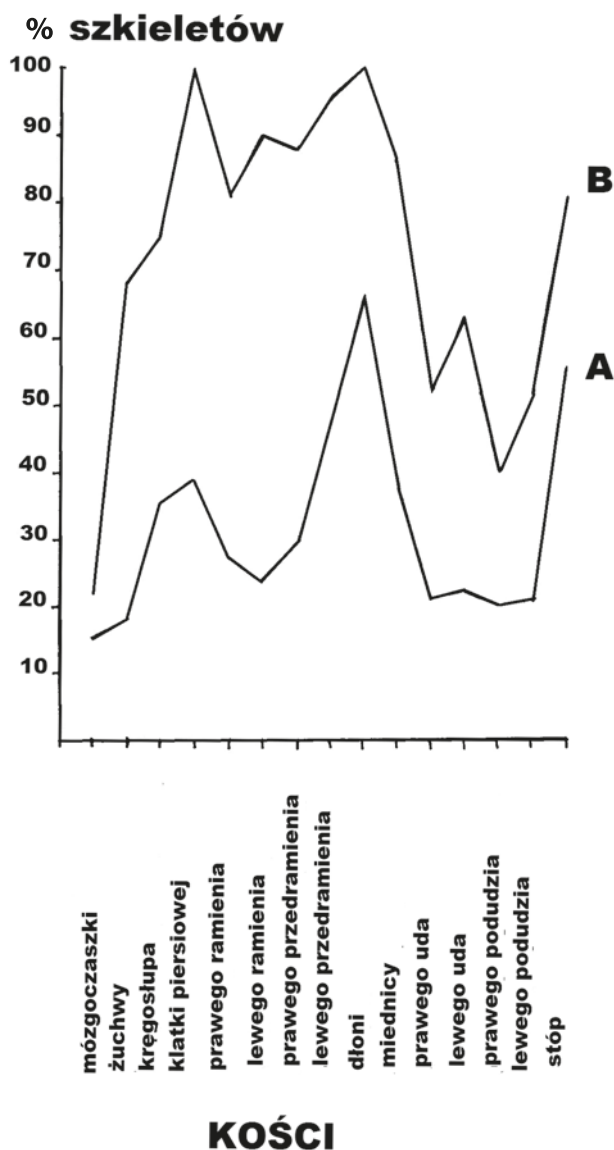
zniszczeniom kości podudzi i ud. Proces destrukcji jaki w nich z czasem następuje obejmuje przede wszystkim ich nasady, a więc te części, które posiadają substancję gąbczastą. W efekcie kości długie stają się rurkowatymi. Na stan zachowania kości wpływają także różnorodne czynniki, które zaszyły za życia danego osobnika. Niewłaściwe odżywianie powoduje odwapnienie kości, ich rzeszotowienie, a tym samym kości te stają się po śmierci osobnika bardziej podatne na działanie procesów fizykochemicznych.

Stan zachowania szkieletów wiąże się również z innymi indywidualnymi cechami osobniczymi, a zatem mocną lub słabą budową kośćca i ciała a także wiekiem zmarłego. Antropolodzy (np. J. Piontek 1985, s. 49) stwierdzają, iż fragmenty szkieletów dziecięcych mogą ulec zupełnemu zniszczeniu, gdyż kości te są słabo zmineralizowane. Spostrzeżenie to znajduje swoje potwierdzenie na cmentarzyskach z Wyżyny Sandomierskiej (Tabela 31). Stopień zniszczenia szkieletów dziecięcych jest bardzo duży, niekiedy w grobach znajdowane są tylko drobne kości i fragmenty czaszek, a nawet wręcz pojedyncze zęby (np. w grobach 33, 46, 58, 148 w Mierzanowicach st. I, obiektach 32, 55, 62A w Wojciechowicach st. I oraz grobie 14 w Świnarach Starych).

Tabela 30. Stan zachowania szkieletów na stanowiskach lessowych – A (w Mierzanowicach I, Wojciechowicach I, Sandomierzu-Krukowie, Złotej „Nad Wawrem” i Złotej „Grodzisko II”) oraz piaszkowych – B (w Świnarach Starych)

Table 30. State of preservation of skeletons at (A) loess sites (Mierzanowice, Site I; Wojciechowice, Site I; Sandomierz – Kruków; Złota, “Nad Wawrem” Site; Złota, “Grodzisko II” Site) and (B) sandy sites (Świnariy Stare)

Kości	A				B			
	Brak		Uszkodzone		Brak		Uszkodzone	
	il.	%	il.	%	il.	%	il.	%
Mózgoczaszki	18	15,38	47	40,17	10	22,72	26	59,09
Żuchwy	20	17,09	-	-	30	68,18	7	15,91
Kręgosłupa	41	35,04	7	5,98	33	75,00	9	20,45
Klatki piersiowej	45	38,46	17	14,52	44	100,00	-	-
Prawego ramienia	32	27,35	1	0,85	36	81,82	3	6,82
Lewego ramienia	29	24,79	1	0,85	40	90,91	1	2,27
Prawego przedramienia	34	29,06	3	2,56	39	88,64	3	6,82
Lewego przedramienia	35	29,91	2	1,71	42	95,45	1	2,27
Dłoni	78	66,67	11	9,40	44	100,00	-	-
Miednicy	45	38,46	23	19,66	38	86,36	6	13,64
Prawego uda	25	21,37	-	-	23	52,27	8	18,18
Lewego uda	26	22,22	-	-	28	63,64	8	18,18
Prawego przedudzia	24	20,51	1	0,85	18	40,91	18	40,91
Lewego przedudzia	24	20,51	1	0,85	23	52,27	14	31,82
Stóp	65	55,56	15	12,82	36	81,82	8	18,18
Testowanych osobników	117				44			

Ryc. 39. Diagram ubytków (%) kości szkieletów ludzkich pochowanych na stanowiskach lessowych (A) oraz piaskowych (B) na Wyżynie Sandomierskiej we wczesnym okresie brązu.

Fig. 39. Diagram of the bone loss (%) in human skeletons buried at loess sites (A) or sandy sites (B) in the Sandomierz Upland in the Early Bronze Age.

b. Działalność zwierząt polnych i leśnych powodująca zniszczenie szkieletów.

Zjawiskami związanymi z niszczącym działaniem zwierząt są uszkodzenia pośmiertne. Uszkodzeniom takim ulegają zarówno zwłoki jak i kości. Dotyczy to przede wszystkim działalności gryzoni, lisów oraz innych drapieżników. W przypadku tych ostatnich dochodzi nawet do oddzielenia i rozwleczenia większych fragmentów zwłok (A. Jakliński *et al.* 1983, s. 83). Powyższe obserwacje medyczne potwierdzają wcześniejsze dociekania archeologów badających problematykę

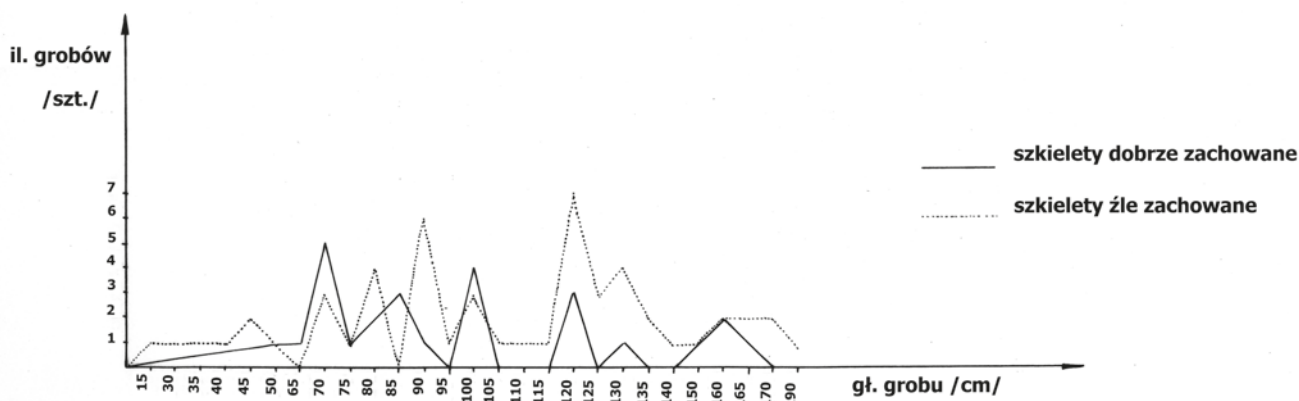
Tabela 31. Stan zachowania 25 szkieletów dziecięcych (infans I–II) na stanowiskach lessowych (Mierzanowice I, Wojciechowice 1, 21 osobników) i piaskowych (Świniary Stare, 4 osobniki)

Table 31. State of preservation of 25 children's skeletons (Infans I–II) at loess sites (Mierzanowice, Site I; Wojciechowice, Site I; 21 skeletons) and sandy sites (Świniary Stare; 4 skeletons)

Kości	Stan		
	brak	uszkodzone	całe
Czaszki	8	9	8
Kręgosłupa	18	4	3
Klatki piersiowej	19	3	3
Prawego ramienia	13	4	8
Lewego ramienia	17	3	5
Prawego przedramienia	19	3	3
Lewego przedramienia	19	3	3
Dłoni	20	3	2
Miednicy	18	4	3
Prawego uda	16	3	6
Lewego uda	16	3	6
Prawego podudzia	14	4	7
Lewego podudzia	14	4	7
Stóp	25	-	-

niekompletności szkieletów oraz ich chaotycznego układu w grobach (np. J. Vladár 1973, s. 133). K. Salewicz (1944) opisując groby w Mierzanowicach, wielokrotnie wspomina o kościach szkieletów rozwleczonych przez zwierzęta polne. W opisie grobów 229, 23, 24, 179 stwierdza wręcz, iż były tam liczne nory zwierzęce, które zaobserwował podczas eksploracji archeologicznej.

Groby, które badane były w Wojciechowicach w sezonach wykopaliskowych 1973–1975, posiadały wiele śladów działalności zwierząt w postaci nor i kretowin, które swą barwą zasadniczo różniły się od wypełniska jam grobowych. Szczególnie wyraźnie widać to było w profilach obiektów 55 i 62 (CM, Ryc. 337, 350). W tym ostatnim dało się zaobserwować w kretowinach fragmenty czaszki (CM, Ryc. 349), która została przemieszczona z obiektu 62A do obiektu 62B. Średnice nor zwierzęcych wypełnionych czystym lessem wynoszą w wymienionych grobach z Wojciechowic do 15 cm. Może to być również dowodem na to, iż kopiące je zwierzęta były znacznie większe od kreta. Obserwacje nor zwierzęcych może być dokonywana jedynie w tym przypadku, jeśli wypełnisko jamy grobowej różni się barwą od wypełniska nory zwierzęcej. W przypad-

Ryc. 40. Diagram zależności pomiędzy stanem zachowania szkieletów a głębokością grobów na cmentarzysku w Mierzanowicach, woj. świętokrzyskie.

Fig. 40. Diagram of relationships between the state of preservation of the skeletons and the depth of the graves at the cemetery in Mierzanowice, Świętokrzyskie province.

ku kiedy różnicy takiej nie ma, tzn. kiedy wypełnisko grobu jest analogicznego koloru jak calec lub wtedy, gdy nora zwierzęca nie przekroczyła granic oraniny i jamy grobowej, wówczas obserwacja taka jest znacznie utrudniona, a niekiedy wręcz niemożliwa. W przypadku starych nor zwierzęcych nie ma bowiem także różnicy pomiędzy twardością ich wypełniska, a twardością wypełniska jamy grobowej. Przesunięcia kości, zwłaszcza długich, w jamie grobowej mogą następować najłatwiej, kiedy zwierzęta penetrują grób, w którym po zgniciu ciała znajdowała się jeszcze pusta przestrzeń dopiero z czasem ulegająca całkowitemu zasypaniu. Kości mogą przemieszczać się łatwiej w dużych norach podczas częstego w nich ruchu zwierząt. W grobach, w których zwłoki jeszcze nie zgniły, mogły być one narażone na niszczącą działalność padlinożerców. Warto tu także zwrócić uwagę na następujące kwestie. Cmentarzyska z wczesnego okresu epoki brązu są pod względem ilości grobów największymi po nekropolach kultury złockiej obiektami tego typu jakie pojawiły się na Wyżynie Małopolskiej od chwili zasiedlenia jej przez społeczności ludzkie. Zwierzęta polne i leśne działały na terenie tychże cmentarzysk przez kilka tysięcy lat. Fakty te mogą być zasadniczymi przyczynami istnienia obok siebie grobów ze szkieletami zachowanymi w układzie anatomicznym i szkieletów o układzie chaotycznym. W Wojciechowicach w obiektach 38, 42, 43 znalezione zostały szkielety gryzoni, a w obiekcie 39 na tym samym stanowisku kości zwierzęcia łasicowatego. Jest to bezpośredni dowód na działalność zwierząt.

Najczęstszymi kośćmi, które zachowały swój układ anatomiczny, są w grobach kości nóg. Zazwyczaj przemieszczeniu ulega górna część szkieletu, składająca się

z drobnych i mniejszych kości, a więc łatwiejszych do przesunięcia w norach zwierzęcych.

2. Działalność ludzka powodująca zniszczenia szkieletów.

Zniszczenia całych lub też części szkieletów najłatwiejsze do stwierdzenia podczas archeologicznej eksploracji, są wynikiem późniejszych wkopów wykonanych w celu wygrzebania nowych grobów, bądź też obiektów o przeznaczeniu gospodarczym. W Mierzanowicach na st. I przez późniejsze obiekty prahistoryczne oraz nowożytnie rowy, uszkodzone zostały groby 2, 5–7, 23a, 42, 55, 62, 69, 75–80, 82, 84–87, 90–92, 96, 102, 103, 106, 114, 117, 122, 125, 126, 128, 133, 134, 136, 148, 179 i 196. W Wojciechowicach na st. I zniszczeniom takim uległy groby 22, 34 oraz częściowo 38, w Złotej „Nad Wawrem” częściowo grób 36, w Świnarach Starych groby 56, 58 i 72. W sumie jest to 20,72% wszystkich obiektów sepulkralnych na Wyżynie Sandomierskiej.

Groby znajdujące się na kulminacjach wzgórz ulegają wypłyceniu na skutek procesów denudacji powiększanej przez współczesną, intensywną orkę. Najczytelniej wystąpiło to w Wojciechowicach, gdzie cmentarzysko znajdowało się na polu SHR-u oranym ciężkimi wieloskibowymi pługami. Płytsze groby ulokowane na kulminacji wzgórza zostały zniszczone całkowicie i pozbawione szkieletów (np. obiekty 22 i 42). W innych (np. obiekty 3, 11–13, 36, 38, 39, 44) kości wyorano, przesunięto pługiem lub też poważnie je uszkodzono. Podobna sytuacja wystąpiła także na cmentarzyskach w Mierzanowicach oraz w Złotej „Nad Wawrem”. Omawiany proces jest zjawiskiem najpóźniejszym w dziejach tych

cmentarzysk i choć obecnie zachodzi on najintensywniej i jest najgroźniejszym dla substancji zabytkowej, tylko w pewnym stopniu oddziaływał na stan zachowania szkieletów. Okazało się bowiem, iż stan ten np. na cmentarzysku w Mierzanowicach (Ryc. 40) nie jest zależny od głębokości jamy grobowej, a zatem od orki. W warstwach od 50–190 cm wystąpiły zarówno dobrze jak i też bardzo źle zachowane szkielety. Sytuacja taka jest przede wszystkim wynikiem procesów naturalnych opisanych powyżej w punkcie 1.

Badacze stanowisk z wczesnego okresu epoki brązu na terenach Słowacji (np. J. Pástor 1969, s. 82–83; J. Vladár 1973, s. 132–133; B. Chropowský 1960, s. 55–59, 101–103) piszą o okradaniu grobów w czasach prahistorycznych, o zaobserwowanych przez siebie wkopach złodziei itd. Obserwacji takich, jak dotychczas nie udało się przeprowadzić na żadnym cmentarzysku kultury mierzanowickiej. Zdaniem cytowanych autorów, groby miały być okradane wyłącznie z cenniejszych przedmiotów umieszczanych głównie w obrębie górnej części szkieletu. Sytuacja taka nie zaistniała jednak w przypadku grobów KM, gdyż np. w grobie 59

w Wojciechowicach znajdował się komplet zabytków – cennych darów grobowych, natomiast szkielet był w nim w stanie absolutnie szczątkowym. Przyjmując hipotezę o okradaniu grobów, musielibyśmy wówczas uznać, że celem złodziejskich praktyk były jedynie kości ludzkie. Wniosek taki mógłby być poparty np. ułożeniem szkieletu w grobie 36 w Złotej „Nad Wawrem”. Sądząc po planie rzeczoności obiektu, zmarły złożony został w nim po uprzednim pozbawieniu zwłok mózgo-czaszki. Gdyby bowiem znajdowała się ona na swoim miejscu, znalazłaby się poza obrębem jamy grobowej.

Sumując stwierdzam, że głównymi przyczynami powodującymi niekompletność szkieletów wczesnobrązowych na interesującym nas obszarze oraz ich chaotyczny układ, są procesy naturalne (bio- i fizykochemiczne oraz działalność zwierząt) i późniejsza działalność ludzka (wkopy jam gospodarczych i grobowych oraz orka). Nie wykluczam również i takiej możliwości, iż składano do grobów szkielety niekompletne ze względów kultowych. Domysłu tego na obecnym etapie badań nie jesteśmy w stanie udowodnić, toteż zawsze będzie on miał charakter hipotetyczny.

5. WYPOSAŻENIE ZMARŁYCH

5.1. ANALIZA ZABYTEKÓW

W trakcie badań wykopaliskowych w obiektach sepulkralnych pochodzących z wczesnego okresu epoki brązu z terenów Wyżyny Sandomierskiej odkryto liczne zabytki stanowiące wyposażenie zmarłych. Wśród przedmiotów wchodzących w skład darów grobowych wyróżniamy zabytki gliniane, krzemienne i kamienne, wyroby z miedzi, brązu, kości, fajansu, muszli i innych surowców. W grobach znaleziono również kości zwierzęce i muszle. Szczegółowe omówienie tych przedmiotów podaję poniżej.

5.1.1. Wyroby gliniane

Na stanowiskach sepulkralnych z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej naczynia gliniane wystąpiły w 77 grobach, co stanowi 34,89% wszystkich pochówków.

Generalnie naczynia te dzielą się na:

1. Kubki.
2. Pucharki.
3. Amfory.
4. Misy.
5. Wazy.
6. Garnki.
7. Czarki (naczynia kuliste).
8. Naczynia miniaturowe.

Naczynia, które zostały poddane badaniom należą do Ch-V i KM. Typologia tych naczyń sporządzona została już dawno przez J. Machnika (1967, s. 37–57). Ponieważ zbiór ceramiki powiększył się w trakcie późniejszych badań, typologia ta musi ulec poszerzeniu (Tabela 32).

1. Kubki

Typ A. Kubki o profilu esowatym.

Typ A.1. Kubki, których średnica brzuśca jest mniejsza od średnicy wylewu. Kubki te wystąpiły w Mierzanowicach I w 6 grobach, w Wojciechowicach I w 4 grobach, w kurhanie w Stodołach, w Starachowicach-Wierzbniku oraz w Świnarach Starych w 2 grobach. Kubek ze Starachowic został wcześniej określony przez J. Machnika jako typ A2 i zaliczony do Ch-V.

Typ A.2. Kubki, których średnicę brzuśca i wylewu są jednakowe. Naczynia tego typu znaleziono w Mierzanowicach I w 4 grobach, w Wojciechowicach I w 1 obiekcie, w Świnarach Starych w 3 grobach oraz w Nikisiałce Dużej. Naczynie z grobu 89 z Mierzanowic zostało określone przez J. Machnika jako typ A1 i zaliczone do Ch-V. Do tej fazy zalicza się również naczynie z Nikisiałki Dużej.

Typ A.3. Kubki, których średnice brzuśca są większe od średnicy wylewu. Naczynia te znaleziono w Mierzanowicach I w 1 grobie i w 1 grobie w Świnarach Starych. Fragment tego typu kubka (?) odkryto również w 1 obiekcie w Wojciechowicach I.

Typ B. Kubki cylindryczne o półkulistym dnie. Znane są one z Mierzanowic (z 1 grobu), Wojciechowic z 1 obiektu oraz Świnarach Starych (1 grób).

Typ C. Kubki o profilu łukowatym. Znaleziono je w Mierzanowicach w 3 grobach, w Wojciechowicach w 1 obiekcie, w Złotej „Nad Wawrem” w 2 grobach oraz w Świnarach Starych (1 grób). Kubek z obiektu 3 z Wojciechowic zbliżony jest do typu C naczyń Ch-V wg J. Machnika.

Zmarły leżący w grobie 12 (34a) w Złotej na st. „Grodzisko II” wyposażony był również w kubek Ch-V nieokreślonego typu. Wymienione kubki są zazwyczaj niezdobione (18 szt.). Część z nich posiada jednak or-

Tabela 32. Występowanie naczyń glinianych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 32. Clay vessels in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Naczynia		Stanowiska												
Rodzaj	Typ	Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”		Świniary Stare		Starachowice - Wierzbnik	Stodoły kh. 2	Stodoły	Niksiałka Duża	Złota „Gr. II”
		nr gr.	CM, ryc.	nr gr.	CM, ryc.	nr gr.	CM, ryc.	nr gr.	publikacja	publikacja	publikacja	publikacja	publikacja	publikacja
Kubki	A1	11, 12, 65, 104, 135, 153	21,1; 24,13; 122,2; 172,25; 209,18; 237,16	12 44 55 59	282; 330,2; 342,1; 348,1			3, 34	Kraussowie 1971, Tabl. IV, 1–2	Sawicka 1922–1924, ryc. 1	Miśkiewicz 1958, ryc. 3			
	A2	17, 69, 88, 89	32,4; 128; 156; 159,1	32	292,3			37, 58, 72	Kraussowie 1971, ryc. 18, Tabl. V, 3 i 5			Ścibor J. H, Ścibor J. 1986, ryc. 3,2		
	A3	93	165,14	38	310,5			47	j.w. Tabl. V, 4					
	B	96	166	39	314,6			29	j.w. ryc. 13b					
	C	39, 55, 156	81,3; 112,9; 247,9	3	273,1	36, 38	361,1; 365	39	j.w. Tabl. IV, 4					
Pucharki	?													Krzak 1958, s. 352
	A B	79, 9, 37, 58	145; 20,26; 75,1; 114											
	A1	37, 39, 229	75,4; 81,7; 51	23, 62A	290,1; 356,5	25, 39, 39, 52	361,10; 367,1; 367,2; 375,13	31	j.w. ryc. 16a					
	A2	6, 20, 26, 66, 123, 182	12,2; 48,7; 54,7; 123,8; 195,1; 256,1	32, 38	292,12; 310,6									
	B1	4, 154	9,21; 242,11			40	369,8	42, 46	j.w. Tabl. V, 1–2			Przyborski 1873, ryc. 3		
Amfory	B2	70	131,1											
	D	179	254,12											
	F	23a, 181	52; 255,8											
	G							2	j.w. Tabl. IV, 5					
	H							41	Tabl. V, 6					

Naczynia		Stanowiska												
Rodzaj	Typ	Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”		Świniary Stare		Starachowice -Wierzbnik	Stodoły kh. 2	Stodoły	Niksiałka Duża	Złota „Gr. II”
		nr gr.	CM, ryc.	nr gr.	CM, ryc.	nr gr.	CM, ryc.	nr gr.	publikacja	publikacja	publikacja	publikacja	publikacja	publikacja
Amfory	?	35 ?47 44 45 181	91,4; 94,3; 255,3			40	369,8-9	-	j.w. ryc. 29a					
Misy						40, 51	369,7	-	j.w. ryc. 29a			Przybo- rowski 1873, s. 13		
Wazy				43	327,1									
Garnki	A	225; 229	61,7											
Czarki		86; 134	154,9; 207,1											
Miniatu- rowe		154	242,7											
?		183							Kraussowie 1971, s. 116					

nament sznurowy, „tekstylny”, dołkowy, stempelkowy oraz plastyczny (guzki, listwy, występy). Wysokość kubków waha się od 4,8 cm do 12,5 cm.

2. Pucharki

Typ A. Pucharki doniczkowate. Naczynie tego typu znaleziono w Mierzanowicach w 1 grobie.

Typ B. Pucharki o esowatym profilu. Odkryto je w Mierzanowicach w 3 grobach. Naczynia te zdobiono niekiedy, wyjątkowo guzkiem plastycznym. Wysokość pucharków waha się od 5,3 cm do 9,3 cm.

W pobliżu lub też w samej jamie grobu 181 w Mierzanowicach znaleziono także rozbity puchar esowaty, lecz naczynie to zaginęło.

3. Amfory

Typ A (wg J. Machnika). Wysmukłe amfory lub amforki z baniastym brzuścem i stosunkowo wysoką, lekko rozchylającą się szyją.

Typ A.1. Amfory z wysoką lejkową szyją. Odkryto je w Mierzanowicach w 3 grobach, w Wojciechowicach w 2 obiektach, w Złotej „Nad Wawrem” w 3 grobach i w Świnarach Starych w 1 grobie.

Typ A.2. Amfory z krótszą szyją i nie tak wąską u podstawy. Odkopano je w 6 grobach w Mierzanowicach I oraz w 2 obiektach w Wojciechowicach.

Typ B (wg J. Machnika). Amfory z wydętym, prawie kulistym brzuścem i szeroką szyją.

Typ B.1. Amfory z niską, lekko rozchyloną szyją. Średnica wylewu jest równa średnicy brzuśca. Naczynia tego typu odkryto w Mierzanowicach I w 2 grobach, w Złotej „Nad Wawrem” w 1 grobie, w Świnarach Starych w 2 grobach i w Stodołach. Naczynie z grobu 4 z Mierzanowic należy do Ch-V.

Typ B.2. Amfora z krótką cylindryczną szyją, której średnica jest mniejsza niż średnica brzuśca. Naczynie takie znajdowało się w 1 grobie w Mierzanowicach I.

Typ D (wg J. Machnika). Amfory, których ucha umieszczone są na szyjce. Naczynie takie pochodzi z 1 grobu w Mierzanowicach.

Typ F. Smukłe, małe amforki, których średnica dna jest równa średnicy wylewu. Znane są z 2 grobów w Mierzanowicach I.

Typ G. Amfory o kulistym brzuścu i krótkiej stożkowatej, niewyodrębnionej szyjce. Naczynie takie pochodzi z 1 grobu ze Świnar Starych.

Typ H. Amfory beczułkowatego kształtu o lekko wychylnych brzegach i uchach umieszczonych poniżej krawędzi. Garnek taki odkryto w 1 grobie w Świnarach Starych.

Amfory zdobione są ornamentem sznurowym, „tekstylnym”, plastycznym, dołkami i otworami. Wysokość tych naczyń wynosi od 6,5 cm do 24,8 cm. Mała amfora nieokreślonego typu, która zaginęła, złożona była do grobu 35 w Mierzanowicach I. Na tym samym stanowisku w grobie 47 odkryto również dno naczynia (amfory?), które również zaginęło. Fragmenty amfor (?) nieokreślonego bliżej typu znaleziono także w Mierzanowicach na st. I w 3 grobach, w Złotej „Nad Wawrem” w 1 grobie oraz na cmentarzysku w Świnarach Starych poza grobami.

4. Misy

Wystąpiły w grobach w Stodołach, w 2 grobach w Złotej „Nad Wawrem” i na cmentarzysku w Świnarach Starych poza grobami. Zdobione są plastycznymi guzkami lub nacięciami na krawędziach, a także odciskami sznura i paznokci. Średnica mis wynosi od 10,2 cm do ok. 22 cm.

5. Waza

Naczynie takie znaleziono w 1 obiekcie w Wojciechowicach I. Średnica jego wylewu wynosiła 13 cm i zdobiona była ornamentem sznurowym oraz dołkami.

6. Garnki

Garnek typu A (wg typologii J. Machnika) odkryto w 1 grobie w Mierzanowicach I. Naczynie miało wysokość 15,8 cm. Duże esowate naczynie, które zaginęło, a które znaleziono uprzednio w grobie 225 w Mierzanowicach I, było zdobione 4 poziomymi rzędami stempelków.

7. Czarki

Kulistego kształtu naczynia wystąpiły w 2 grobach w Mierzanowicach I. Ich wysokość wynosi 8,9 cm lub więcej. Zdobione je guzkami plastycznymi oraz odciskami paznokci.

8. Naczynko miniaturowe

Odkopano je w 1 grobie w Mierzanowicach I. Posiada małe uszko. Wysokość naczynka wynosi 4,6 cm.

Nie wszystkie naczynia dały się określić, gdyż albo zaginęły o czym wspominałem wyżej, albo też pozostał po nich jedynie ślad w grobie, np. w obiekcie 38 w Świnarach Starych (A. i J. Kraussowie 1971, s. 116). Do zaginionych zalicza się naczynie z szyją zdobioną poziomymi liniami rytymi, odkryte w grobie 183 w Mierzanowicach I. Naczynia z wczesnego okresu

epoki brązu z terenów Wyżyny Sandomierskiej charakteryzują się powierzchnią gładką (30 szt.), szorstką (27 szt.) lub spękaną (23 szt.). Niekiedy na jednym egzemplarzu powierzchnia gładka współwystępuje z szorstką i nierówną (20 szt.). Na powierzchni widoczne są również ślady omiatania (7 szt.), odciski traw (3 szt.) lub paznokci (1 szt.). Barwa naczyń zależna jest od wypału. Zasadniczo kolor ich określany bywa jako brązowy, brunatny lub czarniawy. Zdarza się jednak dość często, że na jednym naczyniu występuje cała gama barw: brunatnej, brązowej, szarej (popielatej), czerwonej (ceglastej) lub żółto-brązowej, stąd też nie da się użyć jednoznacznego określenia. W zasadzie jako domieszkę schudzącą stosowano średnio- (38 szt.), grubo- (14 szt.) lub drobnoziarnisty tłuczeń granitowy. Dodawano też piasku (13 szt.), miki (11 szt.), a niekiedy nawet drobno potłuczonych muszel (1 szt.). Na 81 testowanych, dobrze i w miarę dobrze zachowanych naczyń, 45 szt. (55,56%) posiadało ornament, natomiast 36 szt. (44,44%) ornamentu tego było pozbawione. Najczęstszym motywem występującym w zdobnictwie naczyń jest ornament sznurowy, wykonany odciskami lewo- lub prawoskrętnego sznura, układający się w formie równoległych, poziomych lub pionowych linii, a czasem „pętelek”. Stosowany bywał również ornament stempelkowy, składający się z pasma lub pasm poziomych dołków odcisniętych patykiem lub też dutką pióra. Naczynia zdobiono także na krawędziach nacięciami, a na szyjkach żłobkami. Niekiedy używano w tym celu odcisków paznokci oraz odcisków materiałów tekstylnych. Dość często stosowano ornament plastyczny składający się z występów przy lub na krawędziach naczyń, guzków na ich brzuścach oraz listw umieszczanych poziomo na wysokości uch lub odchodzących ukośnie w dół (tzw. „wąsy” i „widełki”). Czasami różne techniki ornamentacyjne łączono ze sobą, stosując np. ornament sznurowy i stempelkowy razem z ornamentem plastycznym lub tekstylnym, ornament sznurowy i plastyczny z dołkami, ornament sznurowy z plastycznym, sznurowy z odciskami paznokci, itp. W brzuścach 3 amfor znajdowały się otwory. Naczynia te pochodziły z grobu 41 w Świniarach Starych (A. i J. Kraussowie 1971, s. 117, tabl. V,6) oraz z grobów 39 i 37 w Mierzanowicach I (CM, ryc. 75, 1; 81, 7). Szczególnie interesujące są tu naczynia z Mierzanowic I. Otworki umieszczone wokół dziur wskazują na to, że naczynia były uszkodzone, a otwory służyły do ich reperacji. Zapewne przeciągnięto przez nie łączące skorupę i łatę skórzaną (?) włókna, sznur, itp. Zdecydowana większość naczyń odkrytych w grobach

z wczesnego okresu epoki brązu jest popękana i uszkodzona. Do całych, doskonale zachowanych znanych mi z autopsji należą amfora z grobu 22a, pucharki z grobów 9 i 79, kubek z grobu 135 i naczynko z grobu 154 z cmentarzyska w Mierzanowicach I oraz misa z grobu 51 w Złotej „Nad Wawrem”.

Jak już wspomniałem na wstępie, w naczynia gliniane wyposażone było 77 grobów (co stanowi 34,89%) pochodzących z wczesnego okresu epoki brązu z terenu Wyżyny Sandomierskiej. Znalezione je w pojedynczych grobach w Stodołach (J. Przyborowski 1973, ryc. 3), w kurhanie 2 w Stodołach (J. Miśkiewicz 1958, ryc. 3), Starachowicach-Wierzbniku (I. Sawicka 1922–1924, ryc.1), Nikisiałce (J.M. Ścibior, J. Ścibior 1986, ryc. 3,2), Złotej, st. „Grodzisko II” w grobie 12 (Z. Krzak 1958, s. 352) oraz na wielkich cmentarzyskach. W Mierzanowicach 41 grobów (33,06% cmentarzyska) posiadało naczynia, w Wojciechowicach na st. I grobów było 13 (48,15% cmentarzyska), w Złotej „Nad Wawrem” 9 (81,81% cmentarzyska), w Świniarach Starych – 14 (26,92% cmentarzyska). W naczynia wyposażone były zarówno groby całopalne jak i szkieletowe. W sumie odkryto 89 całych i większych fragmentów naczyń. Najczęściej spotykanymi w obiektach sepulkralnych są amfory – 41,57% (37 szt.) i kubki – 41,57% (37 szt.). Znacznie rzadziej odkrywa się pucharki (5 szt., 5,6%), misy (4 szt., 4,5%), garnki (2 szt., 2,25%), czarki (2 szt., 2,25%), wazy (1 szt., 1,13%) i miniaturowe naczynka (1 szt., 1,13%).

W 86 grobach (38,91%) z wczesnego okresu epoki brązu z terenu Wyżyny Sandomierskiej znaleziono drobne fragmenty ceramiki. W Mierzanowicach na st. I odkryto je w 44% grobów, tj. w 54, w Wojciechowicach na st. I w 21 grobach, co stanowi 77,78% cmentarzyska, w Złotej „Nad Wawrem” w 7 grobach, tj. 63,64% cmentarzyska, w Świniarach Starych w 2 grobach, tj. 3,92% cmentarzyska. Fragmenty ceramiki odkopano również w grobach w Sandomierzu-Krukowie i Nikisiałce Dużej.

W wymienionych obiektach sepulkralnych znajdowało się ponad 945 fragmentów ceramiki, w tym 574 szt. (60,74%) ceramiki z wczesnego okresu epoki brązu, 211 szt. (22,33%) ceramiki KAK, 97 szt. (10,26%) ceramiki KPL, 56 szt. (5,93%) ceramiki schyłkowoneolitycznej, głównie KCS, 4 szt. (0,42%) ceramiki KT, 3 szt. ceramiki o cechach technologicznych naczyń schyłkowoneolitycznych i wczesnobrązowych, 2 szt. ceramiki KCWR, 1 – KZ, oraz kilka fragmentów ceramiki KL-P. Ceramika protomierzanowicka – Ch-V (Tabela 33) to przede

Tabela 33. Występowanie fragmentów ceramiki KM w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 33. Fragments of Mierzanowice culture ceramics in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”		Świniary Stare	
nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	publikacja
2		1		36		6	Kraussowie 1971, ryc. 16a
5	10,8	3		38		31	
17		4		40	369,2		
18		5		43			
24		6		56	377,2–3		
25		12					
26		23					
28		34					
30		34A					
33		36					
36	75,5	38					
38		40					
39	83,13	41					
40		42					
41	86,3	43					
42		44					
44	91,4	53					
46		55	342,22				
49		59					
50		62A	356, 1,11				
51							
52							
53							
54							
55							
57							
61	118,1						
62							
64							
65							
70							
71							
76							
77	143,1						
78							
80							
87							
93							
103	168						
104							
110							
115							
120							

Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”		Świniary Stare	
nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	publikacja
123							
126							
133							
134	207,1						
140							
148							
178							
183	258,4						
196							

wszystkim fragmenty uch kubków zdobionych odciskami sznura oraz części naczyń z charakterystycznym ornamentem sznurowym. Wśród ceramiki KM wyróżniają się fragmenty den naczyń, brzuśców zdobionych odciskami sznura i stempelków, niezdobione wylewy, fragmenty kubków lub amfor zdobione ornamentem sznurowym, odciskami patyków, fragmenty uch i szyi dużych garnków, fragmenty brzuśców i szyi garnków typu B (wg typologii J. Machnika) oraz garnków zdobionych na szyjach odciskami paznokci.

Jak się wydaje, ceramika ta dostała się do wnętrza grobów kilkoma sposobami. Ceramika wcześniejszych kultur – z warstwy kulturowej stanowisk wielokulturowych lub też na skutek zaistniałej stratygrafii obiektów grobowych i jam. Ceramika kultur późniejszych – na skutek działalności zwierząt przesuwających ziemię z późniejszych niż groby warstw kulturowych lub też z późniejszych, sąsiadujących z wczesnobrązowymi obiektami grobów i jam do mogił będących przedmiotem naszego zainteresowania. Fragmenty ceramiki Ch-V i KM mogły dostać się do grobów podobnie, a więc z warstwy kulturowej lub na skutek nakładania się stratygraficznego obiektów. Przypominam, że cmentarzyska w Mierzanowicach I, Wojciechowicach I i w Złotej, „Nad Wawrem” sąsiadowały, a nawet zazębiały się z osadami wczesnobrązowymi. Istnieje również i taka możliwość, iż w przypadku odbywania przy grobie hipotetycznych styp, rozbite przypadkowo naczynia dostawały się albo bezpośrednio do jeszcze nie zasypanych grobów, albo też w późniejszym czasie wraz z ziemią utworzonej warstwy kulturowej. Wydaje się jednak, że skorupy potłuczonych naczyń znalazły się w grobach przypadkowo i zupełnie nieintencjonalnie.

5.1.2. Wyroby krzemienne

5.1.2.1. Siekiery, ich półwytwory i formy zaczątkowe

W grobach z wczesnego okresu epoki brązu z terenu Wyżyny Sandomierskiej wystąpiły formy zaczątkowe, półwytwory siekier i doskonale zachowane siekiery gładzone (Tabela 34).

W sumie jest 6 szt. form zaczątkowych i półwytworów siekier, co stanowi 0,38% wszystkich zabytków krzemiennych pochodzących ze stanowisk sepulkralnych badanego regionu.

Zaczątkową formę siekiery dwuściennnej oraz fragment drugiej znaleziono nad grobem 24 i w grobie 39 w Mierzanowicach I. W obu przypadkach zabytki te wykonane były z krzemienia pasiastego. Inny fragment zaczątkowca siekiery dwuściennnej odkopano nad grobem 139 w Mierzanowicach I. Istnieje słuszne podejrzenie, że pochodzi on z jamy 141.

Półwytwory siekier dwuściennnych i ich fragmenty odkryto w grobie 32 oraz w oraninie koło obiektu 59 w Wojciechowicach I. W tym drugim przypadku były to 2 „zepsute półwytwory” z krzemienia pasiastego, które zaginęły. Nad grobem 139 w Mierzanowicach I odkopano również półwytwór siekiery dwuściennnej z krzemienia pasiastego, który użytkowany był częściowo jako tłuk. Zabytek ten pochodzi z jamy 141. Analogiczny zabytek wystąpił w grobie 18 w Mierzanowicach I (CM, ryc. 41, 14). Narzędzia te zostaną omówione w innym rozdziale.

Półwytwory siekier z Wojciechowic I wykonane były z krzemienia czekoladowego. W przypadku zabytku z grobu 32 (CM, ryc. 292, 1), sądzić należy, iż jest to półwytwór siekiery typu B wg klasyfikacji B. Balcera (1977, s. 198). Jego długość wynosi 7,5 cm.

Tabela 34. Występowanie siekier krzemiennych, ich półwytworów i form zaczątkowych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 34. Flint axes and their half-finished or unfinished forms in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Zabytki	Stanowiska							
	Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”		Świniary Stare	Garbów
	nr. grobów	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	publikacja	publikacja
Zaczątkowe formy siekier krzemiennych	nad 24, 39 nad 139	53,1; 81,6; 221,1						
Półwytwory siekier dwuściennych	41		32 k. 59	292,1				
Gładzone siekiery dwuścienne typu A	27, 28, 40	56,10; 59,1; 83,12			52, 62	375,12; 380,1		
Gładzone siekiery dwuścienne typu B	28, 42, 55, 65, 145, 154, 155, 178, 183	59,8; 89,2; 112,5; 122,4; 321,2; 242,17; 245,13; 253,11; 258,1	23	290,4	25, 36, 56, 255	361,4; 383,1–2	Kraussowie 1971, Tabl. 1,4	Przyborowski 1873, s. 14
Gładzone siekiery czworościenne					25	383,1–2		

Lokalizacja zaczątkowców i półwytworów siekier złożonych przy szkieletach była określona przez K. Salewiczę dość ogólnikowo: „w jamie grobowej”. Jest to o tyle słuszne, iż mamy tu zapewne do czynienia z przedmiotami wtórnie domieszanymi do inwentarzy grobowych. Jedynie w przypadku grobu 32 w Wojciechowicach I mamy dokładniejszą lokalizację półwytworu siekiery. Leżał on na kości lewego uda obok kości prawego barku i lewego łokcia. Dodajmy tu jeszcze, iż tego samego typu znaleziskiem jest fragment niegładzonego dłutka z krzemienia pasiastego (KAK), który został wydobyty z wypełniska jamy grobu 135 w Mierzanowicach I (CM, ryc. 209, 12). Ponieważ jest to zabytek ewidentnie domieszany z warstwą kulturową, tym samym również wypada z naszych dalszych rozważań.

Gładzone siekiery krzemienne (24 szt.) odkopane w grobach omawianego okresu stanowią 1,53% inwentarza wszystkich artefaktów krzemiennych oraz 3,86% inwentarza narzędzi krzemiennych. Odkryte okazy należą do siekier dwuściennych i czworościennych. Siekiery dwuścienne, grube, migdałowatego kształtu, typu A wg klasyfikacji B. Balcera (1977, s. 198) i typu I wg klasyfikacji J. Machnika (1967, s. 73), są okazami dużymi. Ich długość waha się od 10,35 cm do 15,3 cm, maksymalna szerokość przypadająca zazwyczaj w połowie okazu – od 5,1 cm do 6,6 cm, zaś grubość od 2,5 cm do ok. 4 cm. Gładzenie boków jest niepełne, takie, iż w kilku miejscach, a najczęściej przy obuchu, pozostają negatywy. Krawędzie boczne są zagładzone, ostrze zaś lekko wyszczerbione podczas pracy.

Wszystkie siekiery tego typu były wykonane z krzemienia pasiastego.

Narzędzia te znaleziono w 4 grobach w Mierzanowicach I oraz w 2 grobach w Złotej „Nad Wawrem” (Tabela 34).

Siekiery dwuścienne, płaskie, trójkątno-trapezowego kształtu określane w typologii B. Balcera mianem typu B, zaś typem II wg klasyfikacji J. Machnika, są gładzone analogicznie jak wyżej omówione. Podobnie też przedstawia się sprawa z wyszczerbieniem ostrza. Tylko nieliczne (CM, ryc. 253, 11) wyszczerbień takich nie posiadają. Na obuchach z Mierzanowic I (CM, ryc. 231, 2; 242, 17; 253, 11) oraz ze Złotej „Nad Wawrem” (CM, ryc. 382, 1–2) znajdują się ślady wyświecenia powstałe od drewnianych opraw – toporzysk. Długość siekier typu B wynosi od 7,3 do 11,2 cm, ich szerokość ostrza od 4,2 cm do 5,7 cm, a grubość od 0,9 do 1,7 cm. Większość z nich wykonana jest z krzemienia pasiastego, 1 z krzemienia nieokreślonego. Narzędzia tego typu odkopano w 14 grobach: w Mierzanowicach I (9 grobów) w Wojciechowicach I (1 grób) i w Złotej „Nad Wawrem” (4 groby).

Dwie gładzone siekiery czworościenne o cechach technologicznych siekier KAK znaleziono w Złotej „Nad Wawrem” (CM, ryc. 383, 1–2). Większa z nich jest prawie cała wygładzona (oprócz obucha), mniejsza ma gładzone ostrze i częściowo obuch. Ostrze, obuch oraz węższe boki pierwszej są wybłyszczane. Ostrze nie jest uszkodzone. Druga posiada ostrze zaszczerbione i uszkodzony bok podczas pracy. Siekiery mają

długość 8,3 cm i 6,1 cm, szerokość ostrza 4,9 cm i ponad 2,75 cm, szerokość obucha 3,1 cm i 2,3 cm oraz grubość 1,8 cm i 1 cm. Wykonane zostały z krzemienia pasiastego oraz wołyńskiego. Sikiery dwusienne typu B znaleziono również w Świnarach Starych na terenie cmentarzyska lecz poza grobami. Były one wykonane z krzemienia świciechowskiego. Na siekiere (sikiery?) nieokreślonego bliżej typu miano natrafić również w grobie w Garbowie.

Generalnie, sikiery krzemienne znalezione zostały w 19 grobach, co stanowi 8,6% obiektów sepulkralnych z terenu Wyżyny Sandomierskiej. Odkryto je w 11 grobach w Mierzanowicach I (8,87% cmentarzyska) oraz w 6 grobach w Złotej „Nad Wawrem”. Z sikierek odkrytych w grobach na Wyżynie Sandomierskiej, 18 wykonanych było z krzemienia pasiastego, 3 z krzemienia nieokreślonego, 2 ze świciechowskiego i 1 z wołyń-

skiego. Bardzo wyraźnie widać tu istnienie specjalizacji surowcowej, preferowanie krzemienia pasiastego przy wyrobie tego typu narzędzi.

5.1.2.2. Noże sierpowate

Narzędzia te stanowią 2,23% inwentarzy krzemien-nych (35 szt.) oraz 5,64% inwentarzy narzędzi krze-miennych na stanowiskach sepulkralnych z terenu Wyżyny Sandomierskiej i są pod względem rozmiarów największymi.

Krzemienne noże sierpowate wystąpiły w 34 grobach na Wyżynie Sandomierskiej (15,38% wszystkich obiektów sepulkralnych), tj. w 26 grobach na cmenta-rzysku w Mierzanowicach I (20,97% cmentarzyska), 2 grobach w Wojciechowicach I (7,4% cmentarzyska) i 6 grobach w Złotej „Nad Wawrem” (Tabela 35). Brak tego typu zabytków na cmentarzysku w Świnarach Starych.

Tabela 35. Występowanie krzemien-nych noży sierpowatych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 35. Flint sickle-shaped knives in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”	
nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.
4	9,10	23	290,14	25	361,5
6	12,1	59	348,6	36	363,1
14	28,8			39	367,4
15	31,8			43	371
18	41,17			52	
29	61,6			62	
35	72,10				
39	81,1				
40	83,11				
41	86,1				
42	89,3				
47	97,3				
51	103,2				
55	112,8,10				
62	119,8				
71	137,17				
82	148,5				
84	150,2				
124	196,4				
126	201,2				
143	229,3				
145	231,14				
153	237,1				
154	242,1				
155	245,14				
183	258,3				
185	259,5				

W grobie 17 w Mierzanowicach I zamiast noża sierpowatego znajdowała się forma zaczątkowa tego narzędzia (CM, ryc. 32, 2).

Noże sierpowate doczekały się szczegółowych analiz (J. T. Bąbel 1974; B. Balcer, R. Schild 1977a; 1977b; 1980; J. T. Bąbel, J. Budziszewski 1978; J. Budziszewski 1980), typologii oraz związanej z nią problematyki chronologicznej (B. Bargieł, J. Libera 1997; J. Libera 2001; 2010). Zwalnia to mnie od przeprowadzenia takowych i pozwala tu przytoczyć tylko ogólne wnioski wypływające z analiz makroskopowych i traseologicznych.

Noże sierpowate posiadają kształt wydłużonego, „pochylonego” przy wierzchołku na jedną stronę trójkąta o soczewkowatych profilach podłużnych i poprzecznych. Krawędź ostrza jest prosta lub łukowata, szerokość podstawy równa jest szerokości środka narzędzia lub też rozszerza się wachlarzowato z jednej, a niekiedy z obu stron. Grzbiet czasami jest zatępiony i wyszczerbiony. Retusz pokrywa całą powierzchnię narzędzia. Wyjątek stanowi nóż z grobu 14 z Mierzanowic I (CM, ryc. 28, 8), na którego płaskim boku zachował się pozytywny odłupa. Niekiedy nierówności boków usuwane były przez zagładzenie, szlifowanie (CM, ryc. 148, 5). Ostra krawędź podstawy bywała albo zatępiona drobnym retuszem (CM, ryc. 348, 6), albo zatępiona również szlifowaniem (CM, ryc. 31, 8; 81, 1; 97, 3; 103, 2; 112, 8; 10; 148, 5; 229, 3; 242, 1; 245, 14; 259, 5; 363, 1). Ostre krawędzie ostrza i częściowo grzbietu zostały starte podczas procesu pracy. Noże posiadają wyświecenie obejmujące znaczną część narzędzia (prócz podstawy), najsilniejsze przy wierzchołku i na stronie spodniej (lewej – patrząc od strony ostrza). W tej też części granie negatywów bywają również silnie starte.

Analiza ostrza wykazała, że jego łukowata krawędź oraz pojawienie się wachlarzowatej podstawy jest wynikiem „ostrzenia”, tj. retuszowania uprzednio zatępionej na skutek pracy krawędzi ostrza. Doskonałym przykładem „ostrzenia” noża sierpowatego jest narzędzie z grobu 155 w Mierzanowicach I (CM, ryc. 245, 14). Świeży retusz zniósł tam dawne wyświecenie. Próbkę „ostrzenia” grzbietu noża widać na innym okazie z Mierzanowic (CM, ryc. 103, 2). Wyniki badań wskazują na to, iż noże sierpowate oprawione były w drewniane, proste (z niewielkim występnym przy grzbiecie noża) lub też wymiennie – kolankowate rękojeści, wzmacniane być może dodatkowo łykiem, sznurem lub rzemieniem (Ryc. 41).

Noże sierpowate były narzędziami wielofunkcyjnymi. Podczas żniw sezonowo wykorzystywano je do

Ryc. 41. Rekonstrukcja oprawy noża sierpowatego ze st. I w Mierzanowicach, woj. świętokrzyskie wykonana przez autora. Fot. T. Biniewski.

Fig. 41. Reconstructed handle of a sickle-shaped knife from Site I in Mierzanowice, Świętokrzyskie province. Reconstruction by the author; photo by T. Biniewski.

żęcia zbóż i traw, o czym świadczy przede wszystkim wyświecenie dolnej (lewej) części noży oraz kierunek niektórych śladów pracy. Nawiasem dodam, że jest to zarazem dowód na to, iż narzędzia te używane były przez ludzi praworęcznych. Innymi funkcjami noży sierpowatych była obróbka mięsa, krajanie skór i szereg dalszych czynności gospodarczych wykonywanych podczas całego roku.

Wielkość noży krzemiennych waha się od 11,3 cm do 17,5 cm. Przeważająca większość okazów jest uszkodzona. Zachowanych w całości jest tylko 25,71%, tj. 6 noży z Mierzanowic oraz 3 ze Złotej „Nad Wawrem”. Pozostałe egzemplarze są uszkodzone na kilka sposobów. Najczęściej odłamywano wierzchołek lub górną część noża. Do uszkodzonych zaliczają się okazy z 18 grobów w Mierzanowicach I i 2 z obiektów w Wojciechowicach I. W grobach pozostawiano bądź dolne części krzemiennego narzędzia tkwiące w rękojeściach, bądź dolne części stanowiące całość, np. z grobu 55 w Mierzanowicach I (CM, ryc. 112, 10). Niektóre noże były łamane aż w dwóch miejscach. Wierzchoł-

ków im brakowało, zaś pozostałe dwa fragmenty leżały w grobach (CM, ryc. 137, 17; 150, 2) w Mierzanowicach I. Czasami dodatkowo uszkodzana bywała, oprócz wierzchołka, częściowo nasada, np. w narzędziach z 2 grobów (CM, ryc. 81, 1; 83, 11) w Mierzanowicach I. Do wyjątkowych należą znaleziska górnych części noży sierpowatych oraz ich części dolnych (nasady). Należą do nich okazy z grobu 62 (CM, ryc. 119, 8) w Mierzanowicach I oraz grobu 43 (CM, ryc. 371) w Złotej „Nad Wawrem”. Na tym ostatnim stanowisku znaleziono również w grobie 51 (CM, ryc. 373, 4) wiór krzemienny z noża sierpowatego. Znamionym wydaje się to, że jedynie narzędzia z grobów 6 (CM, ryc. 12, 1), 51 (CM, ryc. 103, 2) i 153 (CM, ryc. 237, 1) posiadają powierzchnie odłamania wyświecone, co świadczy o tym, że po odłamaniu niewielkiego kawałka wierzchołka, nożami tymi jeszcze przez jakiś czas pracowano. Pozostałe 22 noże posiadają świeże powierzchnie odłamania i ostre granie w miejscu odłupania. Fakty te wraz z wyżej przytoczonymi trzema znaleziskami fragmentów jednych i tych samych noży w poszczególnych grobach są wynikiem czynności związanych z obrzędem pogrzebowym. Dowodzą, że noże sierpowate przed włożeniem do grobu łamano, usuwając głównie ich wierzchołki.

Zdecydowana większość noży (30 szt.) wykonana jest z krzemienia ożarowskiego. Jednakże 2 okazy (CM, ryc. 137, 17 i 148, 5) sporządzone zostały z surowca świeciechowskiego, a 1 (CM, ryc. 348, 6) z czekoladowego. Dwa noże zaginęły (z grobów 52 i 62 w Złotej „Nad Wawrem”) i stąd brak ich określenia surowcowego. Powyższe dane są kolejnym dowodem potwierdzającym istnienie specjalizacji surowcowej w krzemieniarstwie KM. Nie są one jednak oryginalnym wytworem KM, gdyż ostrza tego typu pojawiły się już w IV tys. p.n.e. na innych obszarach Europy (S. Kadrow 2001, s. 148–149).

5.1.2.2.3. Sztylety (płoscza)

Znaleziono 4 krzemienne płoscza (sztylety), które stanowią 0,26% inwentarzy krzemiennych i 0,64% narzędzi krzemiennych z grobów z terenu Wyżyny Sandomierskiej.

Sztylety te odkryto w 4 grobach szkieletowych (tj. 1,81% wszystkich obiektów sepulkralnych z terenu Wyżyny Sandomierskiej), w tym w 1 grobie (3,7% cmentarzyska) w Wojciechowicach I oraz w 2 grobach (1,96%) w Świniarach Starych (Tabela 36).

Są to narzędzia wykonane z płaskich, długich odłupków retuszowanych całkowicie po obu stronach (Przyborski 1873, s. 10, ryc. 1; Miśkiewicz 1958, s. 363, ryc. 5) lub też jedynie wzdłuż krawędzi (Kraussowie 1971, s. 110, Tab. IV, 3). Pojedyncze okazy (CM, ryc. 342, 4) wykonane są z płaskich (0,8 cm) konkrekcji z krzemienia woskowo-czekoladowego, które po zagładzeniu kory, retuszowano wzdłuż krawędzi, formując ostrze.

Reprezentują one trzy typy. Typ I, wg klasyfikacji J. Machnika (1967, s. 72), to ostrze lancetowate, typ II – z wyodrębnionym trzonkiem, typ III – o zarysie prawie romboidalnym. Płoscze typu I znane z grobu w kurhanie 2 w Stodołach-Łopacie, wykonane było z krzemienia nieokreślonego i miało dł. 12,8 cm. Płoscze typu II odkryte zostały w Garbowie i w grobie 9 w Świniarach Starych. Wykonane były z krzemienia nieokreślonego i świeciechowskiego i miały dł. 12,3 cm i 13,7 cm. Płoscze typu III znaleziono w obiekcie 55 w Wojciechowicach I i miało ono dł. 12,5 cm.

Krzemienne płoscza określane bywają zazwyczaj mianem grotów oszczepów lub też sztyletów krzemiennych. Ich funkcja jest zatem niejasna. Eksperymenty jakie przeprowadziłem w 1971 r. ze smukłymi wiórami retuszowanymi współcześnie i przymocowanymi do długiego drzewca, wykazały, że narzędzia te użyte jako oszczepy pękają przy pierwszym rzucie, nawet wtedy, gdy wbijają się w trawiastą glebę. Oznacza to zarazem, że

Tabela 36. Występowanie sztyletów (płosczy) krzemiennych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 36. Flint daggers (points) in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Sztylety	Stanowiska					
	Stodoły kurhan 2	Garbów	Wojciechowice I		Świniary Stare	
Typ	publikacja	publikacja	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	publikacja
I	Miśkiewicz 1958, ryc. 5					
II		Przyborski 1873, ryc. 1			9	Kraussowie 1971, tabl. IV, 3
III			55	342, 4		

ich sposób osadzenia (krótki trzonek tkwiący w drewnianej pazie i umocowany sznurem) był niewłaściwy. Możliwe było bowiem zastosowanie takiej broni nie jako oszczepu służącego do miotania, lecz jako dzidy trzymanej w rękach i używanej wyłącznie do dźgania. Teoretycznie istnieje jednak możliwość skonstruowania skutecznego oszczepu z krzemiennym grotem. Warunkiem jest wykonanie w drzewcu bardzo głębokiej pazy, której końce sięgałyby aż do wierzchołka płoszcza. Taka konstrukcja uchroniłaby płoszcze przed bocznymi lub ukośnymi uderzeniami, powodującymi pękanie krzemiennej wkładki. Za tego typu rozwiązaniem przemawiałyby również kształty brązowych grotów oszczepów, znanych z epoki brązu, które posiadają długą stożkową tulejkę z wystającymi z niej płaskimi liściowatymi skrzydełkami ostrza. Najbardziej przekonującą wydaje się być jednak hipoteza określająca płoszcza mianem sztyletów krzemiennych, będących naśladownictwem form miedzianych i brązowych. Mniej lub bardziej wyodrębnione trzonki tych sztyletów tkwiły w drewnianych, krótkich rękojeściach, które dodatkowo wzmocniano różnymi substancjami. Drewno ulegało z czasem całkowitemu zgniciu w grobie, lecz niektóre lepiszcza przetrwały. Jak podają Kraussowie (1971, s. 110), obok trzonka płoszcza z grobu 9 w Świniarach Starych znaleziono grudkę stwardniałej substancji. Dodajmy, że doskonale zachowane sztylety krzemienne w oprawach, a nawet w skórzanych pochwach znaleziono w bagniskach Szwajcarii (Strahm 1963, s. 472, 474, 475, 477, ryc. 7, 8, 12) i Niemiec (J. G. D. Clark 1957, Tab. XIII f). Oprawa krzemiennego sztyletu z Saint-Blaise wykonana była z rogu jelenia, a nacięcia zrobione w niej oraz przewężenie ostrza wskazują, iż dodatkowo obwiązywano ją jakimś łykiem. Sztylet z Vinelz posiadał natomiast rękojeść z drewna klonowego okręconą gałązką dzikiego wino. Doskonałym przykładem tego typu narzędzi jest kompletnie zachowany sztylet będący własnością słynnego „człowieka z lodu” – „Ötziego” (M. Egg, K. Spindler 1995, s. 61–62).

Nie bez znaczenia jest tu również lokalizacja płoszczy w obrębie grobów. Narzędzie z Garbowa miało odkryć w zagłębieniu kamienia leżącego obok szkieletu. Płoszcze z obiektu 55 w Wojciechowicach I odkryto w pobliżu środkowej części grobu, w miejscu gdzie powinny znajdować się kolana i uda fragmentarycznie zachowanego szkieletu. Płoszcze ze Świniar Starych tkwiło „wbite ukośnie między udami szkieletu”, zaś narzędzie z kurhanu 2 ze Stodół-Łopaty leżało w pobliżu jamy grobowej na tym samym poziomie co szkielet. Lo-

kalizacja płoszczy ze Świniar i Wojciechowic wskazuje, że nie mogły być one oprawione w długie drzewca, gdyż nie zmieściłyby się w jamach grobowych. Można byłoby to uczynić jedynie po ich uprzednim skróceniu (złamaniu). Liczne znaleziska z okresów późniejszych od omawianego, dowodzą, że w grobach szkieletowych metalowe groty oszczepów (włóczni) leżały bądź to w rejonie stóp, bądź też, znacznie częściej, koło czaszki zmarłego, przy czym ich osie były równoległe do osi grobów. Inaczej jest natomiast z bronią krótką, którą znajduje się w rejonie pasa i ud. Zatem z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy uznać, że omawiane krzemienne płoszcza pełniły funkcję sztyletów.

5.1.2.4. Wiórowce

Narzędzia wykonane z wiórów, określane mianem wiórowców lub też niekiedy noży wiórowych, stanowią 1,15% inwentarza krzemiennego i 2,9% narzędzi krzemiennych odkrytych w obiektach sepulkralnych na Wyżynie Sandomierskiej (18 szt.). Wiórowce krzemienne znaleziono w 15 grobach, co stanowi 6,78% wszystkich obiektów sepulkralnych na badanym obszarze. W Mierzanowicach I odkryto je w 6 grobach (4,84% cmentarzyska), w Wojciechowicach I w 3 grobach (11,11% cmentarzyska), w Świniarach Starych w 3 grobach (5,88% cmentarzyska) w 1 grobie w Złotej „Nad Wawrem” oraz w grobach w Garbowie i w Stodółach-Łopacie (Tabela 37).

Znaleziony w grobie 92 w Mierzanowicach I (CM, ryc. 162, 2) obok nóg leżącego w nim mężczyzny (?) sierpiec z krzemienia świciechowskiego jest charakterystycznym wyrobem należącym do KPL i jako taki wypada z naszych rozważań, gdyż zapewne dostał się do grobu przypadkowo wraz z ziemią zasypiska, podobnie jak fragmenty ceramiki KPL odkrywane w grobach KM na tym stanowisku. Należy tu również dodać, że w świetle danych z innych obszarów, występowanie wiórowców, wiórów łuskanych, wiórów oraz rdzeni we wczesnobrązowych inwentarzach krzemiennych, wydaje się być wątpliwe. Zabytki te (szczególnie wiórowce) znajdowane w grobach na terenie Wyżyny Sandomierskiej, umieszczane były jednak często w bezpośrednim sąsiedztwie szkieletu, nawet w przypadku, gdy leżał on na znacznej głębokości (np. w obiekcie 23 w Wojciechowicach I). Ponieważ krzemieniarstwo wczesnobrązowe na terenie Wyżyny Sandomierskiej nie jest jeszcze w wystarczający sposób poznane, do znalezisk tych trzeba odnieść się z ostrożnością. Mogą one bowiem świadczyć o wyjątkowym przetrwaniu techniki wióro-

Tabela 37. Występowanie wiórowców w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 37. Retouched blades in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Wiórowce	Stanowiska									
	Mierzanowice I		Wojciechowice I		Świniary Stare		Garbów	Stodoły 2	Złota „Nad Wawrem”	
grupa	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	publikacja	publikacja	publikacja	nr grobu	CM, ryc.
1	18, 104, 145	41,7; 172,26; 231,1	23, 62A	290,34; 356,4	-	Kraussowie 1971, Tabl. III, 3	Przyborowski 1983, ryc. 2		36	363,3
2	86, 89, 139	154,8; 159,10–11	39	314,11	11, 13, 23	Kraussowie 1971, ryc. 8c, 9c. Tabl. I, 4		Miśkiewicz 1958, ryc. 4		

wej w tym rejonie Małopolski lub też, co jest bardziej możliwe, o wtórnym wykorzystywaniu narzędzi neolitycznych przez ludy wczesnobrązowe, jak to zapewne miało miejsce z siekierami czworosiecznymi (np. z grobu 25 w Złotej „Nad Wawrem”). Kwestię tę pozostawiam otwartą.

Analizowane przeze mnie wiórowce podzielić można na dwie grupy:

1. o retuszowanym całkowicie lub częściowo jednym lub obiema równoległymi krawędziami boków i wyodrębnionym łukowatym poprzecznym drapisku,
2. o retuszowanych równoległych bokach, jednym lub częściej obu i wierzchołku uformowanym za pomocą retuszu (lub też wykorzystując krzywiznę wióra) w ostry szpic. Ta grupa narzędzi nazywana bywa często nożami.

Wiórowce grupy pierwszej wykonane są z krzemienia czekoladowego (4 szt.), świciechowskiego (2 szt.) lub nieokreślonego (1 szt.). Całe dobrze zachowane okazy (3 szt.) mają długość od 7 cm do 12,5 cm. Pozostałe zachowały się tylko fragmentarycznie (3 szt.). Niekiedy drapisko i część krawędzi bocznej jest silnie starta, co może świadczyć o tym, że narzędzie tego typu pełniło funkcję tzw. wiertnika tępego lub retuszerza (CM, ryc. 41, 7). Z kolei silnie wyświecone krawędzie boczne mogą dokumentować ich żniwne przeznaczenie (CM, ryc. 363, 3). Omawiane zabytki odkryto w 3 grobach w Mierzanowicach I, w 2 obiektach w Wojciechowicach I, 1 grobie w Złotej „Nad Wawrem” oraz Garbowie. W Świniarach Starych tego typu narzędzie znaleziono poza obrębem grobów (A. i J. Kraussowie 1971, tabl. III, 3). Wiórowce grupy drugiej wykonane są z krzemienia czekoladowego (2 szt.), świciechowskiego (3) i pasiastego (2) oraz narzutowego bałtyckiego (1). Do ich wykonania używane bywają niekiedy wióry powstałe w wyniku uszkodzenia siekier krzemien-

nych (CM, ryc. 159, 10) częściowo gładzonych. Wielkość tego typu zabytków waha się od 3,7 cm do 12,5 cm. Zasadniczo jednak preferowane są okazy większe, a więc o długości od ok. 8 cm do 12,5 cm. Niekiedy posiadają na stronie wierzchniej fragmenty kory (CM, ryc. 314, 11; Kraussowie 1971, ryc. 8c). Część narzędzi ma krawędzie silnie wyświecone (CM, ryc. 314, 11). Przedmioty te znaleziono w 2 grobach w Mierzanowicach I i 1 obiekcie w Wojciechowicach I, w kurhanie 2 w Stodołach-Łopacie oraz w 3 grobach w Świniarach Starych. W grobie 139 w Mierzanowicach I odkopano również „nożyk” z wióra z krzemienia pasiastego, który następnie zaginął. Sądzić należy, że narzędzie to zaliczyć można do omawianych.

Generalnie rzecz biorąc, do wyrobu wiórowców obu grup preferowano surowce krzemienne: świciechowski (5 szt.) oraz czekoladowy (5 szt.) przy mniejszym udziale innych.

5.1.2.5. Wióry łuskane

Znaleziono 10 szt. wiórów łuskanych, które stanowią 0,64% inwentarzy krzemiennych i 1,61% narzędzi krzemiennych z obiektów sepulkralnych z Wyżyny Sandomierskiej. Są łuskane drobnym przerywanym retuszem na jedną lub obie strony. Niekóre dobrze zachowane (5 szt.) dowodzą, iż ich długość wahała się od 4,5 cm do 10,5 cm. Inne natomiast zachowały się tylko fragmentarycznie. Dwa wióry posiadają na swojej powierzchni resztki kory (CM, ryc. 154, 3 i 211, 2). Wióry łuskane wykonane zostały z krzemienia czekoladowego (3 szt.), świciechowskiego (3 szt.), ożarowskiego (12 szt.), pasiastego (1 szt.) i nieokreślonego (1 szt.).

Narzędzia te wystąpiły w 9 grobach (4,07% wszystkich obiektów sepulkralnych) na Wyżynie Sandomierskiej. Znaleziono je w 7 grobach w Mierzanowicach I, co stanowi 5,65% cmentarzyska. Odkryto je również

Tabela 38. Występowanie wiórów łuskanych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 38. Retouched blades in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Grodzisko II”
nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	publikacja
4	5,2	55	342,20	Krzak 1958, s. 352
26	54,1			
27	56,11			
65	-			
76	141,5			
86	154,3			
136	211,2			

w pojedynczych grobach na innych stanowiskach, tj. w Wojciechowicach I (3,7% cmentarzyska) oraz w Złotej „Grodzisko II” (Tabela 38).

5.1.2.6. Zgrzebła

Jest to obok grocików i noży sierpowatych najliczniejsza krzemienista grupa narzędziowa (30 szt. – 1,91% całości inwentarza krzemienistego oraz 4,83% narzędzi krzemienistych). Zgrzebła wykonane są głównie z odłupków, a wyjątkowo z ich fragmentów. Najczęściej są to odłupki płaskie, masywne, powierzchnio-we, które zachowały jeszcze fragmenty kory (np. CM, ryc. 16, 3; 53; 3; 83, 6; 112, 1 i 6; 144, 4; 154, 6; 195, 5;

196, 5; 260, 6; 314, 14; 342, 23; 383, 5) niekiedy dość znaczne. Drapiska bywają formowane retuszem drobnym i półstromym, zazwyczaj na stronę wierzchnią. Zdarza się jednak, że obie strony zgrzebeł równoległych lub zbieżnych retuszowane są naprzemianległe. Zgrzebła wykonane są z krzemieni: pasiastego (12 szt.), czekoladowego (6 szt.), świciechowskiego (6 szt.), ożarowskiego (4 szt.), bałtyckiego (1 szt.) i nieokreślonego (1 szt.).

Dzielą się na kilka typów (Tabela 39):

1. zgrzebła poprzeczne (4 szt.), które znaleziono w 3 grobach w Mierzanowicach I oraz w 1 grobie w Świnarach Starych.
2. zgrzebła wzdłużne (podłużne) – 19 szt., które znaleziono w 8 grobach w Mierzanowicach I, 1 obiekcie w Wojciechowicach I, 2 grobach w Złotej „Nad Wawrem”, a także w 4 grobach w Świnarach Starych. Część tych zgrzebeł (14 szt.) określić można dodatkowo jako równoległe lub wzdłużne podwójne. Do szczególnie okazałych należy zaliczyć narzędzia z grobów 8, 40, 55 i 78 z Mierzanowic I.
3. zgrzebła zbieżne (3 szt.). Znaleziono je w 2 grobach w Mierzanowicach I oraz w 1 obiekcie w Wojciechowicach I.
4. zgrzebła dookolne lub prawie dookolne (3 szt.). Okazy tego typu znaleziono w 2 grobach w Mierzanowicach I oraz w 1 obiekcie w Świnarach Starych.

Tabela 39. Występowanie zgrzebeł krzemienistych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 39. Flint sidescrapers in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Zgrzebła	Stanowiska							
	Mierzanowice I		Wojciechowice I		Świnary Stare		Złota „Nad Wawrem”	
	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	publikacja	nr grobu	CM, ryc.
Poprzeczne	17	32,1			31	Kraussowie 1971, ryc. 166		
	45	94,1						
	61	118,4						
Podłużne	8	16,2-4	55	342,23	7	Kraussowie 1971, ryc. 56,9,6, Tabl. I, 6, ryc. 26 b	51	373,1,9
	n.24	53,3			13		255	260,6
	26	54,2			24			
	40	83,6			53			
	55	112,1,6						
	62	119,2						
	78	144,7						
	86	154,6						
	123	195,5						
Zbieżne	124	196,5	39	314,14				
Dookolne	178	253,1			51	Kraussowie 1971, ryc. 24 b		
	225	260,6						

Jak wynika z powyższego, najczęściej spotykanymi w grobach z wczesnego okresu epoki brązu z terenu Wyżyny Sandomierskiej są zgrzebła podłużne, a z nich zgrzebła podwójne równoległe.

Zgrzebła krzemienne zostały znalezione w 25 grobach, co stanowi 11,31 % całości obiektów sepulkralnych na Wyżynie Sandomierskiej. W Mierzanowicach I odkryto je w 15 grobach (12,1% cmentarzyska), w Wojciechowicach I w 2 grobach (7,4% cmentarzyska), w Złotej „Nad Wawrem” w 2 grobach, w Świniarach Starych w 6 grobach (11,76% cmentarzyska).

5.1.2.7. Noże tylkowe

Stanowią one 0,13% inwentarzy krzemiennych i 0,32% narzędzi krzemiennych z grobów z terenu Wyżyny Sandomierskiej. Różnią się od zgrzebeł wzdłużnych jedynie tym, że krawędź przeciwną do ostrza tworzy naturalny tulec. Są to narzędzia wykonane z odłupków z krzemienia pasiastego. Ich wielkość wynosi 4,4 cm oraz 10,1 cm. Znamy zaledwie dwa tego typu zabytki,

które pochodzą z grobu 18 (CM, ryc. 41, 5) i 154 (CM, ryc. 242, 18) ze stanowiska I w Mierzanowicach.

5.1.2.8. Odłupki łuskane

Stanowią one 1,72% inwentarza krzemiennego i 4,3% narzędzi krzemiennych (27 szt.) z obiektów sepulkralnych z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej. Narzędzia te wykonane są zasadniczo ze średniej wielkości odłupków, część z nich z odłupków mniejszych. Ich wielkość nie przekracza 7,5 cm. Są to niekiedy odłupki korowe, powierzchniowe, najczęściej jednak negatywowe. Kora zachowała się na 9 szt. (CM, ryc. 72, 7; 73, 4; 83, 5; 260, 4–5; 278, 16; 321, 6; 304, 4; 363, 2). Okazy te są łuskane retuszem drobnym nieregularnym na jedną lub obie strony. Niektóre (np. CM, ryc. 73, 4) posiadają krawędź przy wierzchołku odłupka silnie startą podczas procesu pracy. Wykonane były z krzemienia pasiastego (11 szt.), czekoladowego (9 szt.), świeciechowskiego (4), narzutowego-bałtyckiego (1) i nieokreślonego (2).

Tabela 40. Występowanie odłupków łuskanych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 40. Retouched flakes in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”		Świniary Stare	
nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	publikacja
2	5,2	6	278,16	36	363,2	9	Kraussowie 1971, ryc. 7a. Tabl. I, 2.5
15	31,7	41	321,6			23	
28	59,5	34A	304,4				
29	61,3	55	342,20				
35	72,7						
56	73,4						
40	83,5						
45	94,2						
50	101,4						
53	106,1						
62	119,1						
71	-						
78	144,4						
91	161,2						
123	-						
139	-						
140	-						
153	-						
185	-						
225	260,4–5						
?	262,2,4						

Narzędzia omawianego typu znaleziono w 27 grobach (Tabela 40), co stanowi 12,67% wszystkich obiektów grobowych z badanego okresu. Występują one w 20 pochówkach w Mierzanowicach I (16,13% cmentarzyska), w 4 grobach w Wojciechowicach I (14,81% cmentarzyska) oraz w 3 grobach w Świniarach Starych (5,88% cmentarzyska).

5.1.2.9. Łuszczenie

Stanowią one 0,96% inwentarzy krzemiennych i 2,42% narzędzi krzemiennych z grobów z terenu Wyżyny Sandomierskiej.

Zrobione są ze średniej wielkości odłupków, a niekiedy nawet z fragmentów dwuściennych siekier gładzonych (CM, ryc. 356, 2). Na 15 odkrytych łuszczeni, dwubiegunowych było 10 szt., czterobiegunowych 3, zaś dwa były fragmentami łuszczeni. Wykonano je z krzemienia świciechowskiego (5 szt.), pasiastego (4 szt.), czekoladowego (4 szt.), przepalonego (1 szt.) i nieokreślonego (1 szt.).

Znaleziono je w 10 grobach (4,52% wszystkich obiektów sepulkralnych na Wyżynie Sandomierskiej; Tabela 41). Na cmentarzysku w Mierzanowicach I odkryto je w 7 pochówkach (5,65% cmentarzyska), w Wojciechowicach I w 1 obiekcie 93,7% cmentarzyska), w Złotej „Nad Wawrem” w 1 grobie i w 1 grobie w Świniarach Starych (1,96% cmentarzyska).

5.1.2.10. Drapacze

Stanowią one 0,19% inwentarzy krzemiennych i 0,48% narzędzi krzemiennych (3 szt.) z obiektów grobowych z omawianego obszaru. Są to okazy krótkie o długości od 2,9 cm do 4,2 cm i szerokości od 1,5 cm do 2,2 cm. Posiadają pojedyncze (2 okazy; CM,

ryc. 304, 3; A. i J. Kraussowie 1971, tabl. I, 3) lub podwójne (1 okaz; A. i J. Kraussowie 1971, s. 117) drapisko łukowate i stromo retuszowane. Użyte do ich produkcji wióry były z krzemienia czekoladowego (2 szt.) i świciechowskiego (1 szt.). Drapacze znalezione w 3 grobach (1,36% wszystkich obiektów sepulkralnych z terenu Wyżyny Sandomierskiej), tj. w obiekcie 34A w Wojciechowicach I (3,7% cmentarzyska; CM, ryc. 304, 3) oraz grobów 23 i 40 w Świniarach Starych (3,92% cmentarzyska; A. i J. Kraussowie 1971, s. 117 i tabl. I, 3).

5.1.2.11. Wiertniki

Stanowią one 0,26% inwentarzy krzemiennych i 0,64% narzędzi krzemiennych (4 szt.) z obiektów grobowych z terenu Wyżyny Sandomierskiej. Wykonane są w większości (3 szt.) z odłupków powierzchniowych, korowych, z krzemienia czekoladowego (2 szt.), pasiastego (1 szt.) i świciechowskiego (1 szt.). Żądła uformowane są retuszem półstromym lub stromym naprzemianlegle. W jednym przypadku (CM, ryc. 330, 9) żądło zostało odłamane. Długość narzędzi waha się od 3,7 cm do 4,9 cm.

Wiertniki zostały odkryte w 4 grobach (1,81% całości obiektów sepulkralnych), tj. w grobie 34 (CM, ryc. 69, 6) i 91 (CM, ryc. 161, 1) w Mierzanowicach I (1,61% cmentarzyska), w obiekcie 44 (CM, ryc. 330, 9) w Wojciechowicach I (3,7% cmentarzyska) oraz w grobie 24 (A. i J. Kraussowie, 1971, tabl. I, 7) w Świniarach Starych (1,96% cmentarzyska).

5.1.2.12. Obłęcznik

Znaleziono tylko jeden fragment narzędzia z przeważeniem. Stanowi on 0,06% inwentarzy krzemiennych i 0,17% narzędzi krzemiennych z grobów z tere-

Tabela 41. Występowanie łuszczeni krzemiennych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 41. Flint splintered pieces in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”		Świniary Stare	
nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	publikacja
24	53,3	62A	356,2	52	375,1	9	Kraussowie 1971, ryc. 7c
30	-						
37	-						
39	-						
53	-						
134	-						
185	-						

nu Wyżyny Sandomierskiej. Jest wykonany z odłupka negatywowego obustronnie złamanego z krzemienia czekoladowego. Krawędzie boczne i wnęki łuskane są stromo naprzemianległe (CM, ryc. 195, 10).

Obłęcznik znaleziono w grobie 123 w Mierzanowicach I. Dodam tu jeszcze, że fragment nieokreślonego bliżej narzędzia odłupkowego z krzemienia czekoladowego (CM, ryc. 118, 3) znaleziono w jamie grobu 61 w Mierzanowicach I.

5.1.2.13. Tłuki

Stanowią one 0,19% inwentarza krzemiennego i 0,48% narzędzi krzemiennych z Wyżyny Sandomierskiej. Są wykonane z półwytworów siekier dwusiecznych (2 szt.) lub też okruchów (2 szt.). Na wszystkich zachowały się fragmenty kory. Są to tłuki krawędziowe (3 szt.) lub kuliste (dookolne – 1 szt.), wykonane z krzemienia pasiastego (3 szt.) i ożarowskiego (1 szt.). Ich wielkość nie przekracza 8 cm.

Znaleziono je w 3 grobach (1,36% wszystkich obiektów sepulkralnych na Wyżynie Sandomierskiej) w Mierzanowicach I (2,42% cmentarzyska). Były to groby 18 (CM, ryc. 41, 14), 124 i 185. Nad grobem 139 w Mierzanowicach I (CM, ryc. 221, 4) również odkryto czwarty tłuk krzemienisty, ale ponieważ pochodzi on z jamy 141, tym samym odpada z dalszych naszych rozważań.

5.1.2.14. Grociki

Grociki krzemienne odkryto w 89 grobach, tj. w 40,27% wszystkich obiektów sepulkralnych z Wyżyny Sandomierskiej (Tabela 42). W Mierzanowicach I znaleziono je w 57 grobach (45,97% cmentarzyska), w Wojciechowicach I w 13 grobach (48,15% cmentarzyska), w Złotej „Nad Wawrem” w 8 grobach i w Świnarach Starych w 9 grobach (17,65% cmentarzyska). Wystąpiły również w grobach: ciałopalnym w Starachowicach-Wierzbniku oraz szkieletowym w Sandomierzu-Krukowie.

Grociki, obok odłupków, są najliczniejszą grupą w inwentarzu krzemiennym (479 szt.). Nie wszystkie one zachowały się jednak do czasu ich opracowania, gdyż zaginęło 34 szt. a ściślej mówiąc, 23 szt. z Mierzanowic I (z grobów: 9, 47, 59, 71, 89, 154, 155, 177 i 183) oraz 11 szt. ze Złotej „Nad Wawrem” (z grobów: 25, 36, 38, 51, 56, 62). Wśród zabytków luźnych oraz pochodzących z różnych grobów nie posiadających metryczek, ze stanowiska w Mierzanowicach I jest 37 szt. grocików. Niestety nie udało się ich zidentyfikować z brakującymi

w inwentarzach grobowych tego cmentarzyska. W sumie dysponujemy zatem 445 grocikami (28,4% inwentarzy krzemiennych i 71,66% narzędzi krzemiennych z terenu Wyżyny Sandomierskiej), z których 407 szt. jest ściśle powiązane z określonymi grobami.

70,79% (315 szt.) wszystkich grocików pochodzi ze stanowiska w Mierzanowicach I, 19,1% (85 szt.) z Wojciechowic I, zaś pozostałe 10,12% ze stanowisk w Starachowicach-Wierzbniku (9 szt.), Sandomierzu-Krukowie (1 szt.), Złotej „Nad Wawrem” (17 szt.) i Świnarach Starych (18 szt.).

W strukturze surowców, z których wykonano grociki, krzemień czekoladowy zajmuje pierwsze miejsce – 83,82% (373 szt.), drugie miejsce krzemień pasiasty – 7,87% (35 szt.). Na pozostałe 8,31% składają się takie surowce jak: krzemień narzutowy-bałtycki (14 szt.), jurajski podkrakowski (1 szt.), ożarowski (4 szt.), świeciechowski (13 szt.), turoński nieokreślony (1 szt.), nieokreślony (3 szt.) oraz wołyński (1 szt.). Powyższe zestawienie potwierdza już dawno wysuwaną tezę o specjalizacji surowcowej dotyczącej między innymi grocików (J. Machnik 1967, s. 77).

Do wyrobu grocików najdogodniejszy był półsurowiec łuszczkowy, lecz często korzystano z cienkich odłupków. Istotna była grubość grocika, która zasadniczo mieściła się w granicach od 0,2 cm do 0,4 cm (najczęściej 0,3 cm). W celu jej zmniejszenia płaskie boki grocików były niekiedy dodatkowo gładzone z jednej lub obu stron, np. na grocikach z grobów 11 i 29 z Mierzanowic I (CM, ryc. 21, 9; 61, 2). Nie wykluczone, że do wykonania grocików wykorzystywano odłupki z narzędzi, o czym świadczą powierzchnie – gładzone i silnie wyświecona na grociku z grobu 25 w Złotej „Nad Wawrem” (CM, ryc. 361, 2).

Przy wyrobie grocików używano prawdopodobnie retuszerów z kości (niektóre szydła?), poroża jeleni, zębów zwierzęcych, a nawet z miedzi (W. Borkowski 1984). Półsurowiec obrabiano retuszem przykrawędnym lub retuszem częściowo, albo całkowicie pokrywającym powierzchnię narzędzia. W tym ostatnim przypadku dość częstym był retusz równoległy zwany niekiedy „rynienkowatym”.

W 4 grobach w Mierzanowicach I zachowało się 7 półwytworów i zaczątkowych form grocików. Wykonane są one z krzemienia czekoladowego (5 szt.) i pasiastego (2 szt.). Ich długość waha się od 2,2 cm do 3,8 cm, szerokość od 1,65 cm do 2,4 cm, zaś grubość od 0,3 cm do 0,5 cm. Artefakty te stanowią 0,32% inwentarzy krzemiennych z grobów z terenu Wyżyny Sandomierskiej.

Tabela 42. Występowanie grocików krzemiennych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyzynie Sandomierskiej
Table 42. Flint arrowheads in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Mierzanowice 1		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”		Świniary Stare		Starachowice-Wierzbnik	Sandomierz-Kruków
nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	publikacja	publikacja	publikacja
2	5; 3, 5	4	275; 1	25	361; 2, 7	6			
4	9; 13-20	6	278; 3-4, 7-13	36	-	9			
5	10; 1-4	11	280; 5	38	-	13			
8	16; 5	22	286; 1-2	39	267; 8	24			
9	20; 18, 21	23	290; 7-8, 15-33	51	373; 10-12	25			
11	21; 5-9	32A	292; 4-7	52	375; 3-11	40			
12	24; 1-11	39	314; 1-5, 7-10	56	377; 6-7	43			
15	31; 2-6	41	321; 4-5	62	-	51			
18	41; 10-11, 13, 15, 16	42	324; 1			59			
19	46; 3	43	327; 6-11						
21	49; 2-3	44	330; 3-8						
24	53; 4-7, 10, 11	55	342; 3, 7-19						
26	54; 3-5	59	348; 7-13						
27	56; 1-7								
28	59; 2-4								
29	61; 2, 4								
34	69; 3								
35	72; 5								
38	78; 3-4								
40	83; 14-22								
47	97; 2								
54	107; 1-9								
57	113; 3								
59	-								
61	118; 5								
66	122; 1-3								
71	137; 1-12								
76	141; 4								
78	144; 1-2								
82	148; 2								
86	154; 10-11								
87	155; 3-27								

Wróbel 1965, ryc. 4, 3

Sawicka 1922-1924,
ryc. 3

Kraussowie 1971, ryc. 4b,
7b, d; 9d-f; 11b-d; 20a-c;
22b; 24a, b; 28b; Tabl. I, 8

Mierzanowice 1		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”		Świniary Stare		Starachowice-Wierzbnik	Sandomierz-Kruków
nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	publikacja	publikacja	publikacja
89	159; 4-9								
92	162; 1								
93	165; 2, 4-7, 15-16								
102	167; 2								
104	172; 1-16								
114	180; 1-3								
116	185; 1, 3, 4, 6-11								
122	191; 6								
124	196; 1-3								
130	205; 1-16								
133	206; 1-11								
135	209; 2-8								
145	231; 9-13								
153	237; 7								
154	-								
155	245; 16-21								
156	247; 2-8								
177	249; 2								
178	253; 1-4								
179	254; 3-8								
181	255; 5								
182	256; 5-8								
183	-								
185	259; 2								
225	260; 3								
?	261								

Znaleziono je w 1,81% grobów na badanym obszarze i 3,2% grobów na cmentarzysku w Mierzanowicach I.

Typologię grocików sporządzili J. Machnik (1967, s. 74–76) i A. Kempisty (1978, s. 313–316). Pierwszy z nich wydzielił 3 typy tych artefaktów, zaś drugi rozszerzył ten podział o jedną odmianę typu I i typ IV. W. Borkowski (1984; 1987), stosując metody matematyczno-statystyczne dał pełną klasyfikację grocików z wczesnego okresu epoki brązu, wydzielając aż 26 typów, które wystąpiły w badanych przez niego grobach (patrz też: W. Borkowski, M. Kowalewski 1997). Prace te zwolniła mnie od podjęcia szczegółowych badań w tym kierunku. Ograniczę się wobec tego do spraw natury ogólniejszej.

Wielkość grocików z wczesnego okresu epoki brązu waha się od 1,2 cm do 4,3 cm długości i od 0,8 cm do 2,75 cm szerokości. Różnorodność ich kształtów i wielkości sugeruje istnienie w zakresie ich używania pewnej specjalizacji. Może bowiem ona oznaczać, iż używano różnego typu strzał do różnych celów („kaliber” na drobną i grubą zwierzynę?). Wielokrotnie grociki różnych typów i wielkości występują razem ze sobą w grobach. Bardzo często jednak wielkości (szerokość i długość) poszczególnych grocików są analogiczne. Dokładność jest rzędu 0,01 cm. W Mierzanowicach I przypadków takich było 79, a zbieżność obejmowała grupy od 2 do 5 grocików. Niekiedy niektóre grociki posiadają starty wierzchołek, np. płoszczyk z grobu 104 z Mierzanowic I (CM, ryc. 172, 3). 20,9% wszystkich grocików (93 szt.) pochodzących z Mierzanowic I (72 szt.), Wojciechowic I (15 szt.), Złotej „Nad Wawrem” (3 szt.), Świniań Starych (2 szt.) i Starachowic – Wierzbniaka (1 szt.) mają ukruszony wierzchołek. W niektórych przypadkach (CM, ryc. 137, 7; 185, 6; 237, 7) wierzchołek grocika został zniszczony uderzeniem czołowym (strzała musiała uderzyć o twardy przedmiot). W jednym przypadku zachowała się tylko środkowa część grocika (CM, ryc. 144, 2).

Niektóre grociki (42 szt., tj. 9,44% całego zbioru) posiadają jeden dłuższy zadziór. 35 takich ostrzy znaleziono w Mierzanowicach I, 1 w Złotej „Nad Wawrem” i 6 w Wojciechowicach I. Z kolei 27 grocików (6,07% wszystkich) z Mierzanowic I ma odłamany jeden zadziór, a 2 dalsze grociki oba zadziory. Zadziory zwane też skrzydełkami, mają zapobiec wypadnięciu grocika z rany. Jak zauważył W. Borkowski (1984), asymetryczność grocika powoduje, iż przy szarpnięciu za strzałę, grocik obracając się wokół swej osi odłącza się od brzechwy i pozostaje w ciele ofiary. Kształt migdałowy za-

dziorów ułatwia natomiast wyjęcie strzały z rany i niszczy skóry zwierzęcia lub upierzenia ptaków, duże zadziory natomiast po wyszarpnięciu rozcinają ciało zwiększając krwotok.

Aż 21,57% grocików (96 szt.) posiada celowo wyszczerbione, piłkowane krawędzie boczne (67 szt. z Mierzanowic I, 20 szt. z Wojciechowic I i 9 szt. ze Świniań Starych). Wynalazek wyszczerbienia krawędzi grotów strzał pojawił się na terenie Polski u schyłku neolitu i we wczesnym okresie epoki brązu, lecz nie jest on rzeczą samą w sobie wyjątkową, gdyż technikę tę znano również na obszarach pozaeuropejskich (porównaj np. T. Wilson 1899, s. 934). Istotność tego wynalazku polega na polepszeniu funkcji przebijalności grotu (J. Coles 1977, s. 172). Praktyczne doświadczenie jakie robiłem w połowie lat 70. XX w. z krawędziami piłkowatymi narzędzi krzemiennych, wykazało znacznie lepszą ich użyteczność przy cięciu surowego mięsa (a wręcz doskonałą przy mięsie gotowanym) niż krawędzi prostych. Zdaniem W. Borkowskiego (1984), zaszczerbienia te dodatkowo mogły służyć do umieszczenia w nich trucizny. Domysł ten nie jest pozbawiony pewnych racji. Przypomnijmy, że zatrutowanie strzał stosowały ludy o różnym stopniu rozwoju kultury, np. Australijczycy, Buszmeni, Hotentoci, Pigmeje, mieszkańcy Abisynii, Azji tropikalnej, Kamczatki, Indianie południowoamerykańscy oraz Scytowie, Frankowie, Bawarowie, Tatarzy, Turcy, Słowianie i Litwini. Ci ostatni aż do XVI w. zatrutymi strzałami posługiwali się także m.in. bohaterowie mitologii greckiej – Herakles i Filoktet. Używano do tego celu różnego rodzaju trucizn. Najczęstszymi były jady uzyskiwane z roślin. W warunkach Polski potencjalnymi roślinami z jakich można było uzyskać trucizny do zatrutowania grotów strzał były: czemierzycza biała (*Veratrum album*), występująca obecnie na łąkach całej Polski, czemierzycza czarna (*Veratrum nigrum*), rosnąca na terenie Małopolski oraz najbardziej skuteczny w swym działaniu tojad dziobaty (*Aconitum veriegatum*) (J. Tyszkiewicz 1961; 1970; M. Nowiński 1983, s. 112, 216, 235, *passim*).

Na 230 grocikach (51,69% całego zbioru) pochodzących z grobów z Mierzanowic I (207 szt.), Wojciechowic I (17 szt.) oraz Złotej „Nad Wawrem” (6 szt.) zachowało się lepiszcze, którym krzemienne ostrze było przymocowane do beltu (brzechwy, promienia) strzały. Znaleźiska tego typu znane są z epoki kamienia również z innych terenów Europy (J. G. D. Clark 1957, s. 68; *idem* 1963, tabl. VIII A; J. M. Coles *et al.* 1973, s. 291, fig. 18; F. Laux 1971; H. Piesker 1937, s. 128, 134; *idem*

1958) oraz Ameryki (T. Wilson 1899, s. 906). Tulejkowata, szczerbiasta substancja okleja część grocika, stożkowato się zwężając od jego podstawy do wierzchołka. Najlepiej zachowanym było lepiszcze na grociku z grobu 18 w Mierzanowicach I (CM, ryc. 41, 11). Analiza chemiczna kilku analogicznych znalezisk z terenu Szwajcarii wykazała, iż był to klej ze skrzeli rybich lub amorficzna substancja, żywica (H. Piesker 1937, s. 133, przyp. 11). O żywicy piszą także inni autorzy (F. Laux 1971, s. 90). Stwierdza się również, że jako lepiszcza stosowano dziegieć (J. G. D. Clark 1957, s. 68), uzyskiwany z drzewa brzoźowego (W. Sanderman 1965; M. Egg, K. Spindler 1995, s. 41, 49). Dodajmy, że żywice z drzew oraz substancji pochodzących ze specjalnych gatunków traw, a także wosku dzikich pszczoł używali np. tubylcy australijscy do łączenia kamiennych części narzędzi z drewnianymi (K. Moszyński 1956, s. 15–18). Analiza chemiczna lepiszcza z grocików z Mierzanowic I wykonana przez M. Kowalskiego wykazała, że mamy tu do czynienia z mieszaniną żywicy modrzewiowej z bitumem. Warto tu dodać, że narzędzia rolnicze używane w Mezopotamii w III tys. p.n.e. skonstruowane z drewna, łączone były z krzemiennymi ostrzami właśnie za pomocą bitumu (D. Arnaud 1982, s. 21).

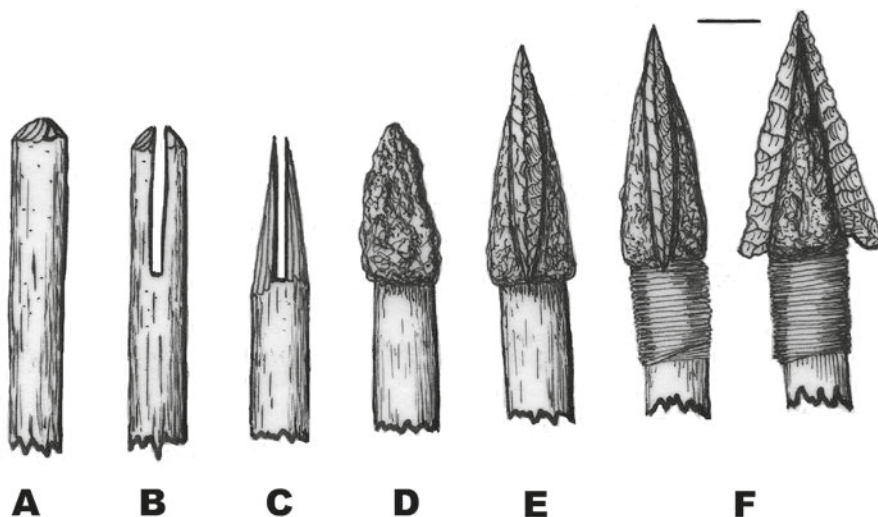
Dobrze zachowane ślady w lepiszczu pozwoliły mi zrekonstruować kolejne etapy osadzania grocika w drewnianym bęlcie (Ryc. 42). Polegał on na wykonaniu odpowiedniej pazy w brzechwie (B), zaostreniu bełtu (C), oblepieniu go lepiszczem (D) i wetknięciu weń grocika (E). Grociki te oprócz lepiszcza mogły być dodatkowo wzmacniane włóknami organicznymi (F), po których nie zachowały się jednak ślady w materiałach z Wyżyny Sandomierskiej, choć znane są one np. ze znalezisk szwajcarskich (J. D. G. Clark 1963, tabl.

VIII A). W roku 1973 praktycznie odtworzyłem proces osadzania grocika w brzechwie. Użyłem przy tym podgrzanej żywicy sosnowej. Surowiec ten okazał się być jednak mało przydatnym, gdyż już przy pierwszym strzale żywica pękała i kruszyła się. Okazało się wtedy, iż dodatek bitumu nadawał lepiszczu elastyczności, a tym, samym zapobiegał kruszeniu się „kitu” i w konsekwencji wypadaniu grocika z bełtu.

Ustalenie długości promienia (brzechwy) strzały jest możliwe po dokonaniu analiz skupisk grocików w grobach. Jak będę o tym mówił dalej, grociki na ogół leżały przy szkieletach w różnych miejscach. Są to zazwyczaj pojedyncze okazy. Natomiast skupiska grocików (od 2 do 23 szt.) umieszczane były zawsze w rejonie pasa i ud zmarłego. Sądzić należy, iż mamy tu do czynienia z rozłożonymi szczątkami kołczanów. Przy ustaleniu długości strzał istotnym jest ukierunkowanie wierzchołków grocików oraz odległości między ich skupieniem a krawędzią jamy grobowej lub – jeszcze lepiej – krawędzią trumny. Zakładamy zarazem, że kołczany wkładano do grobów w całości, nie łamiąc strzał. Przy analizie można posługiwać się jedynie tymi znaleziskami, które posiadają dokładny plan, dlatego rezygnuję z licznych informacji dotyczących wielu grobów z Mierzanowic, których plany zaginęły. Ograniczę się zatem do kilku obiektów z tego cmentarzyska oraz innych grobów z Wojciechowic I i Złotej „Nad Wawrem”. W grobie 71 w Mierzanowicach I, skupisko grocików skierowanych wierzchołkami ku stopom zmarłego oddalone było od krawędzi trumny przy czaszce szkieletu o ok. 85–90 cm (CM, ryc. 132). W grobie 6 w Wojciechowicach I (CM, ryc. 277) skupisko chaotycznie ukierunkowanych grocików położone było od obu krańców obiektu o ok. 110 cm (okolice głowy) i 120 cm (rejon stóp). W obiekcie

Ryc. 42. Rekonstrukcja sposobu osadzania krzemiennych grocików w drewnianych brzechwach za pomocą lepiszcza (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 42. Reconstructed method of fixing flint arrowheads into wooden vanes with a binder (drawing by J. T. Bąbel).

44 na tym samym cmentarzysku (CM, ryc. 328), odpowiednio 100 cm i 85 cm. W innym grobie, nr 41 (CM, ryc. 318) leżące ukosem na piersi zmarłego dwa grociki, znajdowały się od krawędzi grobu o ok. 70 cm (okolice górnej części szkieletu). W obiekcie 55 w Wojciechowicach I (CM, ryc. 336) chaotycznie ukierunkowane skupisko grocików, leżące na płycie wapiennej, oddalone było od krótszych krańców trumny o ok. 120 cm (rejon głowy) i ok. 45 cm (rejon stóp). Do najbardziej znaczących należą obserwacje poczynione w obiekcie 23 na tym stanowisku (CM, ryc. 289). Odkryte na nim dwa skupiska grocików umieszczone w rejonie ud zmarłego i skierowane szpicami ku stopom, były oddalone od krawędzi trumny w okolicy czaszki o 90 cm i 115 cm. W Złotej „Nad Wawrem” w grobie 52 (CM, ryc. 374) wierzchołki grocików leżących w skupisku, zwrócone były z kolei w kierunku głowy zmarłego. Ich odległość od krawędzi grobu (rejon stóp) wynosiła 70 cm. W grobie 62 na tym samym stanowisku (CM, ryc. 379) grociki zwrócone ku stopom, odległe były od krawędzi grobu (rejon czaszki) o ok. 70 cm.

Sumując powyższe spostrzeżenia, stwierdzić należy, iż długość strzał nie mogła być większa (w poszczególnych grobach) niż 70–120 cm. Odrzucamy tu wymiar 45 cm jako zbyt mały. Powtarzającą się liczbą jest 70 cm. Oczywiście nie wykluczam tu, iż długość beltów nie była jednakowa dla wszystkich strzał występujących na cmentarzyskach, lecz mieściła się w pewnych granicach. Zdaniem bronioznawcy Saxtona Pope, najlepsza długość strzały wynosiła 72 cm $\pm$ 2,5 cm, zaś według płk. Walronda – 71 cm. Angielskie strzały średniowieczne miały długość 91 cm (3 stopy). Taka sama wielkość obowiązywała producentów strzał w dawnej Polsce. Wynosiła ona zwykle 3 stopy lub była nieco krótsza. Miarę tę („strzałą”) określano odległość od środka piersi do końca palców wyprostowanej na bok ręki u mężczyzny średniego wzrostu. Strzały pochodzące z epoki kamienia z terenów Europy północnej miały następujące wymiary: najdłuższy fragment ze Stellmoor (datowany na późny glacjał) miał 75 cm, niekompletna strzała z Holmegaard – 86 cm, niekompletny belt z Loshult – 88 cm, kompletny z Vinkelmoose (Dania, wczesny boreal) – nie dłuższy był niż 102 cm (J. G. D. Clark 1963, s. 73–74; Z. Gloger 1958, I, s. 210, II, s. 283). Promienie strzał starożytnych Egipcjan zwane *sunet* lub *setu* miały 70–85 cm długości, a te pochodzące z okresu XXXVI dynastii nawet 91 cm. Kołczany Asyryjczyków używających łuków kompozytowych posiadały wymiary: 60–70 cm długości oraz 15–20 cm szerokości. Mogły

pomieścić nawet 50 strzał (D. Gazda 2012, s. 95, 195, tam dalsza lit.). Dodajmy na koniec, że długość strzały jest w pewnym stopniu związana z techniką naciągania cięciwy (przy zgiętej ręce trzymającej łuk może być krótsza, długa natomiast przy wyprostowanej ręce i naciągnięciu cięciwy do połowy piersi, „do ucha” i dalej), a także długości ręki łucznika.

Jest rzeczą bardzo prawdopodobną, że łucznikom pochowanym we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej, oprócz kołczanów ze strzałami, składano do grobów również łuki, których ślady nie zachowały się do naszych czasów. Łuki te bez wątpienia były wykonane z drewna. Jeśli składano je zmarłym do trumien w całości, ich długość nie mogła przekraczać 175 cm (np. w przypadku grobu 23 w Wojciechowicach I). Długość prostych łuków drewnianych, pochodzących z terenu Europy z czasów neolitu i wykonanych najczęściej z cisu (*Taxus baccata* L.), rzadziej z wiązu (*Ulmus*) i wyjątkowo (w Skandynawii) z sosny (*Pinus*), wynosiła zazwyczaj od 130 cm do 190,5 cm. Zupełnie wyjątkowe, pojedyncze znalezisko łuku miało długość 91 cm (Larsen 1983, tam dalsza lit.). Słynny „człowiek z lodowca” odnaleziony w Alpach Ötztalskich, tzw. „Ötzi” żyjący w XXXIII–XXXII w. p.n.e., posiadał łuk prosty z cisu oraz kołczan ze skóry jeleniej, a w nim 2 opierzone strzały zaopatrzone w krzemienne grociki trzoneczkowate i 12 niewykończonych beltów. Strzały miały długość od 84–87 cm. (M. Egg, K. Spindler 1995, s. 36–50, 89). Długość łuków, jak wykazał J. G. D. Clark (1963, s. 68, *passim*), uzależniona była od wzrostu łuczników. Łucznicy wyżsi wyposażeni byli w dłuższe łuki. Jak wynika z rytu na płycie kamiennej grobowca KCS z Göhlitsch w Niemczech datowanego na lata 2500–2100 bc (J. G. D. Clark 1957, s. 279, ryc. 129; *idem* 1963, tabl. IX; K. Jażdżewski 1981, s. 258–259; A. Koško 1991, s. 134), oprócz łuków prostych używano również refleksyjne, a także kołczany z sześcioma nieopierzonymi strzałami. Łuki refleksyjne będące ulubioną bronią ludów irańskojęzycznych a także stepowców euroazjatyckich, używane aż do czasów wojen napoleońskich, miały konstrukcję kompozytową. Dotychczas sądzono, że wynaleziono je w Azji Centralnej lub wschodniej, ok. połowy II tys. p.n.e. (M. A. Woźniak 2010, s. 146–174, tam dalsza lit.). Jednakże resztki tego typu broni odkryte w grobie pasterza KCS datowanej na ok. 2690 r. p.n.e. (Gd-888 2190 $\pm$ 120 bc) w kurhanie w Bożejewicach na Kujawach (A. Koško 1991, s. 124, 128–129; J. Kruk, S. Milisauskas 1999, s. 218, 221, ryc. 68) sugerują, że prawdopodobnie znano je znacznie wcześniej w neolitycznej Europie. Łuk ten miał być

skonstruowany z drzewa iglastego i liściastego. Niestety, jak dotychczas, nie posiadamy żadnych informacji dotyczących gatunków tych drzew oraz techniki kompozytowej budowy tego oręża.

Posługiwanie się taką bronią tłumaczyłoby pojawienie się pod koniec neolitu i we wczesnym okresie epoki brązu m.in. na terenach Polski – płytek łuczniczych z łupku, chroniących przedramię przed uderzeniem cięciwy (J. Machnik 1978, s. 45, tabl. XVI, 4, patrz: rozdz. 4). Płytek takich, jak na razie, nie znaleziono w żadnym grobie z interesującego nas okresu na Wyżynie Sandomierskiej, co nie wyklucza oczywiście używania np. karwaszy skórzanych. Brak w analizowanych przez nas grobach pierścieni kościanych (tzw. zekierów) wykluczałoby niektóre (tzw. mongolski) sposoby naciągania cięciwy (por. T. Wilson 1899, s. 831–832).

5.1.2.15. Rdzenie

Znaleziono dwa rdzenie, które stanowią 0,13% inwentarza krzemiennych z obiektów sepulkralnych z terenu Wyżyny Sandomierskiej. Są one wykonane z krzemienia czekoladowego. Jeden z nich jest tabliczkowym wiórowo-odłupkowym rdzeniem dwupiętowym (CM, ryc. 154, 12), drugi zaś szczątkowym rdzeniem odłupkowym o zmienionej orientacji.

Znaleziono je w 2 obiektach (0,9% wszystkich grobów z Wyżyny Sandomierskiej), tj. w grobach 86 (CM, ryc. 154, 12) i 185 w Mierzanowicach I (1,6% cmenta-

rzyska). Nie wykluczone, że zabytki te w sposób przypadkowy dostały się do wnętrza tych pochówków.

5.1.2.16. Fragmenty konkrecji

Znaleziono ich 46 szt., co stanowi 2,94% inwentarza krzemiennego. Są to fragmenty konkrecji z krzemienia ożarowskiego (42 szt., w tym 5 przepalonych), pasiastego (1 szt.), czekoladowego (1 szt.), świeciechowskiego (?1 szt.) i nieokreślonego (1 szt.). W zasadzie są niewielkimi, szczególnie jeśli chodzi o krzemień ożarowski.

Wystąpiły na 2 cmentarzyskach wielokulturowych położonych w najbliższej z omawianych tu stanowisk odległości od wychodni krzemieni (Tabela 43), w 13 grobach (5,88% całości obiektów sepulkralnych na Wyżynie Sandomierskiej). W Mierzanowicach I odkryto je w 5 grobach (4,03% cmentarzyska), w Wojciechowicach I w 8 grobach (29,63% cmentarzyska).

W przypadku Wojciechowic były to fragmenty konkrecji krzemienia ożarowskiego (39 szt.) i 1 fr. z krzemienia nieokreślonego. Pozostałe 6 okazów pochodziło z cmentarzyska w Mierzanowicach I.

5.1.2.17. Okruchy

Znamy 48 szt. okruchów, co stanowi 3,06% inwentarza krzemiennych z grobów z terenu Wyżyny Sandomierskiej. Zasadniczo są one małe, niekiedy tylko średniej wielkości. Niektóre pochodzą z zaczątkowych form rdzeniowych (2 szt.), lub nawet z zaczątkowca siekiery

Tabela 43. Występowanie fragmentów konkrecji, okruchów, wiórów i odłupków krzemiennych w grobach z wczesnej epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 43. Fragments of flint concretions, chunks, blades or flakes in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Zabytki	Stanowiska i nr grobów				Razem grobów
	Mierzanowice I	Wojciechowice I	Złota „Nad Wawrem”	Świniary Stare	
Fragmenty konkrecji	4, 24, 44, 53, 86	38, 40, 42, 43, 53, 55, 58, 59			13
Okruchy krzemienne	18, 24, 25, 30, 35, 44, 53, 57, 78, 82, 84, 103, 122, 136	2, 4, 6, 11, 22, 32, 34A, 38, 43, 55, 59, 62A			26
Wióry krzemienne i ich fragmenty	4, 34, 40, 65, 77, 78, 104, 120	23	51, 62	30, 40	13
Odłupki i ich fragmenty	4, 9, 11, 14, 15, 17, 18, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 59, 61, 62, 64, 65, 68, 70, 71, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 84, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 104, 106, 110, 115, 116, 117, 120, 123, 124, 126, 128, 130, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 143, 145, 155, 156, 177, 178, 182, 183, 185, 225	1, 2, 5, 6, 11, 13, 23, 32, 34, 34A, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 53, 55, 58, 59, 62A	36, 39, 51, 52, 255	18, 23, 24, 29, 30	119

(1 szt.). 18 z nich jest z krzemienia ożarowskiego, 10 z czekoladowego, 9 z pasiastego, 1 z turońskiego bliżej nieokreślonego, 1 z nieokreślonego i 2 z przepalonego.

Podobnie jak fragmenty konkrecji wystąpiły tylko w 26 grobach (Tabela 43) na cmentarzyskach w Mierzanowicach I i w Wojciechowicach I (11,76% wszystkich obiektów sepulkralnych). W Mierzanowicach I odkopano je w 14 grobach (11,29% nekropoli), w Wojciechowicach I natomiast w 12 grobach (44,44% cmentarzyska).

5.1.2.18. Wióry i ich fragmenty

Odkryto 16 wiórów i ich fragmentów, co stanowi 1,02% inwentarzy krzemiennych z grobów z terenu Wyżyny Sandomierskiej. 7 szt. to wióry dobrze zachowane, 9 natomiast, to fragmenty wiórów, najczęściej ich części środkowe lub przysączkowe. Długość wiórów dobrze zachowanych wynosi od 1,6 cm do 4,2 cm, fragmentów natomiast od 1,2 cm do 4,9 cm. Wióry mają szerokość w granicach od 0,57 cm do 2,2 cm. Na niektórych (1 szt.) zachowały się fragmenty kory, lecz zdecydowana większość to wióry negatywowe. W jednym przypadku był to fragment podtępa. Jeden wiór pochodził z noża sierpowatego (CM, ryc. 373, 2) i został już wcześniej omówiony w podrozdziale 5.1.2.3.

Artefakty te wykonane były z krzemienia świeciechowskiego (5 szt.), czekoladowego (4 szt.), pasiastego (3 szt.), ożarowskiego (2 szt.), nieokreślonego (3 szt.) i przepalonego (1 szt.).

Wióry i ich fragmenty znaleziono w 13 grobach (Tabela 43) na Wyżynie Sandomierskiej (5,88% wszystkich obiektów sepulkralnych). W Mierzanowicach I wystąpiły w 8 grobach (6,45% cmentarzyska), w Wojciechowicach w 1 grobie (3,7% cmentarzyska), w Złotej „Nad Wawrem” w 2 grobach, w Świnarach Starych w 2 grobach (3,92 % cmentarzyska).

Nie wykluczone, że zabytki te (lub ich część?), podobnie jak wyżej opisane okruchy i fragmenty konkrecji, dostały się do grobów w sposób przypadkowy, podczas ich zasypywania.

5.1.2.19. Odłupki i ich fragmenty

Jest to największa, licząca 822 szt. grupa w inwentarzu krzemiennym z grobów z terenu Wyżyny Sandomierskiej. Stanowi bowiem aż 52,46% tego inwentarza.

Odłupki i ich fragmenty znaleziono w 119 grobach, tj. w 53,85% obiektów sepulkralnych na Wyżynie Sandomierskiej (Tabela 43). Odkryto je w 86 grobach w Mierzanowicach I (69,35% cmentarzyska). W Wojciechowicach I były one w 22 grobach (81,48%

cmentarzyska), w Złotej „Nad Wawrem” w 5 grobach, zaś w Świnarach Starych w 6 (11,76% cmentarzyska).

Wielkość licznych odłupków i ich fragmentów, znalezionych w obiektach sepulkralnych, nie przekracza nigdy 7–9 cm. W zdecydowanej większości są to odłupki negatywowe, pochodzące zapewne z produkcji dużych narzędzi rdzeniowych (głównie siekier). W omawianej grupie występują również odłupki z rdzeni jednopiętowych.

Podczas przeprowadzonych przed 1972 rokiem badań wykopaliskowych na lessowym obszarze Wyżyny Sandomierskiej, nie zwracano większej uwagi na tego typu artefakty, a zwłaszcza na małe odłupki, stąd też w inwentarzach rozkopanych grobów brak, np. łusek (łuszczyk). Wyjątek stanowią znaleziska z 3 grobów (nr 139, 145 i 185) w Mierzanowicach I. Wiele drobnych odłupków, pochodzących z procesów łuszczenia i retuszowania krawędzi narzędzi krzemiennych, znaleziono natomiast w Wojciechowicach I (szczególnie w sezonach badawczych 1973–1975) w 12 grobach. Na pozostałych stanowiskach sepulkralnych z badanego okresu artefaktów takich nie stwierdzono. W Wojciechowicach I i Mierzanowicach I odkryto w sumie 31 łuszczyk z krzemienia czekoladowego, 10 z krzemienia pasiastego, 17 z ożarowskiego, 25 ze świeciechowskiego, 1 z nieokreślonego i 41 z krzemienia nieokreślonego przepalonego.

Generalnie rzecz biorąc, na 4 stanowiskach sepulkralnych z Wyżyny Sandomierskiej znaleziono: 240 odłupków i ich fragmentów z krzemienia pasiastego, 170 z krzemienia czekoladowego, 130 ze świeciechowskiego, 80 z ożarowskiego, 12 z narzutowego – bałtyckiego, 7 z jurajskiego, 6 z wołyńskiego, 68 z krzemienia nieokreślonego, 109 z przepalonego nieokreślonego. Dodajmy, że w sumie było 175 odłupków przepalonych, co stanowi w tej grupie inwentarzowej 21,29%. Na cmentarzysku w Mierzanowicach I było 469 szt. odłupków i ich fragmentów, w Wojciechowicach I – 331 szt., w Złotej „Nad Wawrem” – 12 szt., w Świnarach Starych – 10 szt. Podobnie jak w przypadku fragmentów konkrecji, największa liczba odłupków wystąpiła tylko na stanowiskach położonych w pobliżu złóż krzemienionośnych.

Na lokalizację omawianych tu zabytków nie zwracano zbyt uwagi. K. Salewicz określał ją zazwyczaj – „w jamie grobowej”, przyjmując, iż dostały się tam z zasypiskiem z warstwy kulturowej. Wniosek ten nie jest częściowo pozbawiony racji, jeśli weźmiemy pod uwagę analogiczne zjawisko zachodzące z fragmentami ceramiki, szczególnie zaś ceramiki kultur starszych niż

wczesny okres epoki brązu. Dodajmy, że w grobach nie stwierdzono jakiegokolwiek skupiska omawianych krzemieni. Jeśli było ich kilka, kilkanaście lub kilkadziesiąt – układ ich był dość chaotyczny i przypadkowy. A zatem i w tym przypadku ich przynależność do inwentarzy grobowych może budzić poważne wątpliwości.

Warto tu jednak zwrócić uwagę, że w późniejszych czasach, w mogiłach okresu pól popielnicowych (m.in. kultury łużyckiej) znajdują się odłupki krzemienne. Bez wątpienia zostały do nich włożone celowo (M. Mogielnicka-Urban 1997; Piotrowska 2000). Czy tak samo robiono w przypadku pochówków KM trudno ocenić. Nie wykluczone, że część z odłupków i odpadków krzemiennych została tam złożona intencjonalnie.

5.1.2.20. Surowce krzemienne

Zabytki krzemienne odkrywane na stanowiskach sepulkralnych z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej pochodzą z kilku źródeł (Tabela 44, Ryc. 43). Największe znaczenie posiadał, jak wynika ze znalezisk grobowych, krzemień czekoladowy (38,48% znalezisk), następnie krzemień pasiasty (22,14%), krzemień świciechowski (11,83%) i ożarowski (11,68%). Wyjątkowo stosowano krzemienie: narzutowy-bałtycki (1,85%), wołyński (0,51%), jurajski-podkrakowski (0,51%), nieokreślony bliżej turoński (0,13%). Gwoli

ostrożności dodać tu trzeba, iż część krzemieni (5,74%) nie dała się dokładnie określić surowcowo, część zaś (7,15%) była przepalona.

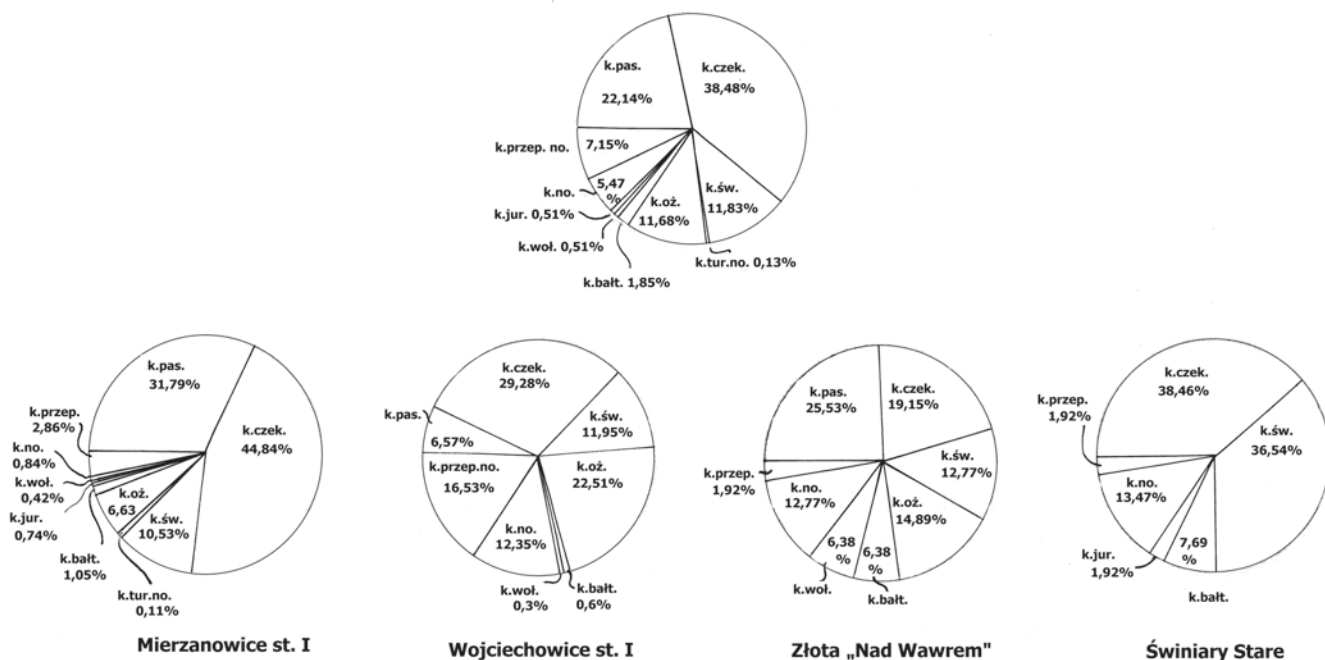
Interesujące jest zróżnicowanie strukturalne surowców krzemiennych znajdujących na dużych cmentarzyskach. Na nekropolach w Mierzanowicach I, Wojciechowicach I i w Świniarach Starych dominuje surowiec czekoladowy (44,84%; 29,28% i 38,46%) zabytków krzemiennych, na cmentarzysku w Złotej „Nad Wawrem” natomiast surowiec pasiasty (25,53%). Znaczne miejsce surowiec ów zajmuje również na cmentarzysku w Mierzanowicach I (31,79%). W Wojciechowicach I jest on na dalszym miejscu (6,57%). W Świniarach Starych zabytków z krzemienia pasiastego w grobach nie znaleziono. Na tym ostatnim stanowisku wybija się natomiast na drugie miejsce krzemień świciechowski (36,54%). Krzemień ten posiada na nekropolach w Mierzanowicach I (10,53%), Wojciechowicach I (11,95%) i Złotej „Nad Wawrem” (12,77%) mniejsze znaczenie. Krzemień ożarowski wysoko notowany jest natomiast na cmentarzysku w Wojciechowicach I (22,51%), nieco niżej w Złotej „Nad Wawrem” (14,89%) i dość nisko w Mierzanowicach I (6,63%). W inwentarzach krzemiennych cmentarzyska w Świniarach Starych surowca tego brakuje. Pojawia się natomiast krzemień narzutowy-bałtycki (7,69%), krzemień nieokreślony (13,47%)

Tabela 44. Skład surowcowy zabytków krzemiennych ze stanowisk sepulkralnych z wczesnego okresu epoki brązu z terenu Wyżyny Sandomierskiej

Table 44. Raw material composition of flint artefacts at Early Bronze sepulchral sites in the Sandomierz Upland

Stanowisko	Zabytki	Surowiec krzemieny										Razem
		pas.	czek.	św.	tur. np.	oż.	bałt.	jur.	woł.	no.	przep.	
Mierzanowice I	il.	302	426	100	1	63	10	7	4	10	27	950
	%	31,79	44,84	10,53	0,11	6,63	1,05	0,74	0,42	1,05	2,84	100
Wojciechowice I	il.	33	147	60	-	113	3	-	1	62	83	502
	%	6,57	29,28	11,95	-	22,51	0,6	-	0,3	12,35	16,53	100
Złota „Nad Wawrem”	il.	12	9	6	-	7	3	-	3	6	1	47
	%	25,53	19,15	12,77	-	14,89	6,38	-	6,38	12,77	2,13	100
Świniary Stare	il.	-	20	19	-	-	4	1	-	7	1	52
	%	-	38,46	36,54	-	-	7,69	1,92	-	13,47	1,92	100
Starachowice-Wierzbnik	il.	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	9
Stodoły-Łopata	il.	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	2
Garbów	il.	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3
Sandomierz-Kruków	il.	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Złota „Grodzisko II”	il.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Razem	il.	347	603	185	2	183	29	8	8	90	112	1567
	%	22,14	38,48	11,83	0,13	11,68	1,85	0,51	0,51	5,74	7,15	100

WYŻYNA SANDOMIERSKA

Ryc. 43. Diagramy składów surowcowych zabytków krzemiennych z cmentarzysk z wczesnego okresu epoki brązu z Wyżyny Sandomierskiej (grafika J. T. Bąbel).

Fig. 43. Diagrams of the raw material composition of flint artefacts from the Early Bronze cemeteries in the Sandomierz Upland (graphics by J. T. Bąbel).

i krzemień jurajski-podkrakowski (1,92%). Podobnie rysuje się sytuacja w Złotej „Nad Wawrem”, gdzie krzemień bałtycki stanowi ponad 6,38% inwentarza, krzemień nieokreślony 12,77% i dodatkowo pojawia się krzemień wołyński (6,38%). W Mierzanowicach i Wojciechowicach surowce bałtycki i wołyński w zasadzie nie przekraczają 1% inwentarzy. Analogicznie ma się sprawa z surowcem jurajskim-podkrakowskim w Mierzanowicach I. W Wojciechowicach I surowiec ten w ogóle nie występuje. Podobnie jak w Złotej i Świnarach krzemień nieokreślony zajmuje w Wojciechowicach I 12,35% inwentarza.

Wynika z tego, iż na cmentarzyskach położonych w przeciwstawnych, południowych i północnych krańcach Wyżyny Sandomierskiej, korzystano przede wszystkim z surowców, do których miano łatwiejszy (bliższy) dostęp. Znamiennym faktem jest tu brak surowców ożarówskiego i pasiastego w Świnarach Starych oraz jurajskiego-podkrakowskiego w Wojciechowicach, a także mały udział surowców bałtyckiego i wołyńskiego na cmentarzyskach położonych najbliżej wychodni krzemieni czekoladowych, pasiastych i ożarówskiego. Powyższe stwierdzenie poważnie jednak osłabia fakt, że wzięto tu pod uwagę również te zabytki krzemienne (głównie odłupki, okruchy i fragmenty konkrecji),

z których część mogła dostać się do grobów w sposób przypadkowy. Pamiętać również trzeba, iż struktura surowców krzemiennych na cmentarzyskach nie musi (i z pewnością nie jest) być analogiczna do struktury surowców krzemiennych występujących na osadach z tego samego okresu na badanym obszarze.

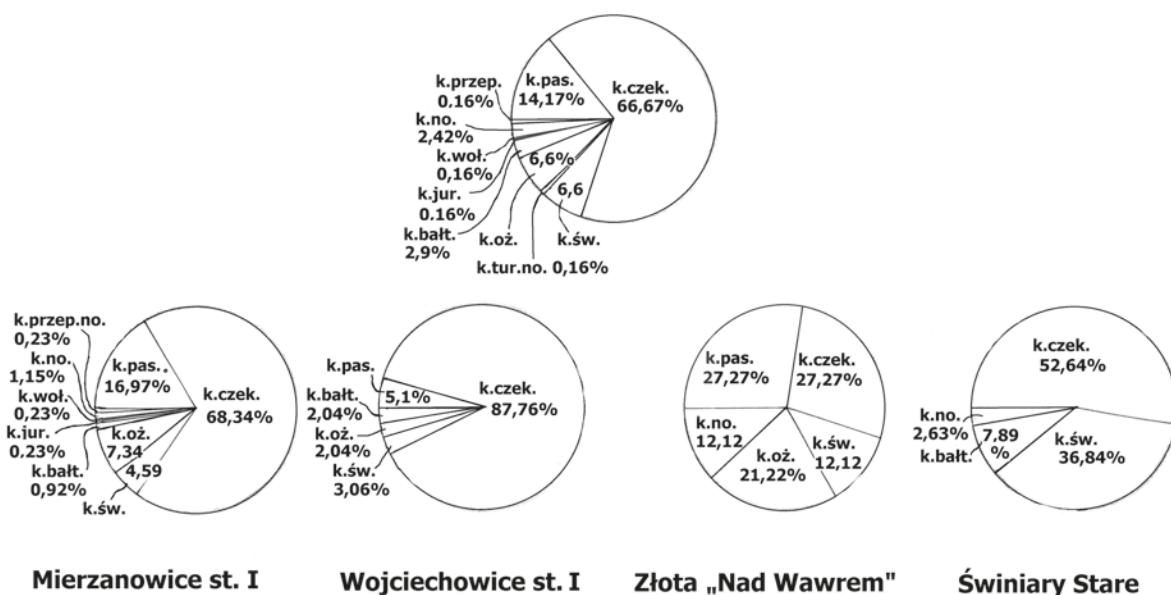
Nieco odmienny od przedstawionego powyżej jest skład procentowy inwentarzy narzędzi krzemiennych odkrytych na omawianych cmentarzyskach (Tabela 45, Ryc. 44). Generalnie powtarza się obserwacja, iż dominujące znaczenie w inwentarzach grobowych we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej miał krzemień czekoladowy (66,67% narzędzi krzemiennych, w tym głównie grocików), drugie miejsce zajmuje krzemień pasiasty (14,17% narzędzi, w tym głównie siekier, zgrzebeł i odłupków łuskanych), dalsze krzemień ożarówski i świeciechowski (po 6,6% każdy). Pozostałe surowce zajmują miejsce marginalne. Krzemień czekoladowy dominuje również w inwentarzach poszczególnych cmentarzysk, najbardziej (87,76%) w Wojciechowicach I, mniej (68,34%) w Mierzanowicach I i w Świnarach Starych (52,64%), zaś najmniej w Złotej „Nad Wawrem” (27,27%). Tak wysokie miejsce krzemienia czekoladowego w składach surowcowych narzędzi krzemiennych było możliwe jedynie ze wzglę-

Tabela 45. Skład surowcowy narzędzi krzemiennych ze stanowisk sepulkralnych z wczesnego okresu epoki brązu z Wyżyny Sandomierskiej

Table 45. Raw material composition of flint tools at Early Bronze sepulchral sites in the Sandomierz Upland

Stanowisko	Zabytki	Surowiec krzemieny										Razem
		pas.	czek.	św.	tur. no.	oż.	bałt.	jur.	woł.	no.	przep. no.	
Merzanowice I	il.	74	298	20	-	32	4	1	1	5	1	436
	%	16,97	68,34	4,59	-	7,34	0,92	0,23	0,23	1,15	0,23	100
Wojciechowice I	il.	5	86	3	-	2	2	-	-	-	-	98
	%	5,1	67,76	3,06	-	2,04	2,04	-	-	-	-	100
Złota „Nad Wawrem”	il.	9	9	4	-	7	-	-	-	4	-	33
	%	27,27	27,27	12,12	-	21,22	-	-	-	12,12	-	100
Świniary Stare	il.	-	20	14	-	-	3	-	-	1	-	38
	%	-	52,64	36,84	-	-	7,89	-	-	2,63	-	100
Starachowice	il.	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	9
Stodoły-Łopata	il.	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	2
Garbów	il.	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3
Sandomierz	il.	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Złota „Grodzisko II”	il.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Razem	il.	88	414	41	1	41	18	1	1	15	1	621
	%	14,17	66,67	6,6	0,16	6,6	2,9	0,16	0,16	2,42	0,16	100

WYŻYNA SANDOMIERSKA

Ryc. 44. Diagramy składów surowcowych narzędzi krzemiennych z cmentarzysk z wczesnego okresu epoki brązu z Wyżyny Sandomierskiej (grafika J. T. Bąbel).

Fig. 44. Diagrams of the raw material composition of flint tools from the Early Bronze cemeteries in the Sandomierz Upland (graphics by J. T. Bąbel).

du na bardzo dużą ilość grocików. Jest rzeczą oczywistą, że liczby te mogłyby wyglądać zgoła inaczej gdybyśmy np. zamiast ilościowego przyjęli przelicznik wagowy.

Surowiec pasiasty zajmuje drugie miejsce w inwentarzach narzędzi na cmentarzyskach w Merzanowicach I (16,97%), Wojciechowicach I (5,1%) i Złotej

„Nad Wawrem” (27,27%). Krzemień świeciechowski figuruje natomiast na drugim miejscu (36,84%) w Świniarach Starych, na 3 miejscu w Wojciechowicach I (3,06%) i na 4 w Merzanowicach I (4,59%) oraz w Złotej „Nad Wawrem” (12,12%). Z kolei narzędzia z krzemienia ożarówskiego stanowią 21,22% wszystkich

Tabela 46. Inwentarz materiałów krzemiennych ze stanowisk sepulkralnych z wczesnego okresu epoki brązu z terenu Wyzyny Sandomierskiej
Table 46. Inventory of flint materials at Early Bronze sepulchral sites in the Sandomierz Upland

Lp.	Rodzaj zabytku	Stanowisko	Surowiec krzemienny										Razem	
			pas.	czek.	św.	tur. no.	oż.	bałt.	jur.	woł.	no.	przep. no.	ilość	%
1. Noże sierpowate		Mierzanowice I	-	-	1	-	26	-	-	-	-	-	27	2,23
		Wojciechowice I	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	2	
		Złota „Nad Wawrem”	-	-	-	-	4	-	-	-	2	-	6	
2. Siekiery		Mierzanowice I	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	1,53
		Wojciechowice I	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		Złota „Nad Wawrem”	6	-	-	-	-	-	-	1	2	-	9	
		Świniary Stare	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2	
		Garbów	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	
3. Sztylety – płoszcza		Garbów	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	0,26
		Wojciechowice I	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		Stodoły-Lopata	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	
		Świniary Stare	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	
		Mierzanowice I	4	4	4	-	-	-	-	-	-	-	12	
4. Wiórowce		Wojciechowice I	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2	1,15
		Garbów	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	
		Świniary Stare	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	2	
		Stodoły-Lopata	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
		Mierzanowice I	1	3	2	-	1	-	-	-	1	-	8	
5. Wióry łuskane		Wojciechowice I	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	0,64
		Złota „Grodzisko II”	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	
		Mierzanowice I	11	5	1	-	2	-	-	-	-	-	19	
6. Zgrzebła		Wojciechowice I	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2	1,91
		Złota „Nad Wawrem”	-	-	-	-	2	-	-	-	1	-	3	
		Świniary Stare	-	1	4	-	-	1	-	-	-	-	6	
		Mierzanowice I	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
7. Noże tylcowe		Mierzanowice I	10	6	3	-	-	-	-	-	2	-	21	1,72
		Wojciechowice I	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
		Świniary Stare	-	2	1	-	-	1	-	-	-	-	4	
9. Grociki		Starachowice-Wierzbnik	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	9	28,40
		Mierzanowice I	28	272	6	-	2	3	1	1	2	-	315	
		Wojciechowice I	3	79	-	-	1	2	-	-	-	-	85	
		Sandomierz-Kruków	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	
		Złota „Nad Wawrem”	4	9	3	-	1	-	-	-	-	-	17	
		Świniary Stare	-	13	4	-	-	-	-	-	1	-	18	

Lp.	Rodzaj zabytku	Stanowisko	Surowiec krzemienny										Razem		
			pas.	czek.	św.	tur. no.	oż.	bałt.	jur.	woł.	no.	przep. no.	ilość	%	
10.	Łuszczenie	Mierzanowice I	4	4	2	-	-	-	-	-	1	1	12	15	0,96
		Wojciechowice I	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1		
		Złota „Nad Wawrem”	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1		
		Świniary Stare	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1		
11.	Wiertniki	Mierzanowice I	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	4	0,26
		Wojciechowice I	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1		
		Świniary Stare	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1		
		Wojciechowice I	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1		
12.	Drapacze	Wojciechowice I	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2	3	0,19
		Świniary Stare	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2		
13.	Obłęcznik	Mierzanowice I	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	0,06
14.	Tłuki	Mierzanowice I	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	3	3	0,19
15.	Rdzenie	Mierzanowice I	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	0,13
16.	Formy zaczątkowe i półw. siekier	Mierzanowice I	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	6	0,38
		Wojciechowice I	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2		
17.	Forma zaczątkowa noża sierpowatego	Mierzanowice I	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	1	0,06
18.	Półwytwory grocików	Mierzanowice I	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-	5	5	0,32
19.	Fragmenty konkreji	Mierzanowice I	1	1	1	-	3	-	-	-	-	-	6	46	2,94
		Wojciechowice I	-	-	-	-	39	-	-	-	1	-	40		
20.	Okruchy	Mierzanowice I	6	4	4	1	2	-	-	-	1	1	19	48	3,06
		Wojciechowice I	3	6	3	-	16	-	-	-	-	1	29		
21.	Odlupki i łuski	Mierzanowice I	213	117	71	-	24	7	6	3	3	25	469	822	52,46
		Wojciechowice I	25	53	52	-	56	1	-	1	61	82	331		
		Złota „Nad Wawrem”	2	-	2	-	-	3	-	2	2	1	12		
		Świniary Stare	-	-	5	-	-	1	1	-	2	1	10		
		Mierzanowice I	3	3	4	-	1	-	-	-	-	-	11		
22.	Wióry	Wojciechowice I	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	16	1,02
		Złota „Nad Wawrem”	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1		
		Świniary Stare	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	3		
		Razem	347	603	185	2	183	29	8	8	90	112	1567		
			ilość												
			%												
			22,14	38,48	11,81	0,13	11,68	1,85	0,51	0,51	5,74	7,15	-		100,00

narzędzi w Złotej „Nad Wawrem” (3 miejsce w inwentarzu) i tylko 7,34% w inwentarzach z Mierzanowic I i ponad 2 % w Wojciechowicach I. Są to głównie noże sierpowate. Krzemień narzutowy – bałtycki obejmuje 7,89% inwentarzy narzędzi w Świniarach Starych, 2,04% w Wojciechowicach I i tylko 0,91% w Mierzanowicach I. Narzędzia z surowca wołyńskiego (0,23%) i jurajskiego (0,23%) wystąpiły tylko w Mierzanowicach. Wytwory z surowca krzemienno-nieokreślonego pochodzą przede wszystkim ze Złotej „Nad Wawrem” (12,12%), Świniar Starych (2,63%) i Mierzanowic (1,15%). Część narzędzi (0,23%) z Mierzanowic była przepalona.

Dysproporcje jakie istnieją pomiędzy strukturami obydwu przytoczonych powyżej składów surowcowych – pełnym i częściowym – wynikają przede wszystkim z dość licznych grup odpadków produkcyjnych. Dla przykładu tylko odłupki i ich fragmenty oraz łuski zajmują 52,46% całego składu krzemienno- (Tabela 45). Wśród narzędzi krzemienno- najliczniejszą z kolei grupę stanowią grociki (28,4%), pozostałe narzędzia są mniej liczne. Ich ilość waha się od 0,06% – 2,23%.

Skład surowcowy poszczególnych grup narzędzi krzemienno- również jest zróżnicowany i świadczy o silnej specjalizacji surowcowej (por. Machnik 1967, s. 77). Do sprawy tej powróć w dalszej części pracy.

5.1.3. Wyroby kamienne

5.1.3.1. Topór

Jedyny okaz topora kamiennego odkryto w grobie ciałopalnym Ch-V w Starachowicach-Wierzbniku. Wykonany został ze skały krystalicznej i podobny jest do form romboidalnych toporów z klasycznej fazy KCS w Małopolsce i Ukrainie (J. Machnik 1967, s. 46). Jego długość wynosiła ok. 11 cm, szerokość ok. 7 cm, zaś grubość 4 cm (I. Sawicka 1922–1924, s. 296–297, ryc. 2).

5.1.3.2. Płyty szlifierskie i gładzidła

Są to jedna cała płyta kamienna oraz dwa stosunkowo niewielkie fragmenty płyt lub gładzideł wykonanych z piaskowca (CM, ryc. 86, 4). Cała płyta zaginęła. Dwa pozostałe fragmenty mają długość 2,5 cm i 7,5 cm, szerokość 2 cm i 4 cm oraz grubość 0,9 i 4 cm.

Zabytki te wystąpiły w 3 grobach (1,36% wszystkich obiektów sepulkralnych z Wyżyny Sandomierskiej), tj. w grobach 41 i 57 w Mierzanowicach I (1,61% cmentarzyska) oraz w obiekcie 34A w Wojciechowicach I (3,7% cmentarzyska). Płyta szlifierska z grobu 57 w Mierzanowicach I, jak przypuszcza K. Salewicz, pochodziła

prawdopodobnie z jamy 56. Pozostałe fragmenty również sprawiają wrażenie domieszanych wraz z ziemią warstwy kulturowej.

5.1.3.3. Przęślik

Fragment przęślika wapiennego (CM, ryc. 304, 5) o średnicy ok. 5 cm i grubości 3,8 cm znaleziono tylko w 1 obiekcie, nr 34A w Wojciechowicach I.

5.1.4. Wyroby z miedzi i brązu

W trakcie badań wykopaliskowych grobów z wczesnej epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej, stwierdzono występowanie w tych obiektach różnych wyrobów z miedzi i brązu. Najliczniejszą grupę stanowiły zausznice (64 szt.), z których 19 nie zachowało się lub zaginęło. Znaleziono również dwie blaszkowate tarczki oraz dwa guzki tarczowate oraz 6 paciorków wykonanych z cienkiej blachy brązowej i miedzianej. Do pojedynczych znalezisk należą nóż miedziany, dłuto brązowe oraz bransoleta brązowa.

5.1.4.1. Nóż

Przedmiot ten wykonany został z płaskiej (0,1 cm) blaszki. Ostrze nie zachowało się w całości. Wierzchołek silnie spatynowanego noża zagięty był ku tyłowi. Długość przedmiotu wynosiła 5,1 cm, zaś jego szerokość 2,4 cm (CM, ryc. 112, 7). Spektrograficzna analiza jakościowa, sporządzona przez inż. L. Koziorowską, wykazała, iż jest to zabytek miedziany. Na jego obu płaskich bokach pozostał odcisnięty w śniedzi ślad drewnianej rękojeści (Ryc. 45). Kierunek słoju drewna pokrywa się z osią noża. Analiza tych śladów wykonana przez dr. hab. inż. W. Dzbeńskiego i mgr H. Kraińską, pozwoliła stwierdzić, że są to odciski drewna liściastego, prawdopodobnie pierścieniowo-naczyniowego, być może dębowego. Nóż ten znaleziony został w grobie 55 w Mierzanowicach I.

5.1.4.2. Dłuto

Jedyny okaz dłutka odkrytego na terenie Wyżyny Sandomierskiej miał lekko podniesione brzegi (CM, ryc. 112, 2) i posiadał długość 7,4 cm, szerokość 1,4 cm oraz grubość 0,8 cm. Analiza dokonana przez inż. L. Koziorowską wykazała, iż jest to przedmiot brązowy (por. Tabela 49, pkt. 20). Na skorodowanym, węższym boku dłutka widoczne są ślady otarć – ukośne, równoległe rysy. W części, którą ze względu na ostrą krawędź można uznać za ostrze tnące, znajdował się

Ryc. 45. Mierzanowice, st. I, woj. świętokrzyskie. Nóż brązowy z gr. 55 (fot. T. Biniewski).

Fig. 45. Mierzanowice, Świętokrzyskie province, Site I. Bronze knife from Grave 55 (photo by T. Biniewski).

odciśnięty w śniedzi ślad drewna (Ryc. 46). Kierunek słoików drewna pokrywa się z osią narzędzia. Zdaniem dr. hab. inż. W. Dzbeńskiego i mgr H. Kraińskiej, są to odciski drewna liściastego, zapewne pierścieniowo-naczyniowego, być może dębu.

Dłutko to znalezione zostało w grobie 55 w Mierzanowicach I.

5.1.4.3. Bransoleta

Jedyna znana nam bransoleta została odkryta w grobie 89 w Mierzanowicach I, który zaliczany jest do fazy protomierzanowickiej (Ch-V).

Zabytek ten zachował się tylko fragmentarycznie (CM, ryc. 159, 3). Bransoleta wykonana jest z okrągłego drutu o średnicy ok. 0,4 cm, zagiętego, jak się wydaje, w owalny pierścień o średnicy ok. 5,5–6 cm. Zdaniem inż. L. Koziorowskiej i prof. M. Kowalskiego, jest to ozdoba brązowa (por. Tabela 49, pkt. 31, 32).

5.1.4.4. Paciorki

Sześć sztuk paciorków znaleziono w 5 grobach na Wyżynie Sandomierskiej (2,26% wszystkich obiektów sepulkralnych), w grobach 4 (CM, ryc. 9, 3) i 153 (CM, ryc. 237, 14) w Mierzanowicach I (1,16% cmentarzyska), w obiektach 23 (CM, ryc. 290, 5) i 59 (CM, ryc. 348, 4) w Wojciechowicach I (7,4% cmentarzyska) oraz w grobie 25 (CM, ryc. 361, 8) w Złotej „Nad Wawrem”.

Ozdoby te wykonane są z okrągłych drutów o średnicy ok. 0,2 cm zwiniętych w dwa pełne zwoje o średnicy ok. 0,7 cm (CM, ryc. 9, 3). Inne okazy zrobione są z drutu, który po zwinięciu w jeden pełny zwój był rozklepany, tworząc paciorek o średnicy ok. 0,55 cm i grubości ok. 0,1 cm (CM, ryc. 290, 5). Najczęściej jednak do tego celu wykorzystywane były czworoboczne blaszki o grubości ok. 0,1 cm i szerokości od 0,5 do 2,5 cm, które zwijane były w jeden pełny lub w jeden i 1/4

Ryc. 46. Mierzanowice, st. I, woj. świętokrzyskie. Dłutko brązowe z gr. 55 (fot. T. Biniewski).

Fig. 46. Mierzanowice, Świętokrzyskie province, Site I. Small bronze chisel from Grave 55 (photo by T. Biniewski).

Tabela 47. Występowanie zausznic miedzianych i bryzowych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 47. Copper or bronze earrings in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Zausznice	Stanowiska							
	Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”		Świniary	
Typ	nr gr.	CM, ryc.	nr gr.	CM, ryc.	nr gr.	CM, ryc.	nr gr.	publikacja
A1	17	32,7	6	178,2				
	44	91,1	23	290,6				
	153	237,18						
A2	71	137,13	6	278				
	153	237,8	23	290,13				
	182	256,18						
B1	34	69,9						
	71	137,15						
	137	214,1						
B 2	18	41,6						
C1	54	107,10	11	280,1			11	Kraussowie 1971, ryc. 8b
	91	161,3	13	284,1				
	110	179,4–5	44	330,1				
	125	198	62A	356,6				
	128	202,1						
	155	245,3						
	185	259,3						
C2a	71	137,14						
C2b	91	161,5						
C2c							11	Kraussowie 1971, ryc. 8b, s. 111 i 114
D	k. 115	183,6						
? (A–D)	9	20,22	59		52		52	
	18	41,9						
	71	64,5						
	116	-						
	130	185,5						
	135	205,11						
	140	209,11						
	179	226,3						
	4	-						
	9	-						
	18	-						
	34	-						
	55	-						
	68	-						
	78	-						
	104	-						
	115	-						
	156	-						
	179	-						
	183	-						

Tabela 48. Kości szkieletów i zabytki z grobów z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej ze śladami tlenków miedzi (zazielenione śniedzią)

Table 48. The skeleton bones and artefacts from the graves of the Early Bronze Age on the Sandomierz Upland with traces of copper oxides (greened patina)

Kości ludzkie i zabytki zabarwione śniedzią		Stanowiska				
		Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”
		nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu
Kości ludzkie	czaszki	4 18 55 78 104 125 156 179 183		23	289, 10	52
	lewego przedramienia	4				
	palciczki	18 179				
	żebra	55				
Szpile kościane		4	9, 2	23	290, 10	
		12	24, 12			
		36	72, 19			
		71	137, 2			
Wisiorki z zębów zwierzęcych		9	20, 6			
		71	137, 18			
Zawieszki z kłów dzików		76	141, 6	23	290, 9, 12	
		153				
		155	245, 7			
Zawieszki z zębów świni		155	245, 8			
Paciorki z muszli		154	242, 5			
Paciorki kościane walcowate i kuliste		89	159, 2			

zwoju o średnicy od 0,45 do 0,7 cm (CM, ryc. 237, 14; 348, 4; 361, 8) i grubości od 0,4 cm do 2,5 cm. Analiza spektrograficzna wykazała, że paciorki były wykonane z miedzi arsenowej bezniklowej i niklowej z dodatkiem antymonu, miedzi o nieco większej lub znacznej zawartości srebra. Paciorki miedziane umieszczane były niekiedy w naszyjnikach pomiędzy paciorkami fajansowymi, o czym świadczą dwa zabytki z Mierzanowic I (CM, ryc. 237, 14) oraz z Wojciechowic I (CM, ryc. 348, 4), w które wklinały się z obu stron, bądź przyklepiły fragmenty lub całe paciorki fajansowe. Sytuację taką stwierdzono również podczas eksploatacji grobu 4 w Mierzanowicach I. W obiekcie tym, paciorków miedzianych miało być dużo.

5.1.4.5. Zausznice

W 41 grobach z wczesnego okresu epoki brązu z terenu Wyżyny Sandomierskiej (18,92% wszystkich obiektów sepulkralnych) odkryto 64 szt. miedzianych i brązowych zausznic. Znalezione je w 31 grobach na cmentarzysku w Mierzanowicach I (25,6%), 7 obiektach w Wojciechowicach I (25,6% cmentarzyska), w 1 grobie w Złotej „Nad Wawrem” (9,09%) oraz w 2 grobach w Świniarach Starych (3,92%). W pochówkach

tych wystąpiły one pojedynczo lub po 2, 4 a nawet wyjątkowo 6 szt. razem (Świniary Stare, grób 11). Część z nich (19 szt.) zaginęła lub całkowicie uległa zniszczeniu, część zachowała się jedynie fragmentarycznie. Liczne dobrze zachowane zausznice pozwoliły zweryfikować dotychczas stosowane typologie (J. Machnik 1967 i 1982). Ponieważ klasyfikacje te nie uwzględniały nowo odkrytych zabytków, zmuszony zostałem do sporządzenia nowej ich typologii (Tabela 47). Wszystkie te ozdoby wykonane zostały z niskoprocentowych brązów, a także z miedzi bezarsenowej oraz arsenowej niklowej i bezniklowej.

Typ A.1. Zausznice wykonane są z okrągłego drutu o jednakowej średnicy lub zaokrąglonego na końcu, zagiętego w mniej lub bardziej foremne kółko. Średnica drutu od ok. 0,1–0,2 cm. Średnica zausznicy ok. 1,5–3,2 cm. Typ ten występuje w 3 grobach w Mierzanowicach I oraz w 2 obiektach w Wojciechowicach I.

Typ A.2. Zausznice wykonane z okrągłego drutu o jednakowej średnicy z lekko rozklepanymi obydwo- ma końcami. Średnica drutu 0,1–0,25 cm. Średnice zausznic 2,7 – ok. 5 cm. Typ ten wystąpił w 3 grobach w Mierzanowicach I oraz w 2 obiektach w Wojciechowicach I.

Tabela 49. Wyniki analizy zabytków miedzianych i brązowych z Mierzanowic I, wykonanej przez prof. M. Kowalskiego (MK) i inż. L. Koziorowską (LK)

Lp.	Nr grobu	Nr próby CL	Analizował(a)	Zabytek	Ryc.	Składniki					
						Sn	Pb	Sb	As	Ni	
1	4	-	MK	paciorek	9,3	2,5	-	-	-	-	
2	4	1297	LK	paciorek	9,3	-	-	0,63	0,63	-	
3	6	-	MK	zausznica	-	3,5	-	-	-	-	
4	9	-	MK	fr. zausznicy	20,22	2,1	-	-	-	-	
5	9	-	MK	fr. zausznicy	20,22	3,3	-	-	-	-	
6	9	-	MK	fr. zausznicy	20,22	2,5	-	-	-	-	
7	9	1303	LK	fr. zausznicy	20,22	0,1	śl.	0,24	0,43	2,25	
8	17	-	MK	fr. zausznicy	32,7	4,0	-	-	-	-	
9	17	1288	LK	3 fr. zausznicy	32,7	0,03	0,025	0,48	0,45	0,23	
10	18	-	MK	zausznica	-	1,5	-	-	-	-	
11	18	-	MK	zausznica	41,9	2,2	-	-	-	-	
12	18	1302	LK	fr. zausznicy	41,6	0,018	-	0,34	0,85	0,27	
13	30	-	MK	zausznica	64,5	2,0	-	-	-	-	
14	30	1308	LK	zausznica	64,5	0,03	0,0155	0,51	0,3	0,118	
15	34	-	MK	zausznica	69,9	2,5	-	-	-	-	
16	34	-	MK	no. przedmiot	-	3,3	-	-	-	-	
17	44	-	MK	zausznica	61,1	2	-	-	-	-	
18	54	-	MK	zausznica	107,10	drobna il.	drobna il.	-	-	-	
19	54	1301	LK	fr. zausznicy	107,10	0,022	śl.	0,24	0,52	0,049	
20	55	7140	LK	dłutko	112,2	0,8	-	1,3	0,5	1,5	
21	66	-	MK	tarczka	123,7	4	-	-	-	-	
22	66	1298	LK	tarczka	123,7	0,23	-	0,55	0,22	1,22	
23	71	-	MK	fr. zausznicy	137,15	2	-	-	-	-	
24	71	-	MK	fr. zausznicy	137,15	2	-	-	-	-	
25	71	1304A	LK	tarczka	137,16	0,0094	śl.	0,34	0,27	0,54	
26	71	7142	LK	zausznica	137,13	0,045	-	0,65	0,045	0,48	
27	71	7143	LK	zausznica	137,13	1,7	śl.	0,62	0,035	0,48	
28	71	1304B	LK	drut tarczki	137,16	0,02	-	0,38	0,8	-	
29	71	1305	LK	zausznica	137,14	0,024	śl.	0,24	0,064	0,14	
30	71	1306	LK	fr. zausznicy	137,15	0,17	śl.	0,48	0,68	0,34	
31	89	-	MK	fr. bransolety	159,3	4,4	-	-	-	-	
32	89	7134	LK	fr. bransolety	159,3	0,04	0,018	0,04	0,48	-	
33	91	1295	LK	zausznica	161,3	0,024	0,064	0,018	0,17	-	
34	91	1296	LK	zausznica	161,5	-	-	-	1,58	-	
35	110	1286	LK	zausznica	179,4	0,145	-	1,87	0,26	2,3	
36	110	1287	LK	zausznica	179,5	0,025	-	1,1	0,28	2,02	

Table 49. Results of Prof. M. Kowalski's (MK) and L. Koziorowska's (LK) analysis of copper and bronze artefacts from Mierzanowice, Site I

Składniki										Suma (%) oznaczonych składników	Cu i reszta %
Bi	Ag	Au	Co	Fe	Cr	Mn	Al	Zn			
-	-	-	-	-	-	-	-	-	±5	7,5	92,5
0,05	1,05	-	-	0,035	0,0053	śl.	-	-	-	2,4	97,6
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3,5	96,5
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,1	97,9
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3,3	96,7
-	-	śl.	-	-	-	-	-	-	-	ok. 2,5	ok. 97,5
-	0,88	0,0084	0,045	0,1	0,0078	śl.	-	-	-	4,06	95,94
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	96,00
0,18	1,25	-	śl.	0,16	0,022	śl.	śl.	-	-	2,67	97,33
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1,5	98,50
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,2	97,80
-	1,12	-	0,015	0,12	0,013	śl.	-	-	-	2,75	97,25
-	-	b. mało	-	-	-	-	-	-	-	ok. 2,0	ok. 98
0,039	1,22	śl.	-	0,42	0,86	śl.	-	-	-	3,51	96,49
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,5	97,50
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3,3	96,70
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	98,00
-	-	-	-	-	-	-	-	-	drobna il.	2,5	97,50
-	0,84	-	-	0,084	0,0084	śl.	-	-	-	1,76	98,24
-	0,78	0,32	0,025	śl.	-	śl.	0,38	-	-	5,61	94,39
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	96,00
-	1,12	0,0029	0,0145	0,094	0,012	śl.	-	-	-	3,46	96,54
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	98,00
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	98,00
0,016	1,02	-	-	0,54	0,0055	śl.	-	-	-	1,77	98,23
0,006	0,65	-	śl.	śl.	-	śl.	0,25	-	-	2,15	97,85
0,004	0,65	-	-	śl.	śl.	śl.	0,24	-	-	3,73	96,27
-	1,02	-	-	0,074	0,0078	śl.	-	-	-	2,3	97,70
0,018	0,67	0,015	-	0,108	0,012	śl.	-	-	-	1,29	98,71
-	0,81	-	0,0077	0,07	0,012	śl.	-	-	-	2,57	97,43
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4,4	95,60
0,009	0,25	0,09	-	-	-	śl.	0,25	-	-	1,28	98,72
-	0,105	-	-	0,16	0,03	śl.	śl.	-	-	0,57	99,43
-	0,07	-	-	0,042	0,0043	śl.	-	-	-	1,7	98,30
-	0,8	0,022	0,29	0,34	0,046	śl.	0,42	-	-	7,19	92,81
śl.	0,9	-	śl.	0,78	0,21	śl.	0,83	-	-	6,15	93,85

Lp.	Nr grobu	Nr próby CL	Analizował(a)	Zabytek	Ryc.	Składniki					
						Sn	Pb	Sb	As	Ni	
37	115	-	MK	bryłka	183,5	2,8	śl.	-	śl.	-	
38	115	-	MK	bryłka	183,4	2,1	-	-	-	-	
39	115	-	MK	bryłka	183,7	ok. 1	-	-	-	-	
40	115	-	MK	bryłka	183,7	1,7	śl.	-	-	-	
41	115	-	MK	bryłka	183,7	6,2	-	-	śl.	śl.	
42	115	-	MK	zausznica	183,6	2,6	śl.	-	-	-	
43	116	-	MK	zausznica	185,5	2,8	-	-	-	-	
44	125	-	MK	zausznica	198	śl.	-	-	-	-	
45	128	-	MK	zausznica	202,1	3,2	-	-	-	-	
46	128	1280	LK	zausznica	202,1	0,16	śl.	1,18	0,71	2,7	
47	130	-	MK	zausznica	205,17	3,2	-	-	-	-	
48	130	1278	LK	3 fr. zausznicy	205,17	1,1	-	1,5	0,43	1,82	
49	135	-	MK	fr. zausznicy	209,11	2	-	-	-	-	
50	137	-	MK	zausznica	214,1	4,1	-	-	-	-	
51	137	1292	LK	zausznica	214,1	0,105	-	0,78	0,24	2,3	
52	140	-	MK	zausznica	226,3	2,3	-	-	-	-	
53	140	1290	LK	fr. zausznicy	226,3	0,066	śl.	0,64	0,4	0,96	
54	140	1291	LK	fr. zausznicy	226,3	0,02	0,023	0,53	0,76	-	
55	153	-	MK	guzek	237,4	6,9	-	-	-	-	
56	153	-	MK	zausznica	237,8	2,5	-	-	-	-	
57	153	-	MK	zausznica	237,8	5,9	-	-	-	-	
58	153	1282	LK	zausznica	237,8	0,084	0,018	0,53	0,085	0,38	
59	153	1283	LK	zausznica	237,8	0,077	-	0,45	0,082	0,45	
60	153	-	MK	zausznica	237,18	1,7	-	-	-	-	
61	153	-	MK	zausznica	237,18	2,2	-	-	-	-	
62	153	1284	LK	zausznica	237,18	0,062	-	0,48	0,076	0,3	
63	153	1285	LK	zausznica	237,18	0,06	-	0,45	0,072	0,31	
64	155	-	MK	zausznica	245,3	2,8	-	-	-	-	
65	155	1279	LK	fr. zausznicy	245,3	0,0235	-	0,98	0,38	2,55	
66	182	-	MK	zausznica	256,3	2	-	-	-	-	
67	182	1291	LK	fr. zausznicy	256,3	0,026	-	0,29	0,037	0,061	
68	183	-	MK	tarczka	-	8,5	-	-	-	-	
69	183	-	MK	zausznica	-	1,9	-	śl.	-	-	
70	185	-	MK	fr. zausznicy	259,3	5,4	-	-	-	-	
71	185	1289	LK	fr. zausznicy	259,3	0,152	-	0,36	0,32	0,041	

Składniki										Suma (%) oznaczonych składników	Cu i reszta %
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ok. 2,8	ok. 97,2
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,1	97,90
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ok. 1	ok. 99
-	-	-	-	śl.	-	-	-	-	-	ok. 1,7	ok. 98,3
-	śl.	-	-	-	-	-	-	-	śl.	ok. 6,2	ok. 93,8
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ok. 2,6	ok. 97,4
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,8	97,20
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?	ok. 100% ?
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3,2	96,80
-	0,62	0,03	0,062	1,12	0,48	śl.	1,4	-	-	8,46	91,54
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3,2	96,80
-	0,94	-	0,031	śl.	0,0078	śl.	śl.	-	-	5,82	94,18
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	98,00
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4,1	95,90
-	1,1	-	0,28	1,1	0,55	śl.	1,6	-	-	8,26	91,74
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,3	97,70
-	0,84	0,038	śl.	0,55	0,15	śl.	0,68	-	-	4,32	95,68
-	1,28	-	-	0,66	0,037	śl.	0,66	-	-	3,97	96,03
-	-	śl.	-	-	-	-	-	-	-	6,9	ok. 93,1
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,5	97,50
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5,9	94,10
-	0,78	śl.	0,0047	0,16	0,018	śl.	0,2	-	-	2,26	97,74
-	0,9	śl.	0,0049	0,51	0,064	śl.	0,47	-	-	3	97,00
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1,7	98,30
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,2	97,80
-	1,1	śl.	0,0049	0,26	0,058	śl.	0,35	-	-	2,7	97,30
-	0,98	śl.	0,0045	0,32	0,058	śl.	0,39	-	-	2,64	97,36
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2,8	97,20
-	1,32	śl.	0,112	śl.	0,0045	śl.	śl.	-	-	5,37	94,63
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	98,00
0,021	0,81	0,003	-	0,39	0,1	śl.	041	-	-	2,15	97,85
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8,5	91,50
-	-	śl.	-	-	-	-	-	-	-	ok. 1,9	ok. 98,1
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5,4	94,60
0,03	1,1	-	-	0,44	0,11	śl.	0,56	-	-	3,11	96,89

Typ B.1. Ozdoby te wykonane są z podwójnie za-
giętego drutu, który rozklepano i zwinięto w formie
kółka. Szerokość rozklepanego drutu od 0,2–0,3 cm.
Średnica w miarę dobrze zachowanego okazu – ok. 1,1
cm. Typ ten wystąpił w 3 grobach w Mierzanowicach I.

Typ B.2. Zrobiony jest z drutu zwiniętego w formę
spirali o dwóch pełnych zwojach, następnie spłaszcz-
onej i powtórnie zwiniętej w kółko. Drut jest lekko roz-
klepany na całej długości. Wymiary przekroju drutu
ok. 0,1 x 0,1 cm. Średnica zausznicy od 1,4 do 1,6 cm.
Ten typ ozdoby nazywany również zausznicą o powrot-
nym zwoju wystąpił w 1 grobie w Mierzanowicach I.

Typ C.1. Wykonany jest z silnie rozklepanego do
połowy drutu, który jest w przekroju okrągły lub czwo-
roboczny. Zausznice te zwinięte są w nieco więcej niż
jeden pełny zwój (niekiedy w 1 i 1/2, a nawet więcej).
Błaszkwaty koniec zwiniętej zausznicy znajduje się nad
lub pod końcem spiczastym. Długość zausznicy w roz-
winięciu sięga czasem ponad 19 cm. Średnica zausznic
wynosi od 2,1 cm do 5,7 cm. Ten typ ozdoby nazywa-
ny bywa zausznicami w formie wierzbowego liścia.

Dodajmy, że typ C wg powyższej typologii okre-
ślany bywa również jako typ II w typologii wyrobów
metalowych z wczesnego okresu epoki brązu w Euro-
pie Środkowej (J. Machnik 1982, s. 87, tam dalsza lit.)
lub też typem III (J. Machnik 1967, s. 62, tabl. VI, 37).

Omawiany typ C.1. wystąpił w 7 grobach w Mie-
rzanowicach I oraz w 3 obiektach w Wojciechowicach I
i w 1 grobie w Świnarach Starych.

Typ C.2. Wykonany jest z czworobocznego drutu
rozklepanego w krótką lecz szeroką blaszkę. Część spi-
czasta również nie jest długa. Szerokość blaszki wynosi
od 1,3 cm do 1,4 cm, natomiast długość zausznicy po
rozwinięciu od 4,2 cm do ponad 6,5 cm.

Typ C.2.a. Blaszka zausznicy nie posiada zdobie-
nia. Zabytek taki wystąpił w 1 grobie w Mierzanowi-
cach I. Według typologii J. Machnika jest to typ I (1967,
s. 62, tabl. VI, 30, 33).

Typ C.2.b. Część blaszkowata zausznicy zdobiona
jest trzema rowkami – żłobkami wzdłużnymi, wykona-
nymi uderzeniami dłutka, którego ostrze miało dł. ok.
0,6 cm. Ozdoba taka wystąpiła w 1 grobie w Mierza-
nowicach I. Porównywana była z formami typu iryjskiego
(J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski 1965,
s. 134, ryc. 26: 28). W typologiach dotyczących wyro-
bów brązowych z obszaru Europy środkowej określane
jest jako typ 4 (J. Machnik 1982, s. 88, tam dalsza lit.).
Według typologii J. Machnika (1967, s. 62, tabl. VI,
34–35) jest to typ II.

Typ C.2.c. Część blaszkowata zausznicy zdobiona
jest dwoma podłużnymi żłobkami i poprzecznym że-
berkiem u nasady. Typ ten zachowany fragmentarycz-
nie znaleziony został w 1 grobie w Świnarach Starych.

Typ D. Zausznica rozklepana jest na całej długości
i zwinięta w 1 i 1/2 zwoju o średnicy ok. 2,3 cm. Typ ten
znaleziono koło grobu 115 w Mierzanowicach I. W czę-
ści badanych grobów odkryto drucikowate fragmenty
zausznicy typu A-D. Odkryto je w 9 grobach w Mierza-
nowicach I. Fragmentarycznie zachowały się również
zausznice w 1 grobie w Świnarach Starych oraz w 1
obiekcie w Wojciechowicach I. Nie zachowały się na-
tomiasz zausznice z grobów 4, 78 i 104 w Mierzanowi-
cach I, a podczas okupacji zaginęły tego rodzaju za-
bytki z grobów 6, 9, 18, 34, 55, 68, 115, 156, 179 i 183
w Mierzanowicach I. Ten stan rzeczy znacznie zubożył
naszą wiedzę w rzeczonym temacie.

Omawiając wyżej wymienione zabytki miedziane
i brązowe trzeba także zwrócić uwagę na ślady po roz-
łożonych przedmiotach metalowych oraz zabarwienia
tlenkiem miedzi (śniedzią) kości ludzkich i niektórych
zabytków (Tabela 48). W zasadzie ślady te współwy-
stępują w grobach z ewidentnymi znaleziskami me-
talowymi. W 3 wypadkach ma się rzecz inaczej. Po
zabytkach pozostały jedynie właśnie te ślady tlenków
miedzi. Wystąpiły one w grobach 12, 35 i 76 w Mie-
rzanowicach I.

Śniedzią zabarwione było 12 czaszek (w tym: na
skroniach – 3, na żuchwie – 2) pochodzących z 10 gro-
bów z Mierzanowic I, 1 obiektu z Wojciechowic I oraz
1 grobu ze Złotej „Nad Wawrem”. Kości lewego przed-
ramienia miał zazielenione tlenkami miedzi szkielet z 1
grobu w Mierzanowicach I, paliczki – 2 szkielety, żebra
natomiast – 1 szkielet z tego samego stanowiska. Śniedź
pokrywała 6 szpil kościanych: z 4 grobów w Mierza-
nowicach I i z 1 obiektu w Wojciechowicach I. Ślady
tlenków miedzi odkryto także na wisiorach z zębów
zwierzęcych z 2 grobów z Mierzanowic I. Analogicznie
zabarwione były zawieszki z kłów dzików z 3 grobów
w Mierzanowicach I, 2 obiektów w Wojciechowicach
I oraz zawieszki z zębów świni z 1 grobu w Mierza-
nowicach I. Zazielenione tlenkami miedzi były również
paciorki z muszli oraz paciorki walcowate i kuliste z 2
grobów z cmentarzyska w Mierzanowicach I.

Ślady śniedzi omówione powyżej w większości przy-
padków pochodzą bez wątpienia od zausznic, część za-
pewne od paciorków, tarczek i bransolet miedzianych
i brązowych. Znamioną wydaje się tu być obserwacja
dokonana np. w grobie 89 w Mierzanowicach I. Zie-

mia obok prawego przedramienia, ramienia i palców leżącego na nim szkieletu, przesiąknięta była śniedzią pochodzącą z rozłożenia bransolety.

Dodajmy na koniec, że nie wszystkie szczątki zabytków metalowych dały się zidentyfikować. Tak było np. z nieokreślonym, małym i zupełnie prześniedziałym przedmiotem leżącym pod kością lewego przedramienia na klatce piersiowej szkieletu w grobie 34 w Mierzanowicach I.

5.1.4.6. Tarczki

Jedyna jaka się zachowała tarczka, odkryta w grobie 52 w Złotej „Nad Wawrem”, jest zrobiona z cienkiej (0,03 cm) blaszki z niskocynowego brązu o nieco większej zawartości srebra. Ma kształt owalny o wymiarach 3,62 cm x 2,9 cm. Przy zniszczonej krawędzi tarczki, po obu przeciwległych stronach wykonano po 2 otwory o średnicy ok. 0,3 cm. Wzdłuż krawędzi znajduje się ornament sztancowanych dołków. Równoległy do niego, owalny, składający się z 34 punktów – dołków, ornament umieszczony został po środku tarczki (CM, ryc. 375, 2).

Inną okrągłą tarczkę, która niestety zaginęła, wykonaną z „małej, dość grubej, silnie prześniedziałej blaszki brązowej”, znaleziono w grobie 183 w Mierzanowicach I. Do wyjątkowych należy znalezisko aż trzech miedzianych tarczek zaopatrzonych w dwa i cztery otwory, odkrytych w jednym grobie. Chodzi o obiekt 1 ze st. 6 w Złotej sandomierskiej (M. Florek, A. Zakościelna 2005, s. 68–69; 2006, s. 47–48, ryc. 7: 5–7). Dwie z tych tarczek ornamentowane były wzdłuż krawędzi dołkami. Skład chemiczny miedzi (brązu?), z której są wykonane nie został dotychczas określony.

Omawiane zabytki wystąpiły więc w trzech przeze mnie grobach na Wyżynie Sandomierskiej.

5.1.4.7. Guzki tarczkoate

Dwa guzki tarczkoate odkopano w grobie 153 w Mierzanowicach I. Wykonane były z cienkiej (ok. 0,03 cm) blaszki miedzianej o znacznej zawartości zanieczyszczeń, w formie wypukłych krążków o średnicy 2,2 cm. Guzki te zaopatrzone były w dwa naprzeciwległe otwory o średnicy ok. 0,25 cm. Na zewnętrznych krawędziach otworów, przy brzegu guzka, na dobrze zachowanych okazach zabytków, widoczne są otarcia powstałe od luźno mocujących guzki nici lub włókien. Jeden z guzków zdobiony jest wzdłuż krawędzi drobnymi, puncowanymi od strony wewnętrznej, wypukłościami (CM, ryc. 237, 4).

5.1.4.8. Pólsurowiec i surowiec użyty do wyrobu zabytków miedzianych i brązowych

Znaleziono cztery, plackowatego kształtu, płaskie, okrągławe lub podługne bryłki, które poddane procesowi kucia pozwalały na uzyskanie potrzebnych drobnych narzędzi lub ozdób (CM, ryc. 173, 4–5, 7). Wymiary bryłek wynoszą: długość od 1,5 cm do 5,3 cm, szerokość od 1,1 cm do 2,6 cm i grubość od 0,5 cm do 0,95 cm. Analiza chemiczna dokonana przez prof. M. Kowalskiego wykazała, iż mała bryłka surowca (CM, ryc. 173, 5) składała się w 97,2% z Cu, 2,8 % z Sn, śladów Pb i śladów As, natomiast duża bryłka (CM, ryc. 173, 4) w 97,9% z Cu, oraz 2,1% Sn. Z kolei trzy podługne bryłki (CM, ryc. 173, 7) miały skład:

- 1) Cu – ponad 99%, Sn – ok. 1%,
- 2) Cu – ok. 98,3%, Sn – 1,7%, śl. Pb, śl. Fe,
- 3) Cu – ok. 93,8%, Sn – 6,2%, śl. Zn, śl. As, śl. Ag, śl. Ni.

Danych tych nie sposób było zweryfikować, gdyż wszystkie wymienione wyżej zabytki zaginęły.

Lokalizacja tych interesujących znalezisk również nie jest dokładna. Miano je odkryć w rejonie grobu 115 w Mierzanowicach I, a więc nie w samym (?) obiekcie.

Analizie chemicznej poddano przedmioty z Mierzanowic I, analizie spektralnej – zabytki z Mierzanowic I, Wojciechowic I i Złotej „Nad Wawrem”, w tym analizie jakościowej (L. Koziorowska 1982) – przedmioty silnie skorodowane. Zabytki metalowe ze Świnar Starych nie doczekały się tego typu badań.

Jak wynika z zestawień (49–52), istnieją pewne różnice w wynikach analizy chemicznej i spektralnej. Różnice te powstały zarówno na skutek odmiennych metod badawczych jak i sprzętu jakim dokonywano w czasie okupacji analizy chemicznej. Dlatego też pod uwagę należy brać przede wszystkim wyniki analizy spektralnej. Obie metody wykazały istnienie zabytków miedzianych (do 3% pierwiastków śladowych i zanieczyszczeń) oraz brązowych (powyżej 3% pierwiastków innych niż Cu). Prof. M. Kowalski po przeanalizowaniu 39 zabytków z Mierzanowic I za brązowe uznał 14 szt. Analiza spektralna inż. L. Koziorowskiej stwierdziła obecność 15 szt. zabytków brązowych w materiałach z Mierzanowic I. Były to zausznice i ich fragmenty, bransolety, dłućki i tarczki (CM, ryc. 20, 22; 64, 5; 112, 2; 123, 7; 137, 13; 179, 4; 179, 5; 202, 1; 205, 17; 214, 1; 226, 3; 237, 8; 245, 3; 259, 3) odkryte w 13 grobach. W składach procentowych wszystkich omówionych wyżej zabytków dominuje miedź (dane analizy spektralnej: od 91,54–99,43%, dane analizy chemicznej od

Tabela 50. Wyniki ilościowej i jakościowej analizy spektrograficznej zabytków miedzianych i brązowych z Mierzanowic I (M), Wojciechowic I (W) i Złotej „Nad Wawrem” (Z) wykonanej przez inż. L. Kozińską

Table 50. Results of L. Kozińska's quantitative and qualitative spectrographic analysis of copper and bronze artefacts from Mierzanowice, Site I (M), Wojciechowice, Site I (W), and Złota, "Nad Wawrem" Site (Z)

Lp.	Nr próby CL	Stanowisko	Nr grobu	Zabytek	Ryc. CM	Składniki
1.	7138	M	44	3 fr. za-usznicy	91, 1	Cu++++, Ag xx, As x, Sb xx, Sn x, śl. Pb, brak: Zn, Au, Co, Cr, Fe – miedź o nieco większej zawartości srebra
2.	7139	M	54	5 fr. za-usznicy	107, 13	Cu++++, Ag xx, As x, Sb x, Pb x, Sn x, brak: Zn, Au, Co, Cr, Fe – miedź o nieco większej zawartości srebra
3.	7141	M	55	nóż	112, 7	Cu++++, Ag x, As x, Sb xx, Sn x, Pb x, Cr x, brak: Zn, Au, Co, Cr, Fe – miedź
4.	7146	M	116	fr. zausz-nicy	185, 5	Cu++++, Ag x, As x, Sb xx, Sn x, Au x, brak: Zn, Pb, Co, Cr, Fe – miedź
5.	7147	M	125	2 fr. za-usznicy	198	Cu++++ Ag x, As xx, Sb x, Pb x, Cr x, Au x, brak: Zn, Sn, Co, Fe – miedź
6.	7148	M	135	fr. zausz-nicy	209, 11	Cu++++, Ag x, As x, Sb x, śl. Cr, brak: Zn, Sn, Pb, Au, Co, Fe – miedź
7.	7151	M	153	paciorek	237, 14	Cu++++, Sn x, Pb x, Ag xx, Ni x, Sb x, As x, brak: Zn, Mn, Bi, Cr, Au, Co, Fe – miedź o nieco większej zawartości srebra
8.	7152	M	153	paciorek	-	Cu++++, Sn x, Pb x, Ag xx, Ni x, Sb x, As x, brak: Zn, Fm, Bi, Cr, Au, Co, Fe – miedź o nieco większej zawartości srebra
9.	7149	M	153	guzek tarczowy	237, 4	Cu++++, Ag x, Sn x, As x, Sb x, Zn xx, Co x, śl. Pb, Cr, brak: Au, Fe – miedź o znacznej zawartości zanieczyszczeń
10.	7150	M	153	guzek tarczowy	237, 4	Cu++++, Ag x, Sn x, As x, Sb x, Au x, Co x, Zn x, śl. Pb, Cr, Fe – miedź o znacznej zawartości zanieczyszczeń
11.	7153	M	154	tarczka, kość + Cu	242, 6	Cu++++, Ag xx, As x, Sb xx, śl. Cr, Sn, brak: Zn, Pb, Au, Co, Fe – miedź o nieco większej zawartości srebra
12.	7123	W	6	zausz-nica	278, 1	Cu++++, Ag xx, Sn x, As x, Sb x, śl. Co, brak: Zn, Pb, Au, Cr, Fe – miedź o nieco większej zawartości srebra
13.	7124	W	6	2 fr. za-usznicy	278, 2	Cu++++, Ag xx, As x, Sb x, Co x, brak: Zn, Pb, Sn, Au, Cr, Fe – miedź o nieco większej zawartości srebra
14.	7125	W	11	2 fr. za-usznicy	280, 1	Cu++++, Ag x, As xx, Pb x, Au x, brak: Zn, Sn, Co, Sb, Cr, Fe – miedź

Lp.	Nr próby CL	Stanowi- sko	Nr grobu	Zabytek	Ryc. CM	Składniki
15.	7126	W	13	4 fr. za- usznicy	284, 1	Cu++++, Ag x, Pb x, As x, Sb x, Au x, brak: Zn, Sn, Co, Cr, Fe – miedź
16.	7128	W	23	paciorek	290, 5	Cu++++, Ag x, As x, Sb x, brak: Zn, Sn, Pb, Au, Co, Cr, Fe – miedź
17.	7129	W	23	zausznica	290, 13	Cu++++, Ag xx, Sb x, brak: Sn, Pb, Zn, Fe, Cr, Co, Au
18.	7130	W	23	zausznica	290, 6	Cu++++, Ag x, As x, Sb x, brak: Zn, Sn, Pb, Co, Au, Cr, Fe – miedź
19.	7132	W	59	paciorek	348, 4	Cu++++, Ag x, Sb x, As x, brak: Zn, Sn, Pb, Au, Co, Cr, Fe – miedź
20.	7133	W	59	3 fr. za- usznicy	-	Cu++++, Ag x, As x, brak: Zn, Sn, Pb, Au, Co, Cr, Sb, Fe
21.	7120	Z	25	paciorek	361, 8	Cu++++, Ag x, Pb xx, Sn x, As x, Sb x, brak: Zn, Au, Co, Cr, Fe
22.	7121	Z	52	tarczka	375, 2	Cu++++, Ag xx, Sn xx, As x, Au x, Sb x, brak: Zn, Pb, Co, Cr, Fe – niskocynowy brąz o nieco większej zawartości srebra

Objaśnienia znaków zawartości:

- ++++ – składnik podstawowy
xx – zawartość mniej znaczna (1–5%)
x – zawartość mała (0,1–1%)
śl. – zawartość śladowa

Dane jakościowe w tym zestawieniu są; to zawartości na dolnej granicy przedziałów procentowych.

Tabela 51. Wyniki spektrograficznej analizy zabytków miedzianych ze stanowiska w Wojciechowicach I dokonanej przez inż. L. Koziórowską

Table 51. Results of L. Koziórowska's spectrographic analysis of copper artefacts from Wojciechowice, Site I

Lp.	Nr pró- by CL	Nr grobu	Zabytek	Ryc.	Składniki												Suma oznaczonych składników (%)	Cu i reszta (%)		
					Sn	Pb	Sb	As	Ni	Bi	Ag	Au	Co	Fe	Cr	Mn			Al	Zn
1.	7127	23	zausznica	290, 13	0,07	-	0,4	0,09	0,3	0,004	0,75	-	-	śl	-	śl	0,24	-	1,85	98,15
2.	7134	62A	4 fr. zausznicy	356, 6	0,03	-	0,5	0,18	0,29	0,009	0,85	-	-	śl	-	śl	0,29	-	2,17	97,83

Tabela 52. Jakościowe i ilościowe występowanie składników zabytków metalowych z Wyżyny Sandomierskiej. Wyniki analizy spektralnej (A) i chemicznej (B)

Table 52. Quantitative and qualitative content of metal artefacts in the Sandomierz Upland; results of spectral (A) and chemical (B) analyses

A.

Składnik	Występowanie		% składników	
	n – 55 wyrobów		w poszczególnych wyrobach	
	il.	%	od	do
Cu	55	100,00	91,54	99,43
Ag	55	100,00	0,07	1,25
As	54	98,18	śl.	1,58
Sb	52	94,55	śl.	1,87
Sn	43	78,18	śl.	1,7
Cr	33	60,00	śl.	0,86
Mn	33	60,00	śl.	-
Fe	32	58,18	śl.	1,12
Ni	29	52,73	śl.	2,25
Pb	25	45,45	śl.	0,025
Co	22	40,00	śl.	0,25
Al	22	40,00	śl.	1,6
Au	21	38,18	śl.	0,32
Bi	13	23,64	śl.	0,05
Zn	2	3,64	ok. 0,1	ok. 1,0

B.

Składnik	Występowanie		% składników	
	n – 39 wyrobów		w poszczególnych wyrobach	
	il.	%	od	do
Cu	39	100,00	91,5	ok. 100
Sn	39	100,00	śl.	8,5
Au	4	10,26	śl.	b. mało
Pb	4	10,26	śl.	drobna il.
Zn	3	7,69	śl.	ok. 5
As	2	5,13	śl.	-
Fe	1	2,56	śl.	-
Ag	1	2,56	śl.	-
Ni	1	2,56	śl.	-
Sb	1	2,56	śl.	-

91,5 – ok. 100%). Analiza spektralna dowiodła (Tabela 51), że we wszystkich badanych przedmiotach występuje Ag (od 0,07–1,25%). W większości przypadków jest to więc miedź ze znaczną domieszką srebra. Drugim po Ag pierwiastkiem śladowym, pojawiającym się w omawianych zabytkach, jest As (od śl. – 1,58%), następnie Sb (od śl. – 1,87%). Sn jest dopiero na czwartym miejscu (od śl. – 1,7%). Największy procent osiągnął

Ni (2,25%), lecz wystąpił on zaledwie w 29 zabytkach. Zabytki z Mierzanowic i Wojciechowic przetestowane metodą opracowaną przez S. Junghansa, E. Sangmeistera i M. Schrödera wykazały, iż zostały wykonane w większości ze stopów typu E11A (W. Hensel 1992, s. 105, 107).

Przyjmując podziały miedzi dokonane przez Z. Farkaša (1983), możemy stwierdzić, że zabytek z miedzi bezarsenowej wystąpił tylko w obiekcie 23 w Wojciechowicach I (CM, ryc. 290, 13). Pozostałe 39 przedmiotów wykonane było z miedzi arsenowej (w tym bezniklowej – 23 szt., tj. 60,53%) oraz miedzi niklowej z dodatkiem antymonu (15 szt., tj. 39,47%). Zabytki o podobnym składzie występują m.in. w tym samym okresie w Czechach, gdzie przeważa miedź bezniklowa (65,79% przedmiotów), natomiast na Morawach miedź niklowa z antymonem (60,94%), jak stwierdza to Z. Farkaš (1983, s. 17). Jak na razie nie posiadamy żadnych danych wskazujących na to, iż we wczesnym okresie epoki brązu eksploatowano rudy miedzi z terenów Małopolski, w tym ze złóż z Gór Świętokrzyskich z rejonu Góry Miedzianki koło Chęciny. Dotychczasowe dane wskazują na pozapolską, zakarpacką proveniencję surowcową zabytków metalowych z Wyżyny Małopolskiej (J. Machnik 1982, s. 87; S. Kadrow 1995, s. 84–85, tam dalsza lit.).

5.1.5. Wyroby kościane

Podczas prac wykopaliskowych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu z terenu Wyżyny Sandomierskiej dość często znajdowane były przedmioty wykonane z kości zwierząt. Były to narzędzia oraz ozdoby i elementy odzieży zmarłych, a więc szpilki, tarczki, rozdzielacze, różnego typu paciorki oraz liczne wisiorki i zawieszki.

5.1.5.1. Tarczki

Omawiane zabytki wystąpiły w grobach pojedynczo (3 obiekty) lub po dwie sztuki razem (1 grób). Znalezione je w 4 mogiłach (1,81% wszystkich obiektów sepulkralnych na Wyżynie Sandomierskiej). Były to groby: 80 (CM, ryc. 147, 1–2) i 155 (CM, ryc. 245, 2) w Mierzanowicach I (1,61% cmentarzyska) oraz obiekty 13 (CM, ryc. 284, 2) i 32A (CM, ryc. 292, 2) w Wojciechowicach I (7,41% cmentarzyska).

Przedmioty te wykonano z płaskich kości zwierzęcych. Do tego celu używano niekiedy bądź to łopatek krowy (CM, ryc. 284, 2), bądź też łopatki dużego,

dzikiego ssaka typu tur (CM, ryc. 292, 2). Przy konstruowaniu tarczek mniejszych rozmiarów wykorzystano tylko z części zbitej kości, usuwając część gąbczastą (CM, ryc. 245, 2), przy większych okazach natomiast wyrównywano powierzchnię tarczki, obcinając grzebienie łopatek (CM, ryc. 284, 2; 292, 2). W zasadzie starano się zachować kształt okrągły tarczki, choć niekiedy był on dość zdeformowany, prawie czworoboczny (CM, ryc. 147, 2) lub wręcz gruszkowaty (CM, ryc. 245, 2). Najmniejsza posiada tylko jeden otwór o średnicy ok. 0,5 cm, wywiercony w środku zabytku (CM, ryc. 147, 2), większe okazy mają dwa otwory o średnicach ok. 0,25–0,6 cm przy krawędzi i jeden nieco niżej lub nawet po środku tarczki (CM, ryc. 147, 1; 292, 2). Jedna z tarczki (CM, ryc. 245, 2) ma po dwa otwory o średnicach 0,3–0,45 cm ułożone naprzemiennie przy krawędzi ozdoby. Dwie z tarczki (CM, ryc. 147, 2 i 245, 2) nie posiadają żadnych ornamentów, trzy inne (CM, ryc. 147, 1; 284, 2; 292, 2) zdobione są wzdłuż krawędzi ornamentem wierconych dołków. Dołki te układają się w pojedynczy okrąg, który niekiedy bywa uzupełniony dodatkowo podwójnym, równoległym pasmem dołków biegnących przez środek tarczki.

Żadna z tarczki nie zachowała się w całości. Średnice zrekonstruowanych zabytków wynoszą od ok. 2,5 do ok. 18 cm. Podczas konserwacji, przy usuwaniu z powierzchni tarczki z obiektu 13 z Wojciechowic I (CM, ryc. 284, 2) nalotu wapnia, okazało się, że ozdoba ta malowana była czerwonym barwnikiem. Po dokonaniu analizy spektrograficznej w ultrafiolecie (zakres widma 220–350 µm) przez inż. L. Koziorowską, wykluczono barwnik powstały na bazie ołowiu, żelaza i arsenu. Nie wykluczono natomiast (w dużym przybliżeniu) rtęci i miedzi. Barwnik ten jest najprawdopodobniej pochodzenia organicznego. Przypomnijmy tu, że np. kolor czerwony i złocistoczerwony uzyskiwano z komeski białej (*Chenopodium album*) i przytuli błotnej (*Galium palustre*), które to rośliny dość pospolicie występują na europejskich stanowiskach prahistorycznych (J. G. D. Clark 1957, s. 284). Całkowita identyfikacja barwnika z tarczki wojciechowskiej nie jest już możliwa, gdyż na skutek pożaru w 1991 r. zabytek ten już nie istnieje.

Należy tu również dodać, że w interesujących nas grobach odkryto także tarczki wykonane z dwóch połączonych ze sobą elementów – kościanego i metalowego. Przedmioty te zostaną omówione osobno w dalszej części pracy.

5.1.5.2. Wisioriki

Zabytki te wystąpiły w grobach pojedynczo lub po 2 szt. razem (w sumie 3 szt.). Znalaziono je w 2 grobach – nr 80 i 153 w Mierzanowicach I.

Wisioriki wykonane zostały z płaskiej kości zwierzęcej (z łopatki?), bądź też z fragmentu kości długiej. Mają kształt nieregularny (CM, ryc. 237, 15, 17) lub wachlarzowaty (CM, ryc. 147, 6). Ich długości wynoszą od 1,6 cm do 3,2 cm, szerokości od 1,3 cm do 2,8 cm, a grubości od ok. 0,3 cm do ok. 0,5 cm. Wszystkie wisioriki posiadają po jednym otworze o średnicy 0,3–0,5 cm umieszczonym przy krawędzi. Na niektórych wisiorikach są widoczne rysy powstałe na skutek piłowania (?).

5.1.5.3. Szpile

Sześćdziesiąt szpil kościanych odkryto w 50 grobach na Wyżynie Sandomierskiej (22,62% wszystkich obiektów sepulkralnych), tj. w 39 grobach w Mierzanowicach I (31,45% cmentarzyska), w 7 grobach w Wojciechowicach I (25,93% cmentarzyska), w 3 grobach w Złotej „Nad Wawrem” oraz w grobie w Sandomierzu-Krukowie (Tabela 53). W 41 grobach wystąpiły one po 1 szt., w 8 grobach po 2 szt. razem i w 1 aż 3 szt.

Przedmioty te wykonywano zazwyczaj z obrobionych długich szczap uzyskiwanych z rozłupanych grubych kości długich różnych zwierząt. Wykorzystywano również drobniejsze kości długie ssaków lub ptaków, których nasady tworzyły zarazem główkę szpili (por. CM, ryc. 31, 10; 49, 1; 73, 1; 195, 3; 342, 6; 383, 3). Do tego celu używano również żeber owiec-kóz (CM, ryc. 94, 5) lub innych zwierząt (CM, ryc. 48, 1; 78, 1; 117, 2; 119, 5). Płaskie części rozciętych wzdłuż żeber bądź to odpowiednio prostowano (np. CM, ryc. 94, 5), bądź też poddawano bezpośrednio dalszej mechanicznej obróbce. W jednym przypadku (CM, ryc. 119, 5) dało się zaobserwować, że do wyrobu szpili wykorzystano wewnętrzną, płaską część rozłupanego na dwie połowy żebra.

Szpile kościane dzielą się na następujące typy:

I. Szpile proste.

I.A. Szpile proste bez otworów.

I.A.1.a. (**Typ 1**). Szpile proste bez otworów o przekroju poprzecznym owalnym lub okrągłym na całej długości. Jeden koniec zaokrąglony, spiczasty, drugi tępy, zaokrąglony, bez wyraźnie wyodrębnionej główki. Długość szpil tego typu wynosi od 7,1–10,1 cm, średnica

Tabela 53. Występowanie szpil kościanych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 53. Bone pins in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Szpila	Typ	Stanowiska						
		Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”		Sandomierz-Kruków
		nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	publikacja
1	IA1a	37	75, 2					
		59	117, 2					
		62	119, 5					
2	IA1b	18	41, 13					
3	IA1b	34	69, 1					
4	IA3	15	31, 1					
		153	237, 6					
5	IA4a	5	9, 5					
6	IA4b							Wróbel 1985 ryc. 4, 2
7	IA5	4	9, 1					
		64	121, 3					
8	IB1a1	20	48, 10	39	314, 12			
		35	72, 9	41	321, 1			
		39	81, 2					
		50	101, 2					
		75	139, 1					
		80	147, 4					
		143	229, 2					
9	IB1a2	179	254, 11					
		45	94, 5					
10	IB1b	21	49, 1			255	383, 3	
		27	56, 9					
		34	69, 2					
		36	73, 1					
		47	97, 4					
		123	195, 3					
11	IB2a1	14	28, 7					
		35	72, 1					
		155	245, 1					
12	IB2b2	12	24, 12	23	290, 10			Wróbel 1085 ryc. 3, 28j 4, 1
		71	137, 20					
		4	9, 2					
13	IB3					25	361, 6	
14	II A	20	48, 1					
		38	78, 1					
		59	117, 2					
		62	119, 5					
15	II B	17	32, 3					
2 lub 12				62A	356, 12			

Szpila	Typ	Stanowiska					
		Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”	
		nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.
1-13		5	9, 9	38	310, 7		
		9	20, 25	44	-		
		24	52, 2	55	342, 6		
		47	97, 1				
		57	-				
		76	141, 7				
		122	191, 3				
		135	209, 1				
		154	242, 8				
		?	263, 4				
?		41	-			52	-
		55	-				

ok. 0,3–0,65 cm. Typ ten wystąpił w Mierzanowicach I w 3 grobach.

I.A.1.b. (**Typ 2**). Szpile proste, bez otworów. Przekrój poprzeczny okrągły. Jeden koniec szpili tępy, drugi zaostroszony, spiczasty. Ornamentowane czterema rytymi poprzecznymi rowkami oraz pasmami V-kształtnych poprzecznych nacięć oraz dwoma pasmami poprzecznych kratek – nacięć. Długość zabytku – 11,5 cm, średnica tępego końca – 0,7 cm. Typ ten wystąpił w 1 grobie w Mierzanowicach I.

I.A.2. (**Typ 3**). Szpile proste, bez otworów, płaskie, zdobione trzema dookołnymi rowkami. Szpile równomiernie rozszerzają się od szpica ku niewyodrębnionej główce. Długość zachowanego zabytku tego typu wynosi 6,05 cm, maksymalna szerokość 0,67 cm, grubość ok. 0,5 cm. Typ ten wystąpił w 1 grobie w Mierzanowicach I.

I.A.3. (**Typ 4**). Szpile proste, bez otworu, o przekroju poprzecznym okrągłym oraz rozszerzającą się płaską główką. Długość zabytków 10,5–12,2 cm, szerokość główki 0,8 cm. Grubość 0,4–0,6 cm, średnica szpili ok. 0,5 cm. Typ ten wystąpił w 2 grobach w Mierzanowicach I.

I.A.4.a. (**Typ 5**). Szpile proste, bez otworów, w formie jednozadziorowego harpuna. Ostrze czterograniaste, zdobione jodełkowatymi ukośnymi nacięciami. Pozostała część zabytków ma przekrój poprzeczny okrągły. Główki wyodrębnione, w formie ściętego stożka, zdobione trzema dookołnymi, równoległymi żłobkami

i zygzakiem nacięć. Długość zabytku 6,2 cm. Typ ten wystąpił w 1 grobie w Mierzanowicach I.

I.A.4.b. (**Typ 6**). Szpile proste bez otworów, z wyodrębnioną główką w formie ściętego stożka, zdobioną poprzecznym jednym żłobkiem. Część szpili przy szpicu jest płaska. Długość zabytku 6,2 cm. Typ ten znaleziono na powierzchni grobu w Sandomierzu-Krukowie.

I.A.5. (**Typ 7**). Szpile proste, bez otworów, o dwóch zaostroszonych końcach i przekroju poprzecznym owalnym i okrągłym. Długość zabytków od 7 cm do ponad 7 cm, szerokość maksymalna ok. 0,5 cm, grubość ok. 0,3 cm. Typ ten wystąpił w 2 grobach w Mierzanowicach st. I.

I.B. Szpile proste z otworem w główce.

I.B.1. Szpile proste z poprzecznym otworem w główce.

I.B.1.a.1. (**Typ 8**). Szpile proste z poprzecznymi otworami w niewyodrębnionych główkach. Część szpili przy otworze jest zazwyczaj cieńsza (płaska). Długość szpil od ok. 5,5 cm do 12,1 cm, maksymalna szerokość od 0,5 do 0,8 cm, średnica otworu od 0,3 do 0,4 cm. Typ ten wystąpił w Mierzanowicach I w 8 grobach oraz w Wojciechowicach I w 2 obiektach.

I.B.1.a.2. (**Typ 9**). Szpile proste z poprzecznymi otworami, z niewyodrębnioną główką, wykonane z płaskiego żebra ukośnie zaostroszonego na jednym końcu. Długość zabytku 11,3 cm, szerokość ok. 1 cm, grubość ok. 0,2 cm, średnica otworu 0,37 cm. Typ ten wystąpił w 1 grobie w Mierzanowicach I. W zabytku tym po

złamaniu w miejscu pierwotnego otworu, wykonano poniżej identyczny drugi otwór.

I.B.1.b. (**Typ 10**). Szpile proste o poprzecznym otworze w wyodrębnionej, rozszerzającej się, płaskiej główce. Długość zabytków od 6,5 do 10 cm, średnica otworu od 0,27–0,55 cm. Typ ten wystąpił w Mierzanowicach I w 6 grobach oraz w 1 grobie w Złotej „Nad Wawrem”. I.B.2. Szpile proste z otworami kolankowymi.

I.B.2.a.1. (**Typ 11**). Szpile proste, bez wyodrębnionej główki, z kolankowatym otworem. Przekrój poprzeczny okrągły. Długość szpil od 8,5–11,1 cm, średnica maksymalna od 0,5–0,64 cm, średnica otworu od 0,1–0,48 cm. Typ ten wystąpił w Mierzanowicach I w 3 grobach.

I.B.2.b.2. (**Typ 12**). Szpile proste, bez wyodrębnionej główki, z kolankowatym otworem. Przekrój poprzeczny okrągły lub na znacznej długości sześciograniasty. Ornamentowane są nacięciami w formie poprzecznych pasm kratek lub X-ów, poprzecznych linii, zygzaków i jodełek. Długość zabytków od 7,3–10,35 cm, maksymalna średnica od 0,5–0,6 cm. Średnica otworu od 0,1–0,3 cm. Typ ten wystąpił w Mierzanowicach I w 2 grobach oraz w Sandomierzu-Krukowie. Fragmenty tego typu szpil również w 1 grobie w Mierzanowicach I oraz w 1 obiekcie w Wojciechowicach I.

I.B.3. (**Typ 13**). Szpile proste z kolankowatym otworem w wyodrębnionej „gwoździowatej” główce. Długość zabytku 7,4 cm, średnica otworu 0,3 cm. Typ ten wystąpił w 1 grobie w Złotej „Nad Wawrem”.

II. Szpile łukowate, zwane niekiedy iglicami o dwóch ostrzach.

II.A. (**Typ 14**). Szpile łukowate zakończone spiczasto z obu stron, płaskie, wykonane z żeber. Poprzeczny otwór ma kształt okrągły lub owalny o średnicy 0,25 cm lub o wymiarach ok. 0,2 x 0,6 cm. Długość zabytków wynosi 15–17,1 cm. Typ ten wystąpił w Mierzanowicach I w 4 grobach.

II.B. (**Typ 15**). Szpile łukowate, owalne lub okrągłe w przekroju poprzecznym. Trzy fragmenty takiej szpili zachowały się w 1 grobie w Mierzanowicach I. Długość zachowanego zabytku ok. 9 cm, maksymalna grubość 0,9 cm.

Fragmenty zdobionej szpili typu 2 lub 12 znaleziono również w 1 obiekcie w Wojciechowicach I. Spośród wyżej wymienionych szpil 25 szt. było uszkodzonych, tj. złamanych lub pozbawionych szpica, część przy główce lub nawet części środkowej. Fragmenty niezidentyfikowanych bliżej szpil kościanych typu

I odkryto w 10 grobach w Mierzanowicach I. Znaleziono je również w Wojciechowicach I w 3 obiektach. W sumie na ogólną liczbę 60 szpil 38 szt. (63,33 %) było uszkodzonych i niekompletnych. Zagięły szpile z grobów 41 i 55 w Mierzanowicach I oraz z grobu 52 w Złotej „Nad Wawrem”.

Aby skrócić zapis w oznakowaniu typów szpil, w dalszym tekście używam numerów (cyfr arabskich) podanych powyżej w nawiasach.

5.1.5.4. Szydła

W sumie było 10 szydeł (Tabela 54), które znaleziono w 9 grobach na terenie Wyżyny Sandomierskiej (4,07% wszystkich obiektów sepulkralnych). Na cmentarzysku w Mierzanowicach ulokowane były w czterech grobach (3,23% cmentarzyska), w Wojciechowicach w 1 grobie (3,7% cmentarzyska), w Złotej „Nad Wawrem” natomiast w 4 grobach.

Tabela 54. Występowanie szydeł kościanych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 54. Bone awls in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”	
nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.
14	28, 6	38	310, 8	25	-
45	94, 6			36	363, 2
64	121, 8			40	369, 1
225	260, 1–2			51	373, 1

Zabytki te wykonane zostały z kości długich zwierzęcych (CM, ryc. 121, 8 i 260, 1–2), kości owczej grubej i krótkiej (CM, ryc. 28, 6), kości długiej owcy lub kozy (CM, ryc. 94, 6), ze śródstopia owcy-kozy (CM, ryc. 310, 8), śródstopia owcy (CM, ryc. 363, 2 i 369, 1) oraz kości piszczelowej owcy, kozy lub sarny (CM, ryc. 373, 3). Kości te albo rozpoławiano wzdłużnie, zostawiając jako tylec (trzon) ich naturalne nasady lub też ukośnie ścinano, pozostawiając pewien rurkowaty odcinek kości przy nasadzie. Wszystkie dobrze zachowane szydła zaliczyć można do typu B wyróżnionego przez A. Kempistego (1958, s. 304–6). Długość szydeł wynosi od 5,9 cm do 15,3 cm.

Zagięło szydło z grobu 25 w Złotej „Nad Wawrem”. Dwa szydła posiadały uszkodzone szpice (CM, ryc. 94, 6 i 121, 8), a jedno zachowało się tylko fragmentarycznie (CM, ryc. 260, 2).

5.1.5.5. Gładziki i fragmenty narzędzi o gładzonej powierzchni

Wyroby te wykonane zostały z fragmentów żeber zwierzęcych (np. CM, ryc. 69, 5) lub też z drobnych kości długich zwierzęcych (np. CM, ryc. 56, 12 i 69, 4). Są one zagładzone wzdłużnie na jednej stronie. Wszystkie zachowały się fragmentarycznie, niektóre są przepalone i bardzo drobne. Znalezione je wyłącznie na stanowisku I w Mierzanowicach. Informacje dotyczące ich występowania w grobach posiadamy jedynie przy opisach mogił 27 (CM, ryc. 56, 12) i 34 (CM, ryc. 69, 4–5) na tym cmentarzysku (0,9% wszystkich obiektów sepulkralnych z terenu Wyżyny Sandomierskiej, 1,61% cmentarzyska w Mierzanowicach I).

Bardzo drobne fragmenty omawianych narzędzi wystąpiły także w innych grobach w Mierzanowicach I (np. nr 29, 38, 40, 54, 62, 64, 65, 75, 76, 82, 85, 86), lecz nie mamy żadnej pewności, czy nie zostały do nich

przypadkowo domieszane. Dlatego też nie uwzględniam ich w niniejszych rozważaniach.

5.1.5.6. Zawieszki z kłów („szabel”) dzików

Omawiane zabytki znaleziono w 29 grobach (Tabela 55) na Wyżynie Sandomierskiej (13,12% wszystkich obiektów sepulkralnych). W Mierzanowicach I były w 22 grobach (17,74% cmentarzyska), w Wojciechowicach I w 5 grobach (18,52% cmentarzyska), w Świniarach Starych natomiast tylko w jednym.

Odkopano je również w grobie ciałopalnym w Stodołach. W tym ostatnim przypadku, choć były częściowo uszkodzone, nie miały śladów działania ognia, a więc włożono je do grobu dopiero po całkowitej kremacji zmarłego.

Wykonywano je z odpowiednio spreparowanych kłów („szabel”) dzików, które po wzdłużnym przepołowieniu wygładzano, a następnie zaopatrywano w otwórki. Używano wyłącznie zewnętrznej części kłów, tzn.

Tabela 55. Występowanie zawieszek z kłów dzików w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 55. Boar's tusk pendants in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Mierzanowice I		Wojciechowice I		Świniary Stare		Stodoły
nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	publikacja	publikacja
4	9, 4	1	269, 3	59	Kraussowie 1971, ryc. 28d	Przyborowski, ryc. 4, 1873 r.
12	-	11	280, 1			
22	50	13	284, 6			
33	67, 2	23	290, 9, 12			
40	83, 7, 10	32	292; 8, 10			
42	89, 1					
45	94, 3					
52	105					
64	121, 2					
71	137, 21					
76	141, 6					
80	147, 5					
93	165, 9					
104	172, 18					
114	180, 4					
119	188, 1, 3					
135	209, 9					
142	227, 2					
153	-					
154	242, 2, 4, 10, 12					
155	245, 7–8					
185	259, 4					
?	263, 1–3, 12					

tych, które były od zewnętrznej strony pyska zwierzęcia. Długość kłów jest różna, najdłuższe pochodzą z obiektu 13 w Wojciechowicach I (CM, ryc. 284, 6). Długość ich wynosi aż 15,3 cm, licząc po cięciwie zawieszki.

W kilku przypadkach zachowały się prawie całe lub istotne fragmenty zawieszek z kłów dzików, w których nie było otworów (CM, ryc. 83, 10; 227, 2; 263, 10; A. i J. Kraussowie 1971, ryc. 28d). Pochodziły one z grobów 40, 142 i bliżej nieokreślonego z Mierzanowic I oraz z grobu 59 w Świniarach Starych. Zawieszki, które posiadają zachowaną część wierzchołkową kła, świadczą, że był w nich wywiercony jeden otwór. Wyjątek stanowią zabytki z grobów 4 (CM, ryc. 9, 12) i 64 (CM, ryc. 121, 2) w Mierzanowicach I, w których po zniszczeniu pierwszego otworu wywiercono poniżej drugi. Przy korzeniu kła („nasadzie”) wykonano od 1–6 otworów w następujący sposób: 2 lub 3 przy poprzecznej krawędzi kła, zaś pozostałe 1, 2 lub 3 wzdłuż zewnętrznej krawędzi łukowatej zęba. Pewną ciekawostkę stanowi jedna z zawieszek z obiektu 13 w Wojciechowicach I (CM, ryc. 284, 6), w której wywiercono dodatkowo 4 otwory służące do połączenia dwóch części pękniętego w poprzek zęba. Średnica wywierconych w zawieszkach otworków wynosi od 0,2 do 0,5 cm, a nawet wyjątkowo 0,6 i 0,75 cm. Ilość otworków w złożonych parzyście do grobów zawieszkach zasadniczo symetrycznie zgadza się. Jest jednak kilka wyjątków (np. CM, ryc. 9, 4; 137, 21; 284, 6). Sądzić należy, iż zawieszki łączone były parzyście wierzchołkami i podstawami za pomocą włókien przeciągniętych przez otwory tak, że tworzyły razem okrąg. Pewnych analogii dostarczają nam tu obserwacje etnograficzne ozdób mieszkańców Nowej Gwinei, o czym mówić będę w następnych rozdziałach.

Na 69 odkopanych w grobach i niezgubionych zawieszek, 62 szt. (89,86%) było w różnym stopniu uszkodzone, złamane, ukruszone przy otworze, itp. Zaginęła zawieszka z grobu 12 w Mierzanowicach I oraz zawieszki ze Stodół (J. Przyborowski 1873, s. 14).

5.1.5.7. Wisiorki z pociętych kłów dzików („hetki”).

Przedmioty te znaleziono w 5 grobach na cmentarzysku w Mierzanowicach I (2,26% wszystkich obiektów sepulkralnych z terenu Wyżyny Sandomierskiej; 4,03% cmentarzyska w Mierzanowicach I), tj. w grobach 4 (CM, ryc. 9, 11), 18 (CM, ryc. 41, 8), 64 (CM, ryc. 121, 7), 79 i 133.

Zabytki te są zrobione z przepołowionych kłów dzików, być może ze zniszczonych zawieszek. Posiadają kształty nieforemne (CM, ryc. 9, 11; 41, 8), podłużno-

-owalne (CM, ryc. 41, 8) lub też ósemkowate (CM, ryc. 121, 7). Ich długość wynosi 2,5–4,5 cm, szerokość 1,4–2,1 cm i grubość 0,2 – ok. 0,5 cm. Posiadają wywiercone w środku otworki, jeden – większość zabytków, dwa otwory – 2 ozdoby (CM, ryc. 41, 8; 121, 7) i trzy (?) – jeden nieforemny wisiorek (CM, ryc. 41, 8). Otwory mają średnicę 0,4–0,5 cm. W sumie odkryto 15 tego typu zabytków. Wisiorek z grobu 79 w Mierzanowicach I zaginął. Jedynie 7 okazów zachowało się z całości. Reszta jest uszkodzona przy otworze.

5.1.5.8. Paciorki z pociętych kłów dzików

Ozdoby te zrobione były zapewne z fragmentów zawieszek lub z półsurowca do ich produkcji. Posiadają kształt obło-czworoboczny (czworobok z zaokrąglonymi rogami lub okrągły (CM, ryc. 48, 2, 3). Wielkość czworobocznego okazu wynosi 1,5 x 1,46 cm, zaś średnica okrągłego – 1,36 cm. Grubość zabytków – 0,37–0,42 cm, średnica otworów – 0,45 i 0,5 cm.

Paciorki te wystąpiły na Wyżynie Sandomierskiej tylko w grobie 20 w Mierzanowicach st. I.

5.1.5.9. Wisiorki „gwizdkowate” (świstawki)

Wisiorki „gwizdkowate” znaleziono w dwóch grobach na Wyżynie Sandomierskiej (0,9% wszystkich obiektów sepulkralnych), tj. w grobie 142 (CM, ryc. 227, 1) w Mierzanowicach I oraz w grobie 1 w Sandomierzu-Krukowie (H. Wróbel 1985, ryc. 3: 19–27). W Mierzanowicach I odkryto tylko jeden okaz, zaś w Sandomierzu-Krukowie aż 10, z czego 7 było uszkodzonych. W tym ostatnim grobie wystąpiły również 4 fragmenty innych wisiorków omawianego typu.

Zabytki te wykonane zostały z drobnych, małych kości długich ptasich (H. Wróbel 1985, s. 74) lub psich (CM, ryc. 227, 1). Robiono je w ten sposób, że odpiłowano jedną z nasad kości, a poniżej krawędzi cięcia wypilowywano otwór, którego profil zbliżony był do kształtu litery V. Długość dobrze zachowanych okazów wynosi 3,8–5,4 cm.

Przedmioty tego typu określane bywają jako świstawki-wabiki (J. Głosik 1965, s. 57, 78; B. Baczyńska, J. T. Bąbel 2007) lub też jako wisiorki (J. Zacharuk 1961, s. 34, ryc. 7: 17–19; H. Wróbel 1985, s. 79). Próby jakie przeprowadziłem z omawianymi zabytkami, chcąc je wykorzystać jako świstawki, okazały się być jednak nieskuteczne. Na takie zastosowanie nie pozwalał bowiem kształt wyciętego otworu, co łatwo sprawdzić, porównując go z konstrukcją najprostszego gwizdka. Musimy jednak zwrócić uwagę, że wyroby te nie są

w pełni wykonane i mogą być substytutami prawdziwych świstawek. Na taką możliwość wskazują inne dary grobowe, które są półwytworami.

5.1.5.10. Wisiorki z zębów zwierzęcych

Wisiorki z zębów zwierzęcych znaleziono w 27 grobach (Tabela 56) na terenie Wyżyny Sandomierskiej (12,22% wszystkich obiektów sepulkralnych). W Mierzanowicach I odkryto je w 22 grobach (17,74% cmentarzyska), w Wojciechowicach I w 4 grobach (14,81% nekropoli), w Złotej „Nad Wawrem” w 1 grobie.

Ozdoby tego rodzaju wykonane zostały z zębów zwierząt domowych i dzikich, mięsożernych i roślinożernych (pies, lis, wilk, świnia, owca, krowa). Przy wyrobie wisiorków wykorzystywano zarówno kły, jak

Tabela 56. Występowanie wisiorków z zębów zwierzęcych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 56. Animal tooth pendants in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”	
nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.
2	5, 1	13	284, 7	39	367, 7
4	9, 9	32A	292, 9		
8	16, 1	39	-		
9	20, 6, 24, 27	59	-		
18	41, 1				
33	67, 1				
55	-				
64	121, 5				
66	-				
71	137, 18				
75	139, 3				
80	147, 3, 4				
82	148, 10				
86	154, 2				
104	172, 22				
114	180, 5				
135	209, 10				
138	216, 2				
153	237, 5				
154	242, 19				
155	-				
178	253				
?	262, 3				
?	263, 10–11				

i siekacze oraz zęby trzonowe zwierząt, przy czym, jak się wydaje, wyraźnie preferowano kły. W części wisiorków nie ma wywierconych otworów, jest to właściwie surowiec do wyrobu ozdób. Okazy tego typu wystąpiły w grobach 18, 104, 138, 154, 155 w Mierzanowicach I (CM, ryc. 41, 1; 172, 22; 216, 2; 242, 19) oraz w obiekcie 59 w Wojciechowicach I. Na niektórych wisiorkach widnieją jedynie dołki po rozpoczętym nawiercaniu otworów, np. na zębach z grobów 9 i 75 (CM, ryc. 139, 3) w Mierzanowicach I. Otwory wiercono zazwyczaj w korzeniach zębów. Niekiedy, wyjątkowo umieszczano je przy wierzchołku korony kła (CM, ryc. 139, 3). Robiono je w poprzek osi zęba. W kłach i siekaczach były otworki pojedyncze, czasami również podwójne (CM, ryc. 41, 1; 137, 18; 242, 19). Wiercenie podwójnych otworów niekoniecznie wiązało się ze zniszczeniem jednego z nich. W korzeniach zębów trzonowych wykonywano otworki poprzeczne, lecz zdarzało się, że wisiorki te miały również pionowo, wzdłuż osi ułożone dziurki (CM, ryc. 121, 5). Wisiorki posiadały otwory: jeden (np. CM, ryc. 121, 5; 147, 4; 284, 7), dwa (np. CM, ryc. 16, 1; 20, 24; 41, 1; 137, 18) a nawet trzy (np. CM, ryc. 20, 24).

Średnica otworków była różna, wynosiła od 0,1–0,7 cm, najczęściej oscylowała jednak w granicach od 0,3–0,4 cm.

W sumie w grobach znaleziono 499 całych i 265 fragmentów wisiorków. Uszkodzenia, jakim zabytki te ulegały, występują zazwyczaj przy otworach. Ozdoby te były również popękane na podłużne połówki. Zagięły zabytki z grobu 55 w Mierzanowicach I.

5.1.5.11. Paciorki rurkowate (fletnie)

Paciorki kościane rurkowate wystąpiły w 10 grobach na Wyżynie Sandomierskiej (4,52% wszystkich obiektów sepulkralnych), tj. w 8 grobach w Mierzanowicach I (6,54% cmentarzyska), w 1 grobie w Złotej „Nad Wawrem” oraz 1 grobie w Sandomierzu-Krukowie.

Paciorki te robione były ze środkowych części drobnych kości długich zwierzęcych, np. kości śródstopia lub śródreżcza kozy-owcy (H. Wróbel 1985, s. 74). Nasady kości usuwano przez ich odpiłowanie, zaś pozostałą część dzielono na większe lub mniejsze segmenty, usuwając przy tym zbędny szpik ze środka. Na jednym z paciorków z grobu 9 w Mierzanowicach I (CM, ryc. 20, 23) zachowały się ślady pozwalające odtworzyć proces obróbki. Kość nacinano z trzech stron, wykonując w niej dookolny, ostrodeny rowek, a następnie odłamywano paciorek od dalszej części kości. Krawę-

dzie odłamania niekiedy zagładzano, tak iż paciorek przybierał formę cylindryczną.

Paciorki posiadały różne wymiary. Ich długość wynosiła od 1,2–8,2 cm, średnica zaś od 0,45–1,6 cm. Można je podzielić na dwa typy:

- I – paciorki rurkowe niezdobione,
- II – paciorki rurkowe zdobione równoległymi, poprzecznymi nacięciami, obejmującymi całą długość zabytku.

Paciorki typu I wystąpiły w 8 grobach w Mierzanowicach I, następnie w 1 grobie w Złotej „Nad Wawrem” oraz w grobie 1 w Sandomierzu-Krukowie (Tabela 57).

Paciorki typu II pojawiły się jedynie w grobie w Sandomierzu-Krukowie.

Kilka paciorków nie zachowało się w całości. Paciorki z grobów 8 i 21 w Mierzanowicach I zaginęły. W sumie znaleziono 47 całych i 7 fragmentów kościanych paciorków rurkowatych.

Niektóre paciorki o zróżnicowanej długości i średnicy (np. z gr. 75 ze st. I w Mierzanowicach) sugerują, iż były to instrumenty typu fletni Pana (B. Baczyńska, J. T. Bąbel 2007). Sądzę, że na wykonanym z nich instrumencie nie można było grać ze względu na nierówne krawędzie otworów. Jednakże musimy wziąć pod uwagę fakt, iż w przypadku grobów KM istnieje specyfika „niewykończonych przedmiotów”. Fletnia i część kościanych gwizdków zaliczyć trzeba do tego typu kategorii zabytków.

Tabela 57. Występowanie kościanych paciorków rurkowatych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 57. Tubular bone beads in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Typ	Stanowiska				
	Mierzanowice I		Złota „Nad Wawrem”		Sandomierz-Kruków
	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	
I	8	-	39	367, 6	Wróbel 1985, ryc. 3, 3–4
	9	20, 23			
	21	-			
	35	72, 4			
	57	113, 4			
	64	121, 6			
	75	139, 2			
	76	141, 3			
II					Wróbel 1985, ryc. 3, 1–2, 5–14

5.1.5.12. Paciorki baryłkowe i kuliste

Na paciorki baryłkowe natrafiono w grobach 57 (CM, ryc. 113, 4), 64 (CM, ryc. 121, 4) w Mierzanowicach I w obiekcie 62A w Wojciechowicach I (CM, ryc. 356, 8). Paciorki kuliste odkryto natomiast w grobach 89 (CM, ryc. 159, 2) i 91 (CM, ryc. 161, 4) w Mierzanowicach I oraz w grobie 30 w Świnarach Starych (Kraussowie 1971, tabl. II, 2). W sumie paciorki baryłkowe i kuliste wystąpiły w 6 grobach na terenie Wyżyny Sandomierskiej (2,71% wszystkich obiektów sepulkralnych), tj. w 4 grobach w Mierzanowicach I (3,23% cmentarzyska), 1 grobie w Wojciechowicach I oraz w 1 grobie w Świnarach Starych.

Przedmioty te produkowano dwoma sposobami. Paciorki baryłkowe robiono z krótkich paciorków rurkowatych, które obrabiano, zmieniając ich kształt cylindryczny na baryłkowaty (beczułkowaty). Paciorki „kuliste” również posiadają kształt beczułkowaty. Różnią się jednak od tych ostatnich przede wszystkim grubością. Ich średnica jest większa od grubości, a nie odwrotnie, jak to miało miejsce z paciorkami baryłkowatymi. Dodatkowa różnica to fakt, że paciorki kuliste wykonywano z paciorków walcowatych, odpowiednio zagładzając ich ostre krawędzie. Technika produkcji paciorków walcowatych omówiona będzie w innym miejscu niniejszej pracy.

Średnica paciorków baryłkowatych wynosiła od 0,9–1,25 cm, ich długość od 1–1,3 cm. Średnica paciorków kulistych wynosiła od 0,7–1,5 cm, zaś ich grubość od 0,4–1,4 cm.

W sumie znaleziono 66 całych i 32 fragmenty beczułkowatych i kulistych paciorków kościanych. W grobach wystąpiły razem po 2 szt. (1 grób), 3 szt. (2 groby), 8 całych i 2 fragmenty (1), 26 całych (1), 32 całe i ok. 30 fragmentów (1 grób).

5.1.5.13. Paciorki walcowate i ich półwytwory

Kościane paciorki walcowate odkryto w 44 grobach (Tabela 58) na terenie Wyżyny Sandomierskiej (19,91% wszystkich obiektów sepulkralnych). W Mierzanowicach I wystąpiły one w 33 grobach (26,61% cmentarzyska), w Wojciechowicach I w 9 grobach (33,33% cmentarzyska), w 1 grobie w Sandomierzu-Krukowie i w 1 w Świnarach Starych.

Paciorki tego typu produkowano z płaskich kawałków wylupowanych z grubych kości długich zwierzęcych. Kawałki te szlifowano, nadając im nieregularny, obławy kształt. Półsurowiec taki znaleziono w grobie

Tabela 58. Występowanie kościanych paciorków walcowatych i ich półwytworów w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 58. Cylindrical bone beads and their half-finished forms in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Zabytki	Stanowiska						
	Mierzanowice 1		Wojciechowice I		Świniary Stare		Sandomierz-Kruków
	nr gr.	CM, ryc.	nr gr.	CM, ryc.	nr gr.	publikacja	publikacja
Półsurowiec i półfabrykaty paciorków					30	Kraussowie 1971, Tabl. II; 1, 3, 5, ryc. 15	
Paciorki walcowate	2	5, 6	1	269, 5	46	Kraussowie 1971, ryc. 23	Wróbel 1985 ryc. 3; 15–16, 18
	4	9, 22	2	271, 1			
	9	20, 26	3	273, 2			
	11	21, 2	5	-			
	12	24, 16	13	284, 8			
	18	41, 4	38	310, 3			
	55	-	41	321, 3			
	57	-	43	327, 2			
	61	118, 6	59	348, 2			
	66	123, 5					
	68	127, 1					
	70	131, 2					
	75	139, 4					
	77	143, 4					
	80	147, 14					
	93	165, 10					
	104	172, 22					
	106	174, 1					
	110	179, 2					
	115	183, 3					
	116	185, 2					
	117	-					
	122	191, 4					
	123	195, 6					
	134	207, 4					
	136	211, 4					
	139	220, 6					
	153	237, 2					
	154	242, 2					
	155	245, 15					
	178	253, 9					
	179	-					
	182	256, 2					

30 w Świniarach Starych. Składał się on z 31 szt. guzikowatych kościanych płytek. W płytkach takich wiercono następnie otwory. Ten z kolei etap obróbki ilustrują półfabrykaty paciorków (18 szt.) odkryte w tym samym grobie.

Pomiary średnicy gotowych paciorków walcowatych, pochodzących z poszczególnych grobów wykazują zadziwiające zbieżności. Dokładność wyrobów sięga 0,1 cm. Nie jest to zjawisko przypadkowe. W jego zrozu-

mieniu pomogą nam analogie etnograficzne z terenów Triobrandów (B. Malinowski 1967, s. 437–438). Używane przez tamtejszych mieszkańców paciorki z muszli robiono w następującej kolejności. Muszlę rozbijano kamieniem, następnie formowano mniej więcej okrągłe płytki, obtłukując obrzeża. Potem płytki te wkładano w otwór wydrążony w kawałku drewna, służący za imadło i szlifowano ich zewnętrzną i wewnętrzną stronę za pomocą piaskowca (ten etap był zbędny przy wyrobie

mierzanowickich paciorków z muszli). Po zakończeniu tej czynności, wiercono w półwytworach otwory przy pomocy wiertła sprężynującego, zwanego także świdrem ogniowym lub wiertłem z kamiennym kołem napędowym. Podziurkowane płytki nawlekano na cienki, mocny patyk. Powstały w ten sposób wałek tarto na okrągło o płaski piaskowiec dopóki nie osiągnięto regularnego, okrągłego kształtu. Wałek przybierał wówczas walcowatą formę. Na innych wyspach Oceanii, jak stwierdza B. Malinowski, półfabrykaty paciorków nanizywano na sznur i dopiero wówczas szlifowano je pumeksem, aby wszystkie krążki były jednakowej wielkości.

Przytoczona analogia pozwala nam zrozumieć technologię wyrobu wczesnobrązowych paciorków z muszli (o czym będzie dalej mowa) oraz z kości. Jednakowa średnica wielu paciorków walcowatych odkrytych na Wyżynie Sandomierskiej, świadczy o tym, że były one jednocześnie obrabiane, szlifowane wszystkie razem na płycie szlifierskiej. Produkując je, starano się otrzymać prawie idealnie cylindryczne formy. Wielkość półsurowca kościanych paciorków walcowatych wynosiła od 1,1–2,2 cm, a jego grubość od 0,4–1,2 cm. Wielkość półwytworów: 1,3–1,6 cm, ich grubość 0,5–1,0 cm, średnica otworów 0,5 cm. Średnica gotowych paciorków walcowatych wahała się w granicach od 0,64–1,26 cm (najczęściej jednak od 0,9–1,0 cm), grubość od 0,1–1,28 cm, zaś średnica otworów od 0,22–0,7 cm.

W sumie znaleziono 1 606 całych i 322 fragmenty walcowatych paciorków kościanych, w tym 1472 całe i 293 fragmenty pochodziły z cmentarzyska w Mierzanowicach I, 104 całe i 29 fragmentów z Wojciechowic

I, 3 całe z Sandomierza i 27 szt. całych ze Świniar Starych. Zagięły paciorki (po „kilka”) z grobów 55, 117 i 179 w Mierzanowicach I. Luźnych, pochodzących z bliżej niezidentyfikowanych obiektów grobowych, paciorków walcowatych w materiałach z Mierzanowic I było 6 całych i 2 fragmenty.

5.1.5.14. Rozdzielacze

Rozdzielacze kościane znaleziono w 16 grobach (Tabela 59) na Wyżynie Sandomierskiej (7,24% wszystkich obiektów sepulkralnych). W Mierzanowicach I odkryto je w 12 grobach (9,68% cmentarzyska), W Wojciechowicach I w 1 grobie (3,7% cmentarzyska), w Złotej „Nad Wawrem” w 1 grobie, w Świniarach Starych w 2 grobach 93,92% cmentarzyska).

Zabytki te wykonano ze szczap kościanych wylupanych z grubych kości zwierzęcych. Szczapy formowano na kształt podłużnych, wąskich, czworobocznych w przekroju poprzecznym tabliczek – pałeczek o zaokrąglonych końcach, a następnie rzędem wiercono w nich otwory. Wymiary całych, dobrze zachowanych okazów wynoszą: długość od 2–10,6 cm, szerokość od 0,8–1,2 cm, grubość od 0,4–0,7 cm, średnica otworów od ok. 0,25–0,65 cm. Jeden z rozdzielnicy znaleziony w grobie 136 w Mierzanowicach I (CM, ryc. 211, 3) posiadał dłuższy, wąski bok zdobiony zygzakowatym, ukośnym pasmem nacięć.

Przedmioty te posiadają różną ilość otworów. W dobrze zachowanych egzemplarzach ilość dziurek wynosi: 2 (2 egz.), 3 (9 egz.), 4 (1 egz.), 5 (1 egz.) i 13 (1 egz.). Fragmentarycznie zachowane okazy świadczą, że otwo-

Tabela 59. Występowanie rozdzielnicy kościanych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 59. Bone separators in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”		Świniary Stare	
nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	publikacja
9	20, 27	1	269, 4	39	367, 3	30	Kraussowie 1971, Tabl. ryc. 28c
21	49, 4					59	
57	113, 1						
70	131, 3						
78	144, 6						
110	179, 3, 6						
115	183, 1						
122	191, 1–2						
123	195, 1–2						
136	211, 3						
179	254, 1–2						
?	263, 5, 7						

rów w nich nie było więcej niż: 2 (1 egz.), 3 (3 egz.), 4 (1 egz.), 7 (1 egz.) oraz 9 (1 egz.). Dwa fragmenty omawianych zabytków z grobu 179 w Mierzanowicach I zaginęły. Przedmioty te umieszczane wśród kilkusznurowych naszyjników lub pasów, miały za zadanie nie dopuszczać do splątania się sznurów.

Rozdzielacze, które znaleziono w grobach, wystąpiły między kościanymi paciorkami walcowatymi (np. w Mierzanowicach I w grobach 9, 122, 136, 139), paciorkami z muszli i kości (w grobach 115 i 123 w Mierzanowicach I) i wchodziły w skład naszyjników lub pasów. Rzecz interesująca, że w grobie 59 w Świniarach Starych nie znaleziono żadnych paciorków poza omawianym rozdzielnikiem. Może świadczyć to o tym, że paciorki te wykonane były z materiałów (organicznych? z muszli?), które nie zachowały się w piaszczystej glebie cmentarzyska.

5.1.5.15. Obrobione żebro

Złamana, mała, płaska część żebra zwierzęcego, obrobiona w bliżej nieokreślony sposób, została znaleziona w grobie 34 w Mierzanowicach I (0,45% wszystkich obiektów sepulkralnych z terenu Wyżyny Sandomierskiej, 0,81% nekropoli w Mierzanowicach I). Ponieważ zabytek ten zaginął, nic więcej nie można o nim powiedzieć.

5.1.5.16. Kości z otworami

W dwóch grobach na Wyżynie Sandomierskiej (0,9% wszystkich obiektów sepulkralnych) znaleziono 2 zabytki kościane z otworami. Zdobioną kostkę z otworem odkryć miano w jamie grobu 55 w Mierzanowicach I. Ponieważ zabytek ten zaginął, nic więcej nie można o nim powiedzieć. Inny przedmiot, o nieokreślonej bliżej funkcji, odkopano w jamie grobowej, ponad szkieletem w obiekcie 34A w Wojciechowicach I (3,7% cmentarzyska). Przedmiot ten wykonany był z I członu palcowego krowy. W nasadzie kości przewiercono na wylot poprzeczny otwór o średnicy 0,3 cm (CM, ryc. 304, 6).

5.1.6. Wyroby „kombinowane”, tzn. łączone z kości i miedzi lub brązu

5.1.6.1. Tarczki

Odkryto je w 4 grobach w Mierzanowicach I (1,81% wszystkich obiektów sepulkralnych na Wyżynie Sandomierskiej; 3,23% nekropoli), tj. w grobach 66 (CM, ryc. 123, 7), 71 (CM, ryc. 137, 16), 154 (CM, ryc. 242, 6) oraz 156 (CM, ryc. 247, 1).

Wykonane zostały z trzech elementów:

1. okrągłej tarczki kościanej o większej średnicy,
2. okrągłej tarczki miedzianej o mniejszej średnicy,
3. elementu łączącego obie ww. części.

Część pierwsza zrobiona była z kości płaskich zwierzęcych, niekiedy z czaszek bydłych (np. CM, ryc. 242, 6). Średnica tarczek kościanych wynosi 3,7–5,4 cm. Trzy tarczki kościane posiadają nawiercone w środku lub nieco bliżej przy krawędzi – 3 albo 4 otwory. Służyły one do przymocowania do części kościanej elementu metalowego.

Tarczki metalowe wykonane zostały z cienkiej blaszki z niskocynowego brązu (CM, ryc. 123, 7) lub miedzi arsenowej beznikłowej o większej zawartości srebra (CM, ryc. 242, 6). Blaszkowate części zabytków zachowały się do naszych czasów w różnym stopniu. Na jednej tarczce kościanej (CM, ryc. 247, 1) pozostał po blaszce tylko kolisty zielonkawy ślad śniedzi. Inne ozdoby posiadają mniejsze lub większe ich fragmenty. W miarę dobrze zachowane blaszki miały średnicę ok. 3–4 cm. Posiadały również 2 lub 4 otworki służące do połączenia z tarczką kościaną. Elementy kościane łączono z elementami metalowymi ozdoby za pomocą drutów z miedzi arsenowej beznikłowej, zaginanych od wierzchniej strony zabytku. Drut ów miał średnicę ok. 0,1 cm (CM, ryc. 137, 16). W pozostałych przypadkach obecności drutu nie stwierdzono, co może świadczyć za tym, iż elementy te łączono jakimiś włóknami organicznymi, które uległy całkowitemu rozkładowi.

Dwie z kościanych części tarczek zdobione były dwoma (CM, ryc. 123, 7; 137, 16) zaś trzecia (CM, ryc. 242, 6) – trzema rzędami dookólnych dołków – nawierceń. Części metalowe tarczek „kombinowanych” wyposażone były również w dookólny ornament wybijanych na wylot dwóch rzędów małych otworków (CM, ryc. 123, 7). W jednym przypadku tarczka metalowa była niezdobiona (CM, ryc. 137, 16). Przy krawędziach tarczek „kombinowanych”, po przeciwnych stronach, wywiercone zostały dwie lub trzy pary otworów o średnicy ok. 0,2–0,5 cm. Na brzegach otworów kość jest starta przez przewleczony sznur lub rzemyk. Otarcia te pozwalają zrekonstruować sposób zawieszania tarczek na ciele człowieka. (Ryc....)

Dodam, że funkcja opisanych tarczek kościanych i metalowych, guzków tarczkwatych oraz tarczek „kombinowanych” była analogiczna. Do sprawy tej powrócę przy omawianiu strojów pogrzebowych.

5.1.7. Wyroby fajansowe

5.1.7.1. Paciorki

Paciorki fajansowe różnego typu wystąpiły w 81 grobach (Tabela 60) na Wyżynie Sandomierskiej (36,65% wszystkich obiektów sepulkralnych), tj. w 62 grobach

w Mierzanowicach I (50% cmentarzyska), w 10 grobach w Wojciechowicach I (37,04% cmentarzyska) oraz w 9 grobach w Złotej „Nad Wawrem”.

W sumie odkryto ponad 1576 szt. całych oraz 982 ich fragmenty (Mierzanowice I – 1252 szt. całych i 599 fragmenty, Wojciechowice I – 124 szt. całych i 359

Tabela 60. Występowanie paciorków fajansowych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 60. Faience beads in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Paciorki fajansowe	Stanowiska						Paciorki fajansowe	Stanowisko	
	Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”			Mierzanowice I	
	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.		nr grobu	CM, ryc.
Jednoseg- mentowe	4	9, 7	1	269, 6	25	361, 9	Trójsegmentowe	4	9, 7
	9	20, 19	3	-	36	363, 3		5	10, 7
	11	21, 4	23	290, 2	38	-		9	20, 19
	12	24, 5	34	304, 2	39	367, 5		14	28, 4
	14	28, 2	38	310, 4	40	369, 2		21	49, 7
	15	-	39	-	51	-		71	137, 23
	17	32, 5	43	327, 4				154	242, 16
	18	41, 2	55	-				155	245, 11
	20	48, 8	59	348, 5				178	253, 7
	21	49, 6	62A	256, 9					
	24	53, 8					Czterosegmentowe	4	9, 7
	28	59, 7						9	20, 19
	29	61, 5						153	237, 11
	34	69, 8						154	242, 14
	35	72, 2						155	245, 12
	36	73, 3					Pięciosegmentowe	154	242, 13
	39	81, 5					Sześćciosegmentowe	145	231, 3
	40	83, 9							
	41	86, 6							
	44	91, 3							
	47	97, 5							
	49	99, 1							
	51	103, 3							
	53	106, 5							
	54	107, 11							
	55	112, 3							
	59	-							
	61	118, 2							
	62	119, 4							
	64	-							
	66	123, 6							
	71	137, 2							
	75	139, 6							
	76	141, 1							
	77	143, 3							
	78	144, 5							
	82	148, 4							
	84	150, 1							
	130	205, 20							
	134	207, 3							

Paciorki fajansowe	Stanowiska						Paciorki fajansowe	Stanowisko	
	Mierzanowice I		Wojciechowice I		Złota „Nad Wawrem”			Mierzanowice I	
	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.	nr grobu	CM, ryc.		nr grobu	CM, ryc.
Jednoseg- mentowe	135	209, 13							
	137	214, 2							
	139	220, 4							
	143	229, 4							
	145	231, 5							
	153	237, 10							
	154	242, 13							
	155	245, 9							
	177	249, 1							
	178	253, 6							
	179	254, 9							
	181	255, 7							
	182	256, 4							
	185	259, 1							
Dwuseg- mentowe	4	9, 7	23	290, 2					
	9	20, 19							
	14	28, 3							
	35	72, 2							
	40	83, 9							
	130	205, 21							
	135	209, 14							
	139	220, 4							
	145	231, 5							
	154	242, 15							
	155	245, 10							
	181	255, 6							
	?	263, 13							

fragmentów, Złota „Nad Wawrem” – 197 szt. całych i 24 fragmenty).

Poszczególne paciorki ważą od 0,1–0,3 g i dzielą się na kilka typów:

1. paciorki jednosegmentowe,
2. paciorki dwusegmentowe,
3. paciorki trójsegmentowe,
4. paciorki czterosegmentowe,
5. paciorki pięcisegmentowe,
6. paciorki sześćcisegmentowe,
7. paciorki cylindryczne wielosegmentowe.

Paciorki jednosegmentowe posiadają średnicę od 0,3–0,75 cm, grubość (długość) od 0,25–1 cm, a wyjątkowo nawet 1,6 cm oraz średnicę otworu od 0,2–0,4 cm. Paciorki dwusegmentowe mają średnicę od 0,3–0,7 cm, grubość od 0,4–1,1 cm i średnicę otworu 0,1–0,3 cm, paciorki trójsegmentowe – średnicę 0,5–0,6 cm,

grubość 0,6–1,23 cm i średnicę otworu 0,3 cm, paciorki czterosegmentowe – średnicę 0,35–0,6 cm, grubość 1–1,4 cm, średnicę otworu 0,2–0,25 cm, paciorki pięcisegmentowe – średnicę 0,4 cm, grubość 1,1 cm, średnicę otworu 0,15 cm, paciorek sześćcisegmentowy – średnicę 0,5 cm, grubość – 1,45 cm, średnicę otworu 0,25 cm, paciorek wielosegmentowy – średnicę 0,5 cm, grubość 1,85 cm, średnicę otworu 0,3 cm.

1490 szt. całych i 976 fragmentów jednosegmentowych paciorków fajansowych znaleziono w: Mierzanowicach I (1170 szt. całych i 593 fragmenty), Wojciechowicach (124 całe i 359 fragmentów) oraz Złotej „Nad Wawrem” (196 całych i 24 fragmenty). W Mierzanowicach I wystąpiły one w 54 grobach, w Wojciechowicach I w 10 grobach, w Złotej „Nad Wawrem” natomiast w co najmniej 6 grobach.

53 całe i 2 fragmenty paciorków dwusegmentowych odkryto w 13 mogiłach w: Mierzanowicach I (50 ca-

łych i 2 fragmenty, 12 grobów) oraz Wojciechowicach I (3 całe, 1 grób).

W Mierzanowicach I w 9 grobach były 22 całe i 4 fragmenty trójsegmentowych paciorków fajansowych, w 5 grobach – 7 paciorków czterosegmentowych, w 1 grobie 1 paciorek pięciosegmentowy i w jednym – 1 sześciosegmentowy. W dwa paciorki wielosegmentowe wyposażone były – 1 grób w Mierzanowicach I oraz 1 grób w Złotej „nad Wawrem”. Jeden paciorek wielosegmentowy zaginął, pozostały zaś zachowany jest jedynie fragmentarycznie.

Część paciorków fajansowych została zagubiona w PMA podczas okupacji i licznych przeprowadzek. Pochodziły one z grobów 9, 33, 50, 59, 64, 68, 70, 93, 139 i 183 z Mierzanowic I oraz z grobów 25, 36, 38, 39, 51, 52, 56 i 62 ze Złotej „Nad Wawrem”. Z kolei do inwentarzy różnych obiektów pochodzących z Mierzanowic I domieszano błędnie 91 całych i 27 fragmentów jednosegmentowych paciorków oraz 1 cały i 1 fragment paciorka dwusegmentowego.

Technika wyrobu paciorków fajansowych, szczególnie zaś produkowanych w starożytnym Egipcie, jest dość dobrze poznana (Lipińska, Kosiński 1977, s. 197, 214–219; M. S. Tite *et al.* 1983, *ibidem* dalsza lit.). Polegała ona na oblepianiu nici lub cienkiego sznurka pastą fajansową, którą cięto na odcinki, a następnie wypalano. Nitka spalała się, pozostawiając otwór. Przed wtórnym wypaleniem półwytwory paciorków zanurzano w roztworze glazury. Cienkościenne paciorki najprawdopodobniej wypalano tylko raz. Po wyschnięciu zanurzano je w glazurze i w takim przypadku szkliwo stapiało się z rdzeniem w procesie wypalania. Rdzeń paciorków egipskich składał się z utartej krzemionki, a jego barwa zależała od użytego surowca (piasku, piaskowca, krzemienia, kwarcu lub kryształu górskiego). Sproszkowaną krzemionkę, dla uzyskania pożądanej plastyczności, nasycano roztworem sody (lub soli). Glazurowano natomiast alkalicznym szkliwem sodowo- lub wapniowo-krzemianowym.

Paciorki fajansowe odkryte na Wyżynie Sandomierskiej mają rdzeń koloru białego, powierzchnię zaś barwy białawej, kremowej lub różnych odmian zieleni i koloru niebieskiego (lazurowy, seledyn itp.). Analiza spektrograficzna wykonana przez A. Girdwoyn i T. Jezierską (Tabela 61), dotycząca 5 paciorków z Mierzanowic I wykazała, że podstawowym pierwiastkiem chemicznym był w nich Si, a z pozostałych wystąpiły również: Cu (1–5%), Al (0,5–1%), Fe (0,5–3%), B (śl. – 1%), Ba (brak lub śl.), Ca (1–3%), Ti (ok. 0,1%), Pb (śl.), Mg

(ok. 0,1–0,5%) i Ag (śl.). Analiza zawartości pierwiastków alkalicznych w wyżej wymienionych paciorkach (Tabela 62) wykazała z kolei, iż stężenie sodu wynosi w nich od 0,05–2,1%, zaś stężenie potasu od śl. – 3%. W porównaniu z wynikami podobnych badań dotyczących paciorków fajansowych egipskich, gdzie Na₂O wynosiło 16–19%, K₂O zaś 3–6% (M. S. Tite *et al.* 1983, s. 25) uzyskane dane świadczą o stosowaniu analogicznej techniki wyrobu paciorków, lecz zupełnie innych surowców. To z kolei wyklucza egipskie pochodzenie paciorków z Wyżyny Sandomierskiej.

Analizy chemiczne paciorków z innych stanowisk KM (Szarbia, Szarbia Zwierzyniecka) oraz kultury strzyżowskiej wykazała, iż podzielić je można na 4 podgrupy, które wydzielono na podstawie obecności, braku lub koncentracji tlenków różnych pierwiastków. Technologia produkcji fajansu w Europie Środkowej jest inna niż fajansu śródziemnomorskiego. W Europie wykonywano go tradycyjnymi metodami lecz z użyciem lokalnych surowców. Wedle ostatnich badań fajans po raz pierwszy wyprodukowano w północnej Mezopotamii w V tys. p.n.e. Stąd technologia ta rozprzestrzeniła się m.in. do Egiptu, Indii, Krety i Środkowej Europy. Na nasze tereny mogła przybyć wzdłuż Dunaju od Morza Czarnego lub poprzez Kaukaz i Ukrainę (Robinson *et al.* 2004, tam dalsza lit.). Dotychczas sądzono, że znane z terenów Europy środkowej, z kultur: mierzanowickiej, nagyrewskiej, wczesnonunietyckiej, grup Nitra, Košťany *et al.* paciorki fajansowe mogą pochodzić prawdopodobnie bądź z lokalnych pracowni, bądź też, z bardziej cywilizowanych ośrodków (J. G. D. Clark 1957, s. 313–317; S. Piggott 1965, s. 130 n.; J. Machnik 1967, s. 78, 118, 132, 137, 139, 140, 161, 163, 188; J. Bouzek 1985, s. 58–60) bałkańsko-anatolijskich. Powyższe analizy wykluczają ten ostatni domysł. Jednakże jak na razie nie mamy żadnych świadectw mówiących o ich lokalnym wyrobie. Dlatego też musimy paciorki te uznać za importy spoza Wyżyny Sandomierskiej.

5.1.8. Wyroby z muszli

5.1.8.1. Wisiorki

Wisiorki z muszli rzecznych i kopalnych wystąpiły w 8 grobach na Wyżynie Sandomierskiej (3,62% wszystkich obiektów sepulkralnych). Znalaziono je w 6 grobach w Mierzanowicach I (4,84% cmentarzyska), tj. w grobach 7 (CM, ryc. 13, 1), 50 (CM, ryc. 101, 1), 53 (CM, ryc. 106, 3), 87 (CM, ryc. 155, 1), 119 (CM, ryc. 188, 2) i 138 (CM, ryc. 216, 5). W Wojciechowicach

Tabela 61. Wyniki analizy spektrograficznej składu chemicznego paciorków fajansowych z cmentarzyska w Mierzanowicach I
Table 61. Results of spectrographic and chemical analyses of faience beads from the cemetery in Mierzanowice, Site I

Paciorki	Trzysegmentowy niebieskawý	Jednosegmentowy niebieskawý	Jednosegmentowy biały	Jednosegmentowy kremowy	Dwusegmentowy mleczno-zielonkawý
Lp.	1.	2.	3.	4.	5.
Szt.	1	1	1	1	1
Nr grobu	21	53	53	53	154
Nr analizy	1/476	2A/476		2C/476	3/476
Skład chemiczny (%)	Si	PG	PG	PG	PG
	Cu	1–5	1–5	1–5	1–5
	Al	0,5–1	0,5–1	0,5–1	0,5–1
	Fe	0,5–1	0,5–1	0,5–1	0,5–1
	B	0,5–1	0,5–1	0,1–0,5	0,5–1
	Ba	śl.	śl.	–	śl.
	Ca	1–3	1–3	1	1–3
	Sb	-	-	-	-
	Sn	-	-	-	-
	Mn	-	-	-	-
	Ni	-	-	-	-
	Co	-	-	-	-
	As	-	-	-	-
	Zn	-	-	-	-
	V	-	-	-	-
	Ti	0,1	0,1	0,1	0,1
	Pb	śl.	śl.	śl.	śl.
	Mg	0,1–0,5	0,1–0,5	0,1	0,1–0,5
	Ag	śl.	śl.	śl.	śl.

PG – pierwiastek główny

śl. – ślady

Tabela 62. Wyniki analizy zawartości pierwiastków alkalicznych w paciorkach fajansowych pochodzących z cmentarzyska w Mierzanowicach I, uzyskane metodą fotometrii płomieniowej

Table 62. Results of flame photometry of alkaline content in faience beads from the cemetery in Mierzanowice, Site I

Lp.	Nr grobu	Nr analizy	Paciorki	Szt.	Stężenie	
					sodu w %	potasu w %
1.	21	1/476	Trójssegmentowy niebieskawý	1	1,3	1,8
2.	53	2A/476	Jednosegmentowy niebieskawý	1	2,1	3,0
3.	53	2B/476	Jednosegmentowy biały	1	0,5	0,6
4.	53	2C/476	Jednosegmentowy kremowy	1	1,3	0,9
5.	154	3/476	Dwusegmentowy mleczno-zielonkawý	1	0,05	ślady

odkryto je w dwóch grobach (7,41% cmentarzyska), tj. w obiektach 40 (CM, ryc. 317, 1–5, 7–22) i 62A (CM, ryc. 356, 7). W sumie z wyżej wymienionych mogił pochodzi 48 całych i 17 fragmentów zawieszek.

Ozdoby te wykonano z muszli małży rzecznych (skójkii lub szczeżui) oraz muszli kopalnych (miocieńskich). Muszle małży obłamywano, nadając im obły, podługowaty kształt. Starano się przy tym uzyskać jedną krawędź prostą, a zarazem prostopadłą do osi wisiorka.

Przy krawędzi tej wiercono dwa, w miarę równoległe do niej otwory o średnicy 0,2–0,4 cm. Niekiedy otworów tych jest trzy. Część zawieszek (26 szt.) zachowało się fragmentarycznie. Stąd możemy stwierdzić w nich obecność zaledwie jednego otworu. Wielkość wisiorków jest różna, nie przekracza jednak 5,5 cm długości.

Wisiorki wykonywane z muszli miocieńskich są uszkodzone, lecz posiadają dwa otworki (CM, ryc. 106, 3; 356, 7). Muszle miocieńskie z grobów w Mierzano-

wicach i Wojciechowicach prawdopodobnie pochodzą z wychodni wapieni znajdujących się w rejonie Gór Świętokrzyskich.

W innych grobach KM, m.in. w Kicharach Nowych a także w obiektach sepulkralnych kultury strzyżowskiej znajdowały się zawieszki z muszli *V. verrucosa* i *Glycymeris sp.*, pochodzące ze wschodniej części Morza Śródziemnego lub Morza Czarnego. Znaleźiska te świadczą o dalekosiężnych kontaktach z tamtymi rejonami (A. Kurzawska, H. Kowalewska-Marszałek 2010).

5.1.8.2. Paciorki i ich półwytwory

O sposobie wyrabiania paciorków z muszli mówiłem już poprzednio przy okazji rozważania kwestii produkcji kościanych paciorków walcowatych. Materiały uzyskane w trakcie wykopalisk na Wyżynie Sandomierskiej pozwalają nam uszczegółowić niektóre dane dotyczące ich wytwarzania. Surowcem do wyrobu paciorków były muszle małży słodkowodnych – skójki lub szczeżui. W 6 grobach (2,71% wszystkich obiektów sepulkralnych z terenu Wyżyny Sandomierskiej) odkryto półwytwory paciorków (Tabela 63). Są to nieforemne kawałki muszli rzecznych, najczęściej czworoboczne o maksymalnych wymiarach 2 x 1,6 cm, w których wywiercone były jeden (CM, ryc. 64, 2; 86, 2; 113, 5; 269, 1; 278, 14) lub dwa (CM, ryc. 13, 1) otwory o średnicy 0,2–0,3 cm. Jeden z półwytworów był przepalony w ogniu (CM, ryc. 64, 2). W sumie znaleziono 1 półwytwór paciorka dwuotworowego oraz 48

całych i 5 fragmentów półwytworów paciorków jednootworowych. Półwytwory te wystąpiły w 4 grobach w Mierzanowicach I (3,23% cmentarzyska), oraz w 2 grobach w Wojciechowicach I (2,41% cmentarzyska).

Paciorki z muszli wykonywane były przez dalszą obróbkę półwytworów. W 54 grobach z Mierzanowic I (44 obiekty) i Wojciechowic I (10 obiektów), odkryto kawałki posklejanych razem węglanem wapnia po od 3 do kilkunastu sztuk paciorków. Pomiary średnicy zlepionych paciorków wykazały ich dokładność do 0,01 cm. Świadczy to o tym, że były one razem jednocześnie szlifowane na płycie kamiennej. Ponieważ średnica otworków wynosi od 0,14–0,46 cm (najczęściej 0,2–0,3 cm), przeto podczas obróbki nawlekano półwytwory paciorków nie na patyk, lecz na cienki sznureczek – nić. Po wykonaniu pewnej ilości paciorków, nawlekano je kolejno, gotowymi odcinkami na nić. Resztki tej nici odkryto w kawałkach zlepionych ze sobą paciorków pochodzących z 42 grobów z Wyżyny Sandomierskiej. Jak wykazały oględziny, nić ta była cienkim, dwużyłowym sznureczkiem. Okazało się, że w 2 grobach z Mierzanowic I, sznureczek ów był zapewne prawoskrętny, w 1 grobie z Wojciechowic I, bez wątpienia prawoskrętny, natomiast w pozostałych 31 grobach z Mierzanowic I (29 obiektów) i Wojciechowic I (2 obiekty) był on z pewnością lewoskrętny. W paciorkach z 8 grobów z Mierzanowic I (6 mogił) i Wojciechowic I (2 mogiły), nie udało się stwierdzić jego kierunku splotu.

Tabela 63. Występowanie paciorków z muszli i ich półwytworów w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 63. Shell beads and their half-finished forms in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Zabytki	Cmentarzyska i nr. grobów				Razem grobów
	Mierzanowice I	Wojciechowice I	Złota „Nad Wawrem”	Sandomierz-Kruków	
Półwytwory paciorków z muszli	7, 30, 41, 57	1, 6			6
Paciorki okrągłe jednootworowe z muszli	4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 44, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 59, 62, 64, 66, 68, 71, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 87, 90, 93, 104, 106, 110, 115, 117, 122, 123, 126, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 143, 145, 153, 154, 155, 178, 179, 181	1, 2, 3, 4, 5, 6, 11, 13, 22, 23, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 53, 55, 59, 62A	40	1	101
Paciorki czworoboczne jednootworowe z muszli	19, 20, 110, 117, 123, 130, 133, 135, 136, 139, 140, 143, 153, 155	11, 38			16
Paciorki okrągłe dwuotworowe z muszli	110, 123	13			3

Analiza nici pochodzących z paciorków z grobu 71 w Mierzanowicach I, wykonana przez M. Kowalskiego, wykazała że były to włókna lnu (*Linum usitatissimum*).

Paciorki z muszli dzielą się na kilka rodzajów ze względu na swój kształt i ilość paciorków. Są to:

1. paciorki okrągłe,
  - 1.a. paciorki okrągłe jednootworowe,
  - 1.b. paciorki okrągłe dwuotworowe,
2. paciorki czworoboczne jednootworowe.

Okrągłe paciorki jednootworowe wystąpiły w 101 grobach na Wyżynie Sandomierskiej (45% wszystkich obiektów sepulkralnych). Odkryto je w 78 grobach w Mierzanowicach I (62,9% cmentarzyska), w 21 grobach w Wojciechowicach I (77,78% cmentarzyska), w 1 grobie z Złotej „Nad Wawrem” oraz w Sandomierzu-Krukowie. Natomiast okrągłe dwuotworowe paciorki z muszli były w 3 grobach na Wyżynie Sandomierskiej (1,36% wszystkich obiektów sepulkralnych), tj. w 2 grobach w Mierzanowicach I (1,6% cmentarzyska) i w 1 grobie w Wojciechowicach I (3,7% cmentarzyska).

Paciorki czworoboczne, jednootworowe znaleziono w 16 grobach na Wyżynie Sandomierskiej (7,24% wszystkich obiektów sepulkralnych), tj. w 14 grobach w Mierzanowicach I (11,2% cmentarzyska) oraz w 2 grobach w Wojciechowicach I (7,4% cmentarzyska).

Paciorki jednootworowe okrągłe posiadają średnicę od 0,53–1,0 cm (najczęściej 0,6–0,8 cm), grubość 0,04–0,38 cm i średnicę otworów 0,17–0,49 cm. Paciorki jednootworowe czworoboczne mają wymiary od 0,45 x 0,45 cm do 0,89 x 0,8 cm, grubość 0,06–0,26 cm i średnicę otworów 0,18–0,4 cm. Paciorki dwuotworowe mają natomiast średnicę od 1–1,2 cm, grubość ok. 0,2 cm i średnicę otworów od 0,24–0,3 cm. Część paciorków z muszli jest zniszczona i pokruszona. Na niektórych widoczne są ślady tlenków żelaza (np. z grobu 20 z Mierzanowic I) oraz tlenków miedzi (z grobu 154 z Mierzanowic I). Zagięły paciorki z grobów 6, 8, 33, 70, 82, 84, 104 i 181 z Mierzanowic I. Prawie kompletnej destrukcji uległy liczne paciorki z muszli podczas niewłaściwej eksploracji archeologicznej obiektu 23 w Wojciechowicach I.

Z terenu Wyżyny Sandomierskiej pochodzi 37 727 szt. całych oraz 5 310 fragmentów okrągłych jednootworowych paciorków z muszli (Mierzanowice I – 31 804 szt. całych i 3373 fragmenty, Wojciechowice I – 4908 szt. całych i 1935 fragmentów, Złota „Nad Wawrem” – 15 szt. całych i 2 fragmenty, Sandomierz-

-Kruków – ponad 1000 szt. całych). Jednootworowych czworobocznych paciorków z muszli było 684 szt. całych i 83 fragmenty (Mierzanowice I – 679 całych i 83 fragmenty, Wojciechowice I – 5 szt. całych), natomiast dwuotworowych okrągłych paciorków – 48 całych i 19 fragmentów (Mierzanowice I – 2 całe i 11 fragmentów, Wojciechowice I – 46 całych i 8 fragmentów). W sumie paciorków wszystkich rodzajów posiadamy 38 459 szt. całych i 5412 fragmentów. Dla lepszego uzmysłowienia sobie wymienionej ilości, dodam że tylko całe dobrze zachowane egzemplarze nanizane na nić, utworzyłyby sznur długości 59,80 m.

5.1.9. Wyroby z innych surowców

5.1.9.1. Paciorek z wosku i kredy

Zabytek ten znaleziony w grobie 20 w Mierzanowicach I (CM, ryc. 48, 4) posiadał owalną, „kroplowatą” formę i swym wyglądem przypominał kompletnie zwęglone drewno. Analiza spektrograficzna dokonana przez Kraińską oraz W. Dzbeńskiego wykluczyła jednak ten surowiec, zaś analiza M. Kowalskiego dowiodła, iż przedmiot ów wykonany został z wosku i kredy. W tej stwardniałej już substancji zrobiono poprzeczny otwór wiercony z dwóch stron. Paciorek miał wymiary: dł. 2,2 cm, szer. 2,15 cm, grub. – 1,05 cm i średnicę otworu ok. 0,55 cm.

5.1.9.2. Lepiszczce żywiczne z otworem

Zabytek ten zagiął, toteż nie można powiedzieć o nim nic bliższego. Znaleziony został w grobie 18 w Mierzanowicach I.

Lepiszczce żywiczne z otworem leżało między grocikami, w pobliżu kości miednicy zmarłego. Ta lokalizacja dowodzi, iż mogło ono prawdopodobnie służyć do umocowania grocika w drewnianym belcie.

5.1.10. Kości zwierząt i muszle

W grobach z wczesnego okresu epoki brązu znajdowane są różne fragmenty szkieletów zwierzęcych (Tabela 64).

Kości zwierzęce odkopano w 46 grobach na terenie Wyżyny Sandomierskiej (20,81% wszystkich obiektów sepulkralnych), tj. w 24 grobach w Mierzanowicach I (19,35% cmentarzyska), w 12 grobach w Wojciechowicach I (44,44% cmentarzyska), w 9 grobach w Złotej „Nad Wawrem” oraz w 1 grobie w Sandomierzu-Krukowie.

Tabela 64. Występowanie kości zwierząt i muszli w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 64. Animal bones and shells in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Stanowiska i nr. grobów			
Mierzanowice I	Wojciechowice I	Złota „Nad Wawrem”	Sandomierz-Kruków
4, 11, 24, 27, 28, 31, 35, 37, 39, 45, 46, 53, 55, 64, 65, 70, 71, 77, 84, 86, 104, 115, 117, 178	4, 5, 23, 34, 34A, 40, 42, 43, 44, 55, 59, 62A	25, 38, 39, 40, 43, 51, 56, 62, 255	1
Razem grobów	24	12	9
			1

Nie ulega wątpliwości, że w zdecydowanej większości obiektów były one tam celowo składane. Pewne wątpliwości mogą budzić jedynie znaleziska z jam grobów 34A w Wojciechowicach I oraz grobu 1 w Sandomierzu-Krukowie. Część zwierzęcych kości znajdowała się bowiem bezpośrednio na szkieletach ludzkich, część natomiast ponad szkieletami w zasypisku jamy grobowej, a więc mogły się one tam dostać przypadkowo podczas zasypywania grobu wraz z ziemią warstwy kulturowej. Na możliwość taką wskazywałyby znaleziska drobnych fragmentów ceramiki neolitycznej, którą znaleziono w zasypisku grobu 1 w Sandomierzu-Krukowie, o czy już wspomniałem uprzednio. W kilku grobach (38, 39, 42, 43) w Wojciechowicach I odkopane zostały kości gryzoni i zwierzęcia łasicowatego. Zwierzęta te dostały się do grobów w sposób naturalny i tam padły, a zatem, rzecz jasna, zostały pominięte w dalszych rozważaniach.

Wśród kości zwierzęcych odkrytych w grobach, które z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy uznać za umieszczone tam celowo, wyróżniono fragmenty szkieletów następujących gatunków: krowa, koń, owca-koza, świnia, pies, żółw, ryba oraz muszle ślimaków: skójki i szczeżui. Wystąpiły również kości zwierząt nieokreślonych gatunkowo.

KROWA (14 grobów). W Mierzanowicach I w 7 grobach znaleziono czaszkę i jej fragmenty, zęby oraz „drobne kości”, „nieliczne kości”, „kilka kości”, „2 kostki”. W Wojciechowicach I w 5 grobach odkryto natomiast: dwie czaszki krów, zęby i ich fragmenty, ząb mleczny, fragment żebra, 2 fragmenty kości promieniowej osobnika dorosłego, fragment kości promieniowej cielęcia, fragment śródręcza, fragment kręgu, fragment kości nadgarstka, fragment piszczeli, fragment kości ramiennej, fragment śródstopia, fragment kości łokciowej oraz 2 fragmenty

miednicy. Czaszki krów z Wojciechowic należały do osobnika starego (ok. 20 l.ż.) oraz osobnika dorosłego, lecz młodszego niż poprzedni. Zachowane całe czaszki krów z obu cmentarzysk miały celowo odtrącone rogi. W Złotej „Nad Wawrem” w 1 grobie znaleziono krowią rzepkę, zaś w grobie w Sandomierzu-Krukowie „nieliczne kości”.

KOŃ (2 groby). W Mierzanowicach I w 1 grobie odkopano żebro, zaś w Wojciechowicach I w 1 obiekcie – ząb, fragment łopatki, fragment śródręcza oraz kość skokową.

OWCA-KOZA (6 grobów). W Mierzanowicach I w 2 grobach wystąpiły „kości jagnięcia” oraz „drobne i długie kości jagnięcia”, w Wojciechowicach I natomiast w 2 grobach 2 fragmenty metapodium i 2 fragmenty kości udowej, w Złotej „Nad Wawrem” w 1 grobie – śródstopie owcy oraz fragmenty kości piszczelowej owcy, w grobie w Sandomierzu-Krukowie – „nieliczne kości”.

ŚWINIA (DZIK? 6 grobów). W Wojciechowicach I w 1 grobie natrafiono na fragment miednicy i fragment kości ramieniowej młodego osobnika, w Złotej „Nad Wawrem” w 4 grobach na 5 żuchw świnii lub dzika (3 i 2 razem), w grobie w Sandomierzu-Krukowie – „nieliczne kości”.

PIES (4 groby). W Mierzanowicach I w 2 grobach znaleziono (wg stwierdzenia K. Salewicza 1944) „2 żebra psa lub dziecka”, „kilka kości i połowa żuchwy psa lub lisa”, w Wojciechowicach I zaś w 1 grobie – zęby psa i kości śródręcza, w Sandomierzu-Krukowie – „nieliczne kości” tego zwierzęcia.

ŻÓŁW (6 grobów). Skorupy i kości 6 osobników leżały w 6 grobach w Mierzanowicach I.

RYBY (1 grób). W Wojciechowicach I w obiekcie 62A stwierdzono występowanie kręgu ryby nieokreślonej gatunkowo.

KOŚCI ZWIERZĄT NIEOKREŚLONYCH GATUNKOWO (17 grobów). W Mierzanowicach I w 9 grobach były to: zęby, „kilka kości”, „7 rozłupanych kości”, „kawałek przepalonych kości”, „kilkanaście przepalonych kostek”; w Wojciechowicach I, w 5 obiektach: kieł i 3 fragmenty kości; w Złotej „Nad Wawrem” w 3 pochówkach: zęby, okruchy i przepalone kostki.

MUSZLE SKÓJKI, SZCZEŻUI I ŚLIMAKÓW (15 grobów). W Mierzanowicach I w 1 grobie wystąpił fragment muszli małży, w Wojciechowicach I w 9 obiektach – 9 fragmentów małży, drobna muszelka, skamielina małża oraz 2 muszle ślimaków, w Złotej „Nad Wawrem” w 4 pochówkach – muszelka ślima-

ka i ok. 80 szt. małży rzecznych, w Sandomierzu-Krukowie – skorupki małży.

Sumując powyższe dane, stwierdzić należy, iż mamy tu do czynienia ze zwierzętami dzikimi i udomowionymi, ssakami, gadami, rybami oraz mięczakami. Z kości ssaków, odkopywanych w grobach, najczęstszymi są czaszki lub ich fragmenty oraz kości nóg, wyjątkowo natomiast fragmenty kości kręgosłupa, łopatki, żeber i miednicy (8 szt. kości). Czaszki by-
dła, tak jak już wspominałem, zazwyczaj pozbawione były celowo rogów.

Kości zwierząt występowały głównie w obrębie jam grobowych. Warto tu jednak zwrócić uwagę, że w Mierzanowicach I (j.18a) oraz w Wojciechowicach I (obiekt

61A), pomiędzy grobami ludzkimi, w ich bezpośrednim sąsiedztwie umieszczone były jamy, w których złożone były kości krowy oraz kompletny szkielet psa. Jak się wydaje, znaleziska te łączą się z terenem cmentarzysk.

5.2. PODSUMOWANIE

Na 61 wydzielonych rodzajów zabytków występujących w grobach we wczesnym okresie epoki brązu (Tabela 65), największa ich ilość wystąpiła na cmentarzysku w Mierzanowicach I (56 kategorii), znacznie mniejsza w Wojciechowicach I (35 kategorii), jeszcze mniejsza w Świniarach Starych (21) oraz w Złotej „Nad Wawrem” (19).

Tabela 65. Występowanie zabytków we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej, na stanowiskach sepulkralnych
Table 65. Artefacts at Early Bronze sepulchral sites in the Sandomierz Upland

Lp.	Kategorie zabytków	Cmentarzyska				Groby pojedyncze					
		Mierzanowice I	Wojciechowice I	Złota „Nad Wawrem”	Świniary Stare	Złota „Grodzisko II”	Sandomierz-Kruków	Garbów	Stodoły-Łopata	Stodoły	Starachowice-Wierzbnik
1.	Naczynia gliniane	x	x	x	x	x	-	-	x	x	x
2.	Grociki krzemienne	x	x	x	x	-	x	-	-	-	x
3.	Fragmenty ceramiki	x	x	x	x	-	x	-	-	-	-
4.	Paciorki z muszli	x	x	x	-	-	x	-	-	-	-
5.	Zawieszki z kłów dzików	x	x	-	x	-	-	-	-	x	-
6.	Paciorki kościane walcowate	x	x	-	x	-	x	-	-	-	-
7.	Rozdzielacze kościane	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-
8.	Szpile kościane	x	x	x	-	-	x	-	-	-	-
9.	Zausznice miedziane i brązowe	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-
10.	Kości zwierząt i muszle	x	x	x	-	-	x	-	-	-	-
11.	Siekiery krzemienne	x	x	x	x	-	-	x	-	-	-
12.	Płoscza- sztylety krzemienne	-	x	-	x	-	-	x	x	-	-
13.	Wiórowce	x	x	-	x	-	-	x	-	-	-
14.	Wióry łuskane	x	-	-	x	x	-	-	x	-	-
15.	Zgrzebła krzemienne	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-
16.	Łuszcznie	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-
17.	Odlupki krzemienne i ich fragmenty	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-
18.	Wióry krzemienne i ich fragmenty	x	x	x	x	-	-	-	-	-	-
19.	Paciorki fajansowe	x	x	x	-	-	-	-	-	-	-
20.	Paciorki kościane rurkowate	x	-	x	-	-	x	-	-	-	-
21.	Paciorki kościane baryłkowate i kuliste	x	x	-	x	-	-	-	-	-	-
22.	Szydła kościane	x	x	x	-	-	-	-	-	-	-
23.	Paciorki miedziane	x	x	x	-	-	-	-	-	-	-
24.	Krzemienne noże sierpowate	x	x	x	-	-	-	-	-	-	-
25.	Odlupki łuskane	x	x	-	x	-	-	-	-	-	-
26.	Wiertniki krzemienne	x	x	-	x	-	-	-	-	-	-
27.	Drapacze	x	x	-	x	-	-	-	-	-	-
28.	Tarczki kościane	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-

Lp.	Kategorie zabytków	Cmentarzyska				Groby pojedyncze					
		Mierzanowice I	Wojciechów I	Złota „Nad Wawrem”	Świniary Stare	Złota „Grodzisko II”	Sandomierz-Kruków	Garbów	Stodoly-Łopata	Stodoly	Starachowice-Wierzbnik
29.	Tarczki brązowe	x	-	x	-	-	-	-	-	-	-
30.	Wisiorki z muszli	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-
31.	Półwytwory paciorków z muszli	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-
32.	Wisiorki z zębów zwierzęcych	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-
33.	Półwytwory i formy zaczątkowe siekier krzemien- nych	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-
34.	Kość z otworem	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-
35.	Fragmenty konkrecji krzemiennych	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-
36.	Okruchy krzemienne	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-
37.	Płyty szlifierskie i gładzidła kamienne	x	x	-	-	-	-	-	-	-	-
38.	Wisiorki kościane „gwizdkowate”	x	-	-	-	-	x	-	-	-	-
39.	Wisiorki z pociętych kłów dzików	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
40.	Tarczki z kości oraz miedzi lub brązu	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
41.	Półwytwory paciorków kościanych	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-
42.	Nóż miedziany	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
43.	Bransoleta brązowa	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
44.	Wisiorki kościane	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
45.	Zaczątkowa forma krzemienno-żelaznego noża sierpowatego	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
46.	Obrobione żebro	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
47.	Paciorek z wosku i kredy	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48.	Lepiszczko żywiczne z otworem	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
49.	Topór kamienny	-	-	-	-	-	-	-	-	-	x
50.	Tłuki krzemienne	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
51.	Rdzenie	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
52.	Półwytwory i zaczątkowe formy grociaków krze- miennych	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
53.	Krzemienne noże tylcowe	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
54.	Oblęcnik	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
55.	Przęslik wapienny	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-
56.	Półsurowiec miedziany i brązowy	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
57.	Dłuto brązowe	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
58.	Guzki tarczowate miedziane	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
59.	Gładziki i fragmenty narzędzi kościanych o gładz. pow.	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
60.	Paciorki z pociętych kłów dzików	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
61.	Półsurowiec kościanych paciorków walcowatych	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-
Razem kategorii zabytków:		56	35	19	21	2	8	3	3	2	3

Naczynia gliniane odkryto na 8 stanowiskach sepulkralnych, grociaki krzemienne na 6, fragmenty ceramiki zaś na 5 stanowiskach. Pozostałe kategorie zabytków wystąpiły na od 4 stanowisk do 1. Z kolei najczęstszymi zabytkami znajdowanymi w grobach z tego okresu są: odłupki krzemienne i ich fragmenty, paciorki z muszli, grociaki krzemienne, naczynia gliniane, fragmenty cera-

miki i paciorki fajansowe. Wystąpiły one w od 35 – ok. 55% grobów. 40 pozostałych kategorii zabytków znaleziono tylko w od 0,45–4,99% grobów (Tabele 66, 67). Stwierdzenia te należy opatrzyć jednak zastrzeżeniami dotyczącymi liczby znalezisk odłupków krzemiennych oraz fragmentów ceramiki, z których część mogła dostać się do wnętrza grobów w sposób przypadkowy.

Tabela 66. Frekwencja zabytków w grobach we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 66. Frequency of artefacts in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Kategorie zabytków	Wyżyna Sandomierska		Mierzanowice I		Wojciechów I		Świniary Stare		Złota „Nad Wawrem”	
		n = 221 gr.		n = 124 gr.		n = 27 gr.		n = 51 gr.		n = 11 gr.	
		il.	%	il.	%	il.	%	il.	%	il.	%
1.	Naczynia gliniane	78	35,29	42	33,87	13	48,15	14	26,92	9	81,81
2.	Fragmenty ceramiki	86	38,91	55	44,35	21	77,78	2	3,92	7	63,64
3.	Siekier krzemienne	19	8,6	11	8,87	1	3,70	-	-	6	54,54
4.	Formy zaczątkowe i półwytwory siekier krzemiennych	4	1,81	3	2,42	1	3,70	-	-	-	-
5.	Krzemienne noże sierpowate	34	15,38	26	20,97	2	7,40	-	-	6	54,54
6.	Zaczątkowe formy krzemiennego noża sierpowatego	1	0,45	1	0,81	-	-	-	-	-	-
7.	Sztylety – płoszcza krzemienne	4	1,81	-	-	1	3,70	1	1,96	-	-
8.	Wiórowce	16	7,24	7	5,65	3	11,11	3	5,88	1	9,09
9.	Wióry łuskane	9	4,07	7	5,65	1	3,70	-	-	-	-
10.	Zgrzebła	26	11,76	16	12,90	2	7,40	6	11,76	2	18,18
11.	Krzemienne noże tylcowe	2	0,90	2	1,61	-	-	-	-	-	-
12.	Odlupki łuskane	28	12,67	20	16,13	4	14,81	3	5,88	1	9,09
13.	Drapacze	3	1,36	-	-	1	3,70	2	3,92	-	-
14.	Łuszcznie	10	4,52	7	5,65	1	3,70	1	1,96	1	9,09
15.	Wiertniki krzemienne	4	1,81	2	1,61	1	3,70	1	1,96	-	-
16.	Oblęcznik	1	0,45	1	0,81	-	-	-	-	-	-
17.	Tłuki krzemienne	3	1,36	3	2,42	-	-	-	-	-	-
18.	Rdzenie	2	0,90	2	1,61	-	-	-	-	-	-
19.	Fragmenty konkrecji krzemiennych	13	5,88	5	4,03	8	29,63	-	-	-	-
20.	Okruchy krzemienne	26	11,76	14	11,29	12	44,44	-	-	-	-
21.	Wióry krzemienne i ich fragmenty	13	5,88	8	6,45	1	3,70	2	3,92	2	18,18
22.	Odlupki krzemienne i ich fragmenty	119	53,85	86	69,35	22	81,48	6	11,76	5	45,45
23.	Grociki krzemienne	89	40,27	57	45,97	13	48,15	9	17,65	8	72,72
24.	Półwytwory i zaczątkowe formy groci-ków krzemiennych	4	1,81	4	3,23	-	-	-	-	-	-
25.	Topór kamienny	1	0,45	-	-	-	-	-	-	-	-
26.	Płyty szlifierskie i kamienne gładzidła	3	1,36	2	1,61	1	3,70	-	-	-	-
27.	Przęslik wapienny	1	0,45	-	-	1	3,70	-	-	-	-
28.	Półsurowiec miedziany i brązowy	1	0,45	1	0,81	-	-	-	-	-	-
29.	Nóż miedziany	1	0,45	1	0,81	-	-	-	-	-	-
30.	Dłuto brązowe	1	0,45	1	0,81	-	-	-	-	-	-
31.	Bransoleta brązowa	1	0,45	1	0,81	-	-	-	-	-	-
32.	Paciorki miedziane	5	2,26	2	1,61	2	7,40	-	-	1	9,09
33.	Zausznice miedziane i brązowe	41	18,55	31	25,0	7	25,93	2	3,92	1	9,09
34.	Tarczki brązowe	2	0,90	1	0,81	-	-	-	-	1	9,09
35.	Guzki tarczokształtne miedziane	1	0,45	1	0,81	-	-	-	-	-	-
36.	Tarczki kościane	4	1,81	2	1,61	2	7,40	-	-	-	-
37.	Wisioriki kościane	2	0,90	2	1,61	-	-	-	-	-	-
38.	Szpile kościane	50	22,62	39	31,45	7	25,93	-	-	3	27,27
39.	Szydła kościane	9	4,07	4	3,23	1	3,70	-	-	4	36,36
40.	Gładziki i fragmenty narzędzi kościanych o gładz. pow.	2	0,90	2	1,61	-	-	-	-	-	-
41.	Zawieszki z kłów dzików	29	13,12	22	17,74	5	18,52	1	1,96	-	-
42.	Wisioriki z pociętych kłów dzików	5	2,26	5	4,03	-	-	-	-	-	-
43.	Paciorki z kłów dzików	1	0,45	1	0,81	-	-	-	-	-	-

Lp.	Kategorie zabytków	Wyżyna Sandomierska		Mierzanowice I		Wojciechów I		Świniary Stare		Złota „Nad Wawrem”	
		n = 221 gr.		n = 124 gr.		n = 27 gr.		n = 51 gr.		n = 11 gr.	
		il.	%	il.	%	il.	%	il.	%	il.	%
44.	Wisiorki kościane „gwizdkowate”	2	0,90	1	0,81	-	-	-	-	-	-
45.	Wisiorki z zębów zwierzęcych	27	12,22	22	17,74	4	14,81	-	-	1	9,09
46.	Rozdzielacze kościane	16	7,24	12	9,68	1	3,70	2	3,92	1	9,09
47.	Paciorki kościane rurkowate	10	4,52	8	6,45	-	-	-	-	1	9,09
48.	Paciorki kościane baryłkowate i kuliste	5	2,26	4	3,23	1	3,70	1	1,96	-	-
49.	Paciorki kościane walcowate	44	19,91	33	26,61	9	33,33	1	1,96	-	-
50.	Półwytwory kościanych paciorków walcowatych	1	0,45	-	-	-	-	1	1,96	-	-
51.	Półsurowiec kościanych paciorków walcowatych	1	0,45	-	-	-	-	1	1,96	-	-
52.	Obrobione żebro	1	0,45	1	0,81	-	-	-	-	-	-
53.	Kość z otworem	2	0,90	1	0,81	1	3,70	-	-	-	-
54.	Tarczki z kości oraz miedzi lub brązu	4	1,81	4	3,23	-	-	-	-	-	-
55.	Paciorki fajansowe	81	36,65	62	50,00	10	37,04	-	-	9	81,81
56.	Paciorki z muszli	101	45,70	78	62,90	21	77,78	-	-	1	9,09
57.	Półwytwory paciorków z muszli	6	2,71	4	3,23	2	2,41	-	-	-	-
58.	Wisiorki z muszli	8	3,62	6	4,84	2	7,41	-	-	-	-
59.	Paciorek z wosku i kredy	1	0,45	1	0,81	-	-	-	-	-	-
60.	Lepiszczko żywiczne z otworem	1	0,45	1	0,81	-	-	-	-	-	-
61.	Kości zwierząt i muszle	46	20,81	24	19,35	12	44,44	-	-	9	81,81

Tabela 67. Frekwencja zabytków w 221 grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 67. Frequency of artefacts in 221 Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Kategorie zabytków	Ilość kategorii	% grobów
1.	Odlupki krzemienne i ich fragmenty	1	50–54,99
2.	Paciorki z muszli	1	45–49,99
3.	Grociki krzemienne	1	40–44,99
4.	Naczynia gliniane	3	35–39,99
5.	Fragmenty ceramiki		
6.	Paciorki fajansowe		
7.	Szpile kościane	2	20–24,99
8.	Kości zwierząt i muszle		
9.	Noże krzemienne sierpowate	3	15–19,99
10.	Zausznice miedziane i brązowe		
11.	Paciorki kościane walcowate		
12.	Zgrzebła krzemienne	5	10–14,99
13.	Odlupki łuskane		
14.	Okruchy krzemienne		
15.	Zawieszki z kłów dzików		
16.	Wisiorki z zębów zwierzęcych	5	5–9,99
17.	Siekiery krzemienne		
18.	Wiórowce		
19.	Fragmenty konkrecji krzemiennych		
20.	Wióry krzemienne i ich fragmenty		
21.	Rozdzielacze kościane	40	0,45–4,99
22.	Formy zaczątkowe i półwytwory siekier krzemiennych		

Lp.	Kategorie zabytków	Ilość kategorii	% grobów
23.	Forma zaczątkowa krzemienego noża sierpowatego	40	0,45–4,99
24.	Sztylety – płoszcza krzemienne		
25.	Wióry łuskane		
26.	Noże tylcowe krzemienne		
27.	Drapacze		
28.	Łuszczenie		
29.	Wiertniki		
30.	Obłęcznik		
31.	Thuki krzemienne		
32.	Rdzenie krzemienne		
33.	Półwytwory i formy zaczątkowe grocików krzemiennych		
34.	Topór kamienny		
35.	Płyty szlifierskie i gładzidła kamienne		
36.	Przęslik wapienny		
37.	Półsurowiec miedziany i brązowy		
38.	Nóż miedziany		
39.	Dłuto brązowe		
40.	Bransoleta brązowa		
41.	Paciorki miedziane		
42.	Tarczki brązowe		
43.	Guzki tarczowate miedziane		
44.	Tarczki kościane		
45.	Wisiorki kościane		
46.	Szydła kościane		
47.	Gładziki i fragmenty narzędzi kościanych o gładzonej powierzchni		
48.	Wisiorki z pociętych kłów dzików		
49.	Wisiorki kościane „gwizdkowate”		
50.	Paciorki kościane baryłkowate i kuliste		
51.	Półwytwory kościanych paciorków walcowatych		
52.	Półsurowiec kościanych paciorków walcowatych		
53.	Obrobione żebro		
54.	Kość z otworem		
55.	Tarczki z kości oraz miedzi lub brązu		
56.	Półwytwory paciorków z muszli		
57.	Wisiorki z muszli		
58.	Paciorek z wosku i kredy		
59.	Paciorki kościane rurkowate		
60.	Paciorki z pociętych kłów dzików		
61.	Lepiszczce żywiczne z otworem		

Korelacja występowania różnych rodzajów zabytków z ukierunkowaniem osi jam grobowych (Tabele 68, 69), wykazała, że najczęściej kategorii i typów zabytków występuje w grobach o osiach ukierunkowanych na W-E, następnie na SW-NE i SWS-NEN. Groby o innych ukierunkowaniach jam posiadają mniejszą ilość typów zabytków. Fakt ten jest zrozumiały jeśli przypomnę, że największa ilość pochówków miała ukierunkowanie osi jam na W-E i SW-NE. Wiele kategorii i typów zabytków

wystąpiło w grobach o wszystkich, znanych nam ukierunkowaniach jam na badanym obszarze. Niektóre z nich istnieją jednak wyłącznie w grobach o ściśle określonych kierunkach osi. W zasadzie są to jednak zabytki pojedyncze.

Analogicznie przedstawia się również korelacja pomiędzy wyposażeniem zmarłych, a ukierunkowaniem ich twarzy. Wiele elementów wyposażenia jest wspólnych dla wszystkich ukierunkowań (Tabela 70).

Tabela 68. Występowanie zabytków w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej w zależności od ukierunkowania ich jam

Table 68. Artefacts in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland, depending on the orientation of the burial pits

Lp.	Kategorie zabytków	Ukierunkowanie jam grobowych							
		S-N	SWS-NEN	SW-NE	WSW-ENE	W-E	WNW-ESE	NW-SE	?
1.	Odłupki krzemienne i ich fragmenty	?7	? 12	?28	? 11	? 54	? 3	-	?3
2.	Paciorki z muszli	5	12	21	10	48	3	-	2
3.	Grociaki krzemienne	6	12	20	6	36	4	1	3
4.	Naczynia gliniane	7	7	20	9	24	3	1	7
5.	Fragmenty ceramiki	-	? 10	?23	? 6	? 40	? 4	-	?2
6.	Paciorki fajansowe	5	10	21	5	37	3	-	-
7.	Szpile kościane	5	7	8	6	20	3	-	1
8.	Kości zwierząt i muszle	1	7	17	2	15	2	-	2
9.	Noże krzemienne sierpowate	2	5	6	-	19	1	-	-
10.	Zausznice miedziane i brązowe	2	3	7	6	18	4	-	1
11.	Paciorki kościane walcowate	3	6	6	6	19	-	-	-
12.	Zgrzebła krzemienne	2	1	7	3	8	1	-	4
13.	Odłupki łuskane	3	2	6	3	10	1	-	2
14.	Okruchy krzemienne	-	4	9	1	9	2	-	1
15.	Zawieszki z kłów dzików	2	-	7	3	14	2	-	-
16.	Wisioriki z zębów zwierzęcych	2	3	8	3	11	-	-	-
17.	Siekiery krzemienne	1	3	3	-	10	1	-	-
18.	Wiórowce	3	2	2	2	5	3	-	-
19.	Fragmenty konkrecji krzemiennych	1	5	4	1	2	-	-	-
20.	Wióry krzemienne i ich fragmenty	2	1	2	1	5	1	1	-
21.	Rozdzielacze kościane	2	1	3	2	7	1	-	-
22.	Formy zaczątkowe i półwytwory siekier krzemiennych	-	1	2	-	2	-	-	-
23.	Forma zaczątkowa krzemiennego noża sierpowatego	-	-	-	1	-	-	-	-
24.	Sztylety – płoscza krzemienne	1	1	1	-	1	-	-	-
25.	Wióry łuskane	1	-	2	-	4	-	1	-
26.	Noże tylcowe krzemienne	-	1	-	-	1	-	-	-
27.	Drapacze	1	-	-	-	-	-	1	1
28.	Łuszczone	-	2	2	-	5	1	-	-
29.	Wiertniki	1	-	-	1	2	-	-	-
30.	Oblęcznik	-	-	-	1	-	-	-	-
31.	Thuki krzemienne	-	1	-	-	1, ?1	-	-	-
32.	Rdzenie krzemienne	-	-	1	-	1	-	-	-
33.	Półwytwory i formy zaczątkowe groci-ków krzemiennych	-	-	1	-	3	-	-	-
34.	Topór kamienny	-	-	-	-	-	-	-	-
35.	Płyty szlifarskie i gładzidla kamienne	-	-	-	-	?2	-	-	?1
36.	Prześlík wapienny	-	-	-	-	-	-	-	1
37.	Półsurowiec miedziany i brązowy	-	-	-	-	?1	-	-	-
38.	Nóż miedziany	-	-	-	-	1	-	-	-
39.	Dłuto brązowe	-	-	-	-	1	-	-	-
40.	Bransoleta brązowa	-	-	-	-	1	-	-	-
41.	Paciorki miedziane	1	1	-	-	1	2	-	-
42.	Tarczki brązowe	-	1	-	-	2	-	-	-
43.	Guzki tarczowate miedziane	-	-	-	-	1	-	-	-
44.	Tarczki kościane	-	-	1	1	1	-	-	-

Lp.	Kategorie zabytków	Ukierunkowanie jam grobowych							
		S-N	SWS-NEN	SW-NE	WSW-ENE	W-E	WNW-ESE	NW-SE	?
45.	Wisiorki kościane	-	-	-	-	1	-	-	-
46.	Szydła kościane	-	2	4	1	1	-	-	1
47.	Gładziki i fragmenty narzędzi kościanych o gładzonej powierzchni	-	-	-	-	2	-	-	-
48.	Wisiorki z pociętych kłów dzików	-	1	1	-	3	-	-	-
49.	Wisiorki kościane „gwizdkowate”	-	-	-	-	1	-	-	1
50.	Paciorki kościane baryłkowate i kuliste	-	-	1	-	3	1	-	-
51.	Półwytwory kościanych paciorków walcowatych	1	-	-	-	-	-	-	-
52.	Półsurowiec kościanych paciorków walcowatych	1	-	-	-	-	-	-	-
53.	Obrobione żebro	-	-	-	-	1	-	-	-
54.	Kość z otworem	-	-	-	-	1	-	-	1
55.	Tarczki z kości oraz miedzi lub brązu	-	-	-	-	3	-	-	-
56.	Półwytwory paciorków z muszli	-	-	-	-	4	1	-	1
57.	Wisiorki z muszli	-	1	2	1	2	1	-	1
58.	Paciorek z wosku i kredy	1	-	-	-	-	-	-	-
59.	Paciorki kościane rurkowate	1	1	4	-	3	-	-	1
60.	Paciorki z pociętych kłów dzików	1	-	-	-	-	-	-	-
61.	Lepiszczce żywiczne z otworem	-	1	-	-	-	-	-	-
Razem kategorii zabytków		29	32	33	25	51	23	5	20

Tabela 69. Występowanie typów zabytków w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej w zależności od ukierunkowania jamy grobowej

Table 69. Types of artefacts in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland, depending on the orientation of the burial pits

Lp.	Zabytki			Ukierunkowanie jamy grobowej						
				S-N	SWS-NEN	SW-NE	WSW-ENE	W-E	WNW-ESE	?
1.	Naczynia gliniane	Kubki	A1	1	2	3	4	3	-	-
2.			A2	1	-	2	1	2	-	2
3.			A3	-	1	-	-	1	-	1
4.			B	-	1	-	1	-	-	-
5.			C	-	-	2	-	3	-	1
6.		Pucharki	A	-	-	-	-	1	-	-
7.			B	1	-	1	-	2	-	-
8.		Amfory	A1	-	1	3	-	2	3	1
9.			A2	1	1	2	1	3	-	1
10.			B1	1	-	1	-	2	-	-
11.			B2	-	-	1	-	-	-	-
12.			D	-	-	1	-	-	-	-
13.			F	1	-	-	-	1	-	-
14.			G	-	-	-	-	1	-	-
15.			H	-	-	-	1	-	-	-
16.		Misy		2	-	-	-	-	-	-
17.		Waza		-	1	-	-	-	-	-
18.		Czarka		-	-	1	-	-	-	-
19.		Garnki		-	-	-	1	-	-	1
20.		Naczynko miniaturowe		-	-	-	-	1	-	-

Lp.	Zabytki			Ukierunkowanie jamy grobowej						
				S-N	SWS- -NEN	SW- -NE	WSW- -ENE	W-E	WNW- -ESE	?
21.	Narzędzia krzemienne	Siekiry	A	-	2	1	-	2	-	-
22.			B	-	1	3	-	8	2	-
23.			4-ść	-	-	-	-	-	1	-
24.		Sztylety-płoscza	I	-	-	-	-	1	-	-
25.			II	1	1	-	-	-	-	-
26.			III	-	-	1	-	-	-	-
27.		Zgrzebła	poprzeczne	-	-	-	1	2	-	2
28.			podłużne	2	-	5	2	4	1	-
29.			zbieżne	-	1	-	-	1	-	-
30.			dookolne	-	-	-	-	1	-	1
31.	Ozdoby brązowe i miedziane	Zausznice	A1	-	-	1	-	2	2	-
32.			A2	-	-	1	-	2	2	-
33.			B1	-	-	1	-	2	-	-
34.			B2	-	1	-	-	-	-	-
35.			C1	-	-	1	4	6	-	1
36.			C2a	-	-	1	-	-	-	-
37.			C2b	-	-	-	-	1	-	-
38.			C2c	-	-	-	-	-	1	-
39.			D	-	-	-	-	?1	-	-
40.	Ozdoby kościane	Szpile	1	-	-	1	-	2	-	-
41.			2	-	1	-	-	-	-	-
42.			3	-	-	-	-	1	-	-
43.			4	1	-	-	-	1	-	-
44.			5	-	-	-	-	2	-	-
45.			6	-	-	-	-	-	-	1
46.			7	1	-	1	-	-	-	-
47.			8	1	2	2	1	4	-	-
48.			9	-	-	-	-	1	-	-
49.			10	-	1	1	1	4	-	-
50.			11	-	1	1	-	1	-	-
51.			12	2	-	1	-	-	2	1
52.			13	-	-	-	-	-	1	-
53.			14	1	-	1	-	2	-	-
54.			15	-	-	-	1	-	-	-
55.	Ozdoby z muszli	Paciorki	jednootworowe okrągłe	5	12	21	10	48	3	-
56.			jednootworowe 4-b.	1	2	2	2	8	-	-
57.			dwuotworowe okrągłe	-	-	-	2	1	-	-
58.	Ozdoby fajansowe	Paciorki	jednosegmentowe	5	10	21	5	35	3	-
59.			dwusegmentowe	2	1	3	1	5	1	-
60.			trzysegmentowe	3	2	1	1	5	-	-
61.			czterosegmentowe	2	-	-	-	3	-	-
62.			pięćosegmentowe	-	-	-	-	1	-	-
63.			sześćosegmentowe	-	-	-	-	1	-	-
64.			wielosegmentowe	-	-	1	-	1	-	-
Razem kategorii zabytków:				20	20	32	18	44	12	11

Tabela 70. Występowanie zabytków w grobach we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
w zależności od ukierunkowania twarzy zmarłych

Table 70. Artefacts in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland, depending on the orientation of the faces of the burials

Lp.	Kategorie zabytków	Ukierunkowanie twarzy zmarłych				
		E	S	N	W	?
1.	Odłupki krzemienne i ich fragmenty	?15	?75	-	?3	17
2.	Paciorki z muszli	16	70	-	-	15
3.	Grociki krzemienne	18	53	3	-	14
4.	Naczynia gliniane	11	43	3	-	18
5.	Fragmenty ceramiki	?8	?57	?2	?1	?16
6.	Paciorki fajansowe	14	54	1	-	12
7.	Szpile kościane	13	30	-	2	5
8.	Kości zwierząt i muszle	5	31	1	2	7
9.	Krzemienne noże sierpowate	6	24	-	-	3
10.	Zausznice miedziane i brązowe	5	29	1	-	6
11.	Paciorki kościane walcowate	8	27	-	-	9
12.	Zgrzebła	3	17	-	1	5
13.	Odłupki łuskane	4	22	-	2	1
14.	Okruchy krzemienne	2	16	-	1	7
15.	Zawieszki z kłów dzików	2	22	-	-	4
16.	Wisiorki z zębów zwierzęcych	4	19	-	-	4
17.	Siekiery krzemienne	3	13	-	1	2
18.	Wiórowce	3	11	2	1	2
19.	Fragmenty konkrecji krzemiennych	3	6	-	-	4
20.	Wióry i ich fragmenty	5	7	-	-	1
21.	Rozdzielacze kościane	3	11	-	-	2
22.	Formy zaczątkowe i półwytwory siekier krzemiennych	-	4	-	-	1
23.	Forma zaczątkowa krzemiennego noża sierpowatego	-	1	-	-	-
24.	Sztylety – płoszcza krzemienne	1	1	-	1	1
25.	Wióry łuskane	1	7	-	-	1
26.	Krzemienne noże tylcowe	1	1	-	-	-
27.	Drapacze	-	-	-	3	1
28.	Łuszczenie	1	8	-	-	-
29.	Wiertniki krzemienne	2	2	-	-	-
30.	Oblęcnik	-	1	-	-	-
31.	Tłuki krzemienne	1	?1	-	-	1
32.	Rdzenie krzemienne	-	2	-	-	-
33.	Półwytwory i formy zaczątkowe grocików krzemiennych	-	4	-	-	-
34.	Topór kamienny	-	-	-	-	1
35.	Płyty szlifierskie i gładzidła kamienne	-	?1	-	?1	?1
36.	Przęślik wapienny	-	-	-	1	-
37.	Półsurowiec miedziany i brązowy	-	?1	-	-	-
38.	Nóż miedziany	-	1	-	-	-
39.	Dłuto brązowe	-	1	-	-	-
40.	Bransoleta brązowa	-	1	-	-	-
41.	Paciorki miedziane	1	3	-	-	-
42.	Tarczki brązowe	1	2	-	-	-
43.	Guzki tarczkoate miedziane	-	1	-	-	-
44.	Tarczki kościane	-	3	-	-	-
45.	Wisiorki kościane	-	1	-	-	-
46.	Szydła kościane	2	6	-	-	1
47.	Gładziki i fragmenty narzędzi kościanych o gładzonej powierzchni	-	2	-	-	-

Lp.	Kategorie zabytków	Ukierunkowanie twarzy zmarłych				
		E	S	N	W	?
48.	Wisiorki z pociętych kłów dzików	1	3	-	-	1
49.	Wisiorki kościane „gwizdkowate”	1	1	-	-	-
50.	Paciorki kościane baryłkowate i kuliste	-	4	-	-	1
51.	Półwytwory kościanych paciorków walcowatych	1	-	-	-	-
52.	Półsurowiec kościanych paciorków walcowatych	1	-	-	-	-
53.	Obrobione żebro	1	-	-	-	-
54.	Kość z otworem	-	1	-	1	-
55.	Tarczki z kości oraz miedzi lub brązu	-	3	-	-	-
56.	Półwytwory paciorków z muszli	-	4	-	-	2
57.	Wisiorki z muszli	1	5	-	-	2
58.	Paciorek z wosku i kredy	1	-	-	-	-
59.	Paciorki kościane rurkowate	3	6	-	-	1
60.	Paciorki z pociętych kłów dzików	1	-	-	-	-
61.	Lepiszczce żywiczne z otworem	1	-	-	-	-
Razem kategorii zabytków:		40	52	7	14	34

Najwięcej kategorii zabytków, czego należało się spodziewać, występuje w grobach ze zmarłymi o twarzach skierowanych na S, potem zaś ze zmarłymi o twarzach skierowanych na E, a w końcu w dwu pozostałych (W i N) kierunkach. Zmarli orientowani twarzami na N mieli na wyposażeniu najmniej kategorii zabytków i w zasadzie były one identyczne jak u pogrzebanych obliczami na E i S. Każda z 3 grup zmarłych (o ukierunkowanych twarzach na E, S i W) wyposażona była również w przynależne jej typy zabytków glinianych, krzemiennych, kościanych i metalowych. Dobór tych zabytków wiąże się przede wszystkim z chronologią „wewnętrzzną” KM na Wyżynie Sandomierskiej, o czym będzie mowa w następnym rozdziale.

Korelacja pomiędzy poszczególnymi typami ułożenia zwłok, a wyposażeniem grobowym (Tabela 71) wykazała, iż dla wszystkich typów ułożeń rąk wspólne są: zawieszki z kłów dzika, naczynia gliniane i fragmenty ceramiki, grociki krzemienne oraz odłupki krzemienne. Wyłącznie z typem I występują tarczki kościane i półwytwory siekier krzemiennych, z typem II – paciorki kościane baryłkowate i kuliste oraz tarczki z miedzi, z typem III – guzki tarczkiowate z miedzi, wisiorki kościane, wióry krzemienne oraz półsurowiec brązowy i miedziany (?), z typem IV – gładziki kościane i ich fragmenty, z typem V – tarczki z kości i miedzi lub brązu, paciorki z kłów dzika, wisiorki „gwizdkowate”, wisiorki z muszli, półwytwory paciorków z muszli, krzemienne noże tylcowe, kostki z otworem, paciorek z wosku i kredy, łuszczone, drapacze krzemienne, tłu-

ki krzemienne, półwytwory grocików krzemiennych, fragmenty konkrecji krzemiennych, płyty szlifierskie kamienne, przęślik wapienny.

Wymienione powyżej korelacje wskazują, że nie istnieje ani jedna kategoria zabytków, która występowałaby absolutnie we wszystkich grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej. Istnieją natomiast kategorie, które były w znacznej części grobów. Jak się wydaje, można mówić nawet o pewnym podstawowym zespole przedmiotów, w które najczęściej wyposażano zmarłych niezależnie od ukierunkowania ich twarzy, ułożenia zwłok oraz orientacji osi jam grobowych. Notujemy również liczną grupę kategorii zabytków, które pojawiły się w grobach pojedynczo, incydentalnie. Problemy te wyjaśniają również Tabele 72, 73, 74, przedstawiające współwystępowanie zabytków w pochówkach na omawianym terenie. Okazuje się, iż najczęściej w grobach występują razem ze sobą paciorki z muszli, grociki krzemienne, naczynia gliniane, paciorki fajansowe, szpile kościane, kości zwierząt i muszle, krzemienne noże sierpowate, zausznice z miedzi i brązu, kościane paciorki walcowate, zgrzebla krzemienne, odłupki łuskane, zawieszki z kłów dzików oraz wisiorki z zębów zwierzęcych. Pozostałe kategorie zabytków występują wzajemnie w sposób incydentalny. Rozpatrując współwystępowanie zabytków krzemiennych trzeba zwrócić również uwagę na wzajemne wykluczanie się np. noży sierpowatych ze sztyletami, siekier krzemiennych z toporem kamiennym, wiórowców z niektórymi typami zgrzebeł, noży sier-

Tabela 71. Współwystępowanie zabytków różnymi typami ułożenia zwłok w grobach we wczesnym okresie epoki brązu na Wyzynie Sandomierskiej
Table 71. Co-occurrence of artefacts and various positions of the burials in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Kategorie zabytków	Typy ułożenia zwłok																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																					
		I		II						III						IV				V								I		II		III		IV		V																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																			
		P		P		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P		L		P	

Lp.	Kategorie zabytków	Typy ułożenia zwłok																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																											
		I				II								III				IV				V								I				II				III				IV				V																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																															
		P				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L				P				L			

powatych z formą zaczątkową noża sierpowatego, noży tylcowych ze zgrzeblami. Współwystępują natomiast grociki z odłupkami oraz półwytworami i zaczątkowymi formami grocików krzemiennych, półwytwory i półsurowiec paciorków walcowatych z kościanymi paciorkami walcowatymi, półwytwory paciorków z muszli z paciorkami z tego surowca. Korelacje te sugerują, że zasada dawania do grobów niewykończonych wyrobów w zamian za wyroby wykończone, nie zawsze była przestrzegana.

Korelacje poszczególnych typów wyrobów glinianych, krzemiennych, z kości, miedzi, brązu, muszli i fajansu poza nielicznymi przypadkami również sprawia wrażenie „przypadkowości” (Tabela 73). W istocie ma ona jednak ważne znaczenie dla ustalenia ściślejszej „wewnętrznej” chronologii kultur wczesnobrązowych na Wyżynie Sandomierskiej. Jako znaczące możemy odnotować m.in. jednoczasowość poszczególnych typów kubków (typy A2, A3, C), pucharka (B) i amfor (A1, A2, B1) oraz mis i naczynka miniaturowego, typów zausznic z miedzi i brązu (A2, B1, C1, C2b, C2c), a także typów szpil kościanych (3, 6, 8, 10, 11, 12).

Ilość składanych do grobów zabytków była różna. Zasadniczo do poszczególnych obiektów sepulkralnych wkładano po jednym przedmiocie konkretnego rodzaju. Było jednak wiele przypadków odbiegających od tej reguły. I tak, np. zmarli wyposażani byli w pojedyncze naczynia. Jednak w 9 grobach (1 ciałopalnym ze Stodół i 8 szkieletowych z Mierzanowic, Wojciechowic i Złotej „Nad Wawrem”) wystąpiło po 2–4 naczyń razem. Siekiery składano głównie pojedynczo. Wyjątek stanowią mogiły 3 zmarłych z Mierzanowic I i Złotej „Nad Wawrem”, które posiadały je po 2–3 szt. razem. Podobnie przedstawia się sprawa z krzemiennymi nożami sierpowatymi i zgrzeblami. W jednym przypadku (grób 55 z Mierzanowic) zmarły miał dwa noże sierpowate, zaś w 2 przypadkach (groby 51 i 55 z Mierzanowic) przy szkieletach znaleziono po 2 zgrzebla wzdłużne. Analogicznie, po 2 szt. odłupków łuskanych włożono tylko do 3 grobów z Mierzanowic (nr 71, 153 i 185). Krzemienne grociki wystąpiły w grobach po 1 szt. (31,8% mogił), 2 szt. (12,5%) i od 3–25 szt. (55,68%). W jamach grobowych w Mierzanowicach i Wojciechowicach odkryto także fragmenty konkrekcji krzemiennych w ilości po 1 szt. (6 grobów), 2 szt. (3 groby), 4 szt. (1), 5 szt. (2) i 20 szt. (1 grób), a także okruchy krzemienne razem po 10 szt. (1 grób), 4 szt. (2), 3 szt. (1), 2 (6) i 1 szt. (16 grobów). Podobnie rzecz się ma z odłupkami krzemiennymi. W 31 grobach le-

żały one pojedynczo, w 14 grobach po 2 szt., w 9 po 3 szt., w 12 po 4 szt., w 41 po od 5–11 szt. razem i w 3 – „kilka”. Zausznice miedziane i brązowe wystąpiły pojedynczo w 26 grobach w Mierzanowicach i Wojciechowicach, po 2 szt. razem – w 7 grobach w Mierzanowicach, Wojciechowicach i Złotej „Nad Wawrem”, po 3 szt. w 1 grobie (obiekt 23) w Wojciechowicach, po 4 szt. w 3 grobach (nr 18, 71, 153) w Mierzanowicach oraz 6 szt. w grobie 11 w Świniarach Starych. 41 grobów w Mierzanowicach, Wojciechowicach i Złotej „Nad Wawrem” wyposażono w pojedyncze szpile kościane, 8 grobów w Mierzanowicach po 2 okazy razem. W grobie w Sandomierzu-Krukowie było ich aż 3 szt., z tym, że jedna z nich leżała ponad grobem, czyli była dość luźno związana ze szkieletem. Rozdzielacze kościane spotyka się w inwentarzach grobowych pojedynczo (12 obiektów sepulkralnych) i po 2 szt. razem (4 groby). W tym drugim przypadku były to rozdzielacze o jednakowej ilości otworków (6 trzyotworowych rozdzielaczy w 3 grobach) lub 1 cały i fragment drugiego rozdzielacza (1 cztero- i dwuotworowy i fragment drugiego, więcej niż trzyotworowego w 1 grobie). Dziewięć grobów posiadało pojedyncze zawieszki z kłów dzików, 10 po 2 szt. razem, 2 po 3 szt., 3 po 4 szt., jeden 7 szt. i jeden – „kilkanaście”. Wisiorki z pociętych kłów dzików („hetki”) leżały pojedynczo w 2 grobach, po 2 szt. razem w 1 grobie, 3 szt. w 1 i 6 szt. w 1 grobie. Wśród darów grobowych wystąpiły również od 1–101 szt. całych i od 0–67 szt. fragmentów wisiorków z zębów zwierzęcych, od 1–382 szt. całych i 17 fragmentów kościanych paciorków walcowatych, od 2–36 całych i od 2–30 fragmentów kościanych paciorków baryłkowatych i kulistych, od 1–17 całych i 3–4 fragmenty kościanych paciorków rurkowatych, od 1–3 139 szt. całych i od 0–291 fragmentów paciorków z muszli oraz od 1–282 szt. całych paciorków fajansowych.

Ilość przedstawionych powyżej przedmiotów umieszczanych w poszczególnych mogiłach uzależniona była od płci, wieku oraz ukierunkowania twarzy leżących w nich zmarłych. Generalnie rzecz biorąc, największą ilość darów grobowych posiadali dorośli mężczyźni, mniejszą kobiety, zaś najmniej dzieci. O sprawach tych mówić będę szczegółowo w dalszej części pracy. Interesująco przedstawia się sprawa lokalizacji zabytków w grobach (Tabela 75). Największą grupę pod względem ilości oraz kategorii zabytków stanowią przedmioty odkryte „w jamach grobowych”, tzn. ściślej, w ich wypełniskach. Lokalizacja taka sygnalizuje jedynie fakt istnienia danego zabytku w konkretnym

Tabela 73. Współwystępowanie zabytków w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyzynie Sandomierskiej

		Paciorki z muszli	Grociki krzemienne	Naczynia gliniane	Paciorki fajansowe	Szpile kościane	Kości zwierząt i muszle	Krzemienne noże sierpowate	Zausznice z miedzi i brązu	Kościane paciorki walcowate	Zgrzebła krzemienne	Odłupki łuskane	Zawieszki z kłów dzików	Wisioriki z zębów zwierzęcych	Siekiery krzemienne	Rozdzielacze kościane	Wiórowce krzemienne	Paciorki kościane rurkowate	Łuszcznie
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Paciorki z muszli	1	101	50	33	65	41	28	24	28	39	10	18	18	20	8	12	9	9	5
Grociki Krzemienne	2		89	35	49	30	21	22	24	23	16	17	17	20	14	8	9	8	4
Naczynia gliniane	3			76	38	24	22	15	18	19	9	7	10	13	8	5	8	3	9
Paciorki fajansowe	4				80	37	27	29	24	26	11	16	15	17	19	7	7	7	7
Szpile kościane	5					50	17	18	15	17	8	11	11	12	8	6	4	8	5
Kości zwierząt i muszle	6						46	12	9	13	8	7	5	9	10	3	4	4	5
Krzemienne noże sierpowate	7							34	12	7	4	8	9	9	12	1	4	2	3
Zausznice z miedzi i brązu	8								41	15	3	7	10	10	5	5	6	1	2
Kościane paciorki walcowate	9									44	2	5	8	13	3	10	4	4	1
Zgrzebła krzemienne	10										24	7	2	5	4	1	1	1	1
Odłupki łuskane	11											28	5	2	3	1	2	1	3
Zawieszki z kłów dzików	12												29	12	5	2	4	2	1
Wisioriki z zębów zwierzęcych	13													27	4	2	5	4	-
Siekiery krzemienne	14														20	-	3	-	1
Rozdzielacze kościane	15															16	-	4	-
Wiórowce krzemienne	16																15	-	1
Paciorki kościane rurkowate	17																	10	-
Łuszcznie	18																		10
Wióry łuskane	19																		
Szydła kościane	20																		
Wisioriki z muszli	21																		
Paciorki miedziane	22																		
Wisioriki z pociętych kłów dzików	23																		

Table 73. Co-occurrence of artefacts in early Bronze graves in the Sandomierz Upland

	Wióry łuskane	Szydła kościane	Wisioriki z muszli	Paciorki miedziane	Wisioriki z pociętych kłów dzików	Paciorki kościane baryłk. i kuliste	Sztylety (płószcza) krzemienne	Wiertniki krzemienne	Tarczki z kości, miedzi lub brązu	Tłuki krzemienne	Płyty szlifierskie kamienne	Drapacze krzemienne	Noże tylkowe krzemienne	Wisioriki kościane	Wisioriki kościane „gwizdkowate”	Kości z otworami	Obłęcznik krzemienny	Bransoleta brązowa	Dłuto brązowe	Nóż miedziany	Topór kamienny	Prześlik wapienny	Guzki tarczokowate miedziane	Obrobione żebro	Paciorek z wosku i kredy	Paciorki z kłów dzików
	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44
	4	4	7	4	4	3	2	1	6	1	2	-	2	2	1	1	1	-	1	1	-	-	1	1	1	1
	6	4	1	5	3	2	2	3	7	3	1	1	2	1	1	-	-	1	-	-	1	-	1	1	-	-
	6	6	1	5	2	2	2	1	6	-	-	-	1	1	-	1	1	1	1	1	1	-	1	-	1	1
	3	7	3	5	3	2	1	1	6	2	1	-	2	1	-	1	-	-	1	1	-	-	1	1	1	1
	6	5	2	4	3	3	1	2	5	1	2	-	2	2	1	1	1	-	1	1	-	-	1	1	1	1
	5	5	3	4	2	2	1	1	1	-	1	1	-	-	1	2	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-
	1	3	-	5	2	-	-	-	5	3	1	-	2	1	-	1	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-
	1	-	1	4	2	2	-	3	6	2	-	-	1	1	-	1	-	-	1	1	-	-	1	1	-	-
	2	1	-	3	2	1	-	-	5	1	1	-	2	2	1	1	1	-	1	1	-	-	1	-	-	-
	3	3	-	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-
	1	3	2	1	-	1	2	2	1	1	1	2	-	1	-	1	1	-	-	-	-	1	1	-	-	-
	2	2	1	3	2	1	-	-	6	1	-	-	1	2	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	2	1	-	2	3	1	-	-	6	1	-	-	2	1	-	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
	2	2	-	2	-	-	-	-	4	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-
	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1	1	-	1	1	2	2	-	1	1	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	1	1	-	-	1	2	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	-	-	2	-	-	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	9	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		9	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
			8	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
				5	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
					5	1	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

		Paciorki z muszli	Grociaki krzemienne	Naczynia gliniane	Paciorki fajansowe	Szpile kościane	Kości zwierząt i muszle	Krzemienne noże sierpowate	Zausznice z miedzi i brązu	Kościane paciorki walcowate	Zgrzebla krzemienne	Odłupki łuskane	Zawieszki z kłów dzików	Wisioriki z zębów zwierzęcych	Siekierki krzemienne	Rozdzielacze kościane	Wiórowce krzemienne	Paciorki kościane rurkowate	Łuszcznie
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Paciorki kościane baryłk. i kuliste	24																		
Sztylety (płoscza) krzemienne	25																		
Wiertniki krzemienne	26																		
Tarczki z kości, miedzi lub brązu	27																		
Tłuki krzemienne	28																		
Płyty szlifierskie kamienne	29																		
Drapacze krzemienne	30																		
Noże tylcowe krzemienne	31																		
Wisioriki kościane	32																		
Wisioriki kościane „gwizdkowate”	33																		
Kości z otworami	34																		
Obłęcznik krzemienny	35																		
Bransoleta brązowa	36																		
Dłuto brązowe	37																		
Nóż miedziany	38																		
Topór kamienny	39																		
Przęślik wapienny	40																		
Guzki tarczowate miedziane	41																		
Obrobione żebro	42																		
Paciorek z wosku i kredy	43																		
Paciorki z kłów dzików	44																		

	Wióry łuskane	Szydła kościane	Wisioriki z muszli	Paciorki miedziane	Wisioriki z pociętych kłów dzików	Paciorki kościane baryłk. i kuliste	Sztylety (płaszczka) krzemienne	Wiertniki krzemienne	Tarczki z kości, miedzi lub brązu	Tłuki krzemienne	Płyty szlifierskie kamienne	Drapacze krzemienne	Noże tylcowe krzemienne	Wisioriki kościane	Wisioriki kościane „gwizdkowate”	Kości z otworami	Oblęcznik krzemiennoy	Bransoleta brązowa	Dłuto brązowe	Nóż miedziany	Topór kamienny	Prześlik wapienny	Guzki tarczokowate miedziane	Obrobione żebro	Paciorek z wosku i kredy	Paciorki z kłów dzików
	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44
						6	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
							4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
								4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
									10	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
										3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
											3	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
												3	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
													2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
														2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
															2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
																2	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-
																	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
																		1	-	-	-	-	-	-	-	-
																			1	1	-	-	-	-	-	-
																				1	-	-	-	-	-	-
																					1	-	-	-	-	-
																						1	-	-	-	-
																							1	-	-	-
																								1	-	-
																									1	1
																										1

Tabela 74. Współwystępowanie zabytków krzemiennych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej
Table 74. Co-occurrence of flint artefacts in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

	Groci	Groci i ich fragmenty	Noże sierpowate	Zgrzebła poprzeczne	Zgrzebła podłużne	Zgrzebła zbieżne	Zgrzebła dookolne	Odlupki łuskane	Okruchy	Siekiry 2-śc. typu A	Siekiry 2-śc. typu B	Siekiry 4-śc.	Wiórowce	Fragmenty konkracji	Wióry i ich fragmenty	Łuszczenie	Wióry łuskane	Półwytwory i formy zacc. siekier	Wiertniki	Półwytwory i formy zacc. grociaków	Thuki	Drapacze	Noże tylcowe	Rdzenie	Forma zacc. noża sierpowatego	Obłęcznik	Sztylet typu I	Sztylet typu II	Sztylet typu III
1	89	58	22	1	10	2	3	17	15	5	9	1	9	6	8	4	6	3	3	3	3	1	2	2	-	-	-	1	1
2		119	27	3	12	2	2	24	23	4	11	-	13	13	11	9	8	5	4	3	3	2	1	2	1	1	-	-	1
3			34	-	3	1	-	8	5	3	8	1	4	2	4	3	1	3	-	3	3	-	2	1	-	-	-	-	-
4				4	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
5					15	-	-	5	3	1	2	-	-	3	3	1	3	1	1	1	-	-	-	1	-	1	-	-	1
6						2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
7							3	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8								28	6	2	2	-	2	2	2	3	1	-	2	3	1	2	-	1	-	1	-	1	1
9									26	-	-	-	3	7	1	4	2	3	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	1
10										5	1	-	-	-	2	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11											13	1	2	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12												1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13													15	1	2	1	1	-	-	-	1	-	1	1	-	1	1	1	-
14														13	1	2	3	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
15															13	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-

	Groclki	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
Łuszcznie	16																10	-	2	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-
Wióry łuskane	17																	9	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Półwytwory i formy zacz. siekier	18																		5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Wiertniki	19																			4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Półwytwory i formy zacz. groclików	20																				4	-	-	1	-	1	-	-	-	-
Tłuki	21																					3	-	1	1	-	-	-	-	-
Drapacze	22																						3	-	-	-	-	-	-	-
Noże tylcowe	23																							2	-	-	-	-	-	-
Rdzenie	24																								2	-	-	-	-	-
Forma zacz. noża sierpownatego	25																									1	-	-	-	-
Obłęcznik	26																										1	-	-	-
Sztylet typu I	27																											1	-	-
Sztylet typu II	28																												2	-
Sztylet typu III	29																													1

Tabela 75. Lokalizacja zabytków w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyzynie Sandomierskiej
Table 75. Location of artefacts in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Kategorie zabytków	Lokalizacja zabytków													
		Przy szkielecie w okolicy					pod szkie- letem	nad szkie- letem	między kośćmi szkieł.	koło szkie- letu	w kon- strukcji kamien- nej	poza trumną	w trum- nie	w jamie grobo- wej	nad jamą grobo- wą
		głowy i szyi	klatki piersiowej i rąk	pasa i ud	podudzi i stóp	nóg									
1	Naczynia gliniane	21	7	14	12	-	-	-	-	-	-	7	-	6	-
2	Siekiery krzemienne	2	6	10	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
3	Półwytwory siekier krzemieniennych	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
4	Formy zaczątkowe siekier krzemieniennych	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
5	Noże krzemienne sierpowate	3	11	10	3	-	-	-	-	-	-	-	1	4	-
6	Forma zaczątkowa noża sierpowatego	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
7	Sztylety – płoszcza krzemienne	-	-	2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
8	Wiórowce	-	1	6	2	-	1	-	-	-	1	-	-	4	-
9	Wióry łuskane	-	2	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	5	-
10	Zgrzebła krzemienne	3	3	6	4	2	-	-	-	-	-	-	-	11	-
11	Noże tylcowe krzemienne	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
12	Odlupki łuskane	-	4	8	2	-	-	-	-	-	-	-	-	17	-
13	Łuszczenie	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	7	-
14	Drapacze	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-
15	Wiertniki	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
16	Oblężnik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
17	Tłuki	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-
18	Grociaki krzemienne	12	13	37	11	2	-	1	-	1	-	-	1	32	-
19	Formy zaczątkowe grociaków krzemieniennych	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
20	Rdzenie krzemienne	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
21	Fragmenty konkrecji krzemieniennych	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	-
22	Okruchy krzemienne	1	1	1	-	1	-	1	1	-	-	-	-	17	-
23	Wióry krzemienne i ich fragmenty	-	1	1	1	-	-	-	-	11	-	-	-	-	-
24	Odlupki krzemienne i ich fragmenty	-	2	7	9	5	-	5	1	1	-	-	-	88	-
25	Topór kamienny	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
26	Płyty szlifarskie i gładzidla kamienne	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2	-
27	Przędziki	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
28	Półsurowiec miedziany i brązowy	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
29	Nóż miedziany	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30	Dłuto brązowe	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
31	Bransoleta brązowa	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
32	Paciorki miedziane	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
33	Zausznice miedziane i brązowe	30	8	5	1	-	-	1	1	-	-	-	1	3	2

Lp.	Kategorie zabytków	Lokalizacja zabytków													
		Przy szkielecie w okolicy					pod szkie- letem	nad szkie- letem	między kośćmi szkie- letu	w kon- strukcji kamien- nej	poza trumną	w trum- nie	w jamie grobo- wej	nad jamą grobo- wą	
		głowy i szyi i rąk	klatki piersiowej	pasa i ud	podudzi i stóp	nóg									
34	Tarczki brązowe	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
35	Guzki tarczowate miedziane	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36	Tarczki kościane	-	-	1	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-
37	Wisioriki kościane	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
38	Szpile kościane	12	21	6	1	-	-	-	-	-	1	11	-	-	-
39	Szydła kościane	3	2	-	2	-	-	1	-	1	-	1	-	-	-
40	Gładziki i fr. narzędzi o gładzonej powierzchni	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
41	Zawieszki z kłów dzików	12	8	4	-	-	-	1	-	1	-	1	2	-	-
42	Wisioriki z pociętych kłów dzików	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
43	Paciorki z pociętych kłów dzików	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
44	Wisioriki kościane „gwizdkowate”	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
45	Wisioriki z zębów zwierzęcych	5	-	15	2	1	-	-	1	1	-	2	5	-	-
46	Rozdzielacze kościane	-	6	4	2	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
47	Paciorki kościane rurkowate	-	-	7	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
48	Paciorki kościane baryłkowate i kuliste	1	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-
49	Paciorki kościane walcowate	8	7	19	6	-	1	-	-	-	-	1	16	-	-
50	Półwytwory kościanych paciorków walcowatych	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
51	Półsurowiec kościanych paciorków walcowatych	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
52	Odrobione żebro	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
53	Kość z otworami	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-
54	Tarczki z kości oraz miedzi lub brązu	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
55	Paciorki fajansowe	26	44	11	1	1	1	-	-	-	-	1	26	-	-
56	Wisioriki z muszli	3	3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	4	-	-
57	Paciorki z muszli	32	50	12	3	-	-	2	-	5	-	1	35	-	-
58	Półwytwory paciorków z muszli	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-
59	Paciorek z wosku i kredy	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
60	Lepiszczke żywiczne z otworem	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
61	Kości zwierząt i muszle	2	5	4	1	1	-	2	-	3	-	2	28	-	-
Razem kategorii zabytków:		24	30	37	25	9	3	11	6	8	3	2	10	38	5

obiekcie sepulkralnym, lecz nie określa położenia tego przedmiotu w stosunku do szkieletu zmarłego. Fakt ten wynika przede wszystkim z dużego stopnia zniszczenia jam grobowych oraz destrukcji kości zmarłych osobników, o czym już wspominałem w poprzednich rozdziałach pracy. Położenie zabytków, które dało się określić stanowi podstawę do rozważań nad prawidłowościami obrządku pogrzebowego we wczesnym okresie epoki brązu na badanym terenie. Generalnie najwięcej kategorii zabytków odkrywano bywa podczas badań wykopaliskowych w rejonie pasa i ud zmarłych. W tym miejscu lokowana była najczęściej większość wyrobów krzemiennych (sztyletów, wiórowców, zgrzebeł, noży tylkowych, odłupów łuskanych, drapaczy, wiertników i grocików), a także nóż miedziany i dłuto brązowe, wisiorki z zębów zwierzęcych, paciorki kościane rurkowate i walcowate, półsurowiec kościanych paciorków walcowatych, półwytwory paciorków z muszli oraz paciorki z wosku i kredy. Nieco mniej kategorii zabytków umiejscowiono zostało w rejonie klatki piersiowej i rąk zmarłych. Składano tam najczęściej: noże krzemienne sierpowate, wisiorki kościane, szpile kościane, rozdzielacze kościane, paciorki fajansowe, paciorki z muszli oraz kości zwierzęce i muszle. W rejonie stóp i podudzi zmarłych umieszczano głównie odłupki i ich fragmenty, w rejonie szyi i głowy – naczynia gliniane, zausznicze miedziane i brązowe, guzki tarczokowate z miedzi, szydła kościane, zawieszki z kłów dzików i półwytwory paciorków z muszli. Na szczególną uwagę zasługuje lokalizacja ozdób, która omówiona będzie w miejscu poświęconym rekonstrukcji odzieży zmarłych. Warto także zwrócić uwagę na osobliwe umiejscowienie niektórych zabytków krzemiennych i kościanych. I tak, np. można stwierdzić, że niekiedy, w przypadku znalezisk trumien, siekiery krzemienne znajdowały się w ich obrębie, a więc bezpośrednio przy ciele zmarłego (patrz: grób 155 w Mierzanowicach I, obiekt 23 w Wojciechowicach itd.). Jak podaje Przyborowski (1873, s. 14) siekiera (siekiery?) odkopana w Garbowie znajdować się miała w zagłębieniu kamienia przy szkielecie (szkieletach?). W miejscu tym odkryto również inne przedmioty (np. sztylet krzemienno-wiórowiec). W przypadku wyposażania zmarłych w kilka (2–3) siekier, ich lokalizacja była następująca:

1) siekiera typu A między udami, siekiera typu B przy łokciu prawej ręki (grób 28 w Mierzanowicach I),

2) siekiera typu B przy lewym boku, siekiera czworosienna większa pod lewym kolanem, siekiera czwo-

rosienna mniejsza koło głowy w rogu jamy grobowej (grób 25 w Złotej „Nad Wawrem”),

3) siekiery typu B – jedna pod prawym udem, druga między udami (grób 255 w Złotej „Nad Wawrem”).

Z kolei 3 szt. zaczątkowców grocików krzemiennych leżały razem w okolicy głowy mężczyzny, 1 szt. natomiast wraz z grocikiem w małym naczyniu lejkowatym koło główki kości ramieniowej innego mężczyzny.

W grobach, w których były trumny, grociki umieszczane były w ich obrębie. Kobiętom (co samo przez się stanowi pewien ewenement) grociki wkładano „do jamy grobowej” (7 grobów), nad szkieletem (2), za plecami (1) oraz w rejonie pasa (tj. przed miednicą – 1, koło miednicy – 1). Jeśli w grobach męskich było kilka grocików zdarza się, że znajduje się je w różnych miejscach. Najczęściej skupiska grocików występują w rejonie pasa i ud zmarłych (21 grobów), a czasem też stóp (3 groby), w ilości od 4 do 23 grocików. Skupiska te świadczą o tym, że złożono w tych miejscach pęki strzał. Dodatkowym dowodem na to, że były one złożone razem z brzechwami, jest jednakowe ukierunkowanie szpiców grocików ku głowie zmarłego (np. w grobie 93 w Mierzanowicach I i w grobie 52 w Złotej „Nad Wawrem”) lub ku stopom (np. w obiekcie 23 w Wojciechowicach I). Znaczna część grocików posiada układ chaotyczny na skutek wtórnego przemieszczenia. Skupiska takie stwierdzono w 24 grobach, które należały do 22 mężczyzn w wieku od adultus do maturus oraz 2 osobników o nieokreślonych antropologicznie wieku i płci. 9 grocików leżało w grobie ciałałpalnym w Starachowicach-Wierzbniku. Odkryto je na powierzchni ciałałpalenia, bliżej jego peryferiów, w skupisku (I. Sawicka 1922–24, s. 296–297, ryc. 3). Nie były przepalone, co świadczy, że złożono je w całości do grobu i, że nie leżały na stosie razem ze zmarłym. To samo spostrzeżenie odnosi się do innych przedmiotów tam znalezionych, tj. kubka glinianego oraz topora kamiennego.

Przejdźmy teraz do omówienia szczególnych, innych niż zwykle, lokalizacji zabytków kościanych. W grobie ciałałpalnym w Stodołach kilkanaście zawieszek z kłów dzików miało leżeć na glinianej misce obok popielnicy (J. Przyborowski 1873, s. 13). W Mierzanowicach kościany wisiorek „gwizdkowaty” znajdował się w pobliżu czaszki zmarłego, zaś w grobie w Sandomierzu-Krukowie, zabytki te umieszczone były w rejonie bioder, łokcia i kolan zmarłej kobiety. Wchodziły (?) one w skład pasa złożonego z paciorków z muszli i kościanych paciorków rurkowatych.

Omawiając zagadnienie lokalizacji zabytków, warto powrócić jeszcze do znalezisk kości zwierzęcych, a szczególnie czaszek krowich z grobów 39 w Mierzanowicach i 59 w Wojciechowicach. W pierwszym grobie była tylko jedna czaszka, w drugim dwie. Mogiły te należały do kobiety oraz mężczyzny w wieku matura. Czaszka krowy leżała poza miednicą kobiety, dwa łby natomiast ułożono na trumnie mężczyzny, równolegle do siebie pyskami w stronę SE.

Przytoczone powyżej dane wskazują na istnienie generalnej zasady lokowania zabytków na i wokół ciała zmarłego. Świadczą one również o tym, że od zasady tej odbiegały tylko nieliczne pochówki, co do których możemy mieć pewność, iż ich wypełniska nie uległy zniszczeniom.

6. PRÓBA REKONSTRUKCJI OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO I JEGO ZRÓŻNICOWANIE CHRONOLOGICZNO-KULTUROWE

W wyniku dokonanej powyżej analizy nekropoli z wczesnego okresu epoki brązu pochodzących z terenu Wyżyny Sandomierskiej, rysuje się możliwość zrekonstruowania zasad obowiązujących w obrzędzie pogrzebowym ówczesnych społeczności. Część z tych zasad była identyczna zarówno w obrzędzie pogrzebowym Ch-V jak i KM.

Do nich przede wszystkim należy wybór miejsca na cmentarz. Preferowano głównie wyraźnie wydźwignione formy terenowe, a więc ostrogi lessowe, wzgórza oraz kulminacje. Część stanowisk sepulkralnych znajdowała się w widłach strumieni. Groby umieszczano na wyniosłościach terenu, na krawędziach dolin rzecznych i na ich górnych stokach. Najczęściej przy tym wykorzystywano stronę nasłonecznioną, południową.

Groby protomierzanowickiej fazy Ch-V mają głównie charakter pojedynczych znalezisk, które wystąpiły poza wielkimi cmentarzyskami z tego okresu (stanowiska w Starachowicach-Wierzbniku, Nikisiałce, Złotej „Grodzisko II”). Kilka grobów Ch-V oraz pochówków o przeżywających się cechach tej fazy, znaleziono wśród grobów KM w Mierzanowicach i oraz w Wojciechowicach I. W sumie jest takich grobów 8 szt.

Pozostałe 213 należy do KM. Groby tej z kolei kultury grupowały się w wielkie cmentarzyska (Mierzanowice I, Wojciechowice I, Świniary Stare, Złote „Nad Wawrem”), bądź też umieszczano je pojedynczo (stanowiska w Garbowie, Stodołach, Sandomierzu-Krukowie). Zajmują one obszar od 165 m² do ponad 1 ha. Ilość grobów odkrytych na tych nekropolach jest różna. Najmniej, bo 11 grobów liczyło cmentarzysko w Świniarach Starych, najwięcej zaś, bo ok. 124 – ok. 150 grobów – nekropola w Mierzanowicach I. Groby KM, wchodzące w skład dużych cmentarzysk (Mierzanowice I, Wojciechowice I, Złota „Nad Wawrem”), wystąpiły razem z pochówkami kultur neolitycznych

i Ch-V. Być może sytuacja taka wynikała albo z chęci lokowania nekropoli na ściśle określonych i oczyszczonych z lasu miejscach lub też były rezultatem odwiecznej tradycji, nakazującej chować zmarłych rodowców w tych właśnie miejscach, tj. na starych cmentarzach rodowych. Nie wykluczone, iż w grę wchodziły obie te przyczyny.

Groby Ch-V i KM wystąpiły w bezpośrednim sąsiedztwie osad, bądź też co najmniej w tzw. strefie podstawowej działalności gospodarczej, tj. w promieniu 1 godz. drogi lub ok. 5 km od miejsca zamieszkania. Ten drugi wniosek dotyczy zasadniczo jedynie pojedynczych pochówków.

W stosunku do ciał zmarłych reprezentujących Ch-V i KM, stosowano podwójny rytuał, tj. obrządek szkieletowy oraz ciałopalny. Ten drugi zastosowano w starszej podfazie Ch-V (stanowisko: Starachowice-Wierzbnik) oraz starszej fazie KM (stanowisko w Stodołach). W obu przypadkach są to pojedyncze i wyjątkowe znaleziska. Generalnie obowiązywał bowiem obrządek szkieletowy. Wszystkich zmarłych umieszczano na cmentarzyskach płaskich. Zmarły Ch-V został spalony poza miejscem pochówku w nieokreślonym bliżej terenie. Spaleniu nie uległo jednak jego wyposażenie, tj. naczynie gliniane i broń (topór kamienny i grociki strzał). Podobny rytuał zastosowano w stosunku do zmarłego (zmarłych?) KM pochowanego na stanowisku w Stodołach. Również i on (oni?) wyposażony został w niespalone przedmioty – naczynia i zawieszki z kłów dzików.

Zmarłych, wobec których zastosowano szkieletowy obrządek pogrzebowy, chowano w dwóch (trzech?) typach jam grobowych: jamach podłużnych (Ch-V i KM) oraz cylindryczno-stożkowych. Groby posiadały dna na różnej głębokości, przeciętnie ok. 1 m od powierzchni ziemi, najgłębsze dochodziły do gł. 125 cm, a nawet 210 cm. Nie są to jednak głębokości pierwotne, gdyż

cmentarzyska uległy w następnych tysiącleciach procesom denudacji i akumulacji. Nie wykluczone, że zmarli chowani w zimę umieszczani byli w płytszych grobach. Groby, w których chowano dzieci (wiek: infans I-II) miały mniejsze rozmiary niż groby osobników dorosłych (adultus/maturus) oraz groby kilkusobowe.

Jamy grobowe były zapewne w jakiś sposób oznaczone na powierzchni cmentarzyska, o czym świadczyć mogą dość regularne odległości pomiędzy poszczególnymi grobami. Bezpośredniego dowodu na takie oznakowanie jednak nie posiadamy.

Osie podłużnych jam grobowych zorientowane były na NW-SE, NWN-SES, N-S, NEN-SWS, NE-SW, ENE-WSW, W-E, WNW-ESE. Nie wszystkie te ukierunkowania wystąpiły razem na cmentarzyskach. Ponadto różne jest ich procentowe występowanie na Wyżynie Sandomierskiej oraz na poszczególnych cmentarzyskach. Generalnie więcej grobów (51,9%) posiada orientację W-E, mniej liczna grupa (24,05%) orientację SW-NE pozostałe ukierunkowania stanowią natomiast 24,05% wszystkich obiektów sepulkralnych.

Groby szkieletowe Ch-V oraz groby z elementami tej kultury miały orientację NW-SE, N-S, SWS-NEN, SW-NE, W-E, groby KM natomiast wszystkie pozostałe ukierunkowania, oprócz NW-SE.

W 20,18% wszystkich grobów Ch-V oraz KM (obu faz) z terenów Wyżyny Sandomierskiej znaleziono kamienie (piaskowce, wapienie, zlepieńce, kwarcyty i granity) różnej wielkości. Decydujące znaczenie miał wapienie, który użytkowano na cmentarzyskach w pobliżu zagłębia krzemienionośnego w rejonie rzeki Kamiennej. Kamienie te występują wyłącznie z pochówkami szkieletowymi, bez względu na płeć, wiek, ukierunkowanie zwłok oraz charakter grobów (pochówki pojedyncze i zbiorowe). Odkrywane są w jamach grobowych podłużnego typu, w których stanowiły podłogę grobów, obstawę szkieletów lub trumien oraz swego rodzaju „pokrywą”.

Jamy grobowe Ch-V oraz KM (obu faz) przed złożeniem do nich zmarłych były odpowiednio przygotowywane. Na ich dnach palono ogień lub też okadzano je płonącymi gałęziami sosny i dębu. Czynności okadzania powtarzane były zapewne również po złożeniu zwłok do grobu. W jednym przypadku (grób kobiety, młodsza faza KM) oprócz ww. działań, część dna grobu, na którym spoczęła potem górna połowa ciała zmarłej, wylepiono specjalnie przygotowanym ilem.

Zmarli członkowie społeczności KM (obu faz) chowani byli (21,97% grobów) w trumnach. Społeczności

Ch-V zasadniczo nie stosowały tego typu „opakowań zwłok” (wyjątek stanowi grób 89 w Mierzanowicach I). W trumnach układano bez różnicy płci i wieku kobiety, dzieci i dorosłych mężczyzn. Używano trumien dwóch rodzajów. Trumny pierwszego z nich posiadające wymiary od 133 cm do 165 cm długości i od 33 cm do 61 cm szerokości, wykonane były prawdopodobnie z kłód dębowych, odpowiednio wydrążonych. Wykonywano je w czasie ok. 44–58 godz. pracy. Miały one półcyldryczny, nieckowaty kształt. Trumny drugiego rodzaju wykonane były z materiałów roślinnych (prawdopodobnie wikliny, słomy, szuwarów, łyka itp.) wyplatanych w formie jedno – lub wielowarstwowych, prostokątnych koszy lub koszy wannowatego kształtu. Były one jak i zapewne część trumien kładowych, obmazywane mieszkanką lessu i wapna od strony zewnętrznej, a niekiedy również i wewnętrznej.

Zasadniczo w grobach Ch-V i KM chowano pojedynczych osobników. Od reguły tej odbiegają 4 groby prawie wyłącznie parzyste, w których ułożone były zwłoki głównie dorosłych mężczyzn i osobnika o nieokreślonej płci, pochowanych wraz z małymi – jednym, a nawet wyjątkowo trojgiem dzieci. W 1 grobie umieszczono prawdopodobnie dwóch mężczyzn. Pochówki te należały generalnie do młodszej fazy KM.

Zmarłych ludzi ze społeczności Ch-V układano twarzami na E i S, zmarłych ze społeczności KM w pierwszej, starszej fazie układano twarzami na E, w drugiej, młodszej natomiast twarzami na S (głównie) i wyjątkowo na W i N. Ułożenia te dotyczyły wszystkich zmarłych bez względu na wiek i płeć. Najlicniejsza grupa ułożona była twarzami na S (72,19%), mniej liczna – twarzami na E (20,12%), pozostali zaś (7,69%) twarzami na W i N. Zmarli o twarzach ukierunkowanych na E, S, W i N leżeli w jamach grobowych podłużnych. Ci zaś, których twarze były zorientowane na E i W, umieszczeni byli w jamach cylindryczno-stożkowych. Jeden z osobników o twarzy zwróconej na S pochowany był w grobie jamowo-niszowym. Trumny posiadali jedynie zmarli zwrócenii twarzami na E i S, obstawę kamienną – twarzami na E, S i W, węgle drzewne i polepę – zmarli o wszystkich ukierunkowaniach twarzy.

We wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej zmarli układani byli w grobach w charakterystycznej, skurczonej pozycji w dwu odmianach (lewo- i prawobocznej), 5 typach ułożenia rąk oraz 6 stopniach skurczenia nóg. Pozycje te osobnicy mogli przybierać dobrowolnie tuż przed śmiercią, albo, co jest bardziej pewne, zwłoki układano tak w czasie od

śmierci osobnika do 6–8 godz. potem lub też po 2–4 dobach od momentu zgonu. Jeśli przygotowano zmarłemu trumnę kładową, to pogrzeb takiego osobnika mógł odbyć się ok. 4–5 dni po jego śmierci. Dobrze zachowane szkielety fazy Ch-V wskazują, że preferowano układ rąk typu I i III. Wszystkie 5 typów ułożenia rąk stosowano w obrządku pogrzebowym KM, w tym: typy II, III, IV i V we wczesnej fazie tej kultury. Osobnicy zorientowani twarzami na W posiadali IV i V typ ułożenia rąk, zaś twarzą na N – typ II ułożenia rąk. Najczęściej spotykanym typem ułożenia zmarłych w grobach we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej jest typ V (51,85% grobów), następnie typ II (22,22%) i III (14,82%).

Stopień skurczenia nóg szkieletów jest różny (pozycje od bardzo silnie skurczonej po prawie wyprostowaną). Skurczenie zwłok mniejsze lub większe uwarunkowane było kształtem jamy grobowej, a przede wszystkim ciasną przestrzenią trumien. Najczęściej preferowano (groby męskie i kobiece) 5 stopień skurczenia zwłok, tj. takie ułożenie nóg, aby kąt „biodrowy” miał 120–160°, zaś kąt „kolanowy” 60–119°. Typ I ułożenia zwłok był dość słabo skurczony, typy II i V posiadały prawie pełną skalę stopni skurczenia zwłok, zaś typ III – 3, 5 i 6 stopień skurczenia, typ IV natomiast – stopnie 5 i 6 (zob. Tabele 27 i 28). Generalnie, kobiety układano na boku lewym, mężczyzn na boku prawym. Od tej zasady odbiega 7? (3,15%) wszystkich szkieletów. Kobiety w wieku adultus/maturus układano w pozycjach II-L, V-L i V-P, natomiast mężczyzn w wieku infans II w pozycji III-P, w wieku adultus/maturus w pozycjach od I-P do V-P. W położeniu typu V oraz dość silnym skurczeniu zwłok ułożono kobiety w jamach grobowych cylindryczno-stożkowych.

Nie wszystkie szkielety dobrze się zachowały, gdyż znaczna ich część została zniszczona na skutek procesów naturalnych (bio- i fizykochemicznych oraz działalności zwierząt), a także późniejszej działalności ludzkiej (wkopy jam gospodarczych i grobowych oraz orka). Nie wykluczone, iż ze względów kultowych składano do grobów również szkielety niekompletne. U jednego ze zmarłych (Świniary Stare, grób 30) stwierdzono ślady celowej obróbki na zewnętrznym odcinku kości ramieniowej oraz „przewiercenie, względnie uzupełnienie otworu jamy szpikowej” (Kraussowie 1971, s. 115), co mogło mieć jakieś magiczne znaczenie.

Groby Ch-V (klasyczne) wyposażane były w grociki krzemienne, bransolety miedziane, wiórowce i drapacze krzemienne, paciorki kościane baryłkowate, wisior-

ki z zębów zwierzęcych, kubki gliniane i topory kamienne. Groby „hybrydalne” (Ch-V + KM) posiadały amfory gliniane, kubki gliniane, fragmenty ceramiki, wiórowce, półwytwory siekier krzemiennych, okruczki krzemienne, fragmenty konkrecji krzemiennych, noże sierpowate krzemienne, grociki krzemienne, odłupki, wiórki retuszowane, tarczki kościane, szydła i szpile kościane, zawieszki z kłów dzika, wisior-ki z pociętych kłów dzika, paciorki z miedzi, muszli i fajansu, wisior-ki z zębów zwierzęcych oraz paciorki kościane walcowate.

Generalnie rzecz biorąc, 54 kategorie i typy znalezionych na Wyżynie Sandomierskiej zabytków, występuje w obu fazach KM. Na uwagę zasługują elementy różnicujące wydzielone fazy. Wyłącznie w fazie starszej istnieją – wazy gliniane, sztylety (płaszcz) krzemienne typu II, zausznice z miedzi i brązu typu B2, szpile kościane typu 13, półwytwory paciorków kościanych, paciorek z wosku i kredy, lepiszczki żywiczne z otworem, paciorki z kłów dzika oraz półsurowiec kościanych paciorków walcowatych. Wyłącznie w fazie młodszej KM wyposażano zmarłych w kubki gliniane typu C, pucharki typu A, amfory typu B2, D, G i H, misy, garnki, czarki (naczynia kuliste), naczynia miniaturowe, siekiery krzemienne 4-ścienne (KAK), sztylety (płaszcz) typu I i III, zgrzebła krzemienne poprzeczne i dookolne, zausznice z miedzi i brązu typu A1, A2, B1, C1, C2a, C2b, C2c, D, szpile kościane typu 1, 3, 5, 9, 13, 15, paciorki dwuotworowe z muszli, paciorki fajansowe (pięcio-, sześć- i wielosegmentowe), paciorki kościane baryłkowate i kuliste, tarczki kościane, tarczki „kombinowane” (z kości oraz miedzi lub brązu), nóż miedziany, półwytwory paciorków z muszli, wisior-ki kościane, półwytwór noża sierpowatego krzemien-ego, obrobione żebro, kości z otworami, drapacze, rdzenie, półwytwory grocików krzemiennych, półsurowiec brązowy i miedziany, płyty szlifierskie i gładzidła kamienne, obłęcznik krzemien-ny, przęślik wapienny, dłu-to brązowe, guzki tarczko- wate miedziane oraz gładziki kościane i ich fragmenty.

Wspólnymi elementami wyposażenia kobiet i mężczyzn oraz dzieci są (Tabela 76): naczynia gliniane, fragmenty ceramiki, krzemienne noże sierpowate, odłupki łuskane, łuszcznie, fragmenty konkrecji krzemiennych, okruczki krzemienne, odłupki i ich fragmenty, zausznice z miedzi i brązu, szpile kościane, zawieszki z kłów dzika, wisior-ki z pociętych kłów dzika, wisior-ki z zębów zwierzęcych (psa, lisa, wilka, świni, owcy i krowy), paciorki walcowate kościane, paciorki fajansowe, paciorki

Tabela 76. Współwystępowanie zabytków w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyzynie Sandomierskiej w zależności od płci i wieku zmarłych
Table 76. Co-occurrence of artefacts in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland, depending on the sex and age of the burials

Lp.	Kategorie zabytków	Płeć i wiek zmarłych																																						
		mężczyźni												kobiety												?														
		infans I-II	infans II	wczesny adultus	adultus	późny adultus	p. adultus – śr. maturus	adultus – maturus	maturus	wczesny maturus	środkowy maturus	?	infans I-II	p. juv. – wcz. ad.	wczesny adultus	adultus	adultus – maturus	maturus	wczesny maturus	?	infans I	infans I-II	juvenus	adultus	adultus – maturus			maturus	?											
1	Naczynia gliniane	-	-	-	7	1	1	3	6	-	-	13	1	1	1	1	-	1	-	1	-	10	-	4	-	-	-	1	22	1	-	1	-	1	1?	mężczyzna + 3 dzieci (p.mt. + inf. I + inf. I p. – inf. II wcz.)	mężczyzna + 1? (mt.+inf. I-II)	? + dziecko (inf. I-II)	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	mężcz. (mt. śr.) + 1? (inf. I)
2	Siekiery krzemienne	-	-	-	3	-	-	-	4	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	1	1	-	-	-	-			
3	Półwytwory siekier krzemieniennych	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
4	Formy zaczątkowe siekier krzemieniennych	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
5	Noże krzemienne sierpowate	-	1	4	-	-	-	-	5	-	-	9	-	-	-	3	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	7	-	-	1	1	-	-	-	-			
6	Forma zaczątkowa noża sierpowatego	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
7	Sztylety – płoszcza krzemienne	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-			
8	Wiórowce	-	-	2	-	-	1	2	-	-	3	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
9	Wióry łuskane	-	-	1	-	-	-	2	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-			
10	Zgrzebla krzemienne	-	-	3	-	-	1	7	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-			
11	Noże tylcowe krzemienne	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
12	Odlupki łuskane	-	-	-	-	-	1	4	-	-	9	-	-	-	1	1	-	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
13	Łuszcznie	-	1	-	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	3	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
14	Drapacze	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
15	Wiertniki	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
16	Oblężnik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
17	Tłuki	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
18	Groci krzemienne	-	-	9	2	1	3	14	-	-	26	-	-	-	4	-	-	2	-	6	-	-	1	-	1	-	3	2	13	1	-	1	-	-	-	-	-			
19	Formy zaczątkowe grocików krzemieniennych	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
20	Rdzenie krzemienne	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			
21	Fragmenty konkracji krzemieniennych	-	-	-	1	-	-	-	1	3	-	-	-	-	1	-	-	1	-	1	1	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-			
22	Okruchy krzemienne	-	1	1	2	-	-	2	-	1	3	-	-	-	1	2	-	1	1	4	1	-	1	-	1	-	3	-	2	1	1	1	1	1	-	-	-			
23	Wióry krzemienne i ich fragmenty	-	-	1	-	-	-	2	-	-	4	-	-	-	-	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-			

Lp.	Kategorie zabytków	Płeć i wiek zmarłych																																	
		mężczyźni										kobiety																							
		infans I-II	infans II	wczesny adolitus	adolitus	późny adolitus	p. adolitus – śr. maturus	adolitus – maturus	maturus	wczesny maturus	środkowy maturus	?	infans I-II	p. juv. – wcz. ad.	wczesny adolitus	adolitus	adolitus – maturus	maturus	wczesny maturus	?	infans I	infans I-II	juvenus	adolitus	adolitus – maturus	maturus	?	mężczyzna + 1? (mt.+inf. I p. – inf. II wcz.)	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)					
24	Odlupki krzemienne i ich fragmenty	1	2	-	12	2	1	2	11	1	1	22	?	3	1	2	6	-	5	1	2	4	2	-	1	3	3	13	1	-	-	1	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
25	Topór kamienny	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
26	Płyty szlifierskie i gładzidla kamienne	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
27	Prześlík	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
28	Półsurowiec miedziany i brązowy	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
29	Nóż miedziany	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
30	Dłuto brązowe	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
31	Bransoleta brązowa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
32	Paciorki miedziane	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
33	Zausznice miedziane i brązowe	-	1	-	8	-	1	-	8	-	-	6	-	5	-	2	4	-	4	-	5	1	-	1	-	1	3	-	-	-	-	1	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
34	Tarczki brązowe	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
35	Guzki tarczowate miedziane	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
36	Tarczki kościane	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
37	Wisioriki kościane	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
38	Szpile kościane	-	1	-	5	-	1	2	2	-	-	8	-	10	1	5	4	-	4	-	10	1	-	-	-	-	7	-	2	-	1	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
39	Szydła kościane	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-	3	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
40	Gładziki i fragmenty narzędzi o gładzonej powierzchni	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
41	Zawieszki z kłów dzików	-	-	7	1	-	-	-	4	-	-	7	1	1	-	-	-	-	1	-	1	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)
42	Wisioriki z pociętych kłów dzików	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)
43	Paciorki z pociętych kłów dzików	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
44	Wisioriki kościane „gwizdkowate”	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)	
45	Wisioriki z zębów zwierzęcych	-	-	-	6	1	-	1	4	-	-	9	2	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)
46	Rozdzielacze kościane	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	8	-	-	-	-	-	1	3	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)
47	Paciorki kościane rurkowate	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	2	-	1	-	2	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	1? + dziecko (inf. I-II)

Lp.	Kategorie zabytków	Płeć i wiek zmarłych																																
		mężczyźni										kobiety										?	mężczyzna + 3 dzieci (p.mt. + inf. I + inf. I p. – inf. II wcz.)	mężczyzna + 1? (mt.+inf. I-II)	1? (ad. – mt.) + 1? (inf. I-II)	mężcz. (mt. śr.) + 1? (inf. I)								
		infans I-II	infans II	wczesny adultus	adultus	późny adultus	p. adultus – śr. maturus	adultus – maturus	maturus	wczesny maturus	środkowy maturus	?	infans I-II	p. juv. – wcz. ad.	wczesny adultus	adultus	adultus – maturus	maturus	wczesny maturus	?	infans I						infans I-II	juventus	adultus	adultus – maturus	maturus	?		
48	Paciorki kościane baryłkowe i kuliste	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	
49	Paciorki kościane walcowate	-	-	-	-	6	1	-	1	3	-	10	-	1	2	3	-	1	-	9	1	1	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-
50	Półwytwory kościanych paciorków walcowatych	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	
51	Półsurowiec kościanych paciorków walcowatych	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	
52	Obrobione żebro	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
53	Kości z otworami	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
54	Tarczki z kości i miedzi lub brązu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
55	Paciorki fajansowe	1	2	-	9	1	-	2	7	-	-	17	1	1	1	5	-	5	-	14	2	1	-	1	-	-	10	-	-	-	-	-	1	-
56	Wisiorzki z muszli	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	1	-
57	Paciorki z muszli	1	2	1	9	1	-	2	7	-	-	19	2	2	2	7	-	6	-	19	3	1	1	2	3	-	9	-	-	-	-	-	1	1
58	Półwytwory paciorków z muszli	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
59	Paciorek z wosku i kredy	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
60	Lepiszczko żywiczne z otworem	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
61	Kości zwierząt i muszle	-	-	-	1	1	1	1	4	-	-	8	1	-	1	2	-	1	1	7	1	1	-	1	2	-	9	-	-	1	1	-	1	-
Razem kategorii zabytków:		3	9	1	28	12	7	13	33	2	3	33	8	7	11	23	-	20	7	32	10	9	3	4	8	10	34	8	7	6	7	9	9	9

ki z muszli, półwytwory paciorków z muszli, wisiorki z muszli, kości zwierząt oraz muszle.

Wyłącznie mężczyźni wyposażeni byli w: siekierę krzemienne, zaczątkową formę noża sierpowatego, sztylety (płoscza) krzemienne, noże tylcowe i tłuki krzemienne, rdzenie krzemienne, nóż miedziany, dłuto brązowe, bransoletę brązową, paciorki miedziane, tarczki brązowe, guzki tarczkoate miedziane, tarczki kościane, wisiorki kościane, tarczki z kości oraz miedzi lub brązu, lepsze żywiczne z otworem.

Jedynie w kobiecych grobach znaleziono: obłęcznik krzemienisty, kamienne płyty szlifierskie i gładzidła (żarna?), przęślik wapienny, półsurowiec miedziany i brązowy (?), szydła kościane, paciorki z kłów dzików, obrobione żebro oraz paciorek z wosku i kredy.

Dzieci natomiast nie posiadały ani jednego daru grobowego, który różniłby się od wyposażenia grobowego ludzi dorosłych.

Po dokonaniu szczegółowej typologii naczyń, szpil kościanych, paciorków kościanych rurkowatych, paciorków z muszli oraz fajansu, okazało się, że jedynie

mężczyźni wyposażenia byli w: kubki A1, B, naczynia kuliste (czarki), naczynko miniaturowe, szpile kościane typu 2, 4 i 15 (Tabele 77 i 80). Tylko kobiety otrzymały natomiast amfory B2 i F oraz szpile kościane typu 1, 3, 6, 9, 14. Paciorki rurkowate kościane niezdobione oraz zdobione nacięciami miały w swych grobach kobiety, natomiast paciorki kościane rurkowate niezdobione – mężczyźni. Paciorki z muszli dwuotworowe i jednootworowe były w grobach kobiecych, dwuotworowe i jednootworowe okrągłe oraz czworoboczne leżały w grobach męskich, natomiast tylko czworoboczne w grobach dziecięcych. Podobnie rzecz się miała z paciorkami fajansowymi. Paciorki jednosegmentowe posiadali mężczyźni, kobiety i dzieci, paciorki dwu- i trójsegmentowe jedynie dorośli – kobiety i mężczyźni, paciorki cztero-, pięcio-, sześć- i wielosegmentowe wyłącznie mężczyźni. Interesująco przedstawia się również sytuacja z innymi zabytkami. Niektórzy mężczyźni posiadali w swoich grobach większą ilość fragmentów konkracji (4, 5, 20 szt.) oraz odłupków krzemienistych (od 16 do 113 szt.) niż pozostali osobnicy. Część ko-

Tabela 77. Występowanie naczyń glinianych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej w zależności od płci zmarłych oraz ukierunkowania ich twarzy

Table 77. Clay vessels in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland, depending on the sex of the burials and the orientation of their faces

Płeć i wiek zmarłych	Ukierunkowanie twarzy	Kubki					Pu- charki		Amfory									Misy	Waza	Garnek	Czarka	Naczynie miniaturowe		
		A 1	A 2	A 3	B	C	A	B	A 1	A 2	B1	B2	?	D	F	G	H							
Kobiety (wcz. ad., ad., mt., ?)	E	-	-	1	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	S	-	1	-	-	1	-	2	2	1	-	1	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mężczyźni (ad., ad. – mt., mt., ?)	E	2	-	-	1	-	-	1	-	-	1-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	S	5	2	1	1	2	-	-	1	4	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1
	N	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	?	2	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Dzieci (inf. I–II)	S	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	?	-	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mężczyźni z dziećmi (mt. + inf. I–II)	S	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
? z dzieckiem (ad. – mt. + inf. I)	S	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
?	?	2	2	1	-	1	-	-	-	-	2	-	-	1	1	1	-	2	-	-	-	-	-	-
	E	1	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	N	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
	S	1	-	-	1	1	-	-	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-

Tabela 78. Współzależność pomiędzy ilością grocików składanych do grobów a płcią zmarłych i ukierunkowaniem ich twarzy we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 78. Relationship between the number of arrowheads deposited in graves and the sex of the burials and the orientation of their faces in the Early Bronze Age in the Sandomierz Upland

Ilość grocików		Płeć zmarłych													Razem	
		mężczyźni					kobiety			?						
		ukierunkowanie twarzy				razem	ukierunkowa- nie twarzy		razem	ukierunkowanie twarzy				razem	il.	%
E	S	N	?	E	S	E	S	N	?							
1	2	7	-	2	11	2	6	8	-	4	1	4	9	28	31,82	
2	2	2	1	-	5	1	3	4	1	-	-	1	2	11	12,50	
3	1	4	1	1	7	-	-	-	-	-	-	1	1	8	9,09	
4	-	4	-	-	4	-	-	-	1	1	-	1	3	7	7,95	
5	3	2	-	-	5	-	-	-	-	1	-	-	1	6	6,82	
6	-	2	-	2	4	-	-	-	-	-	-	1	1	5	5,68	
7	-	3	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3,41	
8	1	2	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3,41	
9	1	3	-	-	4	-	-	-	1	-	-	-	1	5	5,68	
10	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,14	
11	1	3	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4,55	
14	-	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2,27	
16	-	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2,27	
21	1	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2,27	
25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1,14	
Razem	il	12	38	2	5	57	3	9	12	3	6	1	9	19	88	-
	%	64,77					13,64			21,59					-	100,00

Tabela 79. Współwystępowanie typów zausznic miedzianych i brązowych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej w zależności od płci i wieku zmarłych oraz ukierunkowania ich twarzy

Table 79. Co-occurrence of various types of copper or bronze earrings in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland, depending on the sex and age of the burials and the orientation of their faces

Typ zausznic	Płeć i wiek zmarłych											Ukierunkowanie twarzy zmarłych			
	mężczyźni				kobiety			?			? + ? (ad. – mt. + inf. II)				
	ad.	p. ad. – śr. mt.	mt.	?	ad.	mt.	?	inf. I–II	ad. – mt.	?					
A1	-	-	2	1	-	1	-	1	-	-	-	-	4	-	1
A2	-	-	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-
B1	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	1	2	-	-
B2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
C1	2	1	2	-	-	2	2	-	1	1	1	-	9	1	2
C2a	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
C2b	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-
C2c	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
D	-	-	-	-	-	-	?1	-	-	-	-	-	?1	4	-
Razem typów:	2	1	3	4	1	3	?4	1	1	1	1	2	?7	3	2

Tabela 80. Współwystępowanie typów szpil kościanych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej w zależności od płci i wieku zmarłych oraz ukierunkowania ich twarzy

Table 80. Co-occurrence of various types of bone pins in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland, depending on the sex and age of the burials and the orientation of their faces

Typ szpili	Płeć i wiek zmarłych											Ukierunkowanie twarzy zmarłych			
	mężczyźni					kobiety				?	mt. ?				
	inf. II	ad.	ad. – mt.	mt.	?	inf. I	ad.	mt.	?	?	mt. + inf. I–II	E	S	W	?
1	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	2	-	1
2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
3	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
4	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-
5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
6	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
7	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1	-	-
8	1	-	2	-	-	1	1	-	3	2	-	3	5	-	2
9	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-
10	-	-	-	-	-	-	1	1	3	1	1	2	4	1	-
11	-	1	-	-	-	-	1	-	1	-	-	1	2	-	-
12	-	-	-	1	3	-	1	-	-	-	-	3	2	-	-
13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-
14	-	-	-	-	-	-	-	2	2	-	-	1	2	-	1
15	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Razem typów:	1	3	1	1	2	1	6	4	6	4	1	10	11	1	4

Tabela 81. Współwystępowanie wisiorków z zębów zwierzęcych pod względem składu gatunkowego zwierząt w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej w zależności od płci i wieku zmarłych oraz ukierunkowania ich twarzy

Table 81. Co-occurrence of animal tooth pendants (in terms of animal species affiliation) in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland, depending on the sex and age of the burials and the orientation of their faces

Lp.	Gatunki zwierząt	Ilość grobów	Płeć i wiek zmarłych										Ukierunkowanie twarzy zmarłych		
			mężczyźni					kobiety			?				
			ad.	póź. ad.	ad. – mt.	mt.	?	inf. I–II	mt.	?	?	E	S	?	
1.	Pies	17	4	1	1	3	5	-	1	-	2	2	12	3	
2.	Pies + świnia	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	
3.	Pies + świnia + krowa	4	2	-	-	-	2	-	-	-	-	1	3	-	
4.	Pies + No	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	
5.	Lis (wilk) + świnia + owca	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	
6.	Pies + lis (wilk)	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	
7.	Świnia	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	
8.	Świnia + krowa	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	
9.	No	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	

Tabela 82. Współwystępowanie ilości wisiorków z zębów zwierzęcych w zależności od płci i wieku zmarłych oraz ukierunkowania ich twarzy

Table 82. Number of animal tooth pendants depending on the sex and age of the burials and the orientation of their faces

Płeć i wiek zmarłych		Ilość wisiorków		Ukierunkowanie twarzy zmarłych					
		całych	fragm.	E		S		?	
				ilość wisiorków					
				całych	fr.	całych	fr.	całych	fr.
mężczyźni	ad.	5–101	0–58	0–101	1–58	0–67	0–67	0–5	1–16
	p. ad.	27	25						
	ad. – mt.	0	1						
	mt.	3–18	0–16						
	?	0–67	0–67						
kobiety	inf. I–II	0–2	1	-	-	2	1	1	2
	mt.	2	1						
	?	2	1						
?	?	1–2	1–2	-	-	1	2	2	-

biet miała w grobach 1 lub 2 grociki. Mężczyźni natomiast od 1–21 szt. (Tabela 78). Mężczyźni otrzymali po 1 szpili, niektóre kobiety natomiast po 2. Największą ilość zawieszek z kłów dzika w grobie (3, 4, 7 szt.) posiadali mężczyźni, kobiety zaś wyjątkowo po 1–2 zawieszki. Analogicznie wygląda sprawa z wisiorkami z pociętych kłów dzików. Mężczyźni posiadali od 1–6 szt., zaś jedna kobieta wyposażona w te ozdoby tylko 2 szt. Z kolei 10 szt. kościanych wisiorków „gwizdkowatych” miała kobieta, zaś tylko 1 szt. – mężczyzna. Mężczyźni wyposażeni byli w wisiorki z zębów psa (najczęściej), świni krowy, lisa lub wilka oraz owcy, kobiety zaś w zęby psa i lisa lub wilka, małe dziewczynki natomiast w wisiorki z zębów świni i krowy (Tabele 81–82). Mężczyznom dawano do grobów do 101 całych i 67 fragmentów tych wisiorków, kobietom i dziewczynkom do 2 całych i 1 fragment wisiorków z ww. zębów zwierzęcych. Po 2 szt. rozdzielaczy kościanych miały w grobach kobiety, po 1 szt. mężczyźni. Ci ostatni posiadali jedynie rozdzielacze trójtworowe. Rozdzielacze o większej liczbie otworów miały wyłącznie kobiety. W grobach męskich znaleziono od 1–4 szt. kościanych paciorków rurkowatych, w grobach kobiecych natomiast od 1–12 szt. Z kolei kobiety otrzymywały po 2–3 paciorków baryłkowatych i kulistych z kości, zaś 1 mężczyzna wyposażony w te przedmioty miał ich 26 szt. Największą ilość paciorków kościanych walcowatych – do 382 całych i 17 fragmentów złożona była w grobach kobiecych, mężczyźni posiadali je w ilości tylko do 187 całych i 75 fragmentów (Tabele 82–83). Dzieci wyposażano w te paciorki wyjątkowo i ubogo (1 szt. lub 2 fragmenty). Małe dziewczynki miały z kolei w grobach

największą ilość wisiorków z muszli skójk i szczeżui. Dzieciom zazwyczaj dawano od 3 do ok. 90 szt., a wyjątkowo 321 całych i 25 fragmentów paciorków z muszli, kobietom do 1400 szt., wyjątkowo 1854 całych i 94 fragmenty, mężczyznom natomiast aż do 3139 całych i 291 fragmentów w 1 grobie (Tabele 85–86).

Podobnie rzecz się miała z paciorkami fajansowymi. Dzieci otrzymywały je w ilości od 1 – ok. 40 szt., kobiety od ok. 1–80 szt., mężczyźni natomiast od 1–282 szt. (Tabele 87–88).

Kości zwierząt znajdowane w grobach szkieletowych z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej należały do zwierząt udomowionych i dzikich, ssaków, gadów, mięczaków i ryb. Z kości ssaków odkrywamy w mogiłach przede wszystkim czaszki oraz kości nóg, wyjątkowo – fragmenty kości żeber, łopatki, kręgosłupa lub miednicy. Czaszki bydłace posiadają rytualnie odłamane rogi. Mężczyznom, kobietom i dzieciom wkładano do grobów kości krowy, konia, owcy – kozy, świni – dzika oraz muszle (Tabela 89). Mężczyźni i kobiety mieli również kości psa, zaś mężczyźni i dzieci kości żółwia w grobach. Osobnik o nieokreślonej antropologicznie płci (dziecko) wyposażony był również w kości ryby. Przedstawione powyżej rodzaje zwierząt występowały w grobach pojedynczo lub w zestawach po 2–5 gatunków razem, przy czym najliczniejsze zestawy były w grobach dziecięcych i kobiecych oraz osobników, których płci nie udało się określić.

Przejdźmy teraz do szczegółowego omówienia wyposażenia zmarłych w zależności od płci, ukierunkowania twarzy oraz wieku.

Tabela 83. Współzależność pomiędzy ilością kościanych paciorków walcowatych a płcią i orientacją twarzy zmarłych oraz ukierunkowaniem osi jam grobowych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 83. Relationship between the number of cylindrical bone beads, sex of the burials, orientation of their faces and orientation of the burial pits in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Ilość paciorków w poszczególnych grobach	Suma paciorków w grobach całe/fragm.	Średnia ilość paciorków w grobie całe/fragm.	Ilość grobów	Płeć zmarłych								Ukierunkowanie osi jam grobowych							
					mężczyźni			kobiety			dzieci		?	S-N	SWS-NEN	SW-NE	WSW-ENS	W-E	?	
					E	S	?	E	S	S?	?									
1.	1–20	104/36	4/ 1,4	26	3	8	3	3	3	1	1	4	1	6	5	2	11	1		
2.	21–40	185/41	26,4/ 5,7	7	1	3	-	-	2	-	-	1	1	-	-	1	4	1		
3.	41–60	196/59	49/ 14,8	4	-	1	-	-	3	-	-	-	-	-	1	1	2	-		
4.	61–80	60/8	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-		
5.	81–100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
6.	101–120	117/57	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-		
7.	121–140	124/4	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-		
8.	141–180	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
9.		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
10.	181–200	187/75	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-		
11.	201–240	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
12.		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
13.	241–260	255/10	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-		
14.	261–380	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
15.		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
16.		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
17.		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
18.		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
19.		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
20.	381–400	382/17	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-		
Razem grobów				il.	43	5	12	3	3	13	1	1	5	3	6	7	6	19	2	
				%	100	11,63	27,91	6,97	6,97	30,31	2,33	2,33	11,63	6,97	13,95	16,29	13,95	44,19	4,65	
				il.	43	20			16			2		5	-	-	-	-	-	-
				%	100	46,51			37,21			4,65		11,63	-	-	-	-	-	-

Tabela 84. Współzależność pomiędzy ilością kościanych paciorków walcowatych a płcią i wiekiem zmarłych w grobach z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 84. Relationship between the number of cylindrical bone beads and the sex and age of the burials in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Ilość paciorków w poszczególnych grobach	Płeć zmarłych														Razem gr.	
		mężczyźni					kobiety					Dzieci		?		il.	%
		wiek zmarłych															
		ad.	p. ad.	mt.	ad. – mt.	?	p. juv: w. ad.	w. ad.	ad.	mt.	?	inf. I	inf. I–II				
1.	1–20	3	1	3	1	6	-	1	2	-	3	1	1	4	26	60,46	
2.	21–40	1	-	-	-	3	-	1	-	-	1	-	-	1	7	16,27	
3.	41–60	1	-	-	-	-	1	-	-	1	1	-	-	-	4	9,2	
4.	61–80	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	2,33	
5.	81–100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
6.	101–120	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	2,33	
7.	121–140	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	2,33	
8.	141–160	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
9.	161–180	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
10.	181–200	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,33	
11.	201–220	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
12.	221–240	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
13.	241–260	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	2,33	
14.	261–280	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
15.	281–300	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
16.	301–320	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
17.	321–340	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
18.	341–360	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
19.	361–380	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
20.	381–400	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	2,33	
Razem grobów	il.	6	1	3	1	9	1	2	3	1	9	1	1	5	43	-	
	%	13,49	2,33	6,97	2,33	20,93	2,33	4,63	6,97	2,33	20,93	2,33	2,33	11,63	-	100,00	
	il.	20					16					2		5	43	-	
	%	46,51					37,21					4,65		11,63	-	100,00	

W 82 grobach określonych jako męskie znaleziono aż 50 kategorii zabytków na 61 wydzielonych na cmentarzyskach z badanej epoki na Wyżynie Sandomierskiej (Tabela 90). Najczęściej mężczyźni bywali wyposażani w grociki krzemienne, odłupki krzemienne i ich fragmenty (?), paciorki z muszli i fajansu, naczynia gliniane i fragmenty ceramiki (?), potem zaś kolejno w zausznice brązowe i miedziane, zawieszki z kłów dzika, zawieszki z zębów psa, wilka (lisa), krowy, świni i owcy oraz paciorki kościane walcowate. Pozostałe 39 kategorii zabytków występuje w 1 – ok. 25% grobów męskich.

Mężczyźni układani twarzami na E wyposażani byli w 30 kategorii zabytków (Tabela 92). Dawano im do grobów m.in. naczynia gliniane (kubki typu A1, B, pucharki B, amfory B1) po 1 sztuce, sztylet (płoszcze) krzemienne typu II, grociki krzemienne (od 1–21 szt.), zausznice miedziane i brązowe typu B2 (Tabela 79), szpi-

le kościane typu 2, 4, 7, 8, 12, paciorki z muszli okrągłe jednootworowe (do 2023 szt. całych i 103 fragmenty) oraz czworoboczne jednootworowe, paciorki walcowate kościane (do 187 całych i 75 fragmentów), paciorki fajansowe (jedno-, dwu-, trój- i czterosegmentowe, do 282 szt. w jednym grobie), wisiorki z zębów psa, świni i krowy (do 101 całych i 27 fragmentów) oraz lepiszcze żywiczne z otworem. Jeśli zaś chodzi o wyposażenie w kości zwierzęce, to mężczyźni z tej grupy mają w grobach kości krowy i konia.

Mężczyźni, których twarze skierowane były na S wyposażeni byli w 48 kategorii zabytków (Tabela 92). Wśród nich znajdują się zabytki związane wyłącznie z tą grupą mężczyzn. Do przedmiotów tych należą formy zaczątkowe i półwytwory siekier krzemiennych, forma zaczątkowa krzemiennego noża sierpowatego, rdzenie, półwytwory i zaczątkowe formy grocików krzemiennych.

Tabela 85. Współzależność pomiędzy płcią i ukierunkowaniem twarzy zmarłych oraz orientacją osi jam grobowych a ilością paciorków z muszli we wczesnym okresie epoki brązu na Wyzynie Sandomierskiej

Table 85. Relationship between the sex of the burials, orientation of their faces, orientation of the burial pits and number of shell beads in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Ilość pa- ciorków w grobach	Suma paciorków w gro- bach całe/ fragm.	Średnia ilość paciorków w grobie całe/ fragm.	Razem gr.		Płeć zmarłych										Ukierunkowanie osi jam grobowych									
				il.	%	mężczyźni		kobiety		dzieci		?													
														orientacja twarzy zmarłych											
						E	S	?	E	S	?	E	S	?	S	?	S-N	SWS- -NEN	SW- -NE	WSW- -ENE	W-E	WNW- -ESE	?		
1.	1-200	2260/884	39,6/15,5	57	59,38	3	17	2	-	10	2	1	7	2	5	10	1	6	12	5	31	2	-		
2.	201-400	4068/601	312,9/46,2	13	13,54	-	3	-	2	7	-	-	1	-	-	-	1	1	2	1	8	-	-		
3.	401-600	1594/128	513,3/42,7	3	3,13	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	1	-	-		
4.	601-800	2823/168	705,8/42	4	4,17	1	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	1	-	-		
5.	801-1000	3693/893	923,3/297,7	4	4,17	-	-	1	2	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	1	-	1		
6.	1001-1200	5345/1160	1069/232	5	5,2	1	-	-	1	3	-	-	-	-	-	-	-	2	1	1	1	-	-		
7.	1201-1400	5050/522	1262,5/130,5	4	4,17	1	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	1	-	2	-	1	-	-		
8.	1401-1600	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
9.	1601-1800	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
10.	1801-2000	3815/170	1907,5/85	2	2,08	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-		
11.	2001-2200	2023/103	-	1	1,04	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-		
12.	2201-2400	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
13.	2401-2600	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
14.	2601-2800	2783/317	-	1	1,04	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-		
15.	2801-3000	2800/305	-	1	1,04	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-		
16.	3001-3200	3139/291	-	1	1,04	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-		
Razem:				ilość	-	8	28	3	6	25	2	1	8	2	5	10	5	12	19	9	48	2	1		
				%	-	100,00	8,16	28,57	3,06	6,13	25,5	2,04	1,03	8,16	2,04	5,1	12,5	5,21	12,5	19,79	9,38	50	2,08	1,04	
				ilość	98	-	39	33	11	15	15,31	11,22	33,67	11,22	15,31	15,31	-	-	-	-	-	-	-	-	-
				%	-	100,00	39,8	33,67	11,22	15,31	15,31	11,22	33,67	11,22	15,31	15,31	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Tabela 86. Współzależność pomiędzy pięcią i wiekiem zmarłych a ilością paciorków z muszli w grobach we wczesnym okresie epoki brązu na Wyzynie Sandomierskiej
Table 86. Relationship between the sex and age of the burials and the number of shell beads in the Sandomierz Upland

Lp.	Ilość paciorków w poszczególnych grobach (szt.)	Płeć zmarłych																		Razem		
		mężczyźni						kobiety						dzieci								?
		wiek zmarłych																		il.	%	
		w. ad.	ad.	p. ad.	ad. – mt.	mt.	mt. – śr.	?	p. juv. – w. ad.	w. ad.	ad.	mt.	?	inf. I	inf. I – II	inf. II	juv.	ad.	ad. – mt.			?
1.	1–200	1	1	1	2	6	1	10	-	-	3	1	8	5	4	1	1	1	4	9	59	60,21
2.	201–400	-	1	-	-	-	-	2	-	-	1	2	6	-	-	1	-	-	-	-	13	13,27
3.	401–600	-	1	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3,06
4.	601–800	-	2	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4,08
5.	801–1000	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	4	4,08
6.	1001–1200	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	5	5,10
7.	1201–1400	-	1	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4,08
8.	1401–1600	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	1601–1800	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
10.	1801–2000	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	2,04
11.	2001–2200	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,02
12.	2201–2400	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	2401–2600	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	2601–2800	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,02
15.	2801–3000	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,02
16.	3001–3200	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,02
Razem	ilość	1	8	1	2	7	1	19	1	2	7	5	18	5	4	2	1	1	4	9	98	-
	%	1,02	8,16	1,02	2,04	7,15	1,02	19,39	1,02	2,04	7,15	5,1	18,37	5,1	4,08	2,04	1,02	1,02	4,08	9,18	-	100,00
	ilość	39						33						11			15			98		-
	%	39,8						33,67						11,22			15,31			-		100,00

Tabela 87. Współzależność pomiędzy ilością paciorków fajansowych a płcią zmarłych, orientacją ich twarzy oraz ukierunkowaniem osi jam grobowych w grobach we wczesnym okresie epoki brązu na Wyzynie Sandomierskiej

Table 87. Relationship between the number of faience beads, sex of the burials, orientation of their faces and orientation of the burial pits in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Ilość paciorków w poszczególnych grobach	Suma paciorków w grobach całe/fragm.	Średnia ilość paciorków w grobie całe/fragm.	Ilość grobów	Płeć zmarłych												Ukierunkowanie osi jam grobowych								
					mężczyźni						kobiety			dzieci									?		
					E	S	N?	?	E	S	?	S	?	S	?										
1.	1–20	229/157	4,2/2,9	55	4	17	1	4	4	17	1	4	1	1	2	4	6	13	2	30	-				
2.	21–40	184/270	23/33,8	8	1	1	-	-	1	1	-	1	-	3	1	-	1	3	1	2	1				
3.	41–60	46/21	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1				
4.	61–80	121/29	60,5/14,5	2	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-				
5.	81–100	259/377	86,3/125,7	3	-	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2	-	-	1				
6.	101–120	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-				
7.	121–140	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-				
8.	141–160	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-				
9.	161–180	174/21	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-				
10.	181–200	189/77	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-				
11.	201–220	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-				
12.	221–240	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-				
13.	241–260	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-				
14.	261–280	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-				
15.	281–300	282/0	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-				
Razem					il. grobów		6	23	1	4	5	18	1	5	1	6	3	5	7	19	3	35	3		
					% grobów		8,11	31,08	1,35	5,41	6,76	25,67	1,35	6,76	1,35	8,11	4,05	6,94	9,72	26,39	4,17	48,61	4,17		
					il. zmarłych		34			25			6			9		-	-	-	-	-	-	-	-
					% zmarłych		45,95			33,78			8,11			12,16		-	-	-	-	-	-	-	-

Table 88. Relationship between the number of faience beads and the sex and age of the burials in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Ilość paciorków w poszcze- gólnych grobach	Płeć zmarłych																	Razem grobow		
		mężczyźni						kobiety						?							
		dzieci																			
		wiek zmarłych																			
ad.	p. ad.	mt.	mt. śr.	ad. - mt.	?	p. juv. w. ad.	w. ad.	ad.	mt.	?	inf. I	inf. I-II	inf. II	ad.	ad. - mt.	?	il.	%			
1.	1-20	4	1	6	1	2	12	1	1	3	5	12	1	2	2	1	-	2	56	75,69	
2.	21-40	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	1	-	-	-	1	3	9	12,16	
3.	41-60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1,35	
4.	61-80	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2,70	
5.	81-100	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	4,05	
6.	101-160	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
7.	161-180	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,35	
8.	181-200	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,35	
9.	201-280	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
10.	281-300	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1,35	
	ilość	5	1	7	1	2	18	1	1	4	5	14	2	2	2	1	1	7	74	-	
Razem	%	6,76	1,35	9,46	1,35	2,7	24,32	1,35	1,35	5,41	6,76	18,93	2,7	2,7	2,7	1,35	1,35	9,46	-	100,00	
	ilość	34						25						6			9			74	-
grobow	%	45,95						33,78						8,11			12,16			-	100,00

Tabela 89. Współzależność pomiędzy płcią i ułożeniem twarzy zmarłych oraz orientacją osi jam grobowych a rodzajem kości zwierzęcych składanych do grobów we wczesnym okresie epoki brązu na Wyzynie Sandomierskiej

Table 89. Relationship between the sex of the burials, orientation of the burial pits and the kind of animal bones deposited in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Gatunki zwierząt	Razem zmarłych	Płeć zmarłych ludzi										Orientacja osi jam grobowych						Razem grobów	
			mężczyźni			kobiety		dzieci												
			orientacja twarzy zmarłych																	
			E	S	N	?	E	S	W	E	S	?	E	S	W	?	il.	%		
1.	Krowa	5	-	2	-	-	-	3	-	-	-	-	-	1	1	2	1	5	10,87	
2.	Krowa + koń	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,17	
3.	Krowa + koń + owca (koza?) + świnia	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,17	

Lp.	Gatunki zwierząt	Razem zmarłych	Płeć zmarłych ludzi												Orientacja osi jam grobowych						Razem grobów					
			mężczyźni						kobiety													?				
			orientacja twarzy zmarłych																							
			E	S	N	?	E	S	W	E	S	?	E	S	W	?	S-N	SWS-NEN	SW-NS	WSW-ENS		W-E	WNW-ESE	il.	%	
4.	Krowa + pies + muszle + no	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	2,17			
5.	Krowa + owca (koza?) + muszle + ryba + no	2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	4,35			
6.	Krowa + owca (koza?) + świnia + pies + muszle	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,17				
7.	Krowa + owca (koza?) + muszle + no	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	2,17				
8.	Owca (koza?) + żółw	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	2,17			
9.	Owca (koza?)	2	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2,17				
10.	Krowa + żółw	2	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2	4,35			
11.	Krowa + muszle	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	2,17			
12.	Świnia (dzik?)	4	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	2	2	-	-	-	4	8,71			
13.	Pies	2	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2	4,35			
14.	Żółw	3	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	2	-	-	1	-	3	6,52			
15.	Muszle + no	4	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	3	6,52			
16.	Muszle	7	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2	2	-	3	-	-	7	15,22			
17.	No	11	-	4	-	-	-	5	-	-	-	-	-	2	-	-	4	2	5	-	-	11	23,92			
Razem		il. 49	1	13	1	3	1	10	1	1	4	1	2	7	1	3	1	8	16	3	12	4	2	46	-	
		% 100	2,04	26,53	2,04	6,12	2,04	20,42	2,04	2,04	8,16	2,04	4,08	14,29	2,04	6,12	2,17	17,39	34,78	6,52	30,44	8,71	4,35	-	100,00	
		il. 49	18						12						13											
		% 100	36,73						24,73						26,53											

No – kości zwierzęce nieokreślone gatunkowo.

Tabela 90. Frekwencja zabytków w grobach 82 mężczyzn pochowanych we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 90. Frequency of artefacts accompanying 82 male burials in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Kategorie zabytków	Ilość kategorii zabytków	% grobów
1.	Grociki krzemienne	1	65–69,99
2.	Odłupki krzemienne i ich fragmenty	1	60–64,99
	-	-	55–59,99
3.	Paciorki z muszli	1	50–54,99
4.	Paciorki fajansowe	1	45–49,99
5.	Naczynia gliniane	2	40–44,99
6.	Fragmenty ceramiki		
	-	-	35–39,99
	-	-	30–34,99
7.	Zausznice miedziane i brązowe	4	25–29,99
8.	Zawieszki z kłów dzików		
9.	Wisioriki z zębów zwierzęcych		
10.	Paciorki kościane walcowate		
11.	Krzemienne noże sierpowate	3	20–24,99
12.	Szpile kościane		
13.	Kości zwierząt i muszle		
14.	Zgrzebła krzemienne	2	15–19,99
15.	Odłupki łuskane		
16.	Wiórowce	3	10–14,99
17.	Okruchy krzemienne		
18.	Siekiery krzemienne		
19.	Wióry łuskane	3	5–9,99
20.	Wióry i ich fragmenty		
21.	Fragmenty konkrecji krzemiennych		
22.	Formy zaczątkowe i półwytwory siekier krzemiennych	28	1–4,99
23.	Forma zaczątkowa krzemiennego noża sierpowatego		
24.	Sztylety – płoszcza krzemienne		
25.	Krzemienne noże tylcowe		
26.	Łuszczenie		
27.	Drapacze		
28.	Wiertniki		
29.	Tłuki krzemienne		
30.	Rdzenie		
31.	Półwytwory i zaczątkowe formy grocików krzemiennych		
32.	Nóż miedziany		
33.	Dłuto brązowe		
34.	Bransoleta brązowa		
35.	Paciorki miedziane		
36.	Tarczki brązowe		
37.	Guzki tarczowate miedziane		
38.	Wisioriki kościane		
39.	Gładziki i fragmenty narzędzi kościanych o gładzonych powierzchniach		
40.	Wisioriki z pociętych kłów dzików		
41.	Wisioriki kościane „gwizdkowate”		
42.	Rozdzielacze kościane		

Lp.	Kategorie zabytków	Ilość kategorii zabytków	% grobów
43.	Paciorki kościane rurkowate	28	1–4,99
44.	Paciorki kościane baryłkowate i kuliste		
45.	Kość z otworem		
46.	Tarczki z kości oraz miedzi lub brązu		
47.	Tarczki kościane		
48.	Półwytwory paciorków z muszli		
49.	Wisiorki z muszli		
50.	Lepiszczce żywiczne z otworem		

Tabela 91. Frekwencja zabytków w grobach męskich, kobiecych i dziecięcych we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 91. Frequency of artefacts accompanying male, female or children's burials in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Kategoria zabytków	Mężczyźni n=80 M-62, M?-20		Kobiety n=50 K-47, K?-3		Dzieci n=27	
		il.	%	il.	%	il.	%
1.	Naczynia gliniane	35	42,68	16	32	7	25,93
2.	Fragmenty ceramiki	36	43,9	25	50	11	40,74
3.	Siekiery krzemienne	12	14,63	-	-	-	-
4.	Formy zaczątkowe i półwytwory siekier krzemiennych	2	2,44	1	2	-	-
5.	Krzemienne noże sierpowate	18	21,95	8	16	1	3,7
6.	Zaczątkowa forma noża krzemiennego sierpowatego	1	1,22	-	-	-	-
7.	Sztylety – płoscza krzemienne	2	2,44	-	-	-	-
8.	Wiórowce	9	10,98	2	4	-	-
9.	Wióry łuskane	7	8,54	1	2	-	-
10.	Zgrzebła	16	19,51	5	10	-	-
11.	Krzemienne noże tylcowe	2	2,44	-	-	-	-
12.	Odłupki łuskane	15	18,29	11	22	1	3,7
13.	Łuszcznie	3	3,66	2	4	1	3,7
14.	Drapacze	1	1,22	1	2	-	-
15.	Wiertniki krzemienne	2	2,44	2	4	-	-
16.	Oblęcznik	-	-	1	2	-	-
17.	Tłuki krzemienne	2	2,44	-	-	-	-
18.	Rdzenie	2	2,44	-	-	-	-
19.	Fragmenty konkrecji krzemiennych	7	8,54	3	6	1	3,7
20.	Okruchy krzemienne	9	10,98	9	18	1	3,7
21.	Wióry krzemienne i ich fragmenty	7	8,54	3	6	-	-
22.	Odłupki krzemienne i ich fragmenty	50	60,98	37	74	12	44,44
23.	Grociki krzemienne	57	69,51	12	24	-	-
24.	Półwytwory i formy zaczątkowe grocików krzemiennych	2	2,44	2	4	-	-
25.	Topór kamienny	-	-	-	-	-	-
26.	Płyty szlifarskie i gładzidla kamienne	-	-	2	4	-	-
27.	Przęślik wapienny	-	-	1	2	-	-
28.	Półsurowiec miedziany i brązowy	-	-	?1	2	-	-

Lp.	Kategoria zabytków	Mężczyźni n=80 M-62, M?-20		Kobiety n=50 K-47, K?-3		Dzieci n=27	
		il.	%	il.	%	il.	%
29.	Nóż miedziany	1	1,22	-	-	-	-
30.	Dłuto brązowe	1	1,22	-	-	-	-
31.	Bransoleta brązowa	1	1,22	-	-	-	-
32.	Paciorki miedziane	3	3,66	-	-	-	-
33.	Zausznice miedziane i brązowe	23	28,05	11	22	2	7,41
34.	Tarczki brązowe	1	1,22	-	-	-	-
35.	Guzki tarczokowate miedziane	1	1,22	-	-	-	-
36.	Tarczki kościane	3	3,66	-	-	-	-
37.	Wisiorki kościane	1	1,22	-	-	-	-
38.	Szpile kościane	20	24,39	20	40	2	7,41
39.	Szydła kościane	-	-	5	10	-	-
40.	Gładziki i fragmenty narzędzi kościanych o gładzonej powierzchni	1	1,22	1	2	-	-
41.	Zawieszki z kłów dzików	21	25,61	3	6	2	7,41
42.	Wisiorki z pociętych kłów dzików	3	3,66	1	2	1	3,7
43.	Paciorki z pociętych kłów dzików	-	-	1	2	-	-
44.	Wisiorki kościane „gwizdkowate”	1	1,22	1	2	-	-
45.	Wisiorki z zębów zwierzęcych	21	25,61	2	4	2	7,41
46.	Rozdzielacze kościane	2	2,44	10	20	-	-
47.	Paciorki kościane rurkowate	3	3,66	5	10	-	-
48.	Paciorki kościane baryłkowate i kuliste	1	1,22	2	4	-	-
49.	Paciorki kościane walcowate	21	25,61	16	32	2	7,41
50.	Półwytwory paciorków kościanych walcowatych	-	-	-	-	-	-
51.	Półsurowiec kościanych paciorków walcowatych	-	-	-	-	-	-
52.	Obrobione żebro	-	-	1	2	-	-
53.	Kość z otworem	1	1,22	1	2	-	-
54.	Tarczka z kości oraz miedzi lub brązu	4	4,88	-	-	-	-
55.	Paciorki fajansowe	37	45,12	28	56	7	25,93
56.	Paciorki z muszli	41	50,00	38	76	10	37,04
57.	Półwytwory paciorków z muszli	1	1,22	2	4	1	3,7
58.	Wisiorki z muszli	1	1,22	1	2	3	11,11
59.	Paciorek z wosku i kredy	-	-	1	2	-	-
60.	Lepiszczce żywiczne z otworem	1	1,22	-	-	-	-
61.	Kości zwierząt i muszle	18	21,95	12	24	6	22,22

ných, nóż miedziany, dłutko brązowe, tarczki brązowe, guzki tarczokowate miedziane, wisiorki kościane, gładziki i fragmenty narzędzi kościanych o gładzonej powierzchni, wisiorki kościane „gwizdkowate”, paciorki kościane baryłkowate i kuliste, kość z otworem, tarczki z kości oraz miedzi lub brązu, półwytwory paciorków z muszli, wisiorki z muszli i tarczki kościane. Mężczyźni z tej grupy posiadali w grobach naczynia gliniane (kubki typu A1, A2, A3, B, C, amfory A1, A2, B1, gar-

nek, czarkę – naczynie kuliste, naczynko miniaturowe) zazwyczaj składane do grobów pojedynczo. Wyjątek stanowi jeden grób z kubkiem A2 i amforą A2. Mężczyźni owi mieli w grobach po 1 siekierze krzemiennej typu A lub B, a wyjątkowo 2 siekiery (A i B) w jednym grobie. Podobnie rzecz się ma z nożami sierpowatymi. Były składane do grobów pojedynczo, wyjątek stanowi 1 mężczyzna, który miał ich dwa. W skład wyposażenia grobowego omawianej grupy wchodzi również szty-

Tabela 92. Występowanie zabytków w grobach mężczyzn we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej w zależności od ukierunkowania twarzy zmarłych

Table 92. Artefacts accompanying male burials in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland, depending on the orientation of the faces of the burials

Lp.	Kategorie zabytków	Ukierunkowanie twarzy zmarłych			
		E	S	N	?
1.	Grociki krzemienne	x	x	x	x
2.	Odłupki krzemienne i ich fragmenty	x	x	-	x
3.	Paciorki z muszli	x	x	-	x
4.	Paciorki fajansowe	x	x	x	x
5.	Naczynia gliniane	x	x	x	x
6.	Fragmenty ceramiki	x	x	x	x
7.	Zausznice brązowe i miedziane	x	x	-	—
8.	Zawieszki z kłów dzików	x	x	-	—
9.	Wisiorki z zębów zwierzęcych	x	x	-	x
10.	Paciorki kościane walcowate	x	x	-	x
11.	Noże sierpowate krzemienne	x	x	-	x
12.	Szpile kościane	x	x	-	-
13.	Kości zwierząt i muszle	x	x	x	x
14.	Zgrzebła krzemienne	x	x	-	x
15.	Odłupki łuskane	x	x	-	x
16.	Wiórowce	x	x	-	-
17.	Okruchy krzemienne	x	x	-	x
18.	Siekiery krzemienne	-	x	-	-
19.	Wióry łuskane	x	x	-	x
20.	Wióry krzemienne i ich fragmenty	x	x	-	x
21.	Fragmenty konkrecji krzemiennych	x	x	-	x
22.	Formy zaczątkowe i półwytwory siekier krzemiennych	-	x	-	-
23.	Forma zaczątkowa krzemiennego noża sierpowatego	-	x	-	-
24.	Sztylety – płoszcza krzemienne	x	x	-	-
23.	Krzemienne noże tylcowe	x	x	-	-
26.	Łuszczone	x	x	-	-
27.	Drapacze	-	-	-	x
28.	Wiertniki krzemienne	x	x	-	-
29.	Tłuki krzemienne	x	x	-	-
30.	Rdzenie	-	x	-	-
31.	Półwytwory i zaczątkowe formy grocików krzemiennych	-	x	-	-
32.	Nóż miedziany	-	x	-	-
33.	Dłuto brązowe	-	x	-	-
34.	Bransoleta brązowa	-	x	-	-
35.	Paciorki miedziane	x	x	-	-
36.	Tarczki brązowe	-	x	-	-
37.	Guzki tarczowate miedziane	-	x	-	-
38.	Wisiorki kościane	-	x	-	-
39.	Gładziki i fragmenty narzędzi kościanych o gładzonej powierzchni	-	x	-	-
40.	Wisiorki z pociętych kłów dzików	x	x	-	-
41.	Wisiorki kościane „gwizdkowate”	-	x	-	-
42.	Rozdzielacze kościane	x	x	-	x
43.	Paciorki kościane rurkowate	x	x	-	-

Lp.	Kategorie zabytków	Ukierunkowanie twarzy zmarłych			
		E	S	N	?
44.	Paciorki kościane baryłkowate	-	x	-	-
45.	Kość z otworem	-	x	-	-
46.	Tarczki z kości oraz miedzi lub brązu	-	x	-	-
47.	Półwytwory paciorków z muszli	-	x	-	-
48.	Wisioriki z muszli	x	-	-	-
49.	Lepiszczce żywiczne z otworem	x	x	-	-
50.	Tarczki kościane	-	x	-	-
Razem kategorii zabytków:		30	48	5	19

Tabela 93. Frekwencja zabytków w grobach 50 kobiet pochowanych we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 93. Frequency of artefacts accompanying 50 female burials in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Kategorie zabytków	Ilość kategorii zabytków	% grobów
1.	Paciorki z muszli	1	75–79
2.	Odłupki i ich fragmenty	1	70–74
	-	-	65–69
	-	-	60–64
	-	-	55–59
3.	Fragmenty ceramiki	1	50–54
	-	-	45–49
4.	Szpile kościane	1	40–44
5.	Paciorki fajansowe	1	35–40
6.	Naczynia gliniane	2	30–34
7.	Paciorki kościane walcowate		
	-	-	25–29
8.	Odłupki łuskane	5	20–24
9.	Grociki krzemienne		
10.	Zausznice miedziane i brązowe		
11.	Rozdzielacze kościane		
12.	Kości zwierząt i muszle		
13.	Krzemienne noże sierpowate	2	15–19
14.	Okruchy krzemienne		
15.	Zgrzebła krzemienne	3	10–14
16.	Szydła kościane		
17.	Paciorki kościane rurkowate		
18.	Fragmenty konkrecji krzemiennych	3	5–9
19.	Wióry i ich fragmenty		
20.	Zawieszki z kłów dzików		
21.	Formy zaczątkowe i półwytwory siekier krzemiennych	22	1–4
22.	Wiórowce		
23.	Wióry łuskane		
24.	Łuszczenie		
25.	Drapacze		
26.	Wiertniki		
27.	Oblęcznik		
28.	Półwytwory i zaczątkowe formy grocików krzemiennych		
29.	Płyty szlifarskie		

Lp.	Kategorie zabytków	Ilość kategorii zabytków	% grobów
30.	Przęślik wapienny	22	1–4
31.	Półsurowiec miedziany i brązowy		
32.	Gładziki i fragmenty narzędzi kościanych o gładzonej powierzchni		
33.	Wisiorki z pociętych kłów dzików		
34.	Paciorki z kłów dzików		
35.	Wisiorki kościane „gwizdkowate”		
36.	Wisiorki z zębów zwierzęcych		
37.	Paciorki kościane baryłkowate i kuliste		
38.	Obrobione żebro		
39.	Kość z otworem		
40.	Półwytwory paciorków z muszli		
41.	Wisiorki z muszli		
42.	Paciorek z wosku i kredy		

let (płoszcze) krzemienne typu III, grociki krzemienne (do 21 szt. w 1 grobie), zausznice z miedzi i brązu typu A1, A2, B1, C1, C2a, szpile kościane typu 10,12,15, paciorki fajansowe jedno-, dwu-, trój-, cztero-, pięcio-, sześćo- i wielosegmentowe (do 189 całych i 77 fragmentów w jednym grobie), paciorki kościane walcowate (do ok. 60 szt. w 1 grobie), wisiorki z zębów psa, świni, krowy, lisa lub wilka (do 67 szt. w jednym grobie), paciorki okrągłe jednootworowe i dwuotworowe oraz czworoboczne jednootworowe (do 3139 całych i 29 fragmentów w jednym grobie), kości krowy, owcy – kozy, żółwia, świni, psa i muszle.

Mężczyźni ułożeni twarzami na N wyposażani byli jedynie w 5 kategorii zabytków: grociki krzemienne (do 3 szt. w jednym grobie), paciorki fajansowe jedno- i wielosegmentowe (do 7 szt. w jednym grobie), naczynia gliniane (kubek typu C), fragmenty ceramiki oraz kości świni-dzika.

Interesująco przedstawia się również zróżnicowanie wyposażenie grobowego mężczyzn ze względu na klasę wieku (Tabela 76). Wiele przedmiotów składane było do grobów bez względu na wiek zmarłego. Sprawę ściślejszego przywiązania odpowiednich darów z klasą wieku pochowanych mężczyzn komplikuje zupełnie nieostre określenie wieku przez antropologów, np. adultus/maturus. Niemniej jednak da się zauważyć, że tylko w klasie adultus i późny adultus wystąpiły tarczki kościane, w klasie adultus – wisiorki z muszli, lepiszcze żywiczne z otworem, tarczki brązowe, forma zaczątkowa noża sierpowatego, kubki typu A3, pucharek B, zausznice B2, szpile kościane typu 2, 11, 15, paciorki fajansowe w ilości do 174 całych i 21 fragmentów w jednym grobie, wisiorki z zębów zwierzęcych – do 101 całych

i 27 fragmentów w jednym grobie, paciorki kościane walcowate – do 187 całych i 75 fragmentów w jednym grobie, paciorki z muszli – do 2800 całych i 305 fragmentów. Z klasą maturus mężczyźni łączą się półwytwory paciorków z muszli, kość z otworem, gładziki i fragmenty narzędzi kościanych o gładzonej powierzchni, dłuto brązowe, nóż miedziany, drapacz, szpile kościane typu 10, 12, sztylety (płoszcza) krzemienne, kubki typu C, amfory typu A1, paciorki fajansowe – do 98 całych i 243 fragmentów w jednym grobie, paciorki walcowate – do 6 szt. w grobie, wisiorki z zębów zwierzęcych – do 5 całych i 16 fragmentów, paciorki z muszli – do 960 całych i 164 fragmentów w jednym grobie, a także kości owcy-kozy, żółwia i konia.

Jak wynika z powyższych danych klasa adultus wyróżnia się większą ilością ozdób, różnego typu paciorków, a także posiadaniem różnego rodzaju tarczek kościanych i brązowych. Mężczyźni obu klas wieku mieli włożone do grobów od 1–21 szt. grocików krzemienych. Wyposażenie mężczyzn klasy juvenis nie jest tu brane pod uwagę ze względu na małą ilość osobników.

Przejdźmy teraz do omówienia zasad wyposażania kobiet w dary grobowe. Na cmentarzyskach z Wyżyny Sandomierskiej, pochodzących z wczesnego okresu epoki brązu, znaleziono 50 grobów, które określone zostały jako kobiece. Na 61 wydzielonych kategorii zabytków kobiety wyposażone były w 42, a więc znacznie mniej niż mężczyźni. Najczęstszymi zabytkami, które występują w grobach kobiet są (Tabela 93): paciorki z muszli, odlupki krzemienne i ich fragmenty, następnie fragmenty ceramiki, a dopiero potem szpile kościane, paciorki fajansowe, naczynia gliniane i paciorki kościane walcowate. Wymienione zabytki znajdowane są

Tabela 94. Występowanie zabytków w grobach kobiecych we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej w zależności od ukierunkowania twarzy zmarłych

Table 94. Artefacts accompanying female burials in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland, depending on the orientation of the faces of the burials

Lp.	Kategorie zabytków	Ukierunkowanie twarzy zmarłych				
		E	S	N	W	?
1.	Paciorki z muszli	x	x			x
2.	Odlupki i ich fragmenty	x	x		x	x
3.	Fragmenty ceramiki	x	x		x	x
4.	Szpile kościane	x	x			x
5.	Paciorki fajansowe	x	x			x
6.	Naczynia gliniane	x	x			
7.	Paciorki kościane walcowate	x	x			
8.	Odlupki łuskane		x		x	x
9.	Grociki krzemienne	x	x			
10.	Zausznice miedziane i brązowe	x	x			
11.	Rozdzielacze kościane	x	x	x		
12.	Kości zwierząt i muszle	x	x		x	
13.	Noże sierpowate krzemienne	x	x			x
14.	Okruchy krzemienne	x	x		x	
15.	Zgrzebla		x			x
16.	Szydła kościane	x	x			x
17.	Paciorki kościane rurkowate	x	x			
18.	Fragmenty konkrecji krzemiennych	x	x			
19.	Wióry krzemienne i ich fragmenty	x	x			
20.	Zawieszki z kłów dzików		x			x
21.	Formy zaczątkowe i półwytwory siekier krzemiennych		x			
22.	Wiórowce		x	x		
23.	Wióry łuskane		x			
24.	Łuszczenie		x			
25.	Drapacze				x	
26.	Wiertniki	x	x			
27.	Oblącznik		x			
28.	Półwytwory i formy zaczątkowe grocików krzemiennych					
29.	Płyty szlifierskie i gładzidła kamienne		x		x	
30.	Przędziki wapienny				x	
31.	Półsurowiec miedziany i brązowy		x			
32.	Gładziki i fragmenty narzędzi kościanych o gładzonych powierzchniach		x			
33.	Wisioriki z pociętych kłów dzików		x			
34.	Paciorki z pociętych kłów dzików	x				
35.	Wisioriki kościane „gwizdkowate”	x				
36.	Wisioriki z zębów zwierzęcych		x			x
37.	Paciorki kościane barylkowate i kuliste		x			
38.	Obrobione żebro	x				
39.	Kość z otworem				x	
40.	Półwytwory paciorków z muszli		x			x
41.	Wisioriki z muszli		x			
42.	Paciorek z wosku i kredy	x				
Razem kategorii zabytków:		22	34	2	9	12

w od 30–79% grobów. Pozostałe 35 kategorii zabytków krzemiennych, kościanych, metalowych itd., znajdowane były w 1–24% grobów. Twarze pochowanych kobiet orientowano na „cztery strony świata”. Część przedmiotów współwystępuje z dwoma, a nawet z trzema sposobami ukierunkowania twarzy zmarłych. Niektóre zaś przypisane są tylko i wyłącznie jednej orientacji (Tabela 94). Kobiety, których twarze skierowane były na E, posiadały w grobach 22 rodzaje zabytków, w tym wyłącznie dla tego typu ułożenia: paciorki z kłów dzika, wisiorki kościane „gwizdkowate”, obrobione żebro i paciorek z wosku i kredy. Prócz tego miały również między innymi kubki typu A3 i amfory typu A2, kości krowy, owcy-kozy i świni (dzika), 1 lub 2 grociki krzemienne, paciorki z muszli – do 1085 całych i 560 fragmentów w jednym grobie (jednootworowe okrągłe oraz czteroboczne), paciorki walcowate z kości – do 8 całych i 5 fragmentów w jednym grobie, szpile kościane typu 3, 6, 10, 12, zausznice miedziane i brązowe typu B1, paciorki fajansowe jedno-, dwu-, trójsegmentowe – do 21 całych i 17 fragmentów w jednym grobie. Kobiętom o twarzach skierowanych na S dawano do grobów 334 rodzaje zabytków, w tym wyłącznie dla tego ułożenia: zgrzebla krzemienne, zawieszki z kłów dzików, formy zaczątkowe i półwytwory siekier krzemiennych, wióry łuskane, łuszczenie, obłęcznik, półsurowiec miedziany i brązowy (?), gładziki i fragmenty narzędzi o gładzonej powierzchni, wisiorki z pociętych kłów dzików, wisiorki z zębów psa, lisa (wilka), paciorki kościane baryłkowate i kuliste, półwytwory paciorków z muszli oraz wisiorki z muszli. Poza tym wyposażano je m.in. w paciorki fajansowe jedno-, dwu-, trójsegmentowe – do 60 całych i 3 fragmentów w jednym grobie, zausznice miedziane i brązowe typu A1, C1, C2b, D, B1, szpile kościane typu 1, 7, 8, 9, 10, 11, 14, paciorki walcowate z kości – do 382 szt. w jednym grobie, wisiorki z zębów psa, lisa (wilka), paciorki okrągłe jednootworowe, czteroboczne oraz okrągłe dwuotworowe – do 1856 całych i 94 fragmentów w jednym grobie, 1 lub 2 grociki krzemienne, kości krowy, psa i muszle. Kobiety o twarzach skierowanych na N wyposażano tylko w 2 rodzaje zabytków – wiórowce krzemienne oraz zausznice miedziane i brązowe typu C1 i C2. Zmarłe zwrócone twarzami na W posiadały 9 rodzajów zabytków, w tym związane wyłącznie z tym ukierunkowaniem twarzy: kość z otworem, przęślik wapienny i drapacz krzemieniny. W grobach tych składano również kości krowy, konia, owcy-kozy, świni-dzika, psa i muszle. Jak wynika z zestawienia 76, możemy rozpatrywać przynależność

poszczególnych rodzajów zabytków jedynie do dwóch klas wieku – *adultus* i *maturus*. Z klasą *adultus* występuje wyłącznie 10 kategorii, tj. rozdzielnice kościane, krzemienne noże sierpowate, wióry i ich fragmenty, formy zaczątkowe i półwytwory siekier krzemiennych, wiertniki krzemienne, płyty szlifierskie (żarna?), gładziki i fragmenty narzędzi kościanych o gładzonej powierzchni, wisiorki kościane „gwizdkowate”, obrobione żebro oraz półwytwory paciorków z muszli. Z klasą *maturus* występuje 9 kategorii, tj. wiórowce, wióry łuskane, łuszczenie, drapacze, przęślik wapienny, wisiorki z pociętych kłów dzików, wisiorki z zębów psów, paciorki baryłkowate i kuliste z kości, kość z otworem. Pozostałe 16 rodzajów zabytków wystąpiło z obiema klasami, z tym, że z klasą *adultus* wiążą się kubki gliniane A3 i amfory A2, paciorki kościane walcowate – do 117 całych i 57 fragmentów w jednym grobie, paciorki jednootworowe okrągłe i czteroboczne z muszli – do 1366 całych i 254 fragmenty w jednym grobie muszle, szpile kościane typu 3, 6, 8, 10, 11, 12, zausznice miedziane i brązowe typu B1 oraz paciorki fajansowe jedno- i dwusegmentowe – do 60 całych i 3 fragmentów w jednym grobie. Z klasą *maturus* natomiast wystąpiły kubki A2, C, pucharki B, amfory A1, A2, B2, F i garnki gliniane, paciorki walcowate kościane – do 54 całych i 46 fragmentów w jednym grobie, paciorki jednootworowe z muszli – do 119 całych i 159 fragmentów w 1 grobie, szpile kościane typu 10 i 14, zausznice miedziane i brązowe typu A1, C1, C2b, paciorki fajansowe jednosegmentowe – więcej niż 1 szt. w grobie oraz kości krowy, konia, owcy-kozy, świni i psa.

Przejdźmy teraz do omówienia pochówków dziecięcych. 27 pochówków tego rodzaju, pochodzących z omawianego okresu z terenu Wyżyny Sandomierskiej, wyposażone było jedynie w 19 rodzajów zabytków (na 61 wydzielonych), tzn. znacznie ubożej niż pochówki mężczyzn i kobiet (Tabela 95). Najczęstszymi zabytkami znajdowanymi w grobach dziecięcych są: fragmenty ceramiki, odłupki krzemienne i ich fragmenty, paciorki z muszli, naczynia gliniane i paciorki fajansowe (od 25–44,99% grobów). Pozostałe 14 kategorii zabytków wystąpiło w 1–24,99% grobów dziecięcych. Osobnicy ułożeni twarzami na E wyposażeni byli jedynie w 6 kategorii zabytków (Tabela 96), w tym wyłącznie dla tej orientacji – fragmenty konkrecji krzemiennych. Jeśli zaś idzie o pozostałe zabytki, to np. paciorków jednootworowych okrągłych z muszli dawano dzieciom do ponad 15 całych i 5 fragmentów w jednym grobie. Składano tam również kości nieokreślonych gatunko-

Tabela 95. Frekwencja zabytków w grobach 27 dzieci pochowanych we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej

Table 95. Frequency of artefacts accompanying 27 children's burials in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Kategorie zabytków	Ilość kategorii zabytków	% grobów
1.	Fragmenty ceramiki	2	40–44,99
2.	Odłupki i ich fragmenty		
3.	Paciorki z muszli	1	35–39,99
-	-	-	30–34,99
4.	Naczynia gliniane	2	25–29,99
5.	Paciorki fajansowe		
6.	Kości zwierząt i muszle	1	20–24,99
-	-	-	15–19,99
7.	Wisiorki z muszli	1	10–14,99
8.	Zausznice miedziane i brązowe	5	5–9,99
9.	Szpile kościane		
10.	Zawieszki z kłów dzika		
11.	Wisiorki z zębów świni i krowy		
12.	Paciorki kościane walcowate	7	1–4,99
13.	Noże sierpowate krzemienne		
14.	Odłupki łuskane		
15.	Łuszczenie		
16.	Fragmenty konkrecji krzemiennych		
17.	Okruchy krzemienne		
18.	Wisiorki z pociętych kłów dzika		
19.	Półwytwory paciorków z muszli		

wo zwierząt oraz wisiorki z muszli do 22 szt. w jednym grobie. Dzieci z twarzami skierowanymi na S posiadały aż 16 rodzajów zabytków, w tym wyłącznie dla tej orientacji naczynia gliniane (pucharki typu B), paciorki fajansowe jednosegmentowe – do 13 całych i 8 fragmentów w jednym grobie, zausznice miedziane i brązowe, szpile kościane typu 8, wisiorki z zębów świni i krowy – do 2 szt. w jednym grobie, paciorki kościane walcowate – 1 szt. w jednym grobie, wisiorki z muszli – do 7 całych i 14 fragmentów w jednym grobie, noże krzemienne sierpowate (1 szt. dla całej grupy dzieci), odłupki łuskane, łuszczenie, okruchy krzemienne, paciorki z muszli okrągłe i czworoboczne jednootworowe – do 321 całych i 25 fragmentów w jednym grobie, półwytwory paciorków z muszli oraz kości krowy, owcy-kozy, żółwia, muszle i rybę. Zmarłe dzieci o nieokreślonym bliżej ukierunkowaniu twarzy były wyposażane w 10 rodzajów zabytków, w tym m.in. w kubek typu C, pucharek A, amforę A1, zausznicę miedzianą A1, zawieszki z kłów dzików (po 1 szt.) oraz wisiorki z pociętych kłów dzików (1 szt.). Istniało również jak się wydaje, w niektórych przypadkach, zróżnicowanie wyposażenia dzieci ze względu na ich wiek – infans I oraz infans II. Osobnicy w wieku infans I otrzymywali

m.in. muszle, paciorki z muszli jednootworowe okrągłe – do 40 całych i 32 fragmentów w jednym grobie. Dzieci w wieku infans II natomiast paciorki z muszli jednootworowe okrągłe i czworoboczne – do 321 całych i 25 fragmentów w jednym grobie, półwytwory paciorków z muszli, nóż sierpowaty krzemienno. Tam gdzie dało się określić płeć zmarłych dzieci, okazało się, że chłopcom w wieku infans II dawano m.in. nóż sierpowaty krzemienno, łuszczenie i paciorki okrągłe i czworoboczne jednootworowe z muszli – do 321 całych i 25 fragmentów w jednym grobie, a także, być może tylko chłopcom – zausznice miedziane i brązowe typu A1 oraz okruchy krzemienne. Dziewczynki natomiast miały pośród darów grobowych wisiorki z zębów świni i krowy – 1 lub 2 szt., odłupki łuskane oraz być może tylko dziewczynkom dawano naczynia gliniane (pucharki B), wisiorki z muszli oraz zawieszki z kłów dzika (1 szt.).

Jak wynika z powyższych rozważań, w obrządku pogrzebowym społeczności wczesnobrązowych na terenie Wyżyny Sandomierskiej istniało bardzo wyraźne zróżnicowanie wyposażenia grobowego ze względu na wiek i płeć zmarłych oraz ukierunkowanie ich twarzy. Zróżnicowanie to widoczne jest również w strojach po-

Tabela 96. Występowanie zabytków w grobach dziecięcych z wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej w zależności od ukierunkowania twarzy zmarłych
Table 96. Artefacts accompanying children's burials in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland, depending on the orientation of the faces of the burials

Lp.	Kategorie zabytków	Ukierunkowanie twarzy zmarłych		
		E	S	?
1.	Fragmenty ceramiki	x	x	x
2.	Odłupki i ich fragmenty	x	x	x
3.	Paciorki z muszli	x	x	x
4.	Naczynia gliniane	-	x	x
5.	Paciorki fajansowe	-	x	x
6.	Kości zwierząt i muszle	x	x	x
7.	Wisiorki z muszli	x	x	-
8.	Zausznice miedziane i brązowe	-	x	x
9.	Szpile kościane	-	-	x
10.	Zawieszki z kłów dzika	-	-	x
11.	Wisiorki z zębów świni i krowy	-	x	x
12.	Paciorki kościane walcowate	-	x	-
13.	Noże sierpowate krzemienne	-	x	-
14.	Odłupki łuskane	-	x	-
15.	Łuszczenie	-	x	-
16.	Fragmenty konkrecji krzemiennych	x	-	-
17.	Okruchy krzemienne	-	x	-
18.	Wisiorki z pociętych kłów dzika	-	-	x
19.	Półwytwory paciorków z muszli	-	x	x
	Razem kategorii	6	16	10

grzebowych, w skład których wchodziły m.in. ozdoby miedziane, brązowe i kościane, w tym różnego typu paciorki. Inne przedmioty, które nie były bezpośrednio związane z „konstrukcją” odzieży, posiadały również swoisty układ w grobie. Najczęściej powtarzający się w grobach męskich, kobiecych i dziecięcych jest następujący układ darów grobowych. Przy głowie zmarłego umieszczano naczynia gliniane oraz szydła kościane, w rejonie klatki piersiowej i rąk – kości zwierzęce i muszle, w rejonie pasa i ud – broń, narzędzia krzemienne, miedziane i brązowe.

Interesujące wydają się tu również jakość darów grobowych oraz stan zachowania zabytków. W grobach składane były surowiec i półsurowiec krzemienne (fragmenty konkrecji, okruchy, odłupki oraz ich fragmenty), formy zaczątkowe i półwytwory narzędzi krzemiennych (siekiery, noża sierpowatego, grocików), półsurowiec i półwytwory paciorków (kościanych walcowatych oraz z muszli) i wisiorków z zębów zwierzęcych, półsurowiec miedziany i brązowy oraz gotowe, doskonale wykonane narzędzia i ozdoby z różnych surowców. Jak wynika z wyżej przedstawionej analizy specyfika „niewykończonych przedmiotów” nie jest

związana ani z wiekiem, ani też z płcią zmarłych. To, że najczęściej ich występuje ze zmarłymi ułożonymi twarzami na S wynika, jak się wydaje z przesłanek chronologicznych oraz samego faktu istnienia największej ilości grobów o tej orientacji.

Innym interesującym zjawiskiem jest niekompletność dobrze wykonanych przedmiotów lub też ich uszkodzenia. Uszkodzone, potłuczone, wyszczerbione, niekompletne lub złamane były: naczynia gliniane, siekiery krzemienne, krzemienne noże sierpowate, niektóre krzemienne narzędzia odłupkowe i wiórowe, niektóre grociki, przęślik, płyty szlifierskie (żarna?), zausznice z miedzi i brązu, bransoleta brązowa, tarczki z kości, miedzi i brązu, miedziany guzek tarczki, szpile i szydła kościane, zawieszki z kłów dzików, rozdzielacze kościane, część paciorków kościanych oraz wisiorki z muszli i zębów zwierzęcych. Stopień zniszczenia wymienionych rodzajów zabytków był różny. Nie zdarzyło się jednak, aby wszystkie zabytki określonej kategorii (poza pojedynczymi znaleziskami) uległy zniszczeniu, niemniej jednak u wielu procent uszkodzonych przedmiotów jest znaczny. Nie jest jasne czy uszkodzenia te nastąpiły na skutek celowego działania

ludzi, czy też są wynikiem różnych procesów zachodzących w grobach. Pewność taką mamy tylko w przypadku krzemiennych noży sierpowatych, które jak na to wskazuje analiza, były w większości przed złożeniem ich do grobów łamane lub też odtrącano im wierzchołki. Fakt ten sugeruje, że podobnym praktykom mogły być poddane również i inne rodzaje zabytków. Działania te bez wątpienia wynikały ze światopoglądu panującego w ówczesnym społeczeństwie. O sprawach tych będzie mowa w następnych rozdziałach. W kontekście tych rozważań uwagę zwraca tu również fakt uszkodzenia (pęknięcia lub ubytki) czaszek w niektórych grobach, szczególnie zaś tych, które ze względu na swoją głębokość nie mogły ulec mechanicznym zniszczeniom podczas współczesnej orki. Na fakt ten zwracał m.in. uwagę K. Salewicz, opisując grób 17 w Mierzanowicach I. Podobnie uszkodzone były czaszki szkieletów w Wojciechowicach I (np. w grobie 41). W szeregu gro-

bów z wczesnego okresu epoki brązu z terenów Wyżyny Sandomierskiej z kolei brak czaszek. Niestety, nie jesteśmy w stanie określić, czy czaszki te uszkodzone były tuż przed śmiercią danych osobników (były ich przyczyną?), czy uszkodzenia te pojawiły się w jakiś czas po ich śmierci.

Przedstawione powyżej fakty archeologiczne pozwoliły w pewnym, ograniczonym stopniu zrekonstruować bogaty i zarazem zróżnicowany obrządek pogrzebowy społeczności wczesnobrązowych na Wyżynie Sandomierskiej. Wiele pytań i wątpliwości jakie powstały w trakcie analizy materiału nie doczekały się odpowiedzi i wyjaśnienia ze względu na stan zachowanych obiektów grobowych, zaginione w czasie II wojny światowej dokumentację i zabytki, a także zbyt małą pulę informacji. Wszystko razem stwarza konieczność dalszego pogłębiania studiów nad tą tematyką, a przede wszystkim kontynuacji badań wykopaliskowych.

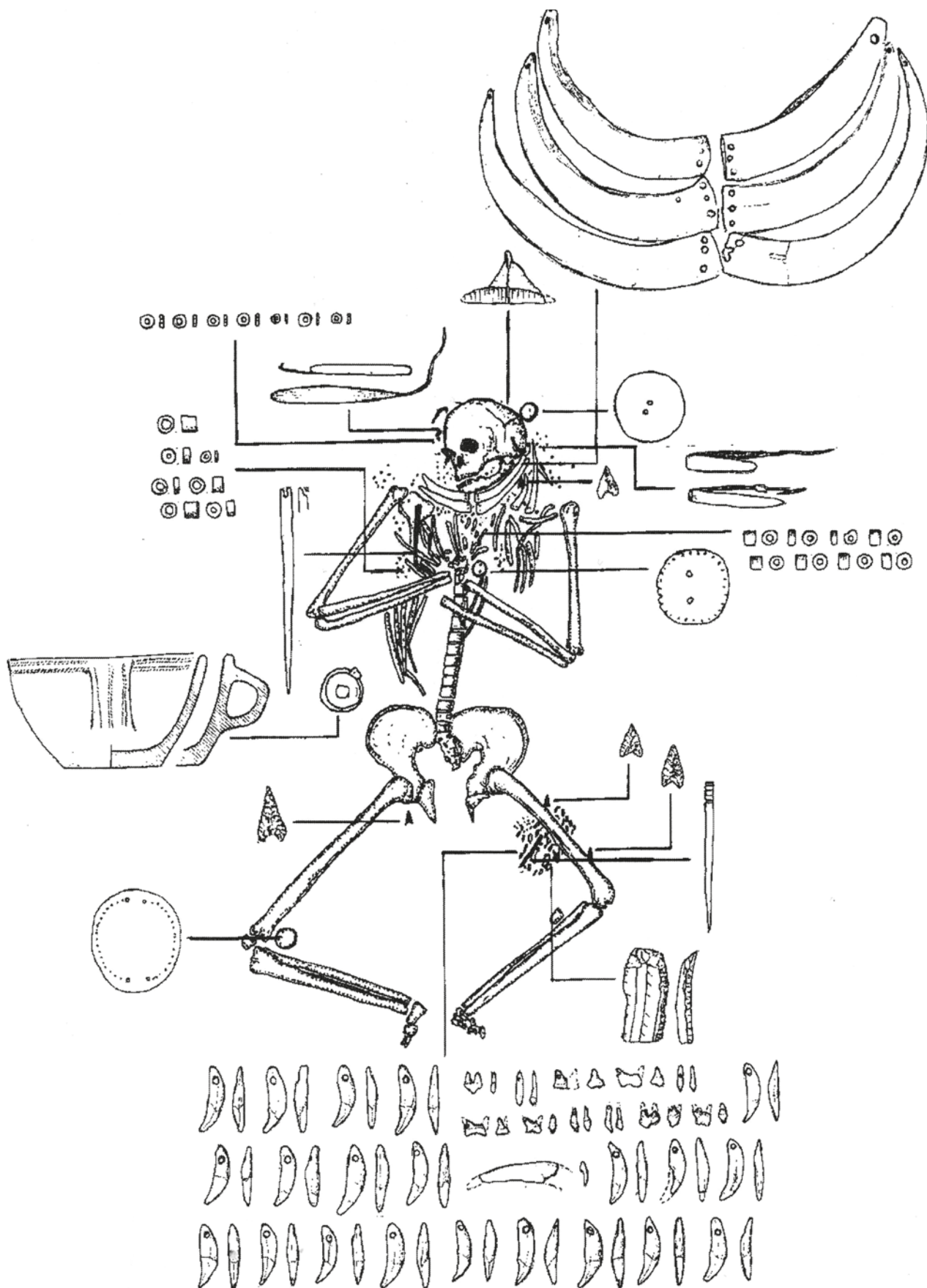
7. ODZIEŻ I STROJE POGRZEBOWE

Przystępując do rekonstrukcji odzieży i strojów, w jakie ubrani byli niektórzy zmarli we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej opieram się przede wszystkim na analizie ułożenia licznych ozdób leżących na szkieletach. Ozdoby te wykonane były z dość twardych materiałów i dlatego zachowały się w eksplorowanych przez archeologów obiektach. Kompletnemu rozłożeniu uległy natomiast wszystkie części ubrań wykonane z materiałów organicznych. Z pewnością przy wykonywaniu odzieży posługiwano się skórą oraz futrem zwierząt. Bez wątplenia używano do tego celu również tkanin, gdyż umiejętność tkania zaświadczaają zarówno znaleziska przęślików wapiennych, jak też i tzw. ornament tekstylny występujący na glinianych naczyniach w omawianym okresie. Rekonstruując stroje w jakich pochowano osobników KM należy przypomnieć, że musiały one być dostosowane do ówczesnego klimatu a więc na ciepłą podfazę SB₂ klimatu subborealnego.

Zacznijmy od rekonstrukcji strojów męskich. Na szczególną uwagę zasługuje wyjątkowy pochówek mężczyzny (25–30 r.ż.) z obiektu nr 1 na st. 6 w Złotej, pow. Sandomierz. Został w nim złożony w pełnym, bogatym stroju pogrzebowym składającym się z 4 zausznik miedzianych w kształcie wierzbowego liścia zdobiących jego głowę przy uszach, długie włosy ściągane były w kucyk spięty na szyi pierścieniem miedzianym. Na piersi miał okazały pektorał skonstruowany z trzech par zawieszek z wyjątkowo długich (ok. 20 cm) szabl dzików, co najmniej 3 sznurów paciorków z muszli, poroża jelenia i fajansu. Płaszcz spinała mu na prawym obojczyku długa szpila kościana. Pod lewym udem miał zapewne przytroczony do pasa woreczek, którego zawartość stanowił sznur zawieszek z zębów psa lub wilka, druga szpila kościana, 2 grociki krzemienne i drapacz krzemienisty. Trzeci grocik krzemienisty ułożony był obok główki prawej kości udowej. Przy prawym boku

leżał gliniany kubek zdobiony odciskami sznura. Całości dopełniały 3 miedziane tarczki solarne umieszczone na głowie (na potylicy), na piersiach (na sercu) oraz pod prawym kolanem (Ryc. 47; M. Florek, A. Zakosić 2005, s. 66–69; 2006, s. 47–52).

Jak to wykazały analizy omawianych cmentarzysk mężczyźni wyposażeni byli w naszyjniki, bransolety, pasy, ozdoby włosów i uszu. Naszyjniki składały się z jednego lub wielu sznurów paciorków. Przede wszystkim były to różnego rodzaju paciorki z muszli i fajansu. Przypomnijmy, że najwięcej paciorków z muszli (do ok. ponad 3150 szt. w jednym grobie) oraz fajansu (do 282 szt. w jednym grobie) posiadali mężczyźni. Paciorki te czasami nanizane były na jednym sznurze. Niekiedy pomiędzy paciorkami z fajansu umieszczano paciorki miedziane. W skład naszyjników wchodziły również, lecz dość rzadko, paciorki kościane walcowate oraz paciorki kościane baryłkowate i kuliste. Jeden ze zmarłych mężczyzn miał w swoim naszyjniku również wisiorek z muszli skóry lub szczęzi, a dwaj inni – wisiorki z kłów i zębów trzonowych psów, wilków, krów i owiec. Wszystkie paciorki nanizane były na dwużyłowe sznury lniane. Na piersiach zmarłych, często nawet wśród omawianych naszyjników, umieszczane były zawieszki z szabl dzików. Zawieszki te posiadali głównie mężczyźni. Składały się one z 1–4 a nawet 7 kłów, zazwyczaj jednak składane były po 2 szt. razem. W grobach leżały one (np. w grobie 4 lub 71 w Mierzanowicach I) szerszymi końcami do siebie, skierowanymi ku głowie lub też odwrotnie (np. w obiekcie 23 w Wojciechowicach I). Wywiercone w nich otworki świadczą, iż szable łączono razem tak, że cała taka zawieszka miała kształt kolisty. Przez otworki umieszczone przy ich bocznych krawędziach przewlekano sznur do zawieszania na szyi (Ryc. 48 A i C). Zawieszki te przymocowywane były również do naszyjników składających się z paciorków

Ryc. 47. Złota, pow. Sandomierz, st. 6, gr. 1. Rozmieszczenie zabytków (za: Florek, Zakościelna 2005, s. 67, ryc. 3).
 Fig. 47. Złota, Sandomierz district, Site 6, Grave 1. Distribution of artefacts (after Florek, Zakościelna 2005, p. 67, Fig. 3).

Ryc. 48. Rekonstrukcja ubiorów męskich na podstawie znalezisk w gr. 32 w Wojciechowicach (A) oraz gr. 18 (B) i gr. 153 (C) w Mierzanowicach, woj. świętokrzyskie (rys. J. T. Bąbel).

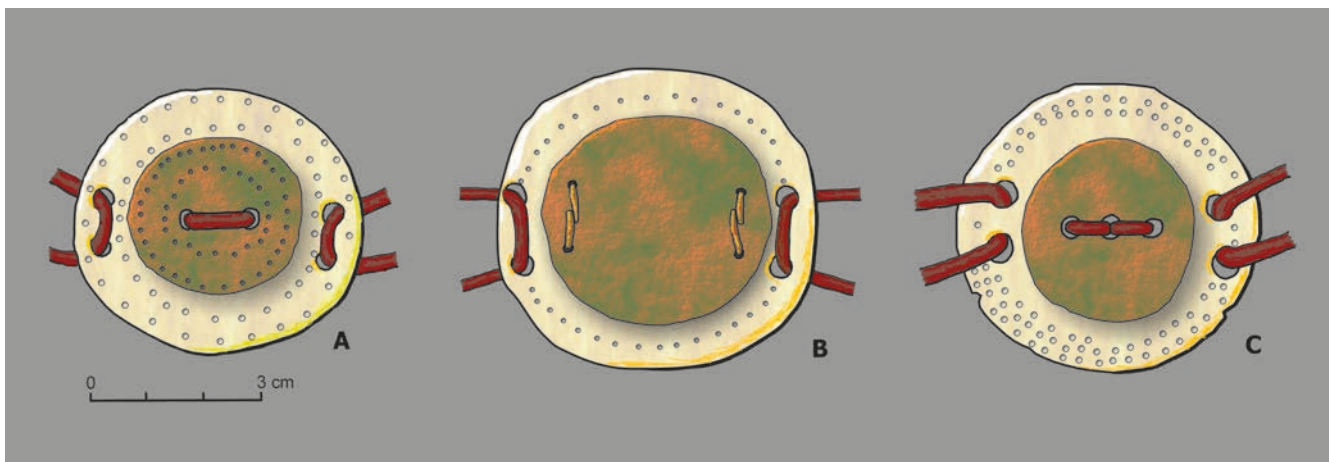
Fig. 48. Men's clothes reconstructed on the basis of finds from Grave 32 in Wojciechowice (A), Grave 18 (B) and Grave 153 (C) in Mierzanowice, Świętokrzyskie province (drawing by J. T. Bąbel).

z muszli i fajansu. Pewną analogię pomagającą w zrekonstruowaniu tych zawieszek stanowią ozdoby używane do dziś przez mieszkańców Papui – Nowej Gwinej (J. M. Wright 1983, s. 43, fot. 9 i s. 42, fot. 8). Nie wykluczone, iż w skład naszyjników używanych przez mężczyzn wchodziły niekiedy także wisiory (od 3–6 szt.) wykonane z pociętych kłów dzików. Na piersiach niektórych mężczyzn zawieszano także tarczki zrobione z płytek i blaszek z kości, miedzi i brązu oraz „kombinowanych” z kości i metalu. Otarcia kości przy otworach służących do przewlekania sznura lub rzemienia pozwalają na ustalenie sposobu umieszczania tych przedmiotów na piersiach (Ryc. 49). Podwójne otwory na krawędziach tarczek spełniały dodatkowo bardzo ważną funkcję. Ten sposób zawieszania nie pozwalał tarczce umieszczonej na piersi przekreślać się podczas ruchu właściciela i powodował, iż ozdoba przez cały czas płasko przylegała do jego ciała (J. Machnik 1986, s. 173).

Mężczyźni i prawie tylko oni, posiadali pasy, które podobnie jak naszyjniki skonstruowane były przede

wszystkim z wisiorków z zębów psa, wilka, lisa, świni, krowy i owcy. Ilość wisiorków z zębów zwierzęcych, wchodzących w skład pasów, dochodziła do ok. 115 szt. Pasy składały się także z paciorków kościanych walcowatych, rurkowatych (1–4 szt.), prawdopodobnie także, wyjątkowo z paciorków z muszli i bardzo rzadko z paciorków fajansowych. Pasy te, jak można zorientować się po znaleziskach dwóch trójtworowych rozdzielaaczy kościanych, odkrytych w grobach mężczyzn skonstruowane były niekiedy z trzech sznurów wisiorków i paciorków. Niektórzy mężczyźni posiadali również bransolety wykonane z drutu brązowego lub złożone z paciorków z muszli i fajansu i noszone na prawych przedramionach.

Bransoleta brązowa składała się z 1 zwoju drutu (grób 89 w Mierzanowicach I), natomiast bransolety z paciorków były dziewięcio- (np. w grobie 17 w Mierzanowicach I) lub dziesięciorzędowe (np. w grobie 18 w Mierzanowicach I), a niekiedy zaś trzyczędowe (Mierzanowice I, grób 183) lub pięciorzędowe (grób

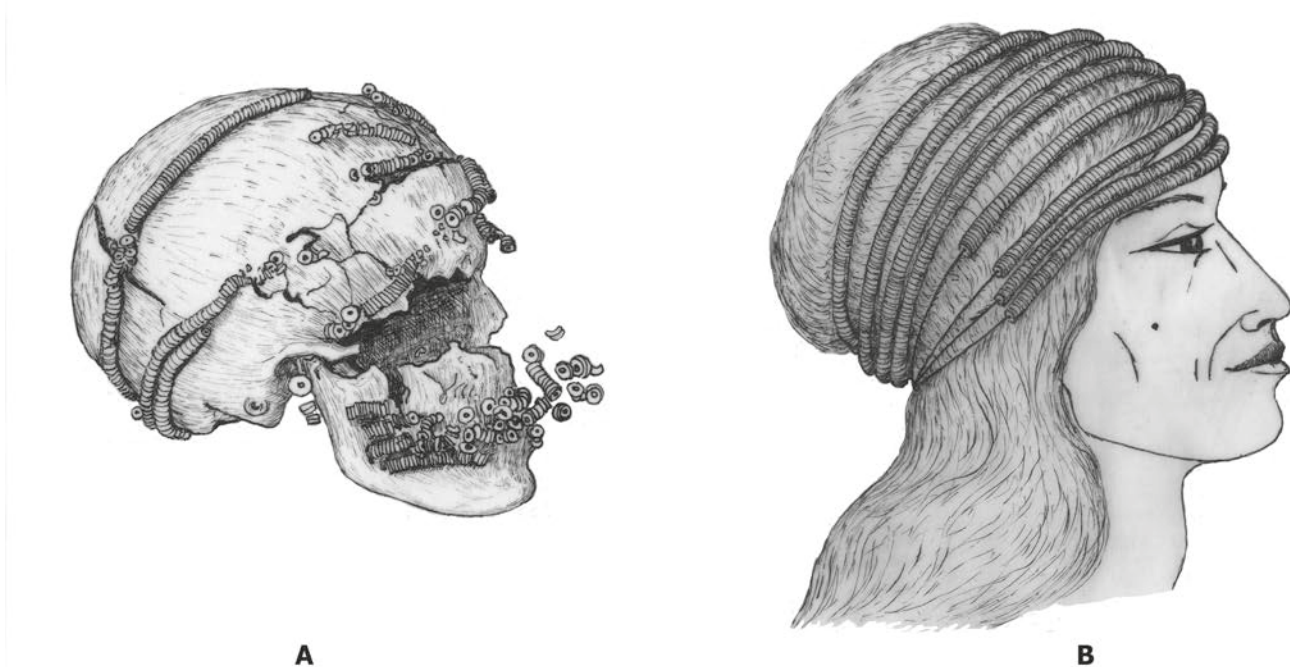
Ryc. 49. Rekonstrukcja sposobu zawieszania tarczek kościanych i miedzianych lub brązowych na podstawie znalezisk z gr. 71 (A), 66(B) i 154 (C) w Mierzanowicach st. I, woj. świętokrzyskie (rys. J. T. Bąbel i A. Jedynak).

Fig. 49. Method of suspending bone, copper or bronze tablets reconstructed on the basis of finds from Grave 71 (A), Grave 66 (B) and Grave 154 (C) in Mierzanowice, Site I, Świętokrzyskie province (drawing by J. T. Bąbel and A. Jedynak).

153 w Mierzanowicach I; CM, ryc. 235). Ta ostatnia uzupełniona była prawdopodobnie dwoma kościanymi wisiorkami.

Uszy mężczyzn zdobiły różnego typu kolczyki miedziane lub brązowe. Noszono je pojedynczo w jednym uchu lub po jednym, a nawet dwa w każdym uchu. Niektórzy z mężczyzn posiadali zausznicę „o powrotnym zwoju” (typ B1 i B2). Jeśli przyjmiemy za I. Boną (1960; za M. Gimbutas 1965, s. 258, ryc. 167), iż we

wczesnym okresie epoki brązu zabytki tego rodzaju mogły być umieszczane także we włosach (np. warkoczach), to mężczyźni KM posiadaliby włosy upięte w dwa pasma – warkocz (np. w grobie 18 w Mierzanowicach I) lub też, co jest bardziej prawdopodobne, sądząc po pojedynczych znaleziskach omawianych zabytków, w kok-harcap (np. w grobie 71 w Mierzanowicach I). Nie wykluczam tu także możliwości użycia tego typu ozdób jako „kolczyków”. Musimy jednak

Ryc. 50. Rekonstrukcja ozdób głowy na podstawie znaleziska w gr. 137 w Mierzanowicach st. I, woj. świętokrzyskie (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 50. Head ornaments reconstructed on the basis of a find from Grave 137 in Mierzanowice, Site I, Świętokrzyskie province (drawing by J. T. Bąbel).

zauważyć, że zausznicze te są szerokie i umieszczenie ich w uchu wymagałoby wykonania dużego otworu w małżowinie. Inną możliwością jest oczywiście połączenie takiej zauszniczy z uchem za pośrednictwem elementów, które nie zachowały się w grobach, a więc włókiem roślin, ścięgien itp.

Niektórzy mężczyźni (np. z obiektu 23 w Wojciechowicach I) mieli prawdopodobnie nagolenice wykonane tak jak bransolety, ze sznurów paciorków z muszli i fajansu.

Kobiety ubierały się w diademy zrobione ze sznurów paciorków z muszli. Nie wiemy, czy diademy te były układane na podkładce płóciennej lub skórzaney (a więc tworzyły coś w rodzaju współczesnego arabskiego zawoju – *kufiji*), czy też owijano głowy bezpośrednio sznurami paciorków. Dość dobrze zachowane znalezisko czaszki z grobu 137 w Mierzanowicach I wskazuje, iż diadem ów pierwotnie składał się z 8 sznurów paciorków, z czasem pękł i zsunął się na twarz zmarłej (Ryc. 50). Kobiety nosiły również naszyjniki z paciorków z muszli, fajansu i kości. W tym ostatnim przypadku były to paciorki walcowate, baryłkowate i kuliste. Przypomnijmy, iż właśnie kobietom dawano najczęściej do grobów paciorków kościanych walcowatych (do ok. 400 szt. w jednym grobie). Paciorków baryłkowatych i kulistych dawano jedynie po 2–3 szt. Niekiedy, dość rzadko, omawiane naszyjniki składały się z zawieszek z kłów dzika (pojedynczych lub po 2 szt.) i prawdopodobnie z wisiorków z pociętych kłów dzików oraz z muszli. Sznury naszyjników kobiecych, aby nie uległy splątaniu podczas ruchu, łączone były rozdzielaczami kościanymi o 3 i ponad 9 (do 13?) otworach, co jednocześnie pozwala nam określić ilość sznurów naszyjnika.

Kobiece pasy skonstruowane były głównie z paciorków kościanych walcowatych, rurkowatych, baryłkowatych i kulistych i dodatkowo (?) z zawieszek kościanych „gwizdkowatych”. Znacznie rzadziej funkcję pasa spełniały sznury paciorków z muszli (i fajansu?) oraz wisiorków z pociętych kłów dzika. Niekiedy, wyjątkowo kobiece pasy sporządzano z wisiorków z zębów psa, wilka i lisa. Nieco podobny typ ozdób stosowany był już przez kobiety plemion neolitycznych z terenów Gotlandii (Ryc. 51). Rekonstrukcję tego stroju publikuje S. Englund (1979, s. 32, ryc. 3). Pasy kobiet z Wyżyny Sandomierskiej składały się z wielu sznurów (2, 3, 5 i ponad 7), o czym świadczą znaleziska rozdzielaczy kościanych.

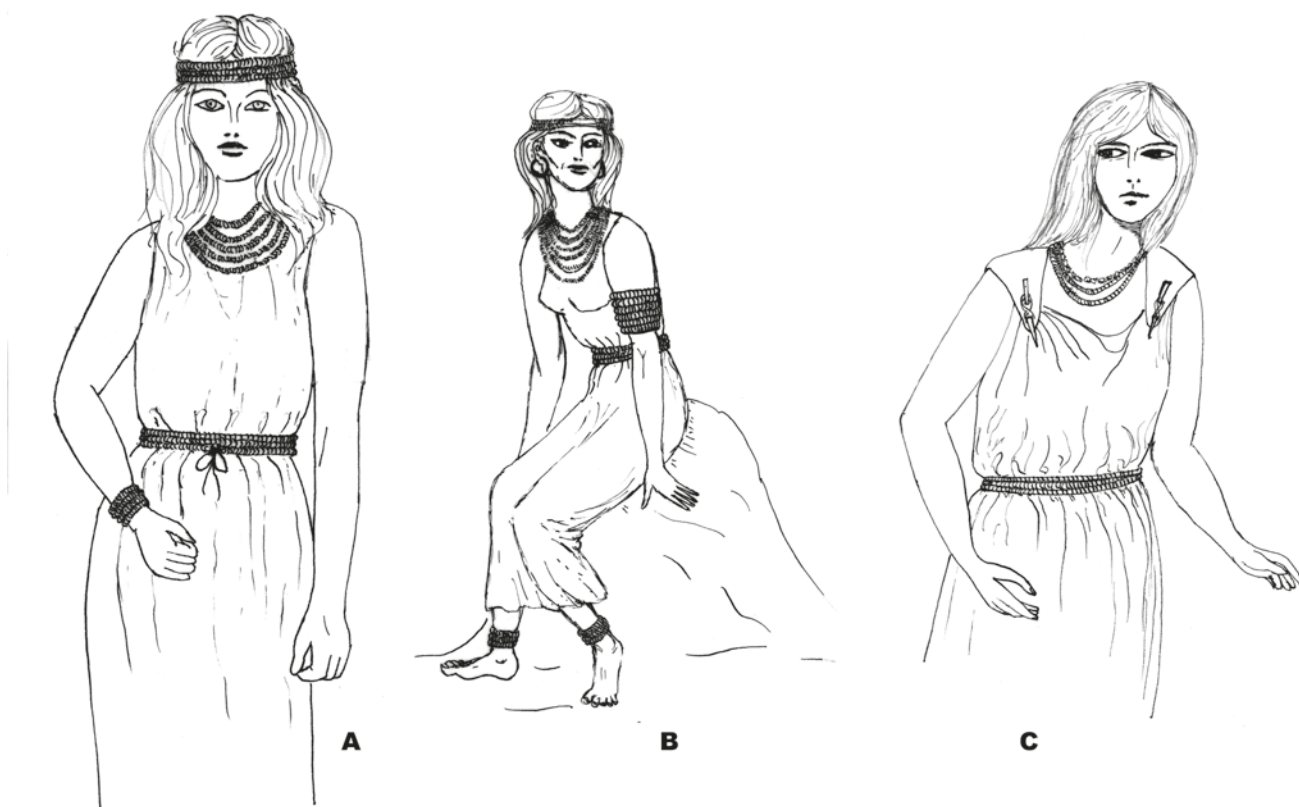
Kobiety nosiły również na lewych rękach naramienniki, składające się ze sznurów paciorków z muszli, fa-

jansu i kości (paciorki walcowate). Dobrym przykładem tego typu ozdób może być doskonale zachowany naramiennik składający się z 8 sznurów kościanych paciorków walcowatych, pochodzący z grobu 110 w Mierzanowicach I (CM, ryc. 177–178). Kobiece nagolenniki również skonstruowane były ze sznurów paciorków z muszli lub też razem paciorków z muszli i fajansu (np. CM, ryc. 177, 190). Czasami sznury paciorków z muszli tworzyły bransolety noszone przez kobiety na prawym

Ryc. 51. Rekonstrukcja neolitycznego stroju kobiecego z Gotlandii (wg S. Englunda).

Fig. 51. Reconstructed Neolithic woman's clothing from Gotland (according to S. Englund).

Ryc. 52. Rekonstrukcja ubiorów kobiecych na podstawie znalezisk w gr. 38 w Wojciechowicach, st. I (A), gr. 110 (B) i 59 (C) w Mierzanowicach st. I, woj. świętokrzyskie (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 52. Women's clothes reconstructed on the basis of finds from Grave 38 in Wojciechowice, Site I (A), Grave 110 (B) and Grave 59 (C) in Mierzanowice, Site I, Świętokrzyskie province (drawing by J. T. Bąbel).

nadgarstku (Ryc. 52, A). Kobiety zdobiły się również zausznicami miedzianymi i brązowymi (1, 2 lub więcej sztuk), które umieszczane były nie tylko w małżowinie usznej. W grobie 11 w Świnarach Starych, na prawej skroni kobiety (A. i J. Kraussowie 1971, ryc. 8) znajdowało się 5 zausznic brązowych, przylegających do siebie w układzie pionowym i jedna oddzielnie, leżąca pod lewym ramieniem żuchwy. A więc musiały być one przyczepione do jakiejś podkładki organicznej. Tworzyły bowiem pewien rodzaj diademu.

Dzieci zdobiono przede wszystkim naszyjnikami, które składały się głównie z zawieszek z muszli skójki lub szczeżui (do 22 szt.), a niekiedy również z wisiorów z zębów świni i krowy (po 1 szt.), paciorków kościanych walcowatych (po 1–2 szt.), zawieszki z kłów dzika (1 szt.), wisiorów z pociętych kłów dzika oraz nielicznych paciorków z muszli i fajansu (Ryc. 53). Nie wykluczone, iż czasami paciorki z muszli tworzyły również pas.

Przedstawione powyżej dane dotyczą przedmiotów, które zdobiły ciała zmarłych lub też podtrzymywały inne, niezachowane części ich garderoby. Do na-

der ważnych znalezisk, odnoszących się do tej drugiej funkcji, należą szpile kościane, które odkryto w grobach dziecięcych, męskich i kobiecych. Dzieciom i mężczyznom dawano do grobu po 1 szpilę, kobietom zazwyczaj dwie. Szpile te najczęściej występują w okolicy klatki piersiowej, rąk i czaszki. Niektóre z nich, zwłaszcza te leżące w rejonie klatki piersiowej, mogły znajdować się w pierwotnym położeniu. Szpile spełniały bardzo istotną rolę w ówczesnych ubiorach. Pojedyncze szpile znajdowane przy szkieletach męskich służyły zapewne do spinania płaszczy. Płaszcze takie, znane m.in. z terenu Grecji z czasów klasycznych (M. Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 66, ryc. 72), a także z czasów późniejszych z innych terenów Europy (K. Schlabow 1976, ryc. 134), były spinane na ramieniu lub w razie potrzeby pod szyją pojedynczymi spinkami, które zastąpiły wcześniej stosowane szpile. Płaszcze takich zszywanych z kawałków materiałów używali mężczyźni w epoce brązu m.in. na terenie Danii (H. C. Broholm, M. Hald 1940, s. 147, *passim*). Wydaje się więc prawdopodobne, iż takiej właśnie odzieży używali ludzie KM na Wyżynie Sandomierskiej (Ryc. 54).

Ryc. 53. Rekonstrukcja ozdób – amuletów dziecięcych na podstawie znaleziska w gr. 40 w Wojciechowicach st. I, woj. świętokrzyskie (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 53. Ornaments – children's amulets reconstructed on the basis of a find from Grave 40 in Wojciechowice, Site I, Świętokrzyskie province (drawing by J. T. Bąbel).

Zastanawiającym jest fakt wyposażania kobiet we wczesnym okresie epoki brązu na interesującym nas terenie w dwie szpile. Ponieważ nie wszystkie szkielety zmarłych zachowały się dobrze i są dodatkowo poprzysuwane w grobach na skutek działania czynników naturalnych, szpile te nie zawsze znajdują się we właściwym miejscu. Generalnie odkrywa się je w górnym rejonie ludzkiego ciała, od pasa wzwyż. Zrozumienie funkcji szpil jest możliwe, jeśli prześledzimy ich ułożenie w pochówkach pochodzących z późniejszych czasów. Kobiety zmarłe w epoce brązu na terenie Niemiec wyposażane były w jedną szpilę ułożoną z lewej strony piersi lub dwie szpile ułożone końcami ukośnie w dół na obu obojczykach (W. Menghin 1980, s. 52–54, ryc. 49, 51). Na szkieletach kobiet pochowanych w okresach lateńskim i wpływów rzymskich na terenie Europy Środkowej, w tych samych miejscach co poprzednio szpile, znajdują się jedna, dwie lub więcej fibul (W. Menghin 1980, s. 216, ryc. 204). Te ostatnie znaleziska w połączeniu z analizą wyobrażeń płaskorzeźb rzymskich pozwoliły zrekonstruować wygląd sukien (K. Schlabow 1976, ryc. 252–255; A. Lang 1979, s. 93, ryc. 15; M. Hald 1980, s. 358, ryc. 441). Suknie te posiadały kształt zbliżony do greckiego peplosu (M. Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 71, ryc. 77). Wydaje się więc bardzo prawdopodobne, iż stroje kobiet KM mogły posiadać zbliżony krój. Byłby to długi workowaty kostium bez rękawów, spina-

Ryc. 54. Rekonstrukcja sposobu spinania płaszczy męskich we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej (rys. J. T. Bąbel).

Fig. 54. Reconstructed method of fastening men's coats together in the Sandomierz Upland in the Early Bronze Age (drawing by J. T. Bąbel).

ny na ramionach dwoma szpilami i przepasany w talii pasem zrobionym ze sznurów paciorków (Ryc. 52 C). Inną możliwością użycia dwu szpil, jeśli wykluczamy powyższe rozumowanie, jest zastosowanie jednej szpili do spięcia szaty spodniej (sukni), zaś drugiej do spięcia płaszcza lub chusty.

Rekonstruując wygląd odzieży w omawianym okresie, stoimy przed faktem braku wyobrażeń ikonograficznych odnoszących się bezpośrednio do niego oraz znalezisk dobrze zachowanych materiałów organicznych. Z tego też względu posłużyć się musimy znaleziskami pochodzącymi z wcześniejszych i późniejszych czasów. Do tych pierwszych należą wyobrażenia strojów na wczesnoneolitycznych figurkach glinianych, pochodzących z terenów Bałkan i Ukrainy, do drugich zaś doskonale zachowane stroje z neolitu oraz epoki brązu, odkryte w Alpach oraz w duńskich bagniskach w dębowych trumnach kładowych. Jak zobaczymy pewne elementy strojów pomimo różnicy czasowo-przestrzennej i klimatycznej są podobne.

Ubiory neolityczne z Bałkanów, podobnie jak stroje z epoki brązu z Danii, zszywane były z wielu kawałków materiałów (H. C. Broholm, M. Hald 1940; J. Przeworska 1951, s. 46, *passim*; M. Gimbutas 1974, s. 44–45, *passim*). Odzież kobiet z wczesnego neolitu bałkańskiego była już bardzo zróżnicowana pod względem rodzajów fasonów i bogactwa ozdób. Występowały tam długie do ziemi suknie jednoczęściowe dopasowane ciasno do ciała oraz stroje dwuczęściowe, składające się ze spódnicy długiej lub krótkiej (po kolana) oraz różnych bluzek lub serdaków. Bluzki miały rękawy długie lub tylko do łokci. Istniały też stroje jednoczęściowe, składające się ze spódnicy lub fartuszkowatych przepasek biodrowych, niekiedy zdobionych frędzlami. Kobiety posiadały różnego rodzaju naszyjniki, pasy, bransolety oraz naramienniki. Część figurek przedstawia kobiety nagie, wyposażone jedynie w niektóre z wyżej wymienionych ozdób. Fryzury wyobrażone na tych figurkach przedstawiają przede wszystkim długie rozpuszczone włosy, spadające na plecy. Są one niekiedy rozdzielone na dwie strony lub spięte w tyle na kształt koka lub wężła. Niektóre mają wyraźnie wyrównaną grzywkę nad oczami. Jako nakrycie głowy służyły kobietom i mężczyznom stożkowate czepki, kaptury lub spiczaste, zdobione czepce (M. Gimbutas 1974, s. 44–45, *passim*, tam dalsza lit.).

Mężczyźni w okresie neolitu na terenach bałkańskich przedstawieni są zazwyczaj nago, wyposażeni w zawieszki, naszyjniki, bransolety lub naramienniki,

pasy biodrowe i ukośne taśmy-pasy, biegnące w poprzek piersi. Na niektórych dobrze zachowanych figurkach widać, że mężczyźni posiadali bluzy, krótkie spodnie i szerokie naszyjniki (M. Gimbutas 1974, s. 44–45, *passim*). Dodajmy, że w późniejszych czasach krótkie spodnie stanowiły strój celtyckich wojowników (patrz: np. postacie mężczyzn ze słynnego kotła z Gundestrup). Znane są również z odkryć datowanych na okres wpływów rzymskich z terenu Niemiec (K. Schlabow 1976, ryc. 191–193). Słynny „człowiek z lodowca”, „Ötzi” posiadał ubranie dobrze dostosowane do ostrego alpejskiego klimatu – futrzaną czapkę oraz nogawice, podobne do indiańskich legginsów, futrzane wierzchnie odzienie (rodzaj kaftana), skórzane buty ocieplane od środka trawą oraz pelerynę z trawy, która mogła mu służyć w razie potrzeby jako posłanie (M. Egg, K. Spindler 1995, s. 71–87).

Z kolei stroje znalezione na stanowiskach z epoki brązu w Muldbjerg, Trindhøj, Guldhøj, Jels, Borum Æshøj, Egtved i Skrydstrup w Danii, stanowiły odzież starych i młodych mężczyzn, dziewczyn i dojrzałych kobiet. Kobiety odziewały się w stroje dwuczęściowe, składające się z bluzki z krótkimi do łokci rękawami oraz krótkich frędzlastych lub też grubych, długich do kostek spódnic przytrzymywanych w talii paskiem tkaniny. Włosy miały luźno rozpuszczone lub też upięte pod siatkowatym czepkiem (H. C. Broholm, M. Hald 1940). Odzież męska, odkryta w trumnach kładowych z epoki brązu w Danii, składała się natomiast z półkulistych, wełnianych czapek, przepasek biodrowych przytrzymywanych paskami tkaniny wokół bioder lub też długiej, aż do kolan szaty (z wyglądu przypominającej grecki exomis) bez rękawów, spiętej na jednym ramieniu i przepasanej w talii tkanym paskiem, półkolistego kroju płaszcza oraz prymitywne buty (H. C. Broholm, M. Hald 1940; M. Hald 1980; M. Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 65, ryc. 71).

Jeśli chodzi o obuwie, to zarówno w neolicie, jak i w epoce brązu, część ludności chodziła boso, co poświadczają figurki gliniane oraz znaleziska pochówków bagiennych. Gliniane wyobrażenia nóg z butami znane są z fazy B-I kultury Gumelniča ze stanowiska Vidra. Przedstawiają stopy w zdobionym obuwiu oraz łydki owijane taśmami – owijaczami (M. Gimbutas 1974, ryc. 12; tam dalsza lit.). łydki owijane taśmami mają również figurki kultury Vinča ze stanowisk: Vinča, Čaršija i Crnokalačka Bara w Jugosławii (M. Gimbutas 1974, ryc. 10, 20, 21; tam dalsza lit.). Byłby to zatem typ obuwia zbliżonego do góralskich

kierpców, obwiązywanych rzemieniami pod kolano. Należy tu dodać, że ten typ owijaczy znany jest również z czasów późniejszych niż neolit bałkański z terenów Europy południowej i północnej (M. Hald 1980, s. 335; H. Norris 1974, s. 46, ryc. 29, s. 114, ryc. 49, s. 179, ryc. 79). Prymitywne buty skórzane, podobne do mokasynów, znaleziono także w dębowych trumnach kładowych z epoki brązu w Danii (np. w Jels i Skrydstrup). Obuwie to było użytkowane tam zarówno przez kobiety jak i przez mężczyzn (M. Hald 1972, s. 11, ryc. 1–4 *et al.*).

Sumując powyższe dane podkreślimy wspólne cechy odzieży neolitycznej i z epoki brązu, a więc:

1. dwuczęściowy strój kobiet,
2. damskie bluzki z krótkimi rękawami,
3. różnej długości spódnice noszone przez kobiety,
4. krótkie męskie spodnie,
5. przepaski biodrowe (rodzaj kiltów – spódniczek szkockich) noszone przez mężczyzn,
6. buty lub ich brak,
7. czapki i czepeczki.

Elementy tych strojów kontynuowane były później w kulturach minojskiej i mykeńskiej w Grecji (M. Gimbutas 1974, s. 55–57) oraz w różnych kulturach epok brązu i żelaza w Europie środkowej i północnej. Zatem one właśnie stanowią potencjalną możliwość przy rekonstruowaniu strojów KM. Dodajmy też, iż bez wątpienia część społeczności KM chodziła boso. Jeszcze w drugiej połowie XIX w. buty były luksusowym towarem wśród ludności wiejskiej Wyżyny Sandomierskiej i niektórzy ubożsi chodzili na krótki dystans boso nawet w zimie.

Biorąc pod uwagę dużą różnorodność i sposób rozmieszczania w grobach przedmiotów (głównie ozdób)

związanych w jakiejś mierze z szatami zmarłych, jak się wydaje, społeczność KM ubierała się dość różnorodnie. Etnografowie stwierdzają, że strój człowieka spełniał szereg funkcji, np. praktyczną, estetyczną, erotyczną, magiczną, społeczno-rodzinną, funkcję stroju świątecznego, obrzędową, żałobną, zawodową, regionalną, stanową, wskazującą na rodzaj zatrudnienia, wiek lub wyznanie itd. (P. Bogatyriew 1979, s. 206–207, *passim*; K. Birket-Smith 1974, s. 230, 358). Niekiedy stwierdzają wręcz (np. N. I. Hagen-Torn 1933, s. 122), iż: „odzież jest rzeczą człowieka, wskazującą na jego przynależność plemienną, stanową, płeć, wiek, a także jest symbolem charakteryzującym znaczenie społeczne człowieka”.

Znakomitymi przykładami użycia różnego rodzaju paciorków do wykonania ozdób ciała, które w wielu przypadkach przypominają niektóre sposoby ozdabiania się mężczyzn i kobiet KM, dostarczają dane etnologiczne z Afryki. Warto tu jednocześnie zauważyć, iż różnorodność tych ozdób jest uwarunkowana m.in. wiekiem i płcią nosicieli (por. np. T. O. Saitoti, C. Beckwith 1985, s. 21, 83, 110–113, 185, *passim*).

Nieco inaczej problematykę odzieży traktują religioznawcy. M. Eliade (1966, s. 444–445) pisze o związkach symboliki ubraniowej człowieka z Kosmosem i społecznością, w której żyje. Celem tej symboliki jest „zniesienie granic «częstki» jaką stanowi człowiek w łonie społeczności i Kosmosu i scalenie go za pośrednictwem wyraźnego objawienia jego tożsamości i jego stanowiska społecznego z jednostką wyższego rzędu, ze społeczeństwem, z wszechświatem”. Do spraw tych powrócę jeszcze w następnych rozdziałach pracy.

8. OBRZĄDEK POGRZEBOWY WE WCZESNYM OKRESIE EPOKI BRĄZU NA WYŻYNIE SANDOMIERSKIEJ NA TLE OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO NA INNYCH OBSZARACH MAŁOPOLSKI

Omawiany obrządek pogrzebowy, występujący na terenie Wyżyny Sandomierskiej, wskazuje na szereg cech wspólnych z obrzędkiem funeralnym, który istniał wówczas na innych obszarach Małopolski. Posiada on również elementy, które go wyróżniają.

Cechą wspólną dla obszaru całej Małopolski jest, o czym już wspominałem, lokalizacja grobów i cmentarzysk na kulminacjach wzniesień lub też w ich górnych częściach oraz preferowanie południowych, nasłonecznionych stoków. Podobne są głębokości jam grobowych, bardzo zróżnicowane na poszczególnych cmentarzyskach, co jak wiemy, w dużym stopniu może być wynikiem rozmaicie przebiegających procesów akumulacji i denudacji. Przytoczmy dla przykładu niektóre dane dla kilku cmentarzysk w Małopolsce. I tak, np. groby w Żernikach Górnych oraz Miernowie II miały głębokość od 15–115 cm (A. Kempisty 1978, s. 319), groby w Święcicach – 60–70 cm (J. Prokopowicz 1964, s. 402), na cmentarzysku koło Kopca Wandy w Krakowie-Nowej Hucie – 20–90 cm (R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 89–92), w Pieczeniogach – 20–150 cm (A. Krauss 1968, s. 159–161), w Iwanowicach na st. „Klin” – 30–100 cm (L. Kozłowski 1917, s. 5; J. i A. Machnikowie, K. Kaczanowski 1987, s. 79). Generalnie więc, groby miały aktualną głębokość od 15–150 cm. A zatem nie odbiega ona zbyt od głębokości analogicznych obiektów z terenu Wyżyny Sandomierskiej.

Lokalizacja cmentarzysk i grobów w stosunku do osad jest również zbliżona do obserwowanej na Wyżynie Sandomierskiej. Obiekty grobowe poza interesującym nas obszarem, umieszczane były poza osadami, w niektórych przypadkach obok osad, jednak nie widzimy ich wewnątrz nich, jak na niektórych stanowiskach na Wyżynie Sandomierskiej (np. w Złotej „Nad Wawrem” i Grodzisku II). W Szarbi na Wyżynie Mie-

chowskiej cmentarzysko przylegało do osady od jej SW strony (B. Baczyńska 1985, s. 124, ryc. 1). Groby Ch-V, które odkryto na cmentarzysku w Krakowie-Nowej Hucie znajdowały się obok obiektów osadniczych pochodzących z końca neolitu i wczesnego okresu epoki brązu (R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 98). Podobnie przedstawia się sprawa z cmentarzyskiem w Pieczeniogach, które wystąpiło razem z wielokulturową osadą, w tym z obiektami osadniczymi KM (A. Krauss 1968, s. 159, 161), przy czym niektóre groby (5 i 6) wkopane były w „ziemiankę” z materiałem tej kultury. Świadczy to o tym, iż co najmniej część osady była starsza od części grobów. Wielce znamienym zdaje się tu być stanowisko „Babia Góra” w Iwanowicach, na którym cmentarzysko oddzielone było od osady głębokim rowem (J. i A. Machnikowie 1973, s. 143, 145; 1985, s. 227). Rów ten biegnie grzbietem wzniesienia i bynajmniej nie otacza osady, co wyklucza jej obronną funkcję (w sensie obrony przed rzeczywistymi wrogami). Prawdopodobnie konstrukcja ta spełniała przede wszystkim funkcję magiczną (rozdzielała „świat żywych” od „świata zmarłych”). Z kolei cmentarzysko w Iwanowicach na st. „Góra Klin” oddalone było od osady o ok. 30–100 m na E (J. A. i A. Machnikowie, K. Kaczanowski 1987, s. 20).

Cmentarzyska z wczesnego okresu epoki brązu znajdujące się w Małopolsce poza Wyżyną Sandomierską są cmentarzyskami płaskimi i wyłącznie szkieletowymi. Groby z interesującego nas okresu wystąpiły co prawda również pod kurhanami, np. w Rosiejowie (T. Reyman 1948; L. Graba-Łęcka-Paderewska 1963, s. 39), w Miechowie II i Żernikach Górnych (A. Kempisty 1978, s. 319, *passim*), lecz kurhany te nie są jednoczesowe z omawianymi grobami. Należą bowiem do KT. Nie można jednak tego powiedzieć o grobie odkrytym w kurhanie 2 w Jawczycach. W kopcu tym znaleziono

grób neolityczny (jama 10 ze śladami po konstrukcjach drewnianych, dla którego najpewniej usypano kurhan. Natomiast jama 2 z grobem z wczesnego okresu epoki brązu została prawdopodobnie wkopana w kopiec, w którego nasypie odkryto również fragmenty ceramiki o cechach typologicznych i technologicznych naczyń KCW i KPL (H. Zoll-Adamikowa, J. Niżnik 1963, s. 29–31). Możliwe, że jedynie groby Ch-V w Jaktorowie na SE obrzeżu Pobuża Grzędowego związane były z kurhanami (T. Sulimirski 1968, s. 140, ryc. 7: 2, 7: 3).

Podobnie jak na Wyżynie Sandomierskiej także w innych częściach Małopolski w niektórych grobach znaleziono węgle drzewne. Stwierdzono je, np. w czarnym humusie wypełniska jamy grobu 79 w Żernikach Górnych (A. Kempisty 1978, s. 141), a także obok kubka Ch-V w grobie 11/63 z cmentarzyska w Krakowie-Nowej Hucie (R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 90), oraz na nekropoli w Szarbi (B. Baczyńska 1993, s. 77). Ziemia z domieszką węgla drzewnego w formie obwódki o szer. 3–5 cm wystąpiła także w grobie 6 w Pieczeniogach. Zdaniem A. Kraussa (1968, s. 163), miała to być resztką drewnianej obudowy grobu. Nawiasem dodajmy, że węgle takie odkopano również w grobach KPD sąsiadujących na cmentarzysku z pochówkiem Ch-V, np. w grobie 4 w Święcicach (J. Prokopowicz 1964, s. 406). Analiza gatunkowa węgla drzewnych pobranych z grobu 7 KCS w Rosiejowie przyniosła stwierdzenie, iż mamy tu do czynienia z dębem i brzozą (T. Reyman, O. Seidl 1935, s. 322; L. Graba-Łęcka-Paderewska 1963, s. 40).

Na szczególną uwagę zasługuje jama 2 w kurhanie 2 w Jawczycach. W grobie tym pod głową, rękami, miednicą i nogami zmarłego leżała cienka warstwa spalenizny (węgle drzewne i popiół). Nie znaleziono jej natomiast pod klatką piersiową. Jak wynika z analizy przeprowadzonej przez odkrywców (H. Zoll-Adamikowa, J. Niżnik 1963, s. 32–34), proces spalania drewna odbywał się poza grobem. Na dno jamy wymazane żółtawo-zielonkawą gliną zsypano resztki ogniska lub stosu. Na nich ułożono zwłoki zmarłego, po czym znów przykryto go spalenizną. Grób z Jawczyc, w którym zastosowano ogień i ił (?) posiada dość ścisłą analogię w grobie 34 w Mierzanowicach I. Jak się wydaje, oba przypadki dotyczą analogicznego rytu.

W Szarbi, woj. świętokrzyskie, wśród grobów szkieletowych był jeden (nr 27/IX), w którym kości ludzkie (stóp, ud, miednicy i czaszki) były nadpalone. W jamie tego grobu stwierdzono również ślady po ognisku (B. Baczyńska 1993, s. 77). Dane te świadczą o wyjątkowości tego obiektu, lecz bynajmniej nie dowodzą istnienia pochówków ciałopalnych na owej nekropoli.

Powyższe obserwacje dowodzą, że poza Wyżyną Sandomierską obserwujemy ślady węgla (lub ognia) w grobach, brak natomiast pochówków ciałopalnych.

Jamy grobowe z wczesnego okresu epoki brązu występujące w Małopolsce poza Wyżyną Sandomierską należą w zdecydowanej większości do jam typu podłużnego (I), przy czym ich kształty są mniej lub bardziej prostokątne lub owalne o długości dochodzącej do ok. 3 m. Jamy grobowe walcowato-stożkowe (typ II), podobnie jak na Wyżynie Sandomierskiej, należą do rzadkości. Okrągłe jamy wystąpiły w Rosiejowie (T. Reyman 1948) oraz na cmentarzysku koło Kopca Wandy w Krakowie-Nowej Hucie (R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 89, 90, 94). W sumie jest 5 takich obiektów.

Kamienie, tak często spotykane w konstrukcjach grobowych na Wyżynie Sandomierskiej znamy zaledwie z 3 stanowisk z innych rejonów Małopolski. Jeden kamień leżał na dnie w środkowej części jamy grobu 20 w Żernikach Górnych. Na kamieniu tym znajdowały się zabytki (A. Kempisty 1978, s. 122). Na cmentarzysku w Iwanowicach na „Babiej Górze” bryły wapienne wystąpiły zaledwie w kilku grobach. Nie ma natomiast tego typu obudowy na niektórych wielkich przebadanych cmentarzyskach w zachodniej części Małopolski.

Również poza Wyżyną Sandomierską groby należące głównie do Ch-V występują dość często pojedynczo lub parami (np. stanowiska w Sulechowie, Pobiedniku Wielkim, Jakubowicach, Święcicach, Busku, Krakowie-Nowej Hucie). Cmentarzyska KM liczą natomiast od kilku (np. w Pieczeniogach) po kilkadziesiąt (np. w Żernikach Górnych, Iwanowicach, st. „Klin”), a nawet ponad 180 szkieletów (np. w Iwanowicach, st. „Babia Góra” i w Szarbi).

Zdecydowana większość grobów zawiera pochówki pojedyncze. Zdarzają się jednak obiekty, w których umieszczono dwóch zmarłych, którzy są osobnikami dorosłymi lub jednym osobnikiem dorosłym z małym dzieckiem. Groby takie wystąpiły w Iwanowicach, st. „Klin” (L. Kozłowski 1917, s. 5, ryc. 5, s. 9–10, ryc. 9; J. i A. Machnikowie, K. Kaczanowski 1987, s. 64–67). W Żernikach Górnych był to grób 75 zawierający szkielet dorosłego mężczyzny (?) z dzieckiem w wieku inf. I (A. Kempisty 1978, s. 321). W Iwanowicach na st. „Babia Góra” grobów tego typu było ok. 10. Znaleziono w nich pochówki 2 dzieci, 2 chłopców, osobnika dorosłego z dzieckiem, 2 dorosłych z dzieckiem oraz 3 dorosłych (J. i A. Machnikowie 1973, s. 151; S. Kadrow

Machnikowie 1992). Zmarli pochowani na terenie Małopolski poza Wyżyną Sandomierską układani byli podobnie jak na tym ostatnim terenie także przeważnie na lewym lub prawym boku w pozycji skurczonej. Od zasady tej odbiega kilka wyjątków, np. szkielety z Pobiednika Wielkiego (T. Reyman 1934, tabl. XI) i Goszyc, gr. II (T. Reyman 1933–36, s. 103), które ułożone były w pozycji wyprostowanej na plecach. Ponieważ są to przypadki odosobnione, sądzić należy, że prawdopodobnie osobnicy ci leżeli na boku z wyprostowanymi nogami, a potem a skutek nacisku ziemi przybrały zupełnie inne położenie. Nie można jednak powiedzieć tego o szkielecie z grobu 8 z Miernowa (A. Kempisty 1978, s. 28, ryc. 26), w którym szkielet ułożony był na plecach w pozycji tzw. „jeżdźca”, co jak już wcześniej mówiłem, świadczy o tym, że pierwotnie leżał on na plecach z nogami zgiętymi i ułożonymi kolanami do góry.

Stopień skurczenia nóg zmarłych był różny. Jak się wydaje, dominującym jest, podobnie jak na Wyżynie Sandomierskiej, 5 stopień skurczenia. Trafiają się jednak również groby o bardzo silnie skurczonych zwłokach (1 stopień skurczenia), np. w gr. 512/CXLIII w Iwanowicach na st. „Babia Góra” (S. Kadrow, J. Machnikowie 1992). Jeśli zaś chodzi o ułożenie rąk zmarłych, to na planach dobrze zachowanych szkieletów zdołano odczytać następujące układy: w Żernikach Górnych – typy P-I (1 grób), P-II (1), P-V (7), L-II (2); w Pieczeniogach – P-V (1 grób), L-II (1); w Szarbi – P-I? (1 grób); w Krzewicy – P-II (1); w Jawczycach – P-V (1); w Iwanowicach na st. „Klin” – P-II (3), P-IV (3), P-V (4), L-II (2), L-IV (1), L-V (1); w Iwanowicach na st. „Babia Góra” – P-I (1), P-II (6), P-IV (1), P-V (37), L-II (1), L-IV (1), L-V (6). Generalnie rzecz biorąc na stanowiskach spoza Wyżyny Sandomierskiej brak jest ułożeń P-III, L-I i L-III. Najczęściej spotykanym ułożeniem jest więc typ V (58 osobników), a dopiero potem II (17), IV (6) i I (3). Jak pamiętamy, na Wyżynie Sandomierskiej dominował typ V, następnie II i III, a więc dominacja typów V i II obejmuje obszar całej Małopolski.

Również i poza Wyżyną Sandomierską zmarli orientowani byli twarzami w różne strony z preferencją kierunku S, np. w Żernikach Górnych (25 grobów; Kempisty 1978, s. 320), w Iwanowicach na st. „Klin” (Kozłowski 1917, s. 6, 12; Machnikowie, Kaczanowski 1987, s. 84) i w Iwanowicach na st. „Babia Góra” (J. Machnik, S. Kadrow 1992). W Szarbi natomiast zmarli leżeli wzdłuż osi NE-SW (B. Baczyńska 1985, 1994), najczęściej twarzami na S, rzadziej na W, E i N. Szkielety odkryte pojedynczo miały twarze ułożone na S (Jawczyce), E (Święcice) i N

(Krzewica). Twarz na W miał 1 szkielet z Rosiejowa. W Pieczeniogach 3 szkielety miały twarze odwrócone na S, zaś 1 (?) na E lub W. Na innych cmentarzyskach sytuacja nie jest tak jasna. W Krakowie-Nowej Hucie groby Ch-V miały osie na WNW, SES (1) oraz N-S (1), jeden ze szkieletów posiadał głowę umieszczoną na E, drugi zaś twarz na S. W Pobiedniku Wielkim grób miał oś na SES-WNW, zaś głowę na E. Sumując, istnieje poza Wyżyną Sandomierską zdecydowana przewaga grobów, w których zmarli umieszczani byli twarzami na S (ponad 160). Pozostałe ułożenia mają zdecydowanie mniejszą frekwencję (W – 9, E – ok. 3, N – 4). Na Wyżynie Sandomierskiej również dominuje ułożenie zmarłych na S (122 osobników), lecz znacznie liczniejsza jest tam liczba zmarłych ułożonych twarzami na E (34 osobników).

Ułożenia lewo- i prawoboczne korelują się z płcią żeńską i męską zmarłych. Od zasady tej odbiegają tylko nieliczne (np. 1 pochówek męski na lewym boku i 3 kobiece na prawym boku w Żernikach Górnych (A. Kempisty 1978, s. 322; 1 kobieta i 1 prawdopodobnie kobieta na boku prawym oraz 2 prawdopodobnie mężczyźni na lewym na cmentarzysku na st. „Babia Góra” w Iwanowicach). Powyższe dane są więc analogiczne do danych z Wyżyny Sandomierskiej – podobna tendencja w ukierunkowaniu twarzy zmarłych oraz ich ułożeniu.

Na większych cmentarzyskach, gdzie płeć zmarłych została dobrze określona przez antropologów, również można stwierdzić tendencję przewagi ilościowej mężczyzn nad kobietami, np. w Żernikach Górnych 9 szkieletów należało do kobiet, 22 zaś do mężczyzn (A. Kempisty 1978, s. 321), w Iwanowicach na st. „Babia Góra” było 49 szkieletów męskich i 18 kobiecych (S. Kadrow, J. i A. Machnikowie 1992), na st. „Klin” natomiast w tej samej miejscowości – 5 męskich i 4 kobiece (J. i A. Machnikowie, K. Kaczanowski 1987, s. 84), w Szarbi zaś – 30 męskich i 20 kobiecych (B. Baczyńska 1994).

Informacje o analogicznych jak w Mierzanowicach i Wojciechowicach trumnach posiadamy z terenów Małopolski jedynie z cmentarzysk w Żernikach Górnych (grobry 6, 11, 24) oraz Miernowa II (grób 3; A. Kempisty 1978, s. 30, 109, 115, 124, *passim*). W grobie 3 w Miernowie II na zachód od czaszki zmarłego oraz na wschód od jego stóp, po dwóch przeciwnych stronach jamy, znaleziono fragmenty zbutwiałych belek, zaś wokół szkieletu, z boków i ponad nim były „ślady cienkiej warstewki nieokreślonej substancji barwy białej”. Najlepiej jednak zachowały się ślady trumny z gro-

bu 24 w Żernikach Górnych (A. Kempisty 1978, s. 125, ryc. 157). Posiadała ona kształt prostokątny w planie o wymiarach 150 x ok. 100 cm i miała prawdopodobnie jakieś wieko, jak można sądzić po kształcie profilu podłużnego (A-B) tego obiektu.

Dodam, że trumny drewniane znane są również z terenów pozamałopolskich. Pojawiły się ona na terenie Europy zachodniej i północnej dość wcześnie z grupami pokrewnymi KCS, a we wczesnym okresie epoki brązu wystąpiły m.in. w kulturze unietyckiej (I. Lasak 1982, s. 101–106, tam dalsza lit.). Były one przejawem unifikacji kulturowej zachodzącej w tym okresie na znacznych obszarach Europy (J. Pleinero-vá, 1960, s. 14, *passim*). Unifikacja ta dotyczyła również niektórych idei w kulturze duchowej ówczesnych społeczności.

Przejdźmy teraz do porównania inwentarzy grobowych Ch-V z zachodniej części Małopolski, a więc pochodzących ze stanowisk w Krakowie-Nowej Hucie (R. Hachulska-Ledwos 1967), Żernikach Górnych, woj. świętokrzyskie (A. Kempisty 1978), Sulechowie, woj. małopolskie (J. Bartys 1939), Pobiednika Wielkiego, woj. małopolskie (T. Reyman 1934), Jakubowic, woj. świętokrzyskie (Głosik 1964), Święcic, woj. świętokrzyskie (J. Prokopowicz 1964) oraz Buska (L. Graba-Łęcka-Paderewska 1963) z inwentarzami tej samej kultury z grobów z Wyżyny Sandomierskiej.

Na terenach poza Wyżyną Sandomierską groby Ch-V wyposażone były w 25 kategorii zabytków, na Wyżynie Sandomierskiej pochówki klasycznej fazy Ch-V w 8 kategorii zabytków, zaś groby „hybrydalne” Ch-V+KM w 19 kategorii. Elementami wspólnymi dla Ch-V na całym obszarze Małopolski były – grociki krzemienne (np. R. Hachulska-Ledwos 1967, tabl. I, 6–7), bransolety z drutu miedzianego (np. R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 90–91), wiórowce krzemienne (A. Kempisty 1978, s. 315), drapacze (R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 93, tabl. IV, 6) i gliniane kubki (J. Głosik 1964, s. 177, ryc. 1; J. Prokopowicz 1964, s. 403–404, ryc. 6; R. Hachulska-Ledwos 1967, tabl. I, 3, 9). Wspólne dla Ch-V na zachodzie Małopolski oraz grobów „hybrydalnych” Ch-V+KM na Wyżynie Sandomierskiej były natomiast amforki gliniane (L. Graba-Łęcka-Paderewska 1963, s. 53; R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 93, tabl. IV, 5), fragmenty ceramiki (T. Reyman 1939, s. 30, tabl. XI, 6–10), wiórowce, grociki krzemienne, odłupki krzemienne (R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 91), szydła kościane (A. Kempisty 1978, s. 138, *passim*) i szpile kościane (A. Kempisty 1978, s. 311, *passim*). Do zabytków

spotykanych wyłącznie w grobach Ch-V na zachodzie Małopolski zaliczyć należy: odłupki łuskane (R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 91), zausznice z miedzi lub brązu (J. Bartys 1939, s. 99, ryc. 4, 2; R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 91, 93, tabl. II, 11–12), wióry krzemienne (R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 90–91), odłupki, łuszcznie (R. Hachulska-Ledwos 1967, tabl. I, 5), złote spirale (R. Hachulska-Ledwos 1967, tabl. II, 4–8; A. Kempisty 1978, s. 312, *passim*), paciorki rurkowane z miedzi (R. Hachulska-Ledwos 1967, tabl. II, 14), sztylety miedziane (R. Hachulska-Ledwos 1967, tabl. II, 3), a także dzbany gliniane (T. Reyman 1934, s. 30, tabl. XI, 1; J. Bartys 1939, s. 99, ryc. 4, 1; R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 93, tabl. V, 2), wisiorki bursztynowe (R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 90), płytki łucznicze (J. Prokopowicz 1964, s. 403, 405, ryc. 8; R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 90, tabl. I, 8), siekiery krzemienne dwuścienne (R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 92–93), żarna i rozcieracze kamienne (T. Reyman 1934, s. 30, tabl. XI, 2), ozdoby z brązowych lub miedzianych blaszek (J. Prokopowicz 1964, s. 404, ryc. 7), wiertniki (J. Prokopowicz 1964, s. 403) i kości bydłowe (R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 91). W klasycznej fazie Ch-V na Wyżynie Sandomierskiej pojawiają się natomiast paciorki baryłkowate kościane, wisiorki z zębów zwierzęcych oraz topory kamienne, zaś w grobach z inwentarzem „mieszanym” Ch-V i KM – półwytwory siekier krzemiennych, noże sierpowate krzemienne, wiórki retuszowane, okruchy krzemienne, fragmenty konkrekcji, tarczki kościane, zawieszki z kłów dzików, wisiorki z pociętych kłów dzików, paciorki z drutów miedzianych, paciorki fajansowe, wisiorki z zębów zwierzęcych i paciorki kościane walcowate.

A zatem już w czasach istnienia Ch-V było już pewne zróżnicowanie wyposażenia grobowego w poszczególnych rejonach Małopolski. Jak się wydaje, ubożej pod względem ilości i jakości wyposażenia reprezentowany był obszar Wyżyny Sandomierskiej.

Porównajmy teraz inwentarze grobowe wczesnej (I, samborzeckiej) fazy KM na zachodzie Małopolski (A. i J. Machnikowie, K. Kaczanowski 1987, s. 106) z analogicznymi inwentarzami na Wyżynie Sandomierskiej. Porównanie to dotyczyć będzie cmentarzyska na st. „Góra Klin” w Iwanowicach, jako klasycznego przykładu tej fazy (A. i J. Machnikowie, K. Kaczanowski 1987). Na stanowisku w Iwanowicach stwierdzono występowanie 14 rodzajów zabytków, w starszej fazie KM na Wyżynie Sandomierskiej notujemy natomiast aż 40. Wspólnych dla obu porównywanych obszarów

jest 11 kategorii, tj. 27,5% inwentarza z Sandomierszczyzny. Na „Górze Klin” znaleziono także odłupek z topora kamiennego, rylczak i rdzeń krzemienisty, których nie było w grobach z Wyżyny Sandomierskiej.

Jeśli natomiast porównamy inwentarz zabytków występujących w młodszej fazie na interesujących nas terenach, to stwierdzimy następujące fakty. Ilość kategorii zabytków z grobów młodszej fazy na Wyżynie Sandomierskiej wynosiła 54, natomiast na st. „Babia Góra” w Iwanowicach, reprezentatywnego dla tego okresu, było 22. Wspólnych było 18 rodzajów, tj. 33,33% inwentarza z Sandomierszczyzny. W grobach z „Babiej Góry” dodatkowo wystąpiły odłupki obsydianowe, narzędzia rogowe, kości obrobione i topór. Natomiast tylko na Wyżynie Sandomierskiej znaleziono w obu fazach następujące zabytki: noże sierpowate krzemienne, zgrzebła, odłupki łuskane, okruchy krzemienne, wisiorki z zębów zwierzęcych, wiórowce, fragmenty konkrecji, rozdzielacze kościane, sztylety krzemienne, wióry łuskane, łuszcznie, wiertniki, tłuki krzemienne, tarczki z brązu, wisiorki z pociętych kłów dzików, wisiorki kościane „gwizdkowate”, wisiorki z muszli oraz paciorki kościane rurkowate. Tylko w fazie starszej – paciorki z muszli, grociki krzemienne, kości zwierzęce i muszle, szydła kościane, półwytwory kościanych paciorków walcowatych, półsurowiec kościanych paciorków walcowatych, obrobione żebro, paciorki z kłów dzików oraz lepiszcze żywiczne i tylko na Wyżynie Sandomierskiej w fazie młodszej: formę zaczątkową noża sierpowatego, noże tylcowe krzemienne, przęślik wapienny, półsurowiec miedziany i brązowy, nóż miedziany, dłuto brązowe, paciorki miedziane, guzki tarczokształtne miedziane, tarczki kościane, wisiorki kościane, gładziki kościane, paciorki kościane baryłkowate i kuliste, kości z otworami, tarczki „kombinowane” z kości i metalu oraz półwytwory paciorków z muszli.

Generalnie na 61 kategorii zabytków Ch-V i KM z obszaru Wyżyny Sandomierskiej, wchodzących w skład wyposażenia grobowego, wspólnych z innymi obszarami Małopolski jest 38 (tj. 63,33%). O ile w czasie istnienia Ch-V obserwujemy większą ilość tych kategorii w grobach w zachodniej części Wyżyny Małopolskiej, to potem w obu fazach KM sytuacja się zmieniła. Rodzajów zabytków jest zdecydowanie więcej w pochówkach na terenie Wyżyny Sandomierskiej.

Interesująco przedstawia się również zróżnicowanie grobów pod względem rodzajów zabytków do nich składanych. Groby ze stanowisk z Lubasza, Buska, Święcic,

Jawczyc, Krzewicy, Jakubowic, Pobiednika Wielkiego, Sulechowa, Pieczeniegów, Rosiejowa i Krakowa-Nowej Huty były wyposażone w od 0–6 kategorii zabytków. Na cmentarzysku na st. „Babia Góra” w Iwanowicach zmarli otrzymywali od 0–4 i wyjątkowo (1 grób) 8 kategorii zabytków, na st. „Klin” w Iwanowicach od 0–3 kategorii, zaś w Żernikach Górnych od 0–12 kategorii. Dość znaczna ilość grobów na wielkich cmentarzyskach nie posiada żadnego wyposażenia (w Iwanowicach na „Babiej Górze” – 47,06%, w Iwanowicach na „Klinie” – 58,54%, w Żernikach Górnych – 21,06%). Porównując te dane z wynikami analiz pochówków z Wyżyny Sandomierskiej, staje się oczywiste, że zmarli na badanym przez nas obszarze, wyposażani byli „bogaciej” i w sposób znacznie bardziej zróżnicowany.

Przejdźmy teraz do porównania ilości i rodzaju wyposażenia zmarłych ze względu na ich płeć i wiek.

Struktura wyposażenia grobów na wielkich cmentarzyskach porównywalnych z nekropolami z Wyżyny Sandomierskiej jest zupełnie inna. I tak w Żernikach Górnych 45–49,9% grobów wyposażonych było w odłupki i łuszczki krzemienne, 40–44,9% w grociki krzemienne, 20–24,9% w szydła kościane, 10–14,9% w kubki gliniane, odłupki łuskane, łuszcznie, zawieszki z kłów dzików, tarczki kościane, zausznice z miedzi i brązu, szpile kościane i wióry krzemienne łuskane, 5–9,9% grobów we fragmenty ceramiki, wiórowce krzemienne, drapacze, wióry krzemienne, lepiszcze żywiczne, paciorki kościane rurkowate i trumny, 2,7–4,9% w nóż krzemienisty, rylce, wisiorek z siekacza świni, spirale ze złota, bryłkę gliny, bryłkę czarnej masy, muszelki ślimaków, szpilę miedzianą, tarczkę miedzianą, pazur krzemienisty, belemnit, topór kamienny oraz paciorki rurkowate z miedzi. Z kolei na cmentarzysku w Iwanowicach, st. „Babia Góra” 25–29,9% grobów posiada odłupki krzemienne, 10–14,9% paciorki z muszli, fragmenty ceramiki, zausznice z miedzi, 5–9,9% zawieszki z kłów dzików, 0,54–4,9% – odłupki obsydianowe, półwytwory siekier krzemienistych, szpile kościane, paciorki walcowate, paciorki fajansowe, narzędzia rogowe, obrobione kości, kości zwierzęce, grociki krzemienne, naczynia gliniane, ośkę kamienną i siekierę krzemienistą. Na cmentarzysku w Iwanowicach „Klinie” – od 5–9,99% grobów wyposażone było w siekiery krzemienne, fragmenty ceramiki i zausznice z miedzi lub brązu, zaś 2,45–4,99% grobów w noże krzemienne, odłupki krzemienne, naczynie gliniane, paciorki kościane walcowate, odłupek z topora kamiennego, rylczak, zawieszki z kła dzika, fragment wióra krze-

miennego, szpilę kościaną, rdzeń krzemienny odłupkowy i paciorki fajansowe.

Najczęściej znajdowanymi w grobach z Wyżyny Sandomierskiej i reszty obszaru Małopolski zabytkami są zatem odłupki krzemienne, paciorki z muszli oraz grociki krzemienne. Pozostałe rodzaje zabytków występują w grobach w różnym stopniu intensywności.

Szkielety, których wiek i płeć została określona metodami antropologicznymi pochodzą prawie wyłącznie z wielkich cmentarzysk wczesnobrązowych z obszaru Małopolski. Dlatego też tylko te cmentarzyska można porównać między sobą w zakresie sposobów wyposażania zmarłych kobiet, mężczyzn i dzieci.

Mężczyźni z nekropoli w Żernikach Górnych wyposażani byli łącznie w 24 kategorie różnych zabytków, w Miernowie II w 12 kategorii, w Iwanowicach „Babiej Górze” w 17 kategorii, w Iwanowicach „Klinie” w 3 kategorii. A zatem w sumie daleko mniej niż zmarli mężczyźni z terenów Wyżyny Sandomierskiej (50 kategorii). Największa ilość pochówków męskich z Żernik Górnych oraz z Iwanowic „Babiej Góry” wyposażona jest podobnie jak na Wyżynie Sandomierskiej w: grociki lub odłupki krzemienne. Jeśli chodzi o grociki to otrzymywali je mężczyźni w wieku adultus/maturus pochowani na cmentarzysku w Żernikach Górnych. Otrzymywali je w ilości 1–9 szt. (najczęściej 5).

Mężczyźni z Żernik Górnych (22 osobników) posiadali w swoich grobach: grociki krzemienne (12 osobników), odłupki krzemienne (7) i łuszczyki (6), szydła kościane (6), kubki gliniane (5), odłupki łuskane (4), zausznice z miedzi (4), wiórowce (3), drapacze (3), łuszczyki (3), zawieszki z kłów dzików (3), tarczki kościane (3), szpile kościane (3), wióry łuskane (3), fragmenty ceramiki (2), trumny (2), wiór krzemienny (1), nóż krzemienny (1), rylec (1), wisior z siekacza świni (1), złote spirale (1), lepiszcze żywiczne (1), bryłkę gliny (1) i czarnej masy (1) oraz szpilę miedzianą (1). Zabytki te składano do mogił w ilości od 0–12 szt. kategorii razem, przy czym najwięcej otrzymywali zmarli w wieku wczesny i środkowy maturus. Dodać tu należy, że na cmentarzysku tym nie było osobników w wieku senilis.

Mężczyźni z Iwanowic „Babiej Góry” (49 osobników) posiadali natomiast na wyposażeniu: odłupki krzemienne (25,6% grobów), fragmenty ceramiki (15,9%), zausznice z miedzi i brązu (6,1%), zawieszki z kłów dzików (4,9%), wióry krzemienne (4,9%), paciorki z muszli (3,7%), szpile kościane (2,4%), grociki krzemienne (2,4%), paciorki kościane walcowate (2,4%), narzędzia rógowe (1,2%), kości zwierząt (1,2%), pół-

wytwory siekier krzemiennych (1,2%), szydła kościane (1,2%), rylec (1,2%), topór kamienny (1,2%), odłupki obsydianowe (1,2%) i paciorki fajansowe (1,2%). Zabytki te składano do grobów w ilości od 0–5 kategorii razem. Największą ilość kategorii otrzymywali osobnicy w wieku adultus oraz adultus/maturus. Starcom (senilis) dawano do grobów: odłupki krzemienne, fragmenty ceramiki, zausznice miedziane, szpile kościane, kości zwierzęce i grociki.

W Iwanowicach na st. „Klin” (starszym od st. „Babia Góra”) 2 mężczyzn w wieku senilis wyposażonych było w odłupki, fragmenty ceramiki i szpilę kościaną w ilości od 1–2 kategorii zabytków razem. Pozostali 3 osobnicy w wieku adultus i senilis-maturus nie posiadali żadnego wyposażenia.

W Żernikach Górnych 1 grób mężczyzny (maturus) był bez wyposażenia, natomiast w Iwanowicach „Babiej Górze” aż 18 (22% grobów męskich). Pozbawieni wyposażenia byli mężczyźni w wieku od juvenis do senilis łącznie (najczęściej maturus-senilis – 4 groby i senilis – 4 groby).

Dla porównania dodam, że mężczyźni na Wyżynie Sandomierskiej wyposażeni byli w od 0–20 kategorii zabytków w 1 grobie, przy czym największą ilość przedmiotów posiadali osobnicy w wieku adultus. Mężczyźni poza Wyżyną Sandomierską wyposażani byli w analogiczne jak tam rodzaje zabytków. Wyjątek stanowią szydła kościane, rylec krzemienny, złote spirale, bryłka czarnej masy i szpile miedziane na st. w Żernikach Górnych oraz narzędzia rógowe, szydła kościane, rylec, topór i odłupki obsydianowe na st. Iwanowic „Babia Góra”. Wszystkie kategorie zabytków z wyposażenia mężczyzn w Iwanowicach na st. „Góra Klin” występują w grobach męskich na Wyżynie Sandomierskiej.

Kobiety (6 grobów) pochowane na nekropoli w Żernikach Górnych miały w sumie w grobach 7 kategorii zabytków, tj. fragmenty ceramiki, 1 grocik, łuszczeń, zawieszki z kłów dzików, paciorki rurkowate kościane oraz zgrzebło krzemienne. Przedmioty te składane były im do grobów w ilości od 0–3 kategorii razem. Najwięcej posiadała kobieta w wieku maturus.

Z kolei w Iwanowicach na st. „Babia Góra” kobietom (18 osobników) dawano do mogił 7 rodzajów zabytków, tj. fragmenty ceramiki, paciorki z muszli, odłupki krzemienne, obrobione kości, wióry krzemienne i zausznice z miedzi i brązu. Zabytki te otrzymywały w zestawach od 0–3 kategorii razem. Najwięcej miały kobiety w wieku maturus. W Iwanowicach na st. „Klin” 2 kobiety w wieku senilis i maturus – senilis otrzymały

odłupek z toporka kamiennego, rylczak, rdzeń odłupkowy i 2 noże krzemienne w ilości od 2–3 kategorii zabytków razem. Jedna staruszka (wiek – senilis) nie posiadała żadnych darów grobowych.

Część pochówków żeńskich z cmentarzysk w Żernikach Górnych i Iwanowicach „Babiej Górze” również nie miało wyposażenia. W Żernikach Górnych dotyczyło to 3 kobiet w wieku: infans II – juvenis, środkowy maturus i późny maturus, w Iwanowicach „Babiej Górze” natomiast 5 kobiet w wieku od juvenis do senilis włącznie.

Kobiety na Wyżynie Sandomierskiej wyposażone były w 42 kategorie zabytków składanych im do grobów w ilości od 0–15 kategorii razem, przy czym największą ilość posiadały zmarłe w wieku adultus.

Kobiety na st. w Żernikach Górnych i Iwanowicach „Babia Góra” wyposażone były w analogiczne kategorie zabytków jak na Wyżynie Sandomierskiej. Na cmentarzysku na „Górze Klin” w Iwanowicach dodatkowo otrzymały odłupek z toporka kamiennego, rylczak i rdzeń odłupkowy.

Jeśli zaś idzie o pochówki dziecięce, to w Żernikach Górnych (6 osobników) wyposażano je w 3 kategorie zabytków (szydła kościane, muszelki i kościane paciorki rurkowate), które składane były do mogił w ilości od 0–2 kategorii razem.

W Iwanowicach na „Babiej Górze” dawano natomiast dzieciom (29 osobników) do grobów 8 kategorii zabytków (odłupki krzemienne – 17,2% grobów dziecięcych, fragmenty ceramiki, zausznice z miedzi i brązu oraz kości zwierzęce – 10,3%, szpile kościane – 3,4%, szydła kościane – 3,4%, obrobione kości – 3,4%). Składano je w ilości od 0–4 kategorii razem.

Troje dzieci z cmentarzyska w Żernikach Górnych i 8 (27,6%) z Iwanowic „Babiej Góry” nie posiadało żadnego wyposażenia. W Iwanowicach na st. „Góra Klin” dziecko w wieku inf. II (10–12 lat) otrzymało do grobu siekierę krzemioną, odłupek krzemienno i fragment odłupka, natomiast 2 dalszych dzieci (infans I–II) nie miało darów grobowych.

Dzieci na Wyżynie Sandomierskiej wyposażano w 19 kategorii zabytków w ilości od 1–8 rodzajów razem. Zasadniczo wyposażenie dzieci jest podobne. W Żernikach Górnych wyposażano je dodatkowo w szydła (podobnie jak na „Babiej Górze”) i paciorki kościane rurkowate, w Iwanowicach na „Babiej Górze” w obrobione kości, zaś na „Górze Klin” w siekierę.

Porównując powyższe dane z uprzednio uzyskanymi wynikami analiz pochówków z Wyżyny Sandomierskiej

rzec można, iż – generalnie – na obszarze zajmowanym przez samborzecką grupę KM, groby mężczyzn, kobiet i dzieci wyposażane były znacznie różnorodniej i w większą ilość rodzajów zabytków niż na pozostałych terenach Małopolski. Znacznie mniej było również grobów bez żadnego wyposażenia.

Jeśli zaś porównamy lokalizację zabytków w obrębie grobów, to w opublikowanej nekropoli w Żernikach Górnych obowiązywały następujące zasady. W rejonie głów zmarłych umieszczone są najczęściej: zausznice miedziane, spirale złote, tarczka miedziana i miedziane paciorki rurkowate. W rejonie klatki piersiowej i rąk – wisiołek z siekacza świni, paciorki rurkowate kościane, muszelki ślimaka, pazur krzemienno i belemnit, w okolicy miednicy i ud – odłupki łuskane, łuszczyki, grociki, odłupki krzemienne, nóż krzemienno, łuszczeń, rylce, zawieszki z kłów dzika, tarczki kościane, bryłka gliny, zgrzebło krzemienne, wióry łuskane, szpila miedziana i topór kamienny, w rejonie podudzi i stóp – wiórowiec, szydła kościane i blaszka miedziana. Zgrzebła lokowano w rejonie głowy lub miednicy, wióry krzemienne i wióry łuskane – w rejonie od szyi do kolan, podobnie zawieszki z kłów dzików, lepiszcze żywiczne i szpile kościane. Przy nogach natomiast – kubki gliniane i drapacze, w jamie grobowej – fragmenty ceramiki i bryłki czarnej masy. Sumując powyższe spostrzeżenia, stwierdzamy, że w rejonie od głowy do ud zmarłego umieszczano ozdoby, od pasa do stóp – narzędzia pracy i odpadki produkcyjne. A więc podobnie jak to miało miejsce w grobach wczesnobrązowych na Wyżynie Sandomierskiej.

Na opublikowanym cmentarzysku na „Górze Klin” w Iwanowicach dostrzec można natomiast następujące zasady lokalizacji darów grobowych. W rejonie głów zmarłych umieszczano: siekierę, szpulę i zausznice; na szyi – paciorki walcowate z kości; przy rękach i klatce piersiowej – siekierkę, naczynia i fragmenty ceramiki oraz odłupki krzemienne; w rejonie miednicy i ud – siekierki, fragmenty ceramiki, odłupki łuskane („noże”), odłupki z krzemienia i z toporka kamiennego, rylczak; przy stopach – rdzeń krzemienno i odłupek łuskany.

Warto tu jednocześnie zauważyć, że w grobie 13/63 w Krakowie-Nowej Hucie zmarły osobnik miał na głowie umocowaną jakąś opaskę, do której przytwierdzone było 5 złotych kółeczek (R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 90–91). W analogiczny sposób przymocowane były zausznice miedziane lub brązowe w grobie 11 w Świnarach Starych (J. i A. Krausowie 1971, s. 114, ryc. 8).

Powyższa analiza wykazała wiele wspólnych zasad panujących w obrządku pogrzebowym ludów wczesnobrązowych na terenie Małopolski. Te wspólne cechy dotyczą lokalizacji cmentarzysk, kształtów jam grobowych, użycia trumien, ułożenia i ukierunkowania zwłok, obstawy kamiennej, ognia i iłu, a także zestawu części wyposażenia grobowego. W obrębie tego obszaru zaznaczają się jednak wyraźne lokalne różnice ilościowe i jakościowe dotyczące rodzajów oraz struktury wyposażenia zmarłych. Różnice te w czasie istnienia Ch-V przejawiają się generalnie w występowaniu większej ilości grobów w zachodniej części Wyżyny Małopolskiej, przy czym groby te były z reguły wyposażane w znaczną ilość kategorii zabytków, niż to miało miejsce w przy-

padku pochówków z Wyżyny Sandomierskiej. Na tym ostatnim terenie pojawiły się również groby „hybrydalne”, których inwentarze wykazują cechy zabytków fazy Ch-V i KM. W okresie istnienia KM w Małopolsce, różnice pomiędzy pochówkami na obu omawianych obszarach uwidaczniają się przede wszystkim w znacznie „bogatszym” i różnorodniejszym wyposażaniu grobów na Wyżynie Sandomierskiej. Różnice te sugerują, że we wczesnym okresie epoki brązu na terenie Małopolski, zajmowanym przez szeroko pojmowaną KM, rozwijały się lokalne grupy, których społeczności obdarowywały swoich zmarłych w charakterystyczne wyłącznie dla siebie rodzaje i ilości darów grobowych.

9. SPOŁECZNOŚĆ WE WCZESNYM OKRESIE EPOKI BRĄZU NA WYŻYNIIE SANDOMIERSKIEJ W ŚWIELE ANALIZY OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO

Analiza stanowisk sepulkralnych pozwala na wysunięcie ostrożnych wniosków dotyczących struktury danej społeczności i jej zamożności ponieważ obrządek pogrzebowy jest w jakimś stopniu odbiciem tej struktury.

Analizę cmentarzysk z wczesnego okresu epoki brązu z terenów Wyżyny Sandomierskiej przeprowadzę w tym zakresie w dwóch aspektach – horyzontalnym, ustalającym zróżnicowanie istniejące pomiędzy poszczególnymi stanowiskami oraz wertykalnym, a więc stwierdzającym zróżnicowanie wewnątrz poszczególnych cmentarzysk.

Jak już wspomniałem wcześniej (Tabela 65), ilość i rodzaj zabytków występujących na badanych stanowiskach, jest różnorodny. Bardzo wyraźnie widać to na przykładzie wielkich cmentarzysk. Zróżnicowanie dotyczy zarówno jakości jak też i ilości zabytków znajdujących się w poszczególnych grobach. Największą ilość przedmiotów oraz ich różnorodność odkryto na cmentarzysku w Mierzanowicach. Najmniej zabytków znajduje się natomiast na stanowisku „Nad Wawrem” w Złotej. Należy tu jednak dodać, iż w tym drugim przypadku mamy do czynienia tylko z 11 grobami, i że informacja o ilości zabytków może być tylko pozornie prawdziwa.

Na cmentarzyskach położonych w pobliżu terenów krzemienionośnych występuje więcej zabytków i „nasylenie” nimi grobów jest większe. Nekropole te umieszczone są dodatkowo na terenach lessowych. W tym kontekście cmentarzysko w Złotej „Nad Wawrem” oddalone od źródeł surowców krzemiennych, lecz położone na lessach, zakwalifikować można do cmentarzysk „średniozamożnych”. „Najuboższe” na badanym terenie jest cmentarzysko w Świniarach Starych, które umieszczone jest z dala od wychodni krzemieni i od żyznych lessowych ziem. „Ubóstwo” to widać w inwentarzu zabytków miedzianych, brązowych, kościanych

oraz krzemiennych. Ilość krzemieni w stosunku do ilości grobów występujących na poszczególnych stanowiskach jest uderzająca:

1. Mierzanowice I – 124 groby, 436 szt. narzędzi krzemiennych, w sumie 950 szt. krzemieni;
2. Wojciechowice I – 27 grobów, 98 szt. narzędzi krzemiennych, 502 krzemienie;
3. Złota „Nad Wawrem” – 11 grobów, 33 szt. narzędzi krzemiennych, 47 szt. krzemieni;
4. Świniary Stare – 51 grobów, 38 szt. narzędzi, 52 krzemienie.

Na 1 grób przypada zatem w Mierzanowicach – 3,51 szt. narzędzi krzemiennych, w Wojciechowicach – 3,63 szt., w Złotej – 3,66 szt. oraz w Świniarach Starych – 0,78 szt.

Podobnie rzecz się ma z innymi wyrobami, np. miedzianymi, kościanymi, itd. Zastanawiającym jest fakt braku wyrobów z krzemienia pasiastego i ożarowskiego na cmentarzysku w Świniarach Starych. Jeśli przyjmujemy, że struktura surowców krzemiennych odkrywanych na cmentarzyskach w znacznym stopniu odbija strukturę surowców krzemiennych użytkowanych w osadach, wówczas mamy prawo przypuszczać, że społeczności KM, zamieszkujące okolice Świniar Starych nie miały dostępu (bezpośredniego i pośredniego) do złóż krzemieni pasiastych i ożarowskiego. Jak się wydaje, przyczyną tego stanu rzeczy była bariera typu politycznego. Warto tu jednocześnie zauważyć, że na omawianym cmentarzysku brak również takich artefaktów jak: tłuki i rdzenie krzemienne, formy zaczątkowe i półwytwory siekier, formy zaczątkowe noży sierpowatych, półwytwory grocików oraz fragmenty konkrecji i okruchy krzemienne, a więc elementów, które występują na stanowiskach pracownianych. Elementów tych brak również w Złotej „Nad Wawrem” (Tabela 65). Za to występują tam takie przedmioty jak

noże sierpowate, których z kolei nie ma na stanowisku w Świniarach Starych. Więcej jest również siekier i grocików krzemiennych.

Nie znamy osad KM w Świniarach Starych, stąd też trudno nam porównywać struktury krzemienne osady i cmentarzyska. Osada KM ze Złotej „Nad Wawrem”, która sąsiaduje z cmentarzyskiem, pochodzi zapewne (jak można sądzić po analogicznej ceramice – amfory – występującej na obu obiektach) z tego samego okresu co nekropola. Już pobieżne zapoznanie się z zabytkami z terenu tej osady wskazuje uderzające ubóstwo występujących tam materiałów krzemiennych (głównie są to odłupki oraz ich fragmenty, a więc pozostałości po naprawach narzędzi). Nawet jeśli założymy, że część odpadków krzemiennych znajdujących w jamach i grobach KM w Złotej „Nad Wawrem” dostała się tam ze starszych obiektów, należących do innych kultur, to i tak jest ich zdecydowanie mniej niż na analogicznych, wielokulturowych stanowiskach w Mierzanowicach i Wojciechowicach.

Pojawienie się w neolicie skomplikowanych technik górniczych a także perfekcyjnej umiejętności wykonywania narzędzi krzemiennych było wynikiem specjalizacji grupowej. Już dość dawno B. Balcer (1975, s. 250) zwracał uwagę, iż powstanie tego typu specjalizacji stwarza „konieczność przejęcia pełnej kontroli dostępu na tereny złóż, a więc objęcia ich na własność przez wspólnoty wyspecjalizowane w zyskowej produkcji krzemieniarskiej”. O istnieniu grupowej specjalizacji górniczej w neolicie mówią również i inni badacze (R. Schild, *et al.* 1985, s. 155, 157–158). Ich zdaniem już w mezolicie kopalnia krzemienia czekoladowego w Tomaszowie, woj. mazowieckie była zapewne kontrolowana przez grupę terytorialną (rodzinę, grupę rodzin). Wg opinii R. Schilda, jest bardzo prawdopodobne, że we wczesnym okresie epoki brązu kopalnie krzemienia stanowiły własność poszczególnych grup terytorialnych. Nie wydaje się prawdopodobne, aby do wykonanego nakładem sporej pracy głębokiego na 8–10 m szybu, w którym dokopano się już do warstwy krzemienionosnej, dostęp miały poza pracującą tam dotychczas grupą jakieś inne, „obce” grupy ludzkie. Miała tu miejsce raczej pełna monopolizacja tego obiektu kopalnianego przez pracujących w nim górników, czyli przejęcie go na ich wyłączną własność. W tym kontekście bardziej prawdopodobny wydaje się domysł W. Hensla (1969, s. 59–60; 1973, s. 82; 1974, s. 40–45, *et al.*), że prawo własności obejmowało wówczas tylko jednostki eksploatacyjne dążone przez poszczególne grupy.

W przypadku KM sądzono, że osada tej kultury ze st. I w Mierzanowicach ma charakter osady produkcyjnej (B. Balcer, 1977: 205). Jednakże znaleziska narzędzi górniczych na terenie różnych stanowisk osadniczych KM w rejonie rzek Gierczanki i Kamiennej w pobliżu kopalń wskazują (J. T. Bąbel 1985, s. 64), że model eksploatacji surowców krzemiennych w tym okresie był inny niż znany schemat: „kopalnia – osada produkcyjna – osady użytkowników”. Specjalizacja górnicza objęła indywidualne grupy górników wewnątrz poszczególnych osad położonych w niewielkiej odległości od kopalń. Trzeba tu również przypomnieć, że w pobliżu wychodni różnych surowców krzemiennych w północnej części lessów Wyżyny Sandomierskiej istniało wyjątkowe skupisko dużych osad KM (Ryc. 4 i 7; J. T. Bąbel 1985, s. 56–58, ryc. 2). Wyjątkowość tą potwierdzają dotychczas prowadzone badania archeologiczne.

W społeczności tej pojawiło się zjawisko skrajnej specjalizacji surowcowej, asortymentowej i zarazem indywidualnej. Specjalizacji tej towarzyszył wzrost samowystarczalności izolowanych grup terytorialnych (B. Balcer 1977, s. 208).

Wielu badaczy uważa, iż w tym okresie w Europie środkowej istniała również specjalizacja dotycząca metalurgów i producentów paciorków fajansowych. Powstało wiele hipotez o dalekosiężnym handlu, miejscowej produkcji, wędrownych rzemieślnikach itd. Moim zdaniem, w przypadku opisywanych tu społeczności KM na Wyżynie Sandomierskiej jak dotychczas nie ma ani jednego dowodu wskazującego zarówno na lokalną produkcję metalurgiczną jak i na wyrób paciorków. Nie ma pozostałości warsztatów, ani grobów owych specjalistów. Znaleziska półsurowca miedzanego lub brązowego wśród darów grobowych o niczym takim jeszcze nie świadczy.

Omawiając te problemy warto zwrócić tu uwagę na inne aspekty ówczesnej gospodarki surowcowej. Importowany surowiec miedziany i brązowy był użytkowany głównie i prawie wyłącznie do wyrobu ozdób i amuletów. Różnego rodzaju krzemienie były natomiast głównymi i właściwie jedynymi surowcami do produkcji narzędzi pracy, łowów i walki. Dystrybucja tych surowców, np. krzemieni pasiastego i ożarowskiego (J. T. Bąbel 1977a, s. 24; 1980, s. 595, ryc. 611; B. Balcer, K. Kowalski 1978, s. 139, ryc. 9; J. Budziszewski 1980, s. 219, ryc. 257) jest w porównaniu z wcześniejszymi okresami niewielka, ograniczająca się do terenu Małopolski środkowej, a nawet wręcz do rejonu Wyżyny Sandomierskiej. Oznacza to, że społeczności zamiesz-

kujące ten obszar wykorzystywały poszczególne surowce krzemienne na swój własny użytek i wymiana tych dóbr następowała wyłącznie w obrębie wiosek – osad tego regionu (od najbliższych przy kopalniach do najdalszych). Dlatego też jest bardzo prawdopodobnie, że poszczególne obiekty górnicze (zespoły kopalń, czy też pojedyncze szyby) były własnościami konkretnych rodów, zamieszkujących najbliższe okolice. Członkowie tej społeczności, którzy zamieszkiwali urodzajne gleby lessowe, przynoszące im wymierne dochody z rolnictwa, stanowili wybijające się pod względem bogactwa grupy ówczesnej populacji KM na Wyżynie Sandomierskiej. Jeśli przypomnimy, że istniała specjalizacja surowcowa, charakteryzująca się tym, że poszczególne rodzaje narzędzi (noże sierpowate, siekiery, grociaki, itp.) wykonywano ze ściśle określonych gatunków krzemieni, możemy się domyślać, iż specjalizacja zawodowa górników – krzemieniarzy osiągnęła skrajny etap, tzn. poszczególni indywidualni członkowie danej społeczności (lub ich grupa) specjalizowali się w produkcji ściśle określonych narzędzi krzemiennych (specjalizacja asortymentowa). Taką właśnie daleko idącą specjalizację znamy z danych etnograficznych. I tak np. w plemieniu Odżibwejów znad Górnego Jeziora, żyli specjaliści zajmujący się jedynie wyrobem grociaków krzemiennych i strzał, w które zaopatrywali wspólnie (K. Birket-Smith 1974, s. 150).

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że istniały we wczesnym okresie epoki brązu podstawy zróżnicowania ekonomicznego poszczególnych grup społecznych zamieszkujących teren Wyżyny Sandomierskiej.

Jak na razie, przedstawiona powyżej sytuacja jest jednak czymś wyjątkowym na obszarze zajmowanym przez ludy KM. Podobnych spostrzeżeń nie notujemy np. w zachodniej części Małopolski. Korzystanie z dobrych, lessowych gleb i blisko położonych źródeł surowca krzemienno-żelaznego nie znalazło tam bowiem odbicia w dość „ubogim” wyposażeniu grobów na cmentarzyskach w Iwanowicach, mimo że na terenie osady KM na st. „Babia Góra”, w tej samej miejscowości, znaleziono znaczną ilość materiałów krzemienno-żelaznych. Podkreślić tu również należy pojawienie się w młodszej fazie KM na Wyżynie Sandomierskiej wielu nowych kategorii zabytków (patrz rozdz. 6). W tym kontekście różnice w wyposażeniu zmarłych w różnych częściach Małopolski we wczesnym okresie epoki brązu wynikać mogą w mniejszym stopniu z sytuacji majątkowych poszczególnych grup ludzkich, lecz przede wszystkim

z odmienności obyczajów pogrzebowych. O ile bowiem dostęp do źródeł surowca krzemienno-żelaznego mógł być dla niektórych grup z różnych powodów utrudniony, to nie istniały (teoretycznie) żadne ograniczenia w dostępie do surowca kościanego i muszel rzecznych. Również w przypadku cmentarzysk w Mierzanowicach i Wojciechowicach, położonych w pobliżu złóż krzemienno-żelaznych, ilość krzemieni w poszczególnych grobach teoretycznie powinna być duża. Tak jednak nie jest. Groby wykazują bowiem pod tym względem istotne zróżnicowanie. Dlatego też należy przyjąć, że różnice w wyposażeniu zmarłych (pod względem ilościowym, i jakościowym) na poszczególnych cmentarzyskach są odbiciem sytuacji wewnątrzgrupowej i obowiązujących w tych społecznościach obyczajów. Przypomnijmy, że sposób chowania poszczególnych osobników, jak wykazały to badania etnologiczne, zależy przede wszystkim od ich płci, wieku, pozycji społecznej oraz rodzaju i miejsca śmierci, której ulegli (S. A. Tokariew 1969, s. 153; R. Chapman, K. Randsborg 1981, s. 7).

Przejdźmy teraz do sprawy szeroko pojętej wewnętrznej struktury społecznej, która może być uchwytana na konkretnych cmentarzyskach. Punktem wyjścia do tych rozważań jest stwierdzenie dużego zróżnicowania w wyposażeniu poszczególnych grobów, istnienia grobów uboższych i bogatszych, jeśli idzie o rodzaj oraz ilość zabytków. Początkowo przetestowane zostały pod względem ilości rodzajów zabytków składanych w pojedynczych grobach tylko mogiły dobrze i w miarę dobrze zachowane (Tabela 97). W trakcie analizy okazało się, że istniały groby bez wyposażenia (części organiczne nie zachowały się) oraz groby wyposażone aż do 20 kategorii zabytków. W Mierzanowicach poszczególne groby wyposażano w od 0–20 rodzajów zabytków, w Wojciechowicach od 3–15 rodzajów, w Złotej „Nad Wawrem” od 3–10 rodzajów, w Świnarach Starych natomiast od 0–5 rodzajów. Najubożej przedstawia się w tym kontekście cmentarzysko w Świnarach Starych. Stwierdzono, iż występują wyraźne koncentracje grobów pod względem ilości kategorii zabytków w jakie je wyposażano. I grupa – najuboższa, to groby wyposażone w od 0–3 rodzajów zabytków. Stanowiła ona 39,29% grobów testowanych, a więc jest ona grupą najliczniejszą. II grupa – od 4–8 rodzajów zabytków, stanowiła 34,52% wszystkich grobów, grupa III – od 9–20 rodzajów zabytków – stanowiła 26,19% grobów. Analogicznie potraktowanie wszystkich grobów z wczesnego okresu epoki brązu z terenu Wyżyny Sandomierskiej, bez względu na ich stan zachowania, dało zadziwiająco zbliżone wy-

Tabela 97. Struktura nekropolii na Wyzynie Sandomierskiej pod względem wyposażenia grobów dobrze zachowanych
Table 97. Structure of necropolises in the Sandomierz Upland as regards burial goods in well preserved graves

Stanowiska	Ilość kategorii zabytków w grobach																							
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	20					
Mierzanowice I	3	6	3	4	5	9	12	11	6	6	6	5	3	3	3	2	1	1	1					
Wojciechowice I	-	-	-	1	1	2	1	1	2	2	1	-	1	2	-	2	-	-	-					
Złota „Nad Wawrem”	-	-	-	1	-	1	2	-	-	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-					
Świniały Stare	19	15	7	2	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-					
Złota „Grodzisko II”	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-					
Sandomierz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-					
Garbów	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-					
Starachowice-Wierzbnik	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-					
Stodoły-Łopata	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-					
Stodoły	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-					
Razem grobów	ilość	22	21	12	10	9	14	15	12	8	10	10	5	4	5	3	4	1	1	1				
	%	13,1	12,5	7,14	5,95	5,36	8,33	8,93	7,14	4,76	5,95	5,95	2,98	2,38	2,98	1,79	2,38	0,59	0,59	0,59				
	ilość	66						53			44													
	%	39,29						34,52			26,19													

Tabela 98. Struktura nekropolii wczesnobrązowych na Wyzynie Sandomierskiej pod względem „bogactwa” wyposażenia grobów (dla całości obiektów)
Table 98. Structure of Early Bronze necropolises in the Sandomierz Upland as regards the “wealth” of burial goods (in all the graves)

Stanowiska	Ilość kategorii zabytków w poszczególnych grobach																				
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	20		
Mierzanowice I	4	12	8	7	9	12	18	13	8	8	6	5	3	3	3	2	2	1	1		
Wojciechowice I	-	1	1	2	1	5	2	1	3	2	3	1	1	2	-	2	-	-	-		
Złota „Nad Wawrem”	-	-	-	1	1	1	2	1	-	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-		
Świniały Stare	20	17	7	2	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Złota „Grodzisko II”	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Sandomierz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Garbów	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Starachowice	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Stodoły	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Stodoły-Łopata	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Razem grobów	il.	24	30	18	15	14	20	22	15	11	12	13	6	4	5	3	4	2	1	1	
	%	10,91	13,64	8,18	6,82	6,36	9,09	10	6,82	5	5,45	5,91	2,72	1,82	2,27	1,36	1,82	0,91	0,46	0,46	
	il.	87						82						51							
	%	39,35						37,27						23,18							

niki (Tabela 98). Grobów należących do grupy I było 39,55%, do grupy II – 37,27% (a więc nieco więcej), do grupy III zaś – 23,18% (a zatem nieco mniej). Interesująco przedstawia się „nasyconie” poszczególnymi rodzajami zabytków wydzielonych grup grobów. Okazało się, że tylko 1,15% grobów zaliczonych do grupy I wyposażano w trumny, 13,41% grobów II grupy miało te obiekty i aż 19,61% grobów grupy III. Analogicznie przedstawia się sprawa z wyposażeniem grobów w kamienie – grupa I – 2,3%, grupa II – 7,32%, grupa III – 9,8%. Węgle drzewne i polepę posiadało 1,15% grobów grupy I, 10,98% grobów grupy II, 13,73% grobów grupy III. Wszystkie grupy miały jamy grobowe typu I (podłużne), lecz tylko wyjątkowo grupa II miała jamy typu II (walcowato-stożkowate) i III (jamowo-niszowe). Podobnie przedstawia się sprawa z innymi zabytkami występującymi w grobach zaliczanych do tych 3 wydzielonych grup (Tabela 99, Ryc. 55). Z przytoczonych danych wynika, że grupa III, a więc ta, która posiada

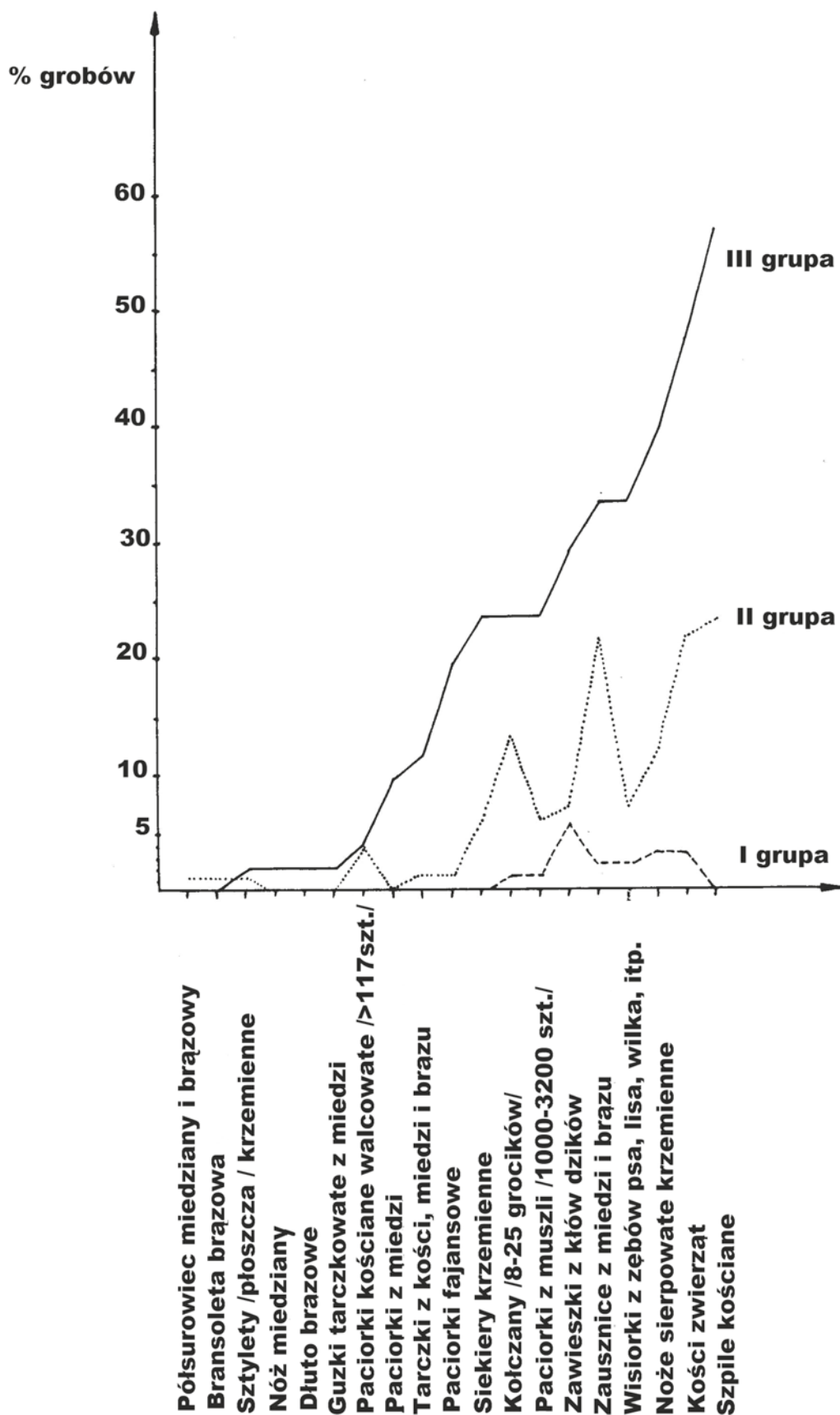
najwięcej zabytków pod względem ilości kategorii, jest również najbardziej nimi (pod względem jakości i ilości) „nasycona”. Innymi słowy, grupa ta koncentruje większość dóbr materialnych. Ludzie pochowani według zasad obowiązujących tę grupę należeli więc do grupy wyróżnianej w ten sposób w obrębie społeczności KM na Wyżynie Sandomierskiej. Warto tu dodatkowo przypomnieć, że np. pod względem ilości paciorków z muszli, „najbogatszy” osobnik posiadał ich tyle, ile razem 54 „najuboższe” wyposażonych. Podobnie rzecz się ma z innymi zabytkami.

Do wyjątkowo bogato wyposażonych należy mężczyzna z grobu nr 1 ze stanowiska 6 (rejon kopca „Kwaścała”) ze Złotej sandomierskiej.

Jeżeli chodzi natomiast o wyposażenie grobów w zależności od płci zmarłych, to mężczyźni posiadają największą ilość kategorii zabytków w pojedynczych grobach (do 20 kategorii w jednym grobie). Osobnicy o twarzach ukierunkowanych a E mieli od 0–20 ro-

Tabela 99. Frekwencja zabytków w grobach 3 grup wyposażenia Ch-V i KM na Wyżynie Sandomierskiej
Table 99. Frequency of artefacts according to the groups of burial goods in Early Bronze graves in the Sandomierz Upland

Lp.	Zabytki	Grupy wyposażenia grobów					
		I (0–3 kat. zabytków) n – 87 grobów		II (4–8 kat. zabytków) n – 82 groby		III (9–20 kat. zabytków) n – 51 grobów	
		ilość grobów	% grobów	ilość grobów	% grobów	ilość grobów	% grobów
1.	Półsurowiec miedziany i brązowy	-	-	1	1,22	-	-
2.	Bransoleta brązowa	-	-	1	1,22	-	-
3.	Sztylety (płoscza) krzemienne	-	-	1	1,22	1	1,96
4.	Nóż miedziany	-	-	-	-	1	1,96
5.	Dłuto brązowe	-	-	-	-	1	1,96
6.	Guzki tarczowate Cu	-	-	-	-	1	1,96
7.	Paciorki kościane walcowate (117–362 szt.)	-	-	3	3,66	2	3,92
8.	Paciorki miedziane	-	-	-	-	5	9,80
9.	Tarczki z kości, miedzi, brązu	-	-	1	1,22	6	11,76
10.	Paciorki fajansowe	-	-	1	1,22	10	19,61
11.	Siekierki krzemienne	-	-	5	6,10	12	23,53
12.	Kołczany (8–25 grocików)	1	1,15	11	13,41	12	23,53
13.	Paciorki z muszli (1000–3200 szt.)	1	1,15	5	6,10	12	23,53
14.	Zawieszki z kłów dzików	5	5,75	6	7,32	15	29,41
15.	Zausznice z miedzi i brązu	2	2,30	18	21,95	17	33,33
16.	Wisioriki z zębów zwierzęcych	2	2,30	6	7,32	17	33,33
17.	Noże sierpowate krzemienne	3	3,44	10	12,20	20	39,22
18.	Kości zwierząt i muszle	3	3,44	18	21,95	24	47,05
19.	Szpile kościane	-	-	19	23,17	29	56,86

Ryc. 55. Diagram „nasylenia” niektórymi darami grobowymi 3 grup grobów z wczesnego okresu epoki brązu z terenu Wyżyny Sandomierskiej.

Fig. 55. Diagram of the “saturation” of three Early Bronze groups of graves with certain burial goods in the Sandomierz Upland.

dzajów zabytków w jednym grobie. Ci, których twarze skierowane były na S mieli od 0–16 kategorii zabytków w jednym grobie, zaś osobnicy o twarzach ułożonych na N – 0, 1 i 4 rodzaje zabytków, a więc dość ubogo. W sumie 25% szkieletów uznanych jako męskie było w I grupie, 39,06% w grupie II, zaś 35,94% w grupie III.

Kobiety miały w swoich grobach od 0–15 rodzajów zabytków razem. Te z kobiet, których twarze ułożone były na E miały od 6–15 rodzajów zabytków w jednym grobie, o twarzach ułożonych na S od 0–14 rodzajów zabytków, a twarzach na N – 2 rodzaje i o twarzach na W – 10 rodzajów zabytków w jednym grobie. W sumie 18,92% szkieletów uznanych jako kobiece było w grupie I, 48,65% w grupie II i 32,43% w grupie III.

Dzieciom dawano do grobów od 1–8 rodzajów zabytków razem. Dziecko o twarzy skierowanej na E miało 7 kategorii zabytków w grobie, pozostałe o twarzach zwróconych na S od 1–8 rodzajów zabytków razem, przy czym groby dziewczynek wyposażano w od 1–6 rodzajów zabytków, zaś chłopców od 4–8 rodzajów zabytków. W sumie w grupie I było 46,15% grobów dziecięcych, w grupie II – 53,85%. Chłopcy mieli wyposażenia grupy II.

Z powyższych danych wynika również, iż w obu fazach KM istniały różnice w wyposażeniu zmarłych pod względem ilościowym i jakościowym.

Ciekawie przedstawia się również ułożenie zwłok w grobach należących do poszczególnych grup. Ludzie I grupy wyposażenia ułożeni byli w pozycji prawobocznej (typy: I–III, V i nieokreślony) o stopniach skurczenia 1–6 oraz w pozycji lewobocznej (typy: V i nieokreślony) o stopniu skurczenia 5. Ludzie II grupy wyposażenia leżeli w pozycji prawobocznej (typy: II–V i nieokreślony) o stopniu skurczenia 1–6 oraz lewobocznej (typy: II–V i nieokreślony) o stopniu skurczenia 2, 3, 5, 6. Osobnicy z III grupy wyposażenia układani byli z kolei w pozycjach: prawobocznej (typy I–IV) o stopniu skurczenia 2, 5, 6 oraz lewobocznej (typy: II, V i nieokreślony) o stopniu skurczenia 1–3 i 5. Wspólnym dla obu ułożeń (lewo- i prawobocznego) jest fakt, że IV typ ułożenia wiąże się z II grupą wyposażenia.

Z dokonanej analizy wynika, że w stosunku do kobiet potraktowanych generalnie (bez względu na różnicę wieku, orientację i ułożenie), mężczyźni są uprzywilejowaną częścią tej społeczności. Wyraźnie wynika to zarówno z ilości rodzajów zabytków, w które wyposażano ich groby, jak też z samej ilości rodzajów zabytków, w które je obdarowywano, a także z samej ilości i jakości tych zabytków. Warto tu również zwrócić uwa-

gę na fakt, iż dorośli mężczyźni chowani byli niekiedy z małymi dziećmi, nie mamy natomiast, jak na razie żadnego (potwierdzonego) faktu istnienia pochówków kobiet z małymi dziećmi. Zdaniem niektórych badaczy (np. A. Häusler A. 1971, s. 101 n.; K. Jażdżewski 1981, s. 196) prawoboczne ułożenie mężczyzn w grobach i lewoboczne kobiet świadczyłoby o stosunkach patriarchalnych panujących w danej społeczności. Mając to wszystko, o czym powiedziałem powyżej, na uwadze, rzecz można, iż szczególna pozycja mężczyzn, odbijająca się w różnych cechach obrządku pogrzebowego, ludów fazy Ch-V i KM na Wyżynie Sandomierskiej, wskazuje, że społeczności te posiadały patriarchalną strukturę rodową.

Problemy związane z wykrywaniem wewnętrznej struktury społeczności prahistorycznych stają się tematem prac wielu badaczy (np. S. Shennan 1975; R. Chapman, Kinnes, K. Ransborg 1981, *et al.*). Jak wynika z badań dobrze zachowanych cmentarzysk indiańskich (J.H. O'Shea 1981; 1984), co do których istnieje już swego rodzaju „klucz” w postaci danych etnograficznych, istnieje realna szansa identyfikacji poszczególnych grup struktury społecznej w materiale archeologicznym.

„Kluczem”, który może w pewnym stopniu pomóc w rozważaniach dotyczących struktury społecznej, jak również – potem – kultury duchowej ludów wczesnego okresu epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej jest problem Indoeuropejczyków (J. P. Mallory 1991).

Od wielu lat wśród badaczy z różnych krajów toczy się dyskusja dotycząca migracji grup ludzkich w środkowej i wschodniej Europie w IV i III tys. p.n.e. na jakie wskazują materiały archeologiczne (S. Kadrow 2001, s. 188–201, tam dalsza lit.). Zdaniem wielu autorów, najpóźniej ok. 2000 l. p.n.e. mamy do czynienia na terenach południowo-wschodniej Europy z ludami indoeuropejskimi podzielonymi na większe odłamy językowe. Według wszelkiego podobieństwa, plemiona te znalazły się w Grecji na początku II tys. p.n.e. Znacznie wcześniej od nich pojawiły się w Azji Mniejszej pseudo-Hetyci, Luwijczycy i Palajowie. Twierdzi się, że w okresie od 2400–1800 l. p.n.e., a więc w czasie istnienia fazy Ch-V i KM, miały miejsce zamieszki, które objęły rejon od Pontu aż po Europę Naddunajską i wiązały się z ruchami ww. ludów indoeuropejskich (D. Arnaud 1982, s. 134). Zdaniem innych badaczy, już w V, a nawet w części VI tysiąclecia p.n.e. można mówić o zasiedziałości elementów indoeuropejskich w Europie środkowej w partiach południowo-wschodnich i w strefie lessów. Istnieją próby wiązania konkretnych ludów z konkret-

nymi kulturami archeologicznymi. I tak np. Indoeuropejskich Haimones, którzy kolonizowali Beocję, Etoię, Arkadię i Akarnanię, usiłuje się łączyć z neolitycznymi kulturami Gumelnița, Vinča i Lengiel, Danajów i Abantów zaś z kulturą kurhanową. Ci ostatni mieli przybyć ze stepów euroazjatyckich i zniszczyć osadę w Lernie na Peloponezie ok. 2100 r. p.n.e. (G.A.Christopoulos, J.C. Bastians 1974, s. 368, 371–373). Twierdzi się także, iż już od II okresu epoki brązu można mówić o lokalizacji w różnych rejonach Europy (północnej, środkowej, południowej, itd.) ludów etnicznych: Protoilirów, Protowenetów, Prasłowian, Pragermanów, Prabaltów i Protoceltów (T. Milewski 1965, s. 264 n.; *idem* 1969, s. 159; J.P. Mallory 1973; Z. Krzak 1977, tam dalsza lit.; K. Jażdżewski 1981, s. 281–282, 328–329; *et al.*). A więc w świetle tych poglądów możemy przyjąć, że społeczności fazy Ch-V i KM na Wyżynie Sandomierskiej należały do któregoś z odłamów ludów indoeuropejskich. Stwierdzenie to niesie ze sobą dalsze konsekwencje. Jak wynika z analizy porównawczej G. Dumézila (1958; 1977), model organizacji społecznej Indoeuropejczyków wytworzony został przez 3 podstawowe funkcje członków wspólnoty:

1. funkcja sakralna (= władza prawna i magiczno-religijna),
2. funkcja militarna (= walka zaborcza i obronna),
3. funkcja produkcyjna (= zaopatrywanie wspólnoty w żywność itp.).

Stąd też pojawiły się 3 warstwy społeczne:

1. królowie-kapłani,
2. wojownicy,
3. rolnicy i rzemieślnicy.

Pytanie jakie nasuwa się brzmi: Czy jest możliwe zidentyfikowanie wśród analizowanych grobów z wczesnego okresu epoki brązu na terenie Wyżyny Sandomierskiej osobników należących do poszczególnych warstw społecznych Indoeuropejczyków i czy ów trójpodział pokrywa się w jakimś stopniu z 3 klasami wyposażenia (grupami grobów) wykrytymi na cmentarzyskach? Problem polega przede wszystkim na tym, że nie wiemy, czy we wczesnym okresie epoki brązu w ogóle trójpodział taki już istniał. Jeśli założymy, że tak, to nie mamy żadnych informacji mówiących, jakie było konkretne wyposażenie grobowe wspomnianych 3 warstw społecznych w tym okresie, czym się różniło i czy w ogóle istniał jakiś ściśle określony kanon tego wyposażenia. Jeśli uznamy za „typowe” wyposażenie wojowników w broń rodzaju: siekiery krzemienne, topory kamienne, sztylety krzemienne, grociki strzał

(kołczany z 8 i więcej strzałami zaopatrzonymi w grociki), to groby posiadające tego rodzaju wyposażenie mieszczą się głównie w III i w II grupie wyposażenia, a niektóre, pojedyncze nawet w I grupie. A zatem „typowe” wyposażenie wojownika nie wiąże się w jakiś szczególny sposób z którąkolwiek grupą. Próba identyfikacji przedstawicieli pełniących funkcję produkcyjną w ówczesnej społeczności również nie rokuje większych szans. Bez wątpienia nie są reprezentatywne dla członków tej warstwy takie przedmioty jak: krzemienne noże sierpowate, czy też siekiery. Wątpliwości budzą również składane do grobów półwytwory narzędzi i ozdób, czy też tłuki krzemienne.

Elementami, które wyraźnie wybijają się spośród innych zabytków są tarczki wykonane z kości, miedzi i brązu. Wszystkie one należą do mężczyzn, których wyposażenie lokuje ich w III grupie. Są to więc groby wyróżniające się pod względem ilości oraz jakości wyposażenia. Jak wynika z przytoczonych przez M. Bazieli i J. Machnika (1986, s. 163–167) różnych analogii dotyczących się tego typu tarczek, są to przedmioty należące do kategorii socjotechnicznej i łączonej zazwyczaj z symboliką solarną. Część z nich posiada również znaki kosmogramów, tzw. mandale (Z. Krzak 1981, tam dalsza lit.; D. A. van Ruler 1984). Świadczy to za szczególną rolą jaką osobnicy wyposażeni w tego typu zabytki posiadali w danej społeczności. Dodajmy, iż np. zadziwiająco podobne w swym wyglądzie tzw. tarczki solarne wykonane z miedzi mieli szamani syberyjskich Ewenków (S. V. Ivanov 1954, s. 149, ryc. 44, 6). Wszystko to oznacza, że osobników KM wyposażonych w tarczki zaliczyć należy do ludzi spełniających funkcję sakralną i przywódczą.

Obliczenie ilości żyjących jednocześnie w danym mikroregionie ludzi, którzy posiadali wspólny cmentarz, nie jest w przypadku Wyżyny Sandomierskiej takie proste. Istnieją wzory, które pozwalają wyliczyć te dane na podstawie przebadanych cmentarzysk (G. Acsádi, J. Nemeskéri 1957, s. 133 n.; J. Ostojka-Zagórski, J. Strzałko 1982, s. 150; *et al.*). Problem polega jednak na tym, iż nie wszystkie cmentarzyska zostały całkowicie przebadane (np. Mierzanowice I i Wojciechowice I), część grobów uległa całkowitemu zniszczeniu (np. w Świnarach Starych), brak nam szczegółowych danych do określenia klas wieku szkieletów oraz nie wiemy dokładnie przez jak długi czas użytkowany był dany cmentarz. Sądząc po całkowicie przebadanym cmentarzysku w Złotej „Nad Wawrem”, można z pewną dozą prawdopodobieństwa najmniejszą ilość

żyjących razem w osadzie ludzi (rodzina) określić na ok. 10–15 osób. Nie oznacza to jednak wcale, że nie było grup większych niż wyżej oszacowana. Dla porównania można wskazać na społeczność stanowiska „Góra Klin” w Iwanowicach. Wielkość grupy określono tam na ok. 15–30 osób (3–5 rodzin) żyjących razem (A. i J. Machnikowie, K. Kaczanowski 1987, s. 151). Analogiczne obserwacje, dotyczące wczesnobrązowego stanowiska Branč w południowo-zachodniej Słowacji, wykazały, że w osadzie było 30–40 ludzi razem w jednym czasie, przy czym 50% tej grupy stanowiły dzieci (S. Shennan 1975, s. 283). Z kolei osiedla kultury Hatvan (Węgry) miały zamieszkiwać populacje liczące 20–30 osób (N. Kalicz 1968, s. 187). Inni badacze widzą ten problem w zbliżony sposób (S. Kadrow 1995, s. 95–96, tam dalsza lit.)

Kolejnym problemem, który zarysowuje się w analizowanych materiałach antropologicznych z terenu Wyżyny Sandomierskiej jest dysproporcja ilościowa pomiędzy grobami męskimi a grobami kobiecymi. Na 196 zmarłych osobników dorosłych płeć dało się ustalić jedynie dla 132 (67,35%). 82 z nich było mężczyznami, 50 kobietami. Ta wyraźna ilościowa przewaga mężczyzn nad kobietami widoczna jest na wszystkich cmentarzyskach na Wyżynie Sandomierskiej, a także poza nią, np. w Żernikach Górnych (A. Kempisty 1978). Na tym ostatnim stanowisku odkryto 19 szkieletów męskich, 5 kobiecych, 6 o nieokreślonej płci i 5 dziecięcych.

Zobaczmy jak sprawy te wyglądają w świetle danych etnologicznych. U ludów pierwotnych na 600 populacji badanych przez Williama T. Divale (1972, s. 222–243) występuje konsekwentna przewaga chłopców nad dziewczętami w wieku inf. I – inf. II (ok. 15 lat). Średnio na 150 chłopców przypada 100 dziewcząt. Są jednak grupy, w których chłopców bywa dwa razy więcej niż dziewczynek. Jednakże kiedy porówna się przedziały wieku dorosłych, średni stosunek mężczyzn do kobiet bliski jest równości, co sugeruje wyższą śmiertelność wśród dojrzałych mężczyzn, niż wśród dojrzałych kobiet. Zjawisko to wiąże się z uprawianiem dzieciobójstwa i preferencją dzieci płci męskiej. Duża ilość dorosłych mężczyzn decydowała bowiem o sile militarnej grupy i większej szansie jej przeżycia. Duża śmiertelność mężczyzn była z kolei wynikiem wojen. I tak, np. w plemieniu Jonamamo żyjącym na pograniczu Brazylii i Wenezueli, na 100 kobiet przypada 120 mężczyzn. W walkach natomiast ginie tylko 7% dorosłych kobiet i aż 33% dorosłych mężczyzn (M. Harris 1985, s. 72,

99, *passim*). Demograficzna przewaga na korzyść mężczyzn, duża liczba synów (tzw. *youth bule*) decydująca o przewadze w boju, jest zjawiskiem ponadczasowym dostrzeganym przez socjologów również we współczesnym świecie (G. Heinsohn 2009, s. 29–31, *passim*).

Jak się wydaje, z analogiczną sytuacją mielibyśmy do czynienia w społecznościach wczesnobrązowych na Wyżynie Sandomierskiej. Przypomnijmy, że proceder dzieciobójstwa, w tym głównie dziewczynek nie był bynajmniej obcy ludom indoeuropejskim. Stosowali je m.in. Germanowie, Celtowie, a także starożytni Grecy i Rzymianie (M. Adamus 1970, s. 30; O. Jurewicz, L. Winniczuk 1973, s. 7, 11, 44–46; Kupiszewski 1956; J. Rosen-Przeworska 1971, s. 195). W takim przypadku „selekcja” dzieci następowałaby tuż po ich urodzeniu. Dzieci (głównie dziewczynki) nieuznane przez ojca, byłyby porzucane lub zabijane. W stosunku do nich, jako bezprawnych członków społeczności nie obowiązywałby „normalny” obrządek pogrzebowy. To z kolei może być przyczyną, iż szkieletów tych dzieci możemy w ogóle nie znajdować na badanych cmentarzyskach.

Społeczność żyjąca we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej była społecznością dwulubgóra, trzypokoleniową. Była to społeczność młoda. Nie posiadała bowiem wśród siebie żadnych żyjących starców, a więc osobników, którzy przekroczyli 60 lat życia. Fakt ten może mieć kilka przyczyn. Z jednej strony ciężkie warunki życia, epidemie, wojny itd., a więc selekcja naturalna powodowała dużą śmiertelność populacji, a zatem małą przeżywalność wieku maturus. Z drugiej zaś strony, ci którzy wyjątkowo dożywali wieku senilis mogli być ze względów ekonomicznych oraz mniejszej sprawności fizycznej zabijani przez pozostałych członków społeczności. Domysł ten opieram na fakcie istnienia takiej praktyki w przeszłości u różnych ludów euroazjatyckich oraz amerykańskich, żyjących w różnych systemach społeczno-gospodarczych i magiczno-religijnych, np. u Massagetów, Tibarenów, Celtów, Wenetów, Rzymian, Germanów, Lapończyków, Eskimosów, plemion syberyjskich i indiańskich itd. (Herodot I, 216, s. 118; Teodoret z Cypru IX, 35–36, s. 198; E. B. Tylor 1911, s. 414–415; M. Adamus 1970, s. 37; J. Rosen-Przeworska 1971, s. 202; M. Mauss 1973, s. 670, 690; M. Składankowa 1981, s. 85–86, 191; S. Szynkiewicz 1982, s. 224–226, 247; L. Winniczuk 1983, s. 615). Jeśli zatem osobników, którzy byli zabijani po przekroczeniu wieku uznanego za stary (ok. 60 lat), a następnie chowani na cmentarzach, to wszystkie te przypadki mieszczą się w klasie wieku maturus i są

przez nas zupełnie nierozpoznawalne. Należy tu jednak dodać, że obserwowane na Wyżynie Sandomierskiej zjawisko braku osobników w wieku senilis jest jak na razie czymś wyjątkowym, gdyż osobnicy tacy występowali w omawianym okresie na nekropolach na „Górze Klin” i „Babiej Górze” w Iwanowicach (A. i J. Machnikowie, K. Kaczanowski 1987, s. 146 n.) oraz Szarbi (B. Baczyńska 1994, s. 35). Dodatkowo powyższą hipo-

tezę osłabiają fakty złego stanu zachowania szkieletów dziecięcych i liczne uszkodzenia szkieletów osobników dorosłych (patrz rozdział 4.3), a także błędy powstające w trakcie badań antropologicznych (patrz rozdział 10). Dlatego też domysł o zabijaniu starców, podobnie jak hipotezę o dzieciobójstwie potraktować należy z dużą ostrożnością, jako jedno z wielu możliwości.

10. SPOŁECZNOŚĆ WE WCZESNYM OKRESIE EPOKI BRĄZU NA WYŻYNIE SANDOMIERSKIEJ W ŚWIETLE DANYCH ANTROPOLOGICZNYCH

Pierwszych badań antropologicznych szkieletów KM z Wyżyny Sandomierskiej dokonał I. Michalski. Określił on płeć zmarłych pochowanych na st. I w Mierzanowicach (K. Salewicz 1944) oraz wykonał pomiary czaszek szkieletów z Mierzanowic i Złotej „Nad Wawrem”. Określenie płci było niekiedy trudne do przeprowadzenia ze względu na silne zniszczenie kości. 48 szkieletów ze st. I w Mierzanowicach zostało przez tego badacza zaliczone do płci męskiej (określenie pewne – 37 osobników; określenie niezbyt pewne – 11 osobników), 38 natomiast do płci żeńskiej. Określenia antropologiczne były, prócz jednego przypadku, całkowicie zgodne z określeniami prahistorycznymi K. Salewicza. Wątpliwości budził jedynie szkielet z grobu 153, który został uznany przez I. Michalskiego za kobiecy, podczas gdy rodzaj i obfitość darów grobowych oraz kierunek i prawoboczne ułożenie świadczyłyby, że jest to grób mężczyzny. Nie została określona płeć szkieletów w 13 grobach dziecięcych nr 22, 30, 31, 33, 46, 49, 50, 58, 79, 138, 143, 148, 229 oraz maleńkiego dziecka, leżącego przy szkielecie męskim w grobie nr 27. K. Salewicz (1944) sądził, że ze względu na ułożenie prawo- i lewoboczne należy uznać groby 30, 49, 143 za groby chłopców, zaś 33, 50, 58 i 138 jako pochówki dziewcząt. Nie udało się określić płci szkieletów w 15 grobach ze względu na ich rozwleczone lub zupełnie zniszczone przez współczesne rowy. Płeć 29 szkieletów z cmentarzyska w Mierzanowicach I powtórnie określił Z. Kapica (1958, tabl. 78). Jego określenia są zgodne z wcześniejszą opinią I. Michalskiego.

W późniejszym czasie materiały kostne z omawianego stanowiska opracowywały I. Gałasińska-Pomykoł oraz I. Szewko-Szwaykowska (1967). Istnieją istotne różnice w określeniu przez nie płci zmarłych w stosunku do opracowań dawniejszych. Wspomniane badaczki za męskie uznały szkielety z grobów 36, 39, 53, 68 i 91, a za

kobiece z grobów 28, 40, 76, 104, 135. Te same obiekty uprzednio zostały określone przez I. Michalskiego oraz Z. Kapicę odwrotnie – za kobiece i męskie. Prócz tych ewidentnych różnic, I. Gałasińska-Pomykoł oraz I. Szewko-Szwaykowska stwierdzają, że w grobie 135 było 2 osobników, podczas gdy z opracowania K. Salewicza wynika, że był tam jeden. Podobnie ma się z grobem 137. Według I. Gałasińskiej-Pomykoł miały się tam znajdować 2 szkielety – mężczyzny i kobiety. W rzeczywistości był tylko jeden osobnik, który oznaczony został przez I. Michalskiego jako kobieta. Stan ten wynika, jak należy przypuszczać przede wszystkim, z późniejszego zmieszania materiałów kostnych. Znaczy to zarazem, że do ostatnich badań antropologicznych należy odnieść się ze zrozumiałą ostrożnością. W niniejszej pracy opieram się, w zakresie oznaczenia płci, wyłącznie na wynikach badań I. Michalskiego oraz Z. Kapicy. Dodać należy, że różnica w określeniu płci szkieletów może brać się również z faktów:

1. słabego dymorfizmu płciowego, istniejącego we wczesnym okresie epoki brązu;
2. słabego zachowania szkieletów kobiecych, które szybciej ulegają zniszczeniu, np. na skutek odwapnienia kości (w wyniku ciąży lub chorób);
3. samej dotychczasowej metody badań antropologicznych (inf. K. Kaczanowskiego).

Z podobnych przyczyn mogą pojawiać się również błędy w ocenie wieku zmarłych, wykonanej dodatkowo nie przez jednego lecz przez wielu antropologów.

Płeć szkieletów z cmentarzyska w Wojciechowicach określiła A. Wiercińska. 12 szkieletów zaliczyła do płci męskiej (określenia pewne – 7 osobników; określenia mniej pewne – 5 osobników), 7 do płci żeńskiej (określenie pewne – 6 osobników, mniej pewne – 1). Nie zdołano określić płci 11 szkieletów ze względu na stan ich zachowania.

J. i A. Kraussowie (1971) w publikacji dotyczącej cmentarzyska w Świniarach Starych stwierdzili, że było tam 12 szkieletów męskich (określenia pewne – 11 osobników, określenia mniej pewne – 1), 4 szkielety kobiet (obiekty pewne – 3, mniej pewny – 1), 4 szkielety dziecięce. W 31 grobach były szkielety o nieokreślonej płci.

Wg P. Sikory, który określał wiek i płeć omawianych szkieletów, większość pochówków należała do ludzi starych. Spośród 32 przebadanych grobów 24 zawierały kości osobników ponad 50-letnich, dwa – 30-letnich, a cztery dzieci w wieku od 8–14 lat.

Na cmentarzysku w Złotej „Nad Wawrem” tylko jeden szkielet (gr. 38), którego resztki znajdowały się w magazynach PMA w Rybnie, został określony przez A. Wiercińską jako prawdopodobnie męski. Pozostałe szkielety z tego stanowiska zaginęły.

Wiek zmarłych z cmentarzyska w Mierzanowicach określał częściowo I. Michalski, głównie I. Gałasińska-Pomykoł oraz I. Szewko-Szwaykowska, natomiast wiek zmarłych z cmentarzyska w Wojciechowicach, st. I oraz Złotej „Nad Wawrem” – A. Wiercińska.

W Mierzanowicach dało się rozpoznać wiek zaledwie 39 szkieletów (maturus – 17 osobników, adultus – 19, juvenis – 1, infans II – 2). W Wojciechowicach wiek określono dla 33 zmarłych (maturus – 3 osobników, maturus śr. – maturus późny – 1, maturus (śr.?) – 1, maturus wcz. – 2, adultus/maturus – 8, późny adultus – wczesny maturus – 1, adultus późny – 2, adultus wczesny – 3, adultus – 1, juvenis – adultus – 1, juvenis – 1, infans II – 1, infans I – II – 2, infans I – 6). Zmarły ze st. „Nad Wawrem” w Złotej miał 22–50 r.ż. (adultus/maturus).

Według obliczeń A. Wiercińskiej średni zredukowany wiek wymieralności dla populacji KM na Wyżynie Sandomierskiej wynosi 36,24 lat, tj. 32,29 lat dla ludności ze st. I w Wojciechowicach, 34,51 dla ludności ze st. I w Mierzanowicach i 41,92 dla społeczności ze Świniar Starych. Średni całkowity wiek wymieralności dla populacji z Wojciechowic wynosi 24,19 lat. Średni zredukowany wiek wymieralności dla mężczyzn z Mierzanowic wynosi 35,13 lat, dla kobiet zaś 33,18 lat. Innych szczegółowszych obliczeń nie udało się uzyskać ze względu na zbyt małą ilość osobników lub też na brak określeń wieku dla kości dziecięcych.

Dla porównania dodajmy, że średni całkowity wiek wymieralności dla populacji KM z Żernik Górnych wynosił 35,8 lat. Średni zredukowany wiek wymieralności – 41,4 lat, średni wiek wymieralności dla kobiet 37 lat (A. Kempisty 1978, s. 322).

Dla populacji ze st. „Góra Klin” w Iwanowicach obliczeń takich nie robiono ze względu na małą ilość osobników. Nie mniej jednak w przedstawionym materiale zwraca uwagę wysoki procent zgonów w wieku do 14 lat (26,3%), przy jednoczesnym braku stwierdzonych zgonów w klasie wieku od 30 do 50 lat i wysokim odsetku zgonów w wieku maturus – senilis i senilis (od 50–70 lat), wynoszącym 31,5% (Machnikowie, Kaczanowski 1987, s. 146). Natomiast przeciętna dożycia osób dorosłych z populacji KM na st. „Babia Góra” w tej samej miejscowości wynosiła 45 lat (A. i J. Machnikowie 1973, s. 152).

Wysokość ciała poszczególnych osobników z Mierzanowic obliczona została przez I. Gałasińską-Pomykoł oraz I. Szewko-Szwaykowską (1967, s. 242) na podstawie pomiarów kości długich w oparciu o tablice Manovriera. Badaną populację uznano za średniorosłą. Średnia wzrostu mężczyzn wynosiła 168,9 cm, kobiet natomiast 160,7 cm. Dla porównania dodam, że średnia wysokość ciała mężczyzn na cmentarzysku w Iwanowicach na st. „Babia Góra” wynosi ok. 170 cm, kobiet – ok. 156 cm. Populacja ze st. „Góry Klin” w Iwanowicach była natomiast stosunkowo niska i nie rozwinięta silnie fizycznie (A. i J. Machnikowie, K. Kaczanowski 1987, s. 140).

Jak dotychczas badania dotyczące składu rasowego populacji KM na Wyżynie Sandomierskiej wykonano jedynie dla szkieletów ze st. I w Mierzanowicach i częściowo dla szkieletów ze Złotej (Tabela 99–100). W oparciu o niepublikowane pomiary I. Michalskiego, Z. Kapica (1958, s. 125) określił metodą I Michalskiego skład antropologiczny serii złożonej z 20 czaszek z Mierzanowic. 17 z nich należało do KM (groby: 9, 17, 18, 27, 34, 35, 36, 38, 41, 51, 54, 55, 59, 68, 70, 119, 130), 1 do KAK (grób 3) i 2 do KCS (grób 111 a, b). Uzyskał on następujący wynik dla całej serii: element rasowy a – 32,1% (27,5% dla całości materiału po uwzględnieniu czaszek uszkodzonych), y – 14,3% (17,5), b – 3,6% (2,5%), e – 17,9% (20%), l – 3,6% (5%), q – 28,6% (27,5%). Skład badanych czaszek męskich wynosił: a – 35,7% (30%), y – 21,4% (20%), e – 14,3% (20%), l – 7,1% (10%), q – 21% (20%), natomiast czaszek kobiecych: a – 28,6% (25%), y – 7,1% (15%), b – 7,1% (5%), e – 21,4% (20%), q – 35,7% (35%). W podsumowaniu wyników Z. Kapica (1958, s. 122–124) stwierdza, iż „skład typologiczny czaszek wskazuje, że [...] najczęściej spotykanym typem jest typ czuchoński (AQ), a na drugim zaś miejscu występuje typ atlantycki (YE) i śródziemnomorsko-wyżynny (EQ). Drugą znaną właściwością tego składu

Tabela 100. Typy antropologiczne poszczególnych osobników populacji ze st. I w Mierzanowicach
Table 100. Anthropological types of individual members of the population in Mierzanowice, Site I

Lp.	Numer grobu	Płeć zmarłego (ej)	Wiek zmarłego (ej)	Typ antropologiczny	
				wg Z. Kapicy	wg I. Pomykoł-Gałaśińskiej i I. Szewko-Szwaykowskiej
1.	9	Mężczyzna	Maturus	AQ	P
2.	18	Mężczyzna	Adultus	YY	IP
3.	130	Mężczyzna	Adultus	AQ	Ea
4.	51	Kobieta	Adultus	AQ	P
5.	59	Kobieta	Maturus	AQ	-
6.	35	Kobieta	Adultus	YE?	-
7.	70	Kobieta	Maturus	YQ	P
8.	17	Mężczyzna	Adultus	YE	Ea
9.	68	Kobieta	Adultus	EQ	-
10.	36	Kobieta	Maturus	QQ?	-
11.	41	Kobieta	Adultus	AY?	-
12.	38	Kobieta	Maturus	AB	Ea
13.	55	Mężczyzna	Maturus	AE	Ea
14.	34	Kobieta	Adultus	AE	HI
15.	119	Mężczyzna	Adultus	AQ	Ea
16.	27	Mężczyzna	Maturus	YE?	-
17.	54	Mężczyzna	Maturus	EQ	Ea

jest bezwzględna przewaga mieszkańców nordycznych (55%). [...] Skład rasowy dla całości materiału wskazuje na następujące ustosunkowanie poszczególnych elementów: składnik nordyczny (a) równy jest procentowo wyżynnemu (q) i przeważa nad śródziemnomorskim (e), zaś ten ostatni przeważa nieznacznie nad kromationoidalnym (y). W przypadku natomiast danych uzyskanych na podstawie materiałów wyłącznie nieuszkodzonych na pierwszym miejscu występuje komponenta nordyczna (a), która przeważa nieznacznie nad wyżynną (q), ustosunkowanie pozostałych elementów nie ulega istotnym zmianom. Poza tym w analizowanej serii występuje jeszcze komponenta berberyjska (b) i laponoidalna (l), stanowiące zresztą nieznaczne domieszki”. Następnie badacz ten dochodzi do wniosku, że skład ten wskazuje, iż we wczesnym okresie epoki brązu na tereny Wyżyny Sandomierskiej napłynęła ludność z Europy północnej i zachodniej. Nawarstwiła się ona na stare podłoże neolityczne. Przymieszki komponenty berberyjskiej również mogły przywędrować z północy, dokąd dotarły pierwotnie z kulturą grobów megalitycznych. Nie wyklucza on jednak możliwości ich południowego pochodzenia. Jego zdaniem kobie-

ty zachowały strukturę bardziej neolityczną niż mężczyźni (komponenta wyżynna q wysuwa się u kobiet na pierwsze miejsce), co może świadczyć za tym, że mężczyźni stanowili większość wśród grup napływowych (Z. Kapica 1958, s. 124, 147).

Na pomiarach I. Michalskiego, dotyczących czaszek z Mierzanowic oparł się również W. Kočka (1958, s. 105, tabl. 60, s. 210, tabl. 106: 33), który skład antropologiczny tej serii określił następująco: a – 12%, p – 14%, l – 15%, e – 50%, h – 9%. Dane te uzyskał po zastosowaniu metody punktów odniesienia A. Wankiego. Tę samą metodą posłużyły się następnie I. Gałaśińska-Pomykoł oraz I. Szewko-Szwaykowska (1967, s. 239, *passim*). Analizowały one te same materiały. W ich skład wchodziło 7 czaszek męskich i 4 kobiece, należące do KM (groby: 9, 17, 18, 34, 38, 51, 54, 55, 70, 119, 130), 2 czaszki męskie i jedna żeńska należące do KCS (groby 111 i 209). Badaczki te stwierdziły, że w indywidualnych określeniach czaszek męskich element śródziemnomorski wykazuje znaczną przewagę, gdyż u 7 osobników element śródziemnomorski występuje on w 38–64% i najczęściej współwystępuje z elementem A. Udział tego elementu w kombinacjach waha się

w granicach od 20,7–39,2%. Dwie czaszki męskie wykazały duże nawiązania do elementu paleoeuropejskiego i laponoidalnego (33,3%), natomiast wśród czaszek żeńskich dominował element paleoeuropejski, występujący od 31,5–75,2%. Mieszaniec śródziemnomorsko-nordyczny stanowi przewagę wśród czaszek męskich, u kobiet wystąpił tylko w grobie 38. W jednym przypadku, w grobie 34 stwierdzony został mieszaniec armenoidalno-laponoidalny. Skład antropologiczny dla badanej serii wynosi: a – 16,6%, e – 36,3%, h – 19,2%, l – (19,2%), p – 8,7%, dla mężczyzn natomiast: a – 13%, e – 46,3%, h – 18,1%, l – (15%), p – 7,5%, a dla kobiet: a – 18,1%, e – 29,2%, h – 16,1%, l – 20,1%, p – 16,4%. W zestawieniu tym uwagę zwraca wysoki procent komponenty śródziemnomorskiej (e) u mężczyzn. U kobiet komponenta ta zmniejsza się kosztem odsetku elementów paleoeuropejskiego (p), laponoidalnego (l) i nordycznego (a). Cytowane autorki dochodzą do wniosku (s. 242), że obraz antropologiczny Europy od Francji, aż po Morze Kaspijskie był w omawianym okresie dość jednolity. Charakterystyczna przewaga elementu śródziemnomorskiego, przy jednoczesnym dość znacznym udziale składników laponoidalnego i paleoeuropejskiego, wynika z faktu, że tereny te były strefą kontaktową pomiędzy śródziemnomorską ludnością neolityczną, a ludnością myśliwsko-rybacką (W. Kočka 1958, s. 102, *passim*).

Dociekania powyższe są niestety dla naszych rozważań mało przydatne, gdyż nie dotyczą „czystej” serii szkieletów KM, lecz są wynikiem sumarycznego traktowania osobników kilku kultur neolitycznych oraz wczesnobrązowej KM.

Dla porównania przytoczymy wyniki badań antropologicznych populacji KM na innych stanowiskach w Małopolsce. Badania czaszek ze stanowisk „Góra Klin” oraz z „Babiej Góry” w Iwanowicach, wykazały zdecydowaną dominację składnika śródziemnomorskiego. Wśród czaszek z „Babiej Góry” stwierdza się również znaczny udział rasy kromanoidalnej (Y) i wyżynnej (Q). Cech tych nie stwierdzono natomiast w populacji z „Góry Klin”. Z analizy wynika, że mieszkańcy „Babiej Góry” prawdopodobnie nie byli w prostej linii potomkami mieszkańców „Góry Klin” (A. i J. Machnikowie, K. Kaczanowski 1987, s. 142–143, tabl. 12–13). Z kolei skład rasowy populacji KM w Żernikach Górnych określony przez A. Wiercińskiego (1976, tabl. 5) wynosi: element nordyczny (a) – 5,6%, berberyjski (b) – 16,7%, śródziemnomorski (e) – 16,7%, orientalny (re) – 27,8%, wyżynny (q) i pacyficzny (z) – 33,3%. Zdaniem tego

badacza (A. Wierciński 1973; 1976, s. 11–12) ludność KCS i KM na Wyżynie Małopolskiej cechuje się wysokim udziałem elementu rasowego berberyjskiego i orientального, co wskazuje na południowo-wschodnie, stepowe pochodzenie tej populacji. Udział wymienionych elementów narasta w społeczności KM. Ujawniły się one przede wszystkim w Żernikach Górnych i w Złotej (A. Kempisty 1978, s. 395). W Żernikach stwierdzono brak ciągłości pomiędzy grupami ludzkimi użytkującymi cmentarzysko. Podkreśla się tam (Kempisty 1978, s. 411) silną odmienność antropologiczną ludności KM od wcześniejszej i późniejszej od niej KCS i KT. Wierciński (1976, s. 12 i 15) stwierdza jednakże, iż ludność KCS i tym bardziej późniejsza od niej KM miały tylko pewien, stosunkowo niewielki udział w formowaniu się populacji KT. Zastrzega się jednak, że konkluzja ta dotyczy tylko populacji z rejonu Kielecczyny.

Zróżnicowanie składników antropologicznych dla populacji poszczególnych kultur neolitycznych i wczesnobrązowych ze stanowisk w Złotej i w Mierzanowicach (Tabela 101) jest bardzo wyraźne. Widoczne jest to przede wszystkim w składnikach rasowych populacji KAK i KZ w stosunku do KCS i KM. Uderzające jest w tych ostatnich narastanie elementów śródziemnomorskich i armenoidalnych. Dane te wskazują, że sytuacja w interesujących nas czasach nie była stabilna i odbywały się znaczne ruchy migracyjne (por. A. i J. Machnikowie, K. Kaczanowski 1987, s. 143, tabl. 14).

Określenia typów rasowych poszczególnych osobników oraz składów antropologicznych dla serii z Mierzanowic, jak to zostało przedstawione powyżej, nie są jednakowe, a nawet dość znacznie różnią się od siebie (Tabela 99). Przyczyna takiego stanu rzeczy tkwi przede wszystkim w zastosowanej metodzie badań, a przy obliczeniach ogólnych – w ilości testowanych osobników. Przebadana seria po rozdzieleniu na fazę starszą i młodszą KM, pozwala nam zorientować się w dynamice zmian zachodzących w składzie rasowym populacji z Mierzanowic. Jak wynika z określeń Z. Kapicy (Tabela 102) w fazie starszej dominują elementy q i a przy braku elementów b, zaś w fazie młodszej elementy e i a przy równej, lub mniejszej od nich ilości elementów q i y oraz pojawieniu się komponenty b. Z kolei, wg określeń I. Gałasińskiej-Pomykoł oraz I. Szewko-Szwaykowskiej okazuje się, że w fazie starszej dominuje element p przy znacznie mniejszym od niego udziale elementów a, l i e, w młodszej zaś dominują komponenty a i e, przy równym lub mniejszym od nich udziale elementów l i h. Generalizując wyni-

Tabela 101. Elementy rasowe populacji schyłkowoneolitycznych i wczesnobrązowych z Wyżyny Sandomierskiej
Table 101. Racial elements of the Late Neolithic and Early Bronze populations in the Sandomierz Upland

Kultury archeologiczne i stanowiska	KAK Złota	KZ Złota	KCS Złota	Neolit – WB Złota „Nad Wawrem”	KM Mierzanowice, st. 1		
Elementy rasowe	I	I	II	III	IV	V	VI
Nordyczny (a)	30%	20,6%	12%	8%	27,5% (32,1%)	12%	16,6%
Kromaniński (y) lub paleoeuropejski (p)	20%	20,6%	11%	25%	17,5% (14,3%)	14%	16,4%
Berberyjski (b)	20%	11,8%	-	-	2,5% (3,6%)	-	-
Lapoński (l)	20%	20,6%	16%	35%	5% (3,6%)	15%	19,2%
Wyżynny (q)	10%	8,8 %	-	-	27,5% (28,6%)	-	-
Mongolski	-	5,9 %	-	-	-	-	-
Śródziemnomorski (e)	-	11,8 %	48%	22%	20% (17,9%)	50%	36,3%
Armenoidalny (h)	-	-	13%	10%	-	9%	19,2%

Uwaga: W nawiasach podano dane dla czaszek nieuszkodzonych.

I – wg A. Wiercińskiego (1973, s. 170–185). II – wg B. Miszkiewicza (za W. Kočka 1958, s. 210, Tabl. 106: 30), III – wg I. Michalskiego (za W. Kočka 1958, s. 203, Tabl. 105, s. 210, Tabl. 106: 31), IV – wg Z. Kapicy (1958, s. 123, Tabl. 58), V – wg I. Michalskiego (za W. Kočka 1958, s. 105, Tabl. 60, s. 210, Tabl. 106: 33), VI – wg I. Gałasińskiej-Pomykoł i I. Szewko-Szwaykowskiej (1967).

Tabela 102. Typy antropologiczne i elementy rasowe populacji ze st. I w Mierzanowicach
Table 102. Anthropological types and racial elements of the population in Mierzanowice, Site I

wg. Z.Kapicy

Typ antropologiczny	KM	
	Faza starsza	Faza młodsza
AQ	5	-
YY	1	-
YE	?1	2
YQ	1	-
EQ	-	2
QQ?	-	1
AY?	-	1
AB	-	1
AE	-	2
Razem	8	9

wg. I. Pomykoł-Gałasińskiej oraz I. Szewko-Szwaykowskiej

Typ antropologiczny	KM	
	Faza starsza	Faza młodsza
P	3	-
LP	1	-
Ea	1	5
HI	-	1
Razem:	5	6

Element rasowy	KM	
	Faza starsza	Faza młodsza
a	5	4
y	4	3
b	-	1
e	1	6
q	6	7
Razem:	16	18

Element rasowy	KM	
	Faza starsza	Faza młodsza
a	1	5
P	7	-
l	1	1
e	1	5
h	-	1
Razem :	10	12

Uwaga. Cyfry oznaczają ilość osobników.

ki obu metod, stwierdzić można, iż faza młodsza KM wiąże się z pojawieniem się znacznego odsetku komponenty śródziemnomorskiej w populacji występującej na cmentarzysku w Mierzanowicach. Wniosek ten osłabia jedynie stosunkowo mała ilość testowanych osobników. Z pewnością obraz ten będzie dodatkowo uzupełniony po uzyskaniu wyników analogicznych badań czaszek z Wojciechowic.

Nader interesującą analizę antropologiczną ludności KM w Szarbi na tle populacji środkowoeuropejskich przedstawia w 1997 r. Elżbieta Haduch. Niestety jak do tej pory nie doczekaliśmy się podobnego opracowania ocalałych szkieletów ze Złotej „Nad Wawrem” i Wojciechowic ze st. I. Wspomniane materiały kostne znajdują się w magazynach PMA w Rybnie k. Sochaczewa i nie uległy zagładzie w pożarze roku 1991. W porównaniu z pracą E. Haduch posiadamy tylko częściową wiedzę o szczątkach kostnych z grobów społeczności KM znad rzeki Gierczanki.

Na cmentarzyskach w Mierzanowicach oraz Wojciechowicach stwierdzono deformację kośćca 8 osobników. 4 takie przypadki odnotowano w Mierzanowicach wśród szkieletów z grobów 29, 59, 130 należących do KM i grobu 127 zaliczonego do KCS. Na szkieletach męskich z grobów 29 i 127 dostrzeżono zmiany pourazowe, polegające na zniekształceniu dalszych odcinków kości łokciowych, charakterystycznych dla złamania przedramienia w miejscu typowym. Na kręgosłupie kobiety z grobu 59 stwierdzono rozległą deformację, polegającą na skostnieniu wszystkich chrząstek międzykręgowych, stawów żebrowo-kręgowych, więzadeł międzykolcowych i więzadła nadkolcowego w odcinku lędźwiowym. Nie uległy nadmiernemu skostnieniu jedynie stawy i więzadła łączące krąg szczytowy z kręgiem obrotowym. Przypuszcza się, że zmiany te powstały na tle przewlekłego zesztywniającego zapalenia kręgosłupa, za czym wydaje się świadczyć także i płeć osobnika, u którego zmiany te stwierdzono. Na schorzenie to bowiem częściej zapadają kobiety niż mężczyźni, odwrotnie niż w przypadku przewlekłego zapalenia stawu kolanowego. Tego typu zmiany stwierdzono u mężczyzny z grobu 130. Zniekształcona była nasada bliższa kości piszczelowej prawej. Powiększeniu i spłaszczeniu uległy kłykiec tej kości. Analogiczne zmiany lecz słabiej widoczne znajdowały się na kłykciach kości udowej

prawej tego samego osobnika (I. Gałasińska-Pomykoł, I. Szewko-Szwaykowska 1967, s. 242–243).

Zmiany patologiczne dostrzeżono (R. Pykało) również w kośćcu szkieletów z grobów 5, 55, 34A i 59 w Wojciechowicach. Szkielet kobiety zmarłej w wieku 20–25 r.ż. i pochowany w grobie 5 miał zrośnięte trzonami dwa kręgi szyjne – C5 i C6. Kobieta zmarła w wieku wczesny maturus (grób 34A) miała z kolei zmiany w postaci wyrośli kostnej na brzegu przyśrodkowym przynasady dalszej prawej kości ramiennej (wym.: 8 x 3 x 5 mm) oraz zmiany zwyrodnieniowe w obrębie główek obu kości udowych, w postaci rozległych, nieregularnych ubytków powierzchni stawowych. Na kościach szkieletu mężczyzny (?) z grobu 55, na brzegach trzonów obu kręgów lędźwiowych, znajdują się masywne, haczykowate osteofity. Patologiczne zmiany były również na kościach mężczyzny z grobu 59. Były to niewielkie dziobiaste osteofity na brzegach trzonów dwóch kręgów piersiowych.

Dla porównania dodajmy, że badania populacji KM z „Babiej Góry” w Iwanowicach wykazały również ślady złamania kończyn, a także dodatkowo zabiegi trepanacyjne oraz próchnicę zębów (A. i J. Machnikowie 1973, s. 152). Natomiast szkielety ze st. „Góra Klin” w Iwanowicach wykazały przyżyciowe urazy czaszek, złamania lewej kości strzałkowej oraz uraz lewej kości piętowej (A. i J. Machnikowie, K. Kaczanowski 1987, s. 144–145). Z kolei u zmarłych z cmentarzyska w Szarbi stwierdzono szereg zmian patologicznych (dystroficznych, dysplastycznych, zapalnych, pourazowych oraz w obrębie uzębienia), wady rozwojowe i funkcjonalne (w tym skoliozę) zmiany zwyrodnieniowe i degeneracyjne (E. Haduch 1997, s. 93–102). Do interesujących zabiegów pośmiertnych należało intencjonalne, pośmiertne uszkodzenia czaszek – poszerzanie otworu potylicznego, co uważa się bądź za efekt endokanibalizmu (B. Baczyńska 1994, s. 44), bądź też przypisuje się tym działaniom charakter magiczno-kulturowy (magia psychosugestywna) lub terapeutyczny (E. Haduch 1997, s. 103).

Warto tu zwrócić uwagę na dowody sztuki medycznej społeczności KM odkryte na tym cmentarzysku, w Szarbi na st. 14, w gr. 9. Były to resztki kataplazmu wykonanego z owoców nawrotu – *Lithospermum officinale* L. (B. Baczyńska, M. Lityńska-Zajac 2005).

11. KULTURA DUCHOWA W ŚWIETLE ANALIZY OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO

Analiza zespołów sepulkralnych pochodzących z wczesnego okresu epoki brązu z terenu Wyżyny Sandomierskiej dostarczyły szeregu materialnych faktów, których istnienie wiąże się z kulturą duchową ówczesnej społeczności, a ściślej mówiąc z tą częścią kultury duchowej, która obejmowała rytuały pogrzebowe. Podejmując się próby interpretacji omawianych faktów stoimy wobec oczywistego absolutnego braku źródeł pisanych. Dodatkową trudnością jest stwierdzenie, iż miniona jak i zarazem istniejąca rzeczywistość magiczno-religijna jest zjawiskiem złożonym i wielowarstwowym, podobnie jak złożony i wielowarstwowy jest charakter poszczególnych symboli religijnych. Rzeczywistość ta analizowana bywa różnymi metodami wypracowanymi przez religioznawców i różny może być również wynik tych analiz. Poniższe dociekania oparłem przede wszystkim na osiągnięciach fenomenologii i morfologii religii, komparatystyki indoeuropejskiej oraz na niektórych odkryciach z zakresu psychologii głębi. Metody te pozwalają na wykrycie uniwersalnych struktur występujących w wielu niezależnych kulturowo i chronologicznie społecznościach. Struktury owe wynikają bowiem z ponadczasowego charakteru psychiki *Homo sapiens sapiens*. Jest sprawą oczywistą, że sposób ten pozwoli nam uchwycić jedynie generalne tendencje obserwowane w obrzędzie pogrzebowym i nie wyjaśni wszystkich problemów z nim związanych. Ponieważ dociekania tego typu muszą oprzeć się na interpolacji późniejszych czasowo danych, przedstawiona interpretacja nie będzie „systemem empirycznie sprawdzalnym” i dlatego też musi mieścić się w kategoriach mniej lub bardziej prawdopodobnych hipotez. Stwierdzenie to chciałbym z całą mocą podkreślić, aby uniknąć niepotrzebnych nieporozumień.

Po tym wstępie przejdźmy do interesujących nas zagadnień.

Nieuchronność zjawiska śmierci z jakim człowiek stykał się i styka przez cały czas swego istnienia gatunkowego, wymagało ustosunkowania się do niego zarówno pojedynczych osób jak też całych społeczności. Śmierć jest jako zjawisko głównym, jeśli nie najważniejszym, elementem wszystkich systemów magiczno-religijnych. Stosunek człowieka do własnej śmierci uwarunkowany jest wieloma czynnikami, z których najważniejszymi są – czynniki emocjonalny oraz „racjonalny”, przy czym do tego drugiego zaliczyć należy funkcjonujące w danym społeczeństwie wyobrażenie o losach duszy (lub dusz) po śmierci człowieka, a więc to co wchodzi w zakres panującego ideologicznego systemu sterującego (patrz: W. Wierciński 1981, s. 130). Badania nad reakcjami człowieka współczesnego dotyczące percepcji własnej śmierci potwierdzają złożoność reakcji przebiegających od zaprzeczenia do akceptacji (E. Kübler-Ross 1969). Przypuszczalnie zjawiska te również miały złożony charakter w czasach prahistorycznych, gdy lęk przed śmiercią wzmagany był przez biologiczny odruch samoobrony organizmu przed unicestwieniem. Odruch ten był niekiedy tłumiony przez silne emocje lub przez silną wolę (racjonalizacja). Charakter pasywny tych emocji prowadził do samobójstw zaś aktywny do np. furii walczących wojowników. W czasach historycznych można również zaobserwować zróżnicowanie stosunku człowieka do własnej śmierci, m.in. w zależności od wyobrażenia o losie pośmiertnym człowieka. Ilustracjami mogą tu być „Iliada” i średniowieczne sagi islandzkie (por. też „Odyseja” XI, 488 i Stieblin-Kamiński 1982, s. 177–179). Wojny, a szczególnie te ideologiczno-religijne, obfitują w liczne przykłady heroicznych lub męczeńskich śmierci.

Różne społeczności miały do śmierci jednego z jej członków także stosunek różnorodny i w znacznej mierze uzależniony od wzorców zachowań oraz ideologicz-

nego systemu sterującego panującego w danej populacji (L. V. Thomas 1991). Napięcia powstałe w grupie ludzkiej w wyniku śmierci jej członka lub członków były rozładowywane przez agresję skierowaną ku własnej osobie (por. np. Herodot V, 5, s. 349; R. Benedict 1966, s. 185) lub też ku rzeczywistym i domniemanym sprawcom śmierci, a nawet ku postronnym, przypadkowym osobom (np. B. Benedict 1966, s. 301, 328–333, *passim*; W. Prandota 1984, s. 147–149). Skrajne reakcje opisał Herodot (V, 4, s. 349). Stwierdził on bowiem, że Taurowie opłakują urodzonego noworodka, zmarłego zaś „wesół i radośnie grzebią i mówią przy tym, że pozbył się wszelkich nieszczęść i żyje teraz w zupełnej błogości”. W przypadku śmierci osobników, do których społeczność żywiła uczucia ambiwalentne reakcje tej społeczności także były rytualizowane.

Genezy obrządków pogrzebowych część badaczy dopatruje się w instynkcie schludności oraz instynkcie przywiązania do zmarłego (S. A. Tokariew 1969, s. 150–151) a także w konieczności pozbycia się zwłok ze względu na ich rozkład (C. Royer 1876, s. 4–8; U. Schlenther 1960, s. 209). Inni zaś szczególnie podkreślają emocjonalny stosunek człowieka (tzn. miłość i lęk oraz odraza do trupa) do zmarłej osoby (R. Otto 1968, s. 155–156; B. Malinowski 1969, s. 92; S. A. Tokariew 1969, s. 166, tam dalsza lit.). Jednocześnie, jak zaznacza to np. S. A. Tokariew (1969, s. 168n.), lęk przed trupem jest zjawiskiem uwarunkowanym społecznie. Jeśli przyjmiemy powyższą płaszczyznę interpretacyjną, możemy uznać, że w wyniku tych dwóch przeciwstawnych odczuć społeczność pragnie zachować zmarłego, a zarazem pomóc mu w jego drodze w zaświaty oraz skutecznie zabezpieczyć się przed niebezpieczną działalnością trupa (por. J. Burszta 1967, s. 178). Analizując te zagadnienia z punktu fenomenologii religii, podkreśla się przeświadczenie o złowieszczej i niszczącej mocy sakralnej jaką nasycone są zwłoki zmarłych. Konsekwencją tego przekonania jest konieczność odseparowania nieboszczyka poprzez urządzenie mu pogrzebu (L. B. Binford 1971; J. Kubczak 1976, s. 127, tam dalsza lit.).

Wierzenia te wiążą się przede wszystkim z powszechnym wyobrażeniem duszy (lub dusz tzn. wielu elementów duchowych) człowieka i jej (ich) losów pośmiertnych. Według opinii A. Wiercińskiego (1981, s. 133), źródłami wiary w życie pozagrobowe oraz warunkami prowadzącymi do tej wiary są:

„ – wyodrębnienie się (u *Homo sapiens sapiens* – przyp. JTB) zorganizowanego pola świadomości, od-

znaczającego się poczuciem odrębności własnej aktywności psychicznej i zintegrowanym, osobowościowym charakterem;

– wystąpieniem naturalnych skojarzeń w formie kompleksu: życie – oddech – ciepło – ogień – czerwień – krew, w opozycji do przeciwnego kompleksu śmierci;

– silne pobudzenie lękowe w związku ze świadomym przewidywaniem nieuchronnego faktu śmierci w przyszłości, a przede wszystkim działaniem instynktu samozachowawczego, przy nader częstych kontaktach bezpośrednich z faktem śmierci ludzi i zwierząt;

– stany halucynacji i superprojekcji psychiki archaicznej odnoszące się do zmarłych ludzi”.

Do stwierdzeń tych jeszcze powrócimy.

Mówiąc o jednorodności charakteru psychiki *Homo sapiens sapiens* zwrócić należy jednak uwagę na niektóre różnice, które dzielą w tym zakresie człowieka archaicznego od człowieka współczesnego. Człowiek współczesny jest, generalnie rzecz biorąc, jednostką o psychice zdeintegrowanej, żyjącym w świecie zesakralizowanym, osobą o silnie rozwiniętym poczuciu odrębności ego (por. J. Jacobi 1968, tam dalsza lit.; S. Tokarski 1984, s. 141, *passim*, tam dalsza lit.). Człowiek archaiczny dążył natomiast do integracji psychicznej na trzech poziomach: osobniczym, społecznym (rodowym, plemiennym, etnicznym) i kosmicznym. Taki stosunek do siebie oraz otaczającego go świata dawał mu „pełnię” psychiczną. Świat stawał się uduchowionym, sakralnym. Integrację tę osiągał przede wszystkim w trakcie obrzędów inicjacyjnych (Czuang-tsy XII,8,12, *passim*; Dajczner 1984, s. 184, 187, *passim*; M. Eliade 1970, s. 218; Z. Krzak 1983, s. 218; J. S. Mbiti 1980, s. 81, 141, 162, 265). Podstawową zasadą panującą w tak wyobrażonym świecie, a zarazem istniejącą we wszystkich systemach magiczno-religijnych jest tzw. zasada holograficznej reprezentacji (por. w magii – M. Mauss 1973, s. 82–95). Jej sens polega na tym, iż część zawiera wszystkie cechy całości. Zasada ta była również przyczyną identyfikacji mikro- i makrokosmosu. Człowiek stał się odbiciem Kosmosu, a Kosmos człowieka (Korvin-Krasinski 1960; Poniatowski 1965, s. 170). W efekcie następowała „kosmizacja” człowieka i antropomorfizacja Kosmosu (M. Eliade 1984, s. 112, 219, *passim*; S. Jedynak 1972, s. 173; E. Mieleński 1981, s. 245; R. Piwiński 1983, s. 40–41; M. Składankowa 1984, s. 40; A. Wierciński 1981, s. 150, *passim*).

Człowiek żyjący w kulturze, w której panował animistyczny paradygmat poznawczy, narażony był również na

wielkie niebezpieczeństwa. Nawet nieświadome, przypadkowe złamanie obowiązującego tabu powodowało bowiem poważne zachwianie statyki mocy sakralnych objawiających się w Kosmosie. Wyobrażenie to powodowało u łamiącego tabu osobnika najpierw dezintegrację psychiczną na poziomie Kosmosu, następnie na poziomie społecznym (był izolowany i wręcz uważany za zmarłego w grupie, w której żył) i wreszcie – na poziomie osobniczym. W wyniku zmian homeostatycznych występujących w organizmie człowieka, umierał on bez wyraźnych objawów choroby (R. Benedict 1966, s. 234, 242, 248, *passim*; W.B. Cannon 1942; S. Chodak 1967, s. 94 n.; M. Mauss 1973, s. 462–488).

Po tym wstępie przejdźmy teraz do zasadniczych zagadnień związanych z obrzędkiem pogrzebowym we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej. Przede wszystkim musimy ustosunkować się do opinii dotyczącej się skurczonej pozycji zwłok zmarłych. Od ponad 100 lat panują bowiem w tym zakresie w archeologii trzy rodzaje interpretacji. A zatem ma to być:

1. pozycja człowieka śpiącego (wg L. Niederle, za W. Demetrykiewicz 1898, s. 82; B. Gediga 1976, s. 51; A. Niewęgłowski 1981, s. 122 *et al.*);

2. składanie zmarłego w łonie matki Ziemi w pozycji płodu w łonie rodicielki (np. Wosiński 1891, za W. Demetrykiewicz 1898, s. 82; Z. Krzak 1980, s. 32; J. Rosen-Przeworska 1973, s. 69–70; B. A. Rybakov 1981, s. 269 *et al.*), a tym samym wiąże się z przypuszczalną wiarą w reinkarnację;

3. wiązanie zwłok w celu zabezpieczenia się przed złowrogą działalnością zmarłego (np. G. Clark, S. Piggott 1970, s. 58; B. Gediga 1976, s. 51; A. Niewęgłowski 1981, s. 122; K. Salewicz 1944; H. Wróbel 1985, s. 77 *et al.*).

Faktem jest, że wiele ludów starożytnych zauważyło istotne podobieństwo snu do śmierci, np. mieszkańcy Mezopotamii (Gilgamesz, s. 92; Mierzejewski 1981, s. 86), Grecy (Homer: Iliada VIII,64; XIV,208, s. 98 i 181), Rzymianie (Wergiliusz: Eneida VI, 278, s. 165), Hebrajczycy i pierwsi chrześcijanie (Biblia: Daniel XII, 2; Jan XI, 11, 1 Koryntian XV, 20; 1 Tessałoniczan IV, 13–14). Obserwacje takie spotkać można również u wielu ludów współczesnych, określanych jako „prymitywne” (K. Birket-Smith 1974, s. 405; J. S. Mbiti 1980, s. 197–198; Z. Poniatowski 1967, s. 289). Pojęcie duszy mogło powstać m.in. w wyniku obserwacji ludzi śpiących. Człowiek we śnie może „odwiedzać” zmarłych przodków. Jego dusza podczas snu „opuszcza ciało” i „wędruje” w różnych regionach Kosmosu (R. Benedict 1966, s. 154, 158, 161–163; S. Chodak 1967, s. 54; T. Dajczer

1984, s. 46, 51, 156, 245; M. Eliade 1970, s. 110; A. P. Elkin 1948, s. 181; Kowalak 1982, s. 62, 222–223; A. Kuczyński 1968, s. 44; M. Mauss 1973, s. 37; Z. Sokolewicz 1986, s. 19, 169, 183, 185; E. B. Tylor 1896, s. 363–367; *idem* 1898, s. 63; *idem* 1911, s. 348–349, *passim*; G. van der Leeuw 1978, s. 346–347). Problem polega jednak na tym, iż posiadamy tylko nieliczne i raczej wątpliwe informacje o tym, że współcześnie żyjące ludy „prymitywne” układają swych zmarłych w pozycji skurczonej „jak do snu” (np. K. Birket-Smith 1974, s. 365). Zatem koncepcja układania zwłok „w pozycji człowieka śpiącego” pozbawiona jest realnych podstaw i budzi uzasadnione wątpliwości. Przypomnijmy tu zarazem fakt, iż człowiek zasypia w różnych pozycjach, a więc na leżąco (np. w pozycji wyprostowanej, na plecach), siedząco, stojąco, a nawet w marszu (M. Mauss 1973, s. 553–554). Przeto na dobrą sprawę, każde dowolne ułożenie zwłok można uznać za „pozycję człowieka śpiącego”, co jest oczywiście absurdem.

Lęk przed zmarłymi powodował, jak się sądzi, potrzebę zabezpieczenia się przed nim m.in. poprzez wiązanie zwłok (J. Lips 1957, s. 440, 462–463; E. Potkowski 1973, s. 73n., tam dalsza lit.; B. Szarewska 1971, s. 86, 91; S. A. Tokariew 1969, s. 168; H. Wałkowska 1973, s. 35, *et al.*). Wskazywałyby na to niektóre zwyczaje odnotowane przez etnografów. Należy tu jednak zauważyć, iż problem ten nie jest wcale taki prosty. Przede wszystkim wynika on z samej złożoności symboliki religijnej, która w miarę upływu czasu coraz bardziej się komplikuje, przybierając coraz więcej znaczeń. W symbolu koncentrowała się bowiem największa ilość przedmiotów, sytuacji i sposobów bycia (M. Eliade 1966, s. 190, 445–446).

Z tej racji w wielu przypadkach nie jesteśmy w stanie przeprowadzić ostrej granicy pomiędzy konkretnymi znaczeniami danej symboliki magiczno-religijnej. Zatem, dla przykładu, mamy informacje etnologiczne dotyczące wiązania skurczonych zwłok zmarłych w pozycji embrionalnej. Nic natomiast nie mówi się o lęku żywych przed zmarłymi (C. M. Turnbull 1980, s. 159). Istniały także obyczaje wiązania zwłok leżących w pozycji poziomej, wyprostowanej, np. u Hebrajczyków (Biblia: Jan 11, 44; J. Wilson 1984, s. 40–412), a z kontekstu ich zastosowania bynajmniej nie wynika przeświadczenie o lęku przed zmarłymi.

Sumując, stwierdzam, że nie każda pozycja skurczonej zwłok świadczy o ich związaniu oraz nie wszystkie pozycje wyprostowane dowodzą, że zwłok nie wiązano. A także, iż każde skurczenie i wiązanie zwłok by-

najmniej nie świadczy o tym, że uczyniono to jedynie z obawy przed złowrogą działalnością zmarłych.

Przeciwnicy tego typu interpretacji (wiązań skurczonych zwłok jako wyraz lęku) twierdzą, że krępowanie zwłok wynikało z pośpiechu ze względów na zeszytnienie („rygor mortis”), toteż u współczesnych ludów pierwotnych wiązano już ciało umierającego na jakiś czas przed jego śmiercią (H. Eidermann 1953, s. 365). Dodać tu jeszcze należy, iż niektórzy badacze w zwyczaju skurzonego grzebania zwłok dopatrywali się wyłącznie przyczyn praktycznych. Związane i skurczone zwłoki nie zajmują dużo miejsca i można je łatwo transportować. O tej formie pochówków miał zdecydować koczowniczy tryb życia ludów pierwotnych oraz sposób ich osiedlania się (H. Eidermann 1953, s. 363, 365). Skurczenie zwłok miało również zaoszczędzić ciężkiej pracy kopania grobów, polegającej często na kruszeniu skały (G. Clark, S. Piggott 1970, s. 58, 80). W tym samym celu miano również łamać zmarłym nogi (W. Prandota 1984, s. 278). Tego typu opinie są wynikiem absolutnego niezrozumienia psychiki i zwyczajów ludów pierwotnych, traktowania ich jako w większym lub mniejszym stopniu ateistyczne społeczności produkcyjne oraz przypisywanie im obcej mentalności XX wiecznego mieszczańskiego społeczeństwa europejskiego. Jest to efekt typowej projekcji dobrze znanej psychologii.

Zdecydowana większość etnologów i religioznawców, analizując występujący wśród współczesnych ludów pierwotnych oraz w społecznościach prahistorycznych zwyczaj chowania zmarłych w pozycji skurzonej, opowiada się dość jednoznacznie za ułożeniem ich w pozycji embrionalnej (H. A. Junod 1927, s. 135; R. Karsten 1926, s. 34–35; E. J. Kriege 1936, s. 161; J. Lips 1957, s. 451; J. S. Mbiti 1980, s. 221; M. Składankowa 1984, s. 28, 79, 95, *passim*; E. W. Smith, M. Dale 1920, s. 2, 104; G. Thomson 1958, s. 28; G. van der Leeuw 1979, s. 258–259;). I tak np. Earty (1933; za G. Thomson 1958, s. 28), pisząc o ułożeniu zmarłych dzieci, mówi wręcz, iż „idea ta polega na ułożeniu dziecka w podobnych warunkach i w takiej samej pozycji w jakiej się urodziło”. Identyczne informacje dotyczą Indian Algonkin z Nowej Anglii (J. Lips 1957, s. 451). C. M. Turnbull (1980, s. 159) stwierdza, że pozycja embrionalna ma być znakiem ponownych narodzin w niebie. Z kolei G. van der Leeuw (1979, s. 258–259) uważa, iż zmarły ułożony w pozycji embrionalnej już tym samym przy pochówku zaczynał nowe życie. Wiele ludów pierwotnych traktowało nowo narodzone dzieci za zmarłego,

który znowu powrócił na ziemię. Dosadnie ideę tę zinterpretował M. Eliade (1966, s. 252, 249, 254). Pisze on: „To co nazywamy życiem i śmiercią, to tylko dwa różne momenty totalnego losu matki-ziemi: życie jest tylko wyrwaniem z jej łona, a śmierć powrotem do siebie [...]. Solidarność jaka zachodzi między urodzajnością gleby a płodnością kobiety, jest cechą charakterystyczną społeczeństw rolniczych”. Gleba utożsamiana jest z macicą, ciało zmarłego układa się w pozycji embrionalnej, tak „aby matka-ziemia mogła powtórnie wydać je na świat. W obrzędach tych chodzi o całkowitą regenerację”.

Podsumowując te opinie, widzimy dwie możliwości interpretacji omawianego zwyczaju. Chodzi w nim o to aby zmarły:

1. odrodził się w zaświatach;
2. całkowicie zregenerował się, powtórnie rodząc się w świecie żywych – na ziemi.

Jednym z najpowszechniejszych wierzeń jest wiara w reinkarnację (J. T. Bąbel 2009), czyli wędrówkę dusz (H. Eidermann 1953, s. 297–299). Przekonanie to znane jest ludom Afryki (S. Chodak 1967, s. 45, 51–52; S. Piłaszewicz 1986, s. 211 n; R. Piwiński 1983, s. 80, 83–84; Z. Sokolewicz 1986, s. 181; B. Szarewska 1971, s. 82–83, 246, 253, 316, *passim*; E. B. Tylor 1911, s. 356, *passim*), Syberii (A. Anisimow 1971, s. 111; A. Kuczyński 1968, s. 43; S. Szykiewicz 1984, s. 98, 133), Melanezji i Nowej Gwinei (W. Kowalak 1982, s. 303–304), Ameryki i Australii (T. Dajczer 1984, s. 75; S. Kowalski 1961, s. 26, 73; M. Mauss 1973, s. 498, 505–507, 582, 623), a także Chińczykom, Grekom, Prusom (Z. Poniatowski 1967, s. 267; G. van der Leeuw 1978, s. 349), Germanom (*Edda poetycka*, A. Załuska-Strömberg 1986, s. 210, 224, 236, *passim*), Celtom (S. Czarnowski 1956, s. 138–139; J. Rosen-Przeworska 1971, s. 186, 188) oraz różnym sektom religijnym np. faryzeuszom, kabalistom, chasydom, gnostykom, manichejczykom, katarom (R. Nelli 1979, s. 13–14), a także wczesnym chrześcijanom (*Biblia*: Mt 11, 14–15; 16, 13–14; 17, 9–13; Mk 8, 27–28; 9, 9–13; 10, 28–31; Łk 9, 7–9, 9, 18–19; Jn 1, 19–23; 9, 1–3; Gal 4, 19; Obj. Jan 3, 12; G. Mac Gregor 1986). Wiarę tę wyznawało również wielu chrześcijańskich myślicieli europejskich i amerykańskich (J. Head, S. L. Cranston 1967). Trwa ona nieprzerwanie w różnych środowiskach w Europie do dziś.

Najpełniej doktryna ta została rozwinięta przez Hindusów (M. Eliade 1984, s. 181, *passim*) i Tybetańczyków (por. I. Kania 1985, s. 4–110). W świętej księdze Hindusów *Bhagawat Gicie* (II, 22, 13; W. Dynowska 1976) stwierdza się: „Duch porzuca zużyte ciało,

by nowe przyoblec, jak człowiek odzież znoszoną na świeżą zamienia” oraz „jak Duch – ciała mieszkancie – przez jego dzieciństwo, młodość i wiek podeszły przechodzi, tak z jego śmiercią inne przyobleka ciało”.

Warto tu zauważyć, że koncepcja ta jest niezależna od wiary w jedną lub wiele dusz. W tym drugim przypadku reinkarnacji podlega jedna z wielu dusz tj. jeden element duchowy człowieka. Nie zawsze wiąże się ona z ideą tzw. karmy.

Zdaniem M. Eliadego (1970, s. 156, 163), życie ludzkie w pojęciu człowieka archaicznego „jest [...] poprzedzone preegzystencją, a po nim następuje postegzystencja [...]. Dla człowieka religijnego śmierć nie kładzie ostatecznego kresu życiu i śmierć jest tylko inną modalnością istnienia ludzkiego [...] po niej zawsze następują nowe narodziny”.

Przytaczając wszystkie powyższe opinie, rozważyć musimy dwa istotne problemy:

1. Czy ludzie z wczesnego okresu epoki brązu znali ułożenie embrionu w łonie matki;

2. Jaka jest geneza wiary w reinkarnację i czy istnieją jakieś realne przesłanki takiej wiary w epoce kamienia i wczesnym okresie epoki brązu.

Generalnie odpowiedzieć można, iż genezy obu tych problemów szukać należy w obserwacjach świata zewnętrznego oraz świata wewnętrznego (przeżyć psychicznych) dokonywanych przez ówczesnych ludzi. Ułożenie embrionalne mogło być znane poprzez obserwacje poronionych płodów (por. kształt embrionów – M. A. England 1983, s. 18–29, *passim*) oraz skurczonego przez kilka tygodni po narodzeniu ciała niemowlęcia. Jak wykazały badania S. Grofa (1976, s. 120 n., *passim*) nad nieświadomością, człowiek po zażyciu halucynogenów (np. LSD) jest m.in. w stanie przypomnieć sobie swoje przeżycia z okresu przebywania w łonie matki, w tym uczucie swego ułożenia embrionalnego (tzw. „doznania okołoporodowe”).

Doznania te miały ogromny wpływ na doktryny religijne, rytuały i obrzędy wielu ludów niezależnie od stopnia rozwoju ich cywilizacji (S. Grof 2010).

Dodajmy tu, że niektórzy współcześni szamani, np. u Kunów (Panama) odbywali duchowe „wędrowki” do brzuchów rodzących kobiet, a ich fantastyczne relacje dają się bez trudu zidentyfikować z „wewnętrzną topografią” łona kobiety (C. Lévi-Strauss 1970, s. 264, *passim*; G. Piccaluga 1971, s. 9, tam dalsza lit.). We wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej występują pochówki o „pełnym”, silnie skurczonym ułożeniu embrionalnym oraz o skurczeniu zwłok znacznie

słabszym. W tym drugim przypadku skurczenie było uzależnione m.in. od przestrzeni w wąskich trumnach i dlatego zostało jedynie w sposób symboliczny za-sygnalizowane. Wpływ na stopień skurczenia mogło mieć również zjawisko *rygor mortis*. Nie wykluczam, że w niektórych przypadkach silnie skurczone zwłoki zostały dodatkowo skrępowane.

Omawiając genezę wierzeń w reinkarnację muszę rozwinąć cytowane wcześniej wnioski A. Wiercińskiego (1981, s. 133). Oprócz wymienionych przez niego warunków na podkreślenie zasługuje, moim zdaniem, element identyfikacji makro- i mikrokosmosu. Cykliczność regeneracyjnych zjawisk zachodzących w Kosmosie (zmiany pór roku, cykli księżyca, wschody i zachody słońca, „odrodzenie” i „śmierć” przyrody, itd.) została zintegrowana ze zjawiskami obserwowanymi w psychice człowieka. Konkretnie chodzi tu o zjawiska zachodzące przy obniżonym progu świadomości („poszerzeniu” pola świadomości), a więc w stanie dyprywacji sensorycznej (J. T. Bąbel 2002a, tam dalsza lit.). Przeświadczenie o istnieniu własnych, poprzednich wcieleń w postaci ludzi, a nawet niekiedy zwierząt lub roślin osiągnęto poprzez:

1. medytacje charakterystyczne dla jogi hinduskiej;
2. zażywanie środków halucynogennych;
3. hipnozę i autohipnozę;
4. niektóre sny.

Medytacje, które zdaniem M. Eliadego (1984, s. 101, 193–200, 345–346), były najstarszą formą techniki „poszerzania” pola świadomości człowieka, pozwalały joginom, szamanom itd. „poznawać” wiele swoich poprzednich egzystencji. Zjawisko takie powstawało również po zażyciu środków halucynogennych (tzw. „doznania transpersonalne”), jak to wykazały badania S. Grofa (1976). Podobne efekty uzyskiwano również podczas hipnozy (L. Grapik 1984, s. 55). Te psychiczne fakty wzmocnione obserwacjami świata zewnętrznego, gwarantowały, w mniemaniu wierzących, poznanie rzeczywistości absolutnej.

Nie jesteśmy w stanie udowodnić, iż w przeszłości stosowano w neolitycznej Europie medytację, hipnozę, czy inne sposoby wprowadzania się w stan dyprywacji psychosensorycznej (np. długotrwałe posty i okresy czuwania, pustelnictwo, pozostawanie w nieruchomych postawach ciała, samokaleczenia, oddychanie holotropowe, itd.). Zwrócić należy natomiast uwagę na materialne, uchwytne w źródłach archeologicznych, dowody używania środków psychoaktywnych (J. T. Bąbel 2006, tam dalsza lit.). Są nimi znaleziska pyłków roślin wy-

wołujących trans narkotyczny, które znaleziono przy paleolitycznym szkielecie w jaskini Szanidar (Irak) oraz w grobie szamanki na neolitycznym stanowisku w Çatal Hüyük (Turcja). Środki takie znała również chińska medycyna od ponad 3500 lat (S. i Ch. Grof 1980, s. 25). W starożytności na Bliskim Wschodzie oraz w Mezopotamii używany był w celach narkotycznych mak (*Papaver somniferum* L.). Do jednych z najstarszych sakralnych wyobrażeń maku w powiązaniu z bóstwem żeńskim należy gliniana minojska figurka z sanktuarium koło Heraklionu (G. A. Christopoulos, J. C. Bastias 1973, s. 343). W klasycznej Grecji mak był natomiast atrybutem bogini Demeter (G. Thomson 1958, s. 190–191). Jest rzeczą interesującą, że wśród szczątków roślinnych pochodzących z halsztackiego grodu w Biskupinie koło Żnina, zidentyfikowano mak uprawny oraz pyłki lulka czarnego – *Hyoscyamus niger* L. (K. Moldenhawer 1950, s. 80, 84). Znaleździś to może sugerować ewentualnoř uŹytkowania tych rořlin w celach magiczno-religijnych. Obie te rořliny majĄ bowiem wlařciwořci halucynogenne, a druga z nich odgrywała duŹĄ rolę w europejskim czarnoksięstwie w staroŹytnořci i řredniowieczu, aŹ po okres renesansu. UŹywana była w obrędach zaklinania demonów, przy wieszczbiarstwie, a takŹe do wyrobu „mařci czarnoksięskich” (M. Harner 1972; M. Nowiński 1971, s. 295; R. E. Schultes 1969, s. 254).

Wřród licznych řrodków narkotycznych uŹywanych przez wřpółczesne ludy pierwotne oraz ludy staroŹytne (R. Benedict 1966, s. 156–160; S. Chodak 1967, s. 178; T. Dajczer 1984, s. 35, 44, 59, *passim*; M. Eliade 1984, s. 347–348; W. Kowalak 1982, s. 304–305; S. Kowalski 1961, s. 175–178, 180; S. Piłaszewicz 1986, s. 178; B. Szarewska 1971, s. 180, 315, 398; S. Szyrkiewicz 1984, s. 167; E. B. Tylor 1898, s. 346–348) na szczegółną uwagę zasługujĄ grzyby (V. N. Toporov 1980, s. 335), a wřród nich muchomór czerwony – *Amanita muscaria* (J. Wasilewski 1979, s. 157, 174–177, *passim*; M. Hanneberg, E. Skrzydlewska 1984, s. 332–333; J. T. Bąbel 1998b; 2000a; 2003a; 2003b, tam dalsza lit.). Jak wykazały to badania V. P. i R. G. Wassonów (1957) był to powszechnie stosowany na terenie euroazjatyckim halucynogen. Grecy nazywali go „broma theon” („jedzenie bogów”). Indoeuropejcy Ariowie, którzy pojawili się ok. 3500 lat temu w Indiach północnych przynieřli tam z sobĄ sakralny kult rořliny zwanej „soma”, której poświęcono równieŹ część hymnów w řwiętych księgach *Rig-Wedy* (np. IX, 51, 112, *passim*). Rořlinę tę identyfikuje się z muchomorem czerwonym (R. E. Schultes 1969, s. 246; V. N. Toporov 1980, s. 335, tam dalsza lit.).

Dodajmy tu, Źe spoŹywanie tego grzyba ma m.in. wywoływać złudzenia wielkořci tzw. mikropsja i makropsja („doznania abstrakcyjno-estetyczne”, wg klasyfikacji S. Grofa), co tłumaczyłoby występowanie w bařniach i mitach řrodkowo- i północnoeuropejskich zwiĄzku pomiędy muchomorami a krasnoludkami oraz gnomami, będącymi jednocześnie mieszkańcami řwiata podziemnego i posiadajĄcymi wlařciwořci zmiany swego wzrostu.

Najstarsze sakralne wyobraŹenia grzybów z terenu Europy pochodzĄ z wczesnego okresu neolitu ze stanowisk Vinča oraz Butmir koło Sarajewa. SĄ to kamienne rzeŹby grzybów oraz grzybokształtna waza (M. Gimbutas 1974, fot. 223–226). Na metalowych brzytwach oraz na rytach naskalnych w Danii oraz Szwecji wyobraŹone sĄ natomiast rysunki łodzi oraz rořnĄcych na nich grzybów. Motyw grzybów występuje równieŹ na naczyniu ze Szwecji. Brzytwy datowane sĄ na IV i V okres epoki brĄzu (1100–700 p.n.e.), inne rysunki sĄ przypuszczalnie im wřpółczesne. Zdaniem R. W. Kaplana (1975, s. 72, 76, ryc. 1–3, *passim*), sĄ to wyobraŹenia muchomorów. W miejscu tym pokusić się moŹna o pełną interpretację przytoczonych rytów, tj. łodzi i wyrastajĄcego z jej pokładu muchomora (J. T. Bąbel 1998b; 2000a).

Otóż, od epoki brĄzu aŹ do wczesnego řredniowiecza występował na terenie Skandynawii zwyczaj chowania zmarłych w łodziach, bądź teŹ w obstawie kamiennej uformowanej na kształt łodzi (H. R. E. Davidson 1969, s. 83, 86–89, *passim*; A. L. Gerdin *et al.* 1979, s. 45–54; A. Załuska-Strömberg 1973, s. 12). ŁódŹ była řrodkiem transportu duszy w zařwiaty. Analogiczne znaczenie posiadał muchomor. Miał on „transportować” duszę szamana do krainy bogów i zmarłych (por. J. Wasilewski 1979, s. 157, *passim*). Połączenie tych obu symboli – łodzi i muchomora czyni ich semantykę dořć jasnĄ.

Na koniec dodajmy, Źe analogicznĄ funkcję komunikacji ze řwiatem nadprzyrodzonym spełniały u řłowian co najmniej od wczesnego řredniowiecza napoje alkoholowe (I. Kubiak, K. Kubiak 1981, s. 86; *Powieř minionych lat*, s. 272).

SumujĄc powyŹsze rozwaŹania, stwierdzić naleŹy, Źe różne społecznořci prawdopodobnie juŹ od paleolitu uŹywały w celach sakralnych rozmaitych řrodków halucynogennych. ZaŹywanie tych řrodków, jak juŹ wspomniałem wcześniej, mogło być jednĄ z przyczyn powstania idei reinkarnacji, którą to ideę wyznawało i wyznaje do dziś równieŹ wiele ludów indoeuropejskich. Istnieją więć, moim zdaniem, realne przesłanki

do stwierdzenia, iż doktryna reinkarnacji mogła być prawdopodobnie znana w neolicie i wczesnej epoce brązu na terenie Europy.

Powróćmy do rozważań natury ogólnej. Jak wykazały liczne prace M. Eliadego (np. 1959, s. 12–16, *passim*; 1966, s. 189, *passim*; 1970, s. 62, 78, 106–107, 110, 112, 116, *passim*; 1984, s. 281–283), człowiek religijny dąży do ustawienia siebie i swych siedzib w „Centrum” Kosmosu, jak najbliżej świata bogów i dokonuje co jakiś czas regeneracji czasoprzestrzeni poprzez symboliczny powrót do początku wszechistnienia. W świetle tych dociekań, generalną zasadą obrządków pogrzebowych obowiązujących w różnych epokach i kulturach (w tym w obrzędowości chrześcijańskiej) jest symboliczne umieszczenie zmarłego w innej czasoprzestrzeni, całkowite zintegrowanie człowieka z Kosmosem tak, by mógł się on kompletnie zregenerować. Dlatego też groby lokowane są na kulminacjach terenu, by mogły być bliżej nieba, bliżej bogów i często wyobrażanych w niebiosach krainach zmarłych. Cmentarz, a szczególnie każdy konkretny grób umieszczony jest w symbolicznie zaznaczonym centrum Kosmosu, w centrum działania sił magicznych. Grób staje się miejscem, w którym następuje koncentracja sacrum, gdzie krzyżują się różne moce Kosmosu. Ponieważ mikro- i makrokosmos utożsamiane były ze sobą, dlatego śmierć człowieka, a właściwie jego przejście w inny wymiar egzystencji, łączono z kosmogonią. W ten sposób dramat pojedynczego ludzkiego losu nabierał formatu kosmicznego. Powtórne odrodzenie się człowieka korelowane było z aktem totalnej kreacji, z chwilą poprzedzającą powstanie świata. Ponieważ „chaos” poprzedza każdą kreację, dlatego też koniecznością staje się powrót do „chaosu”, aby przez to regeneracja była skuteczna. Czas „chaosu” poprzedzający kreację jest czasem mitycznym. Oznacza to zarazem, że zmarły jest poza czasem historycznym, w swoście pojmovanym bezczasie. Człowiek wychodzi w ten sposób poza Historię.

Elementy tej doktryny widoczne są jak się wydaje również w obrządkach pogrzebowych ludów neolitycznych i wczesnobrązowych na terenie Europy środkowej i wschodniej. Zmarłych KCS, Ch-V (niektóre groby) i KT umieszczano pod kurhanami, które symbolizowały Górę Kosmiczną, będącą zarazem centrum świata, jak też i pierwszym tworem, który wyłonił się z wód praoceanu (por. J. Kubczak 1978, s. 129; A. Wierciński 1977). Nie mamy dowodu na to, że społeczności KM znały koncepcję Góry Kosmicznej, choć wydaje się to być bardzo prawdopodobnym. Trzeba zwrócić

jednak uwagę na inne elementy, takie jak umieszczanie cmentarzysk i pojedynczych grobów na kulminacjach wzgórz oraz na sam fakt układania zmarłych.

U wszystkich ludów indoeuropejskich oraz społeczności starożytnych i nowożytnych panowała uniwersalna zasada utożsamienia płodności ziemi z płodnością kobiety, z kosmicznym pierwiastkiem żeńskim, z boginiami. Jedyny, jak się wydaje, wyjątek od tej zasady stanowią mity egipskie, w których bogiem ziemi jest męski bóg Geb. Ziemia jest matką (*Tellus Mater*) życia i rodzaju ludzkiego. Jest jednym z najpotężniejszych zbiorników sakralnej mocy powodującym coroczną regenerację przyrody, świata roślinnego, a co za tym idzie, również zwierzęcego i ludzkiego (M. Eliade 1966, s. 242, 326, *passim*; *idem* 1970, s. 150, *passim*; G. van der Leeuw 1978, s. 130, *passim*, *et al.*). W mitach wielu ludów na całym świecie pierwszy człowiek został ulepiony z gliny (mułu) lub zrobiony z innych elementów ziemi, np. skał, kamieni itp. (por. *Biblia*: Rodz. 1,7; J. Biernhorst 1984, s. 81, 95; P.H. Buck 1983, s. 130, 169, *passim*; Koran VI, 2, LV, 14, *passim*; W. Kowalak 1982, s. 61; H. Łowmiański 1979, s. 37; E. Mielecinski 1981, s. 224, 236, *passim*; A. Niwiński 1984, s. 29, 62; R. Piwiński 1983, s. 35, 47, 64, *passim*; *et al.*). Myśl ta znana była również ludom indoeuropejskim (por. łac. ‘homo’ – ‘człowiek’, ‘humus’ – ‘ziemia’; lit. ‘žmogus’ – ‘człowiek’, ‘žemė’ – ‘ziemia’; ang. ‘womb’ – ‘łono’ i ‘tomb’ – ‘grób’, itp.). Człowiek stał się synem Ziemi.

Niektórzy psychoanalitycy (np. O. Rank 1952; E. Fromm 1970, za A. Kępiński 1974, s. 127) uważają, iż powszechnym pragnieniem człowieka jest powrót do łona matki, w którym był bezpieczny i w którym żył w całkowitej integracji z otaczającym go światem. Teoria ta została potwierdzona w trakcie badań S. Grofa (1976, s. 128n.), który stwierdził istnienie w nieświadomości ludzkiej wspomnień prenatalnych, utożsamianych w mitach z krainą szczęśliwości i rajem (tzw. „I matryca okołoporodowa”). Nader istotne wydaje się tu być stwierdzenie, iż moment narodzin, będący najbardziej tragicznym i zarazem dramatycznym okresem w życiu człowieka, w jego nieświadomości utożsamiony został ze śmiercią.

W świetle tych dociekań, zmarły składany do grobu, powraca do łona matki (por. R. Piwiński 1983, s. 83–84; P. Santarcangeli 1982, s. 104, 124, 156, *passim*; M. Składankowa 1984, s. 23; J. i R. Tomicczy 1975, s. 134–137, *et al.*). Jama grobu jest bowiem utożsamiona symbolicznie z macicą. Składany jest w niej w pozycji embrionalnej. Jego ciało rozpada się. Staje się „znów” prochem

i gliną. Tym samym człowiek powraca do stanu „chaosu”, do stanu przedkreacyjnego. Ułożenie go w pozycji embrionalnej świadczy zarazem o tym, że do aktu powtórnych narodzin włączone zostały płodne siły Kosmosu, reprezentowane przez Ziemię. Człowiek został włączony w rytm regeneracyjny przyrody, który swą cyklicznością gwarantował mu całkowite odrodzenie.

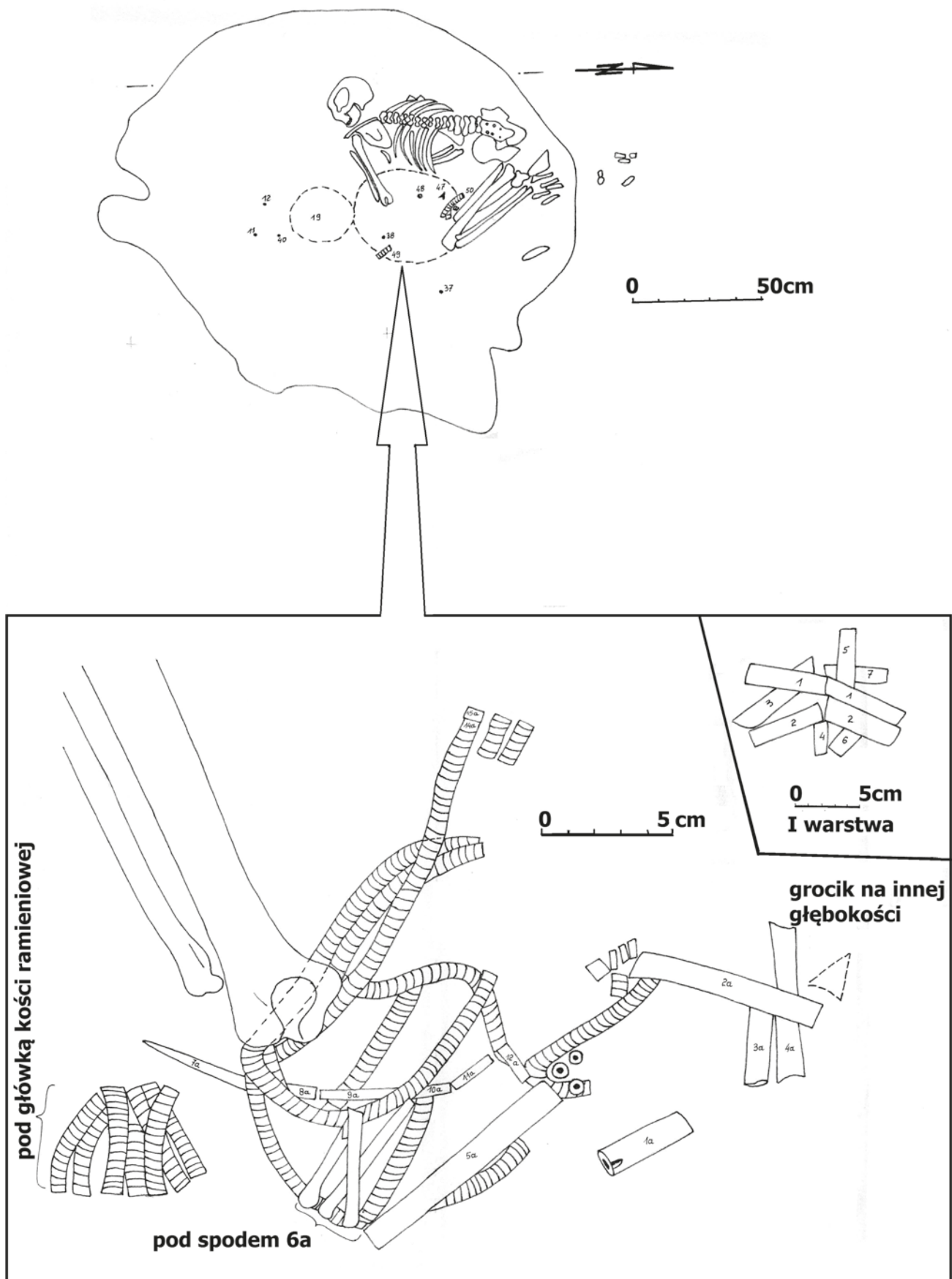
W świetle powyższych dociekań warto zwrócić uwagę na wyjątkowe położenie darów grobowych na i wokół ciała zmarłej, które prezentuje pochówek nr 1 z Sandomierza-Krukowa. Jak wynika z dokumentacji polowej badaczki tego stanowiska, H. Wróbel, dary te w postaci sznurów paciorków z muszli oraz kości, wisiorków „gwizdkowatych” i szpil do spinania płaszcza ułożone były w zwartym skupieniu tylko w jednym miejscu, między łokciem a kolanami skurzonego szkieletu (Ryc. 56). Z położenia tego wynika, że znajdowały się one w jednym pakunku, który złożono przy ciele denatki. To z kolei sugeruje, że przypuszczalnie zmarła została pochowana nago, a wymienione przedmioty zawinięte były w odzież. Jeśli tak istotnie było, domniemywać możemy, iż sytuacja ta wiąże się to z ideą przygotowania martwej do powtórnych narodzin. Człowiek bowiem rodzi się i odradza nagi.

Zmarli we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej mają ręce umieszczone w kilku położeniach. Ułożenia typu IV i V uznać możemy za embrionalne. Ułożenia typu I, II i III posiadają dodatkowe znaczenie. Układ płodu symbolizują skurzone zwłoki. Ręce zmarłych ułożone były natomiast (jedna lub dwie) „na łonie”, a ściślej mówiąc, na jego genitaliach. Ułożenie to jest bez wątpienia intencjonalne, czego dowodzą ewidentne znaleziska szkieletów z dłońmi tkwiącymi w kroczu. Gest ten jest wyraźnym sygnałem dowodzącym intencji. Chodzi tu bowiem o związek regeneracji z własną siłą płodności. Chciano pobudzić sakralne moce płodności, których „zbiornikami” były również ludzkie genitalia (por. A. Brückner 1980, s. 186; M. Eliade 1984, s. 256; J.S. Mbiti 1980, s. 166, 186, 228; A. Niwiński 1984, s. 187; S. Piekarczyk 1962; J. i R. Tomiccy 1975, s. 172–175; Vries 1976, s. 490, *passim*; *et al.*). Uwalniano je w celu wspomżenia zmarłego w jego regeneracji.

Zmarli z badanych cmentarzysk leżeli na boku lewym lub prawym, przy czym preferowana była strona lewa dla kobiet i prawa dla mężczyzn. Genezy tego zjawiska szukać należy w egocentrycznym traktowaniu świata zewnętrznego przez człowieka („Człowiek miarą wszechrzeczy”). Odnosi się to przede wszyst-

kim do określania kierunków świata, które człowiek zawsze odnosi do siebie (strony: prawa – lewa – przód – tył – góra – dół) i które niejako są w nim biologicznie zakodowane. Świat i zjawiska w nim obserwowane ujmowane są w pary przeciwieństw, w szereg wzajemnie uzupełniających się opozycji (A. Zadrożyńska 1984, s. 186). Większość ludzi jest ludźmi praworęcznymi (J. Bradshaw 1986, s. 49). Tak jest obecnie i tak było zapewne w czasach neolitu i istnienia KM, o czym m.in. świadczą ślady pracy na narzędziach krzemienionych (nożach sierpowatych) oraz w wyrobiskach kopalni w Krzemionkach (J. T. Bąbel 1985, s. 28). Prawa ręka, a tym samym prawa strona jest silniejsza, lepsza, godniejsza, sprawiedliwsza, itd. Odwrotnie ma się z ręką lewą. Opozycja binarna lewa-prawa nałożona została na opozycję żeński (słabszy, ciemniejszy, dolny, itd.) – męski (silniejszy, jasny, górny, itd.). Z czasem oznaczenia te nabrały dodatkowych określeń, dotyczących etyki i prawa (prawo – sprawiedliwość, prawość; lewo – bezprawie, niesprawiedliwość, „lewizna”, „zrobić coś na lewo”), widocznych przede wszystkim w sferze leksykalnej. Strony lewa – prawa korelowano również ze stronami świata, co miało istotne znaczenie we wszelkiego rodzaju wróżbach. Symbolika ta jest jedną z najbardziej uniwersalnych, gdyż spotkać ją można w różnych kulturach i epokach na całym świecie, w tym u wszystkich ludów indoeuropejskich (R. Benedict 1966, s. 182, 184; A. Brückner 1970, s. 435–436; *idem* 1979, s. 134; E. Dürkheim, M. Mauss 1973, s. 718, 755; M. Eliade 1984, s. 252–253; J. Gąssowski 1978, s. 131–132; A. Gieysztor 1982, s. 97; Gilgamesz, s. 18, 78, 82; Herodot IV, 67; Homer: *Iliada* XII, 60–65, 102–103; M. Jakimowicz-Shah, A. Jakimowicz 1982, s. 95, 97, 103, *passim*; M. Mauss 1973, s. 549; J.S. Mbiti i 1980, s. 147, 190, 219; K. Moszyński 1934, s. 21, 410–411, *passim*; Mt. 25, 32–34, 41; Pauzaniusz IV, 21, 7; Polo III: CLXXV, s. 298; Z. Poniatowski 1967, s. 218–220; M. Popko 1982, s. 133, 135–136, *passim*; J. Rosen-Przeworska 1971, s. 71, 79, 217; P. Santarcangeli 1982, s. 185, 213–214, *passim*; M. Składankowa 1981, s. 49–50, 93, 276, *passim*; J. i R. Tomiccy 1975, s. 90–91; E. B. Tylor 1896, s. 81, 110–111, 115, 421; *idem* 1898, s. 290; A. de Vries 1976, s. 386; J. Wasilewski 1979, s. 132–148; *et al.*).

Obyczaj chowania zmarłych na boku w pozycji skurzonej, tak niegdyś popularny w prahistorycznej Europie, w późniejszych czasach wygasł (obowiązuje nadal tylko w pochówkach muzułmańskich; ułożenie na prawym boku, twarzą w kierunku Mekki). Do dziś zachował się jednak w Afryce, gdzie prawo- i lewobocz-

Ryc. 56. Sandomierz-Kruków, gr. 1. Położenie darów grobowych wg dokumentacji polowej H. Wróbel (grafika – J. T. Bąbel).
 Fig. 56. Sandomierz-Kruków, Grave 1. Arrangement of burial goods according to H. Wróbel's field data (graphics by J. T. Bąbel).

nego ułożenia skurczonych zwłok mężczyzn i kobiet skrupulatnie się przestrzega (H. Baumann 1955, s. 293 n.; C. G. Seligman 1972, s. 166, 210–212; S. Tabaczyński 1970, s. 255). Jak już wcześniej wspomniałem, w pochówkach z wczesnego okresu epoki brązu z terenów Wyżyny Małopolskiej występują również i takie, które odbiegają od tej zasady. Nie jest ich wiele i już to świadczy o ich przypadkowości i wyjątkowości. Jeśli określenie płci tych zmarłych dokonane przez antropologów uznamy za prawdziwe (co nie jest pewne, sądząc po samej metodzie badawczej), to wówczas wytłumaczenie owych faktów szukać musimy jedynie w sferze ówczesnego systemu magiczno-religijnego. Ułożenie danego osobnika w pozycji zastrzeżonej dla płci przeciwnej sygnalizuje jego odmienność. Może ona wynikać z istotnych przekonań. Istnieje bowiem zjawisko religijne zwane *coniunctio oppositorum* charakteryzujące się tym, iż dana osoba koncentruje w sobie cechy obu płci i jest swego rodzaju androgynem, który scala w sobie wiele rzeczywistości (M. Eliade 1966, s. 417, *passim*; 1970 s. 202–205, 223, *passim*). Należy więc do ludzi spełniających funkcję sakralną w danym społeczeństwie. Na taką możliwość wskazywałyby np. grób 96 z Żernik Górnych (A. Kempisty 1978, s. 321), zawierający dwa medaliony i topór, czy też grób 153 z Mierzanowic o podobnym, bogatym wyposażeniu. Oba szkielety ułożone były na lewym, „żeńskim” boku. Inną możliwością jest odmienność seksualna (homoseksualizm, transwestytyzm) zmarłych. Należy jednak zaznaczyć, że w tym przypadku nie było istotne za kogo, kobietę lub mężczyznę, dany osobnik się uważał, lecz za kogo uważali go ci, którzy organizowali jego pogrzeb. Warto tu zauważyć, że przekonanie o istnieniu tylko dwóch płci charakterystyczne dla cywilizacji chrześcijańskiej Europy odbiega znacznie od przeświadczenia wielu innych ludów pozaeuropejskich (J. Sieradzan 2011).

Zmarli pochowani na Wyżynie Sandomierskiej byli układani twarzami w 4 strony świata (najczęściej na S), przy czym nie było żadnej korelacji pomiędzy kierunkami osi grobów lub orientacją twarzy z położeniami wschodzącego lub zachodzącego słońca na linii horyzontu. Jak wskazują na to źródła etnologiczne, zmarłych układa się twarzami „do słońca” lub w kierunku mitycznej krainy przodków (= zmarłych), „do ojców” (J. Černý 1974, s. 11–12; E. Dürkheim, M. Mauss 1973, s. 757, 761; U. Fischer 1953; M. Haavio 1974, s. 41; J. S. Mbiti 1980, s. 190, 195, 196; K. Moszyński 1934, s. 448–449; M. Składankowa 1981, s. 54–55; C. M. Turnbull 1980, s. 159; E. B. Tylor 1898, s. 60, 270, 351 *et al.*). Wyjątko-

wo zabitych w walce układa się twarzami w kierunku wrogów (B. E. Clark 1982, s. 116; J. Rosen-Przeworska 1971, s. 165). Jest rzeczą interesującą, że w niektórych przypadkach lokalizacja krainy zmarłych pokrywa się z historycznym miejscem (kierunkiem), z którego przybyła dana grupa ludzka (por. Ch. Duverger 1984, s. 48–49; S. A. Tokariew 1969, s. 180–181). Ułożenie zmarłych KM z terenów Wyżyny Sandomierskiej prawdopodobnie dotyczy orientacji twarzy w stronę „do ojców”. Sprawą zastanawiającą jest, że w składzie rasowym osobników skierowanych twarzami na S (najliczniejsza grupa szkieletów) na cmentarzyskach z omawianego okresu i terenu przeważa komponenta śródziemnomorska. Również wiele elementów kultury materialnej wskazuje na południowy kierunek wpływów (J. Machnik 1967, *et al.*).

Niektóre groby KM po wykopaniu dołu były poddawane praktykom magicznym związanym z ogniem. Palono w nich ogień lub też okadzano je. Sens tego obrzędu dotyczy rytualnego oczyszczenia jamy grobowej ze złych mocy (por. S. Ciszewski 1903; M. Eliade 1984, s. 267, 330; M. Jakimowicz-Shah, A. Jakimowicz 1982, s. 49–50; J. Kubczak 1978, s. 139; K. Moszyński 1934, s. 311–312; Z. Poniatowski 1965, s. 308–310, 312; A. Thierry 1972, s. 59; J. i R. Tomiccy 1975, s. 170; G. van der Leeuw 1978, s. 97–101; A. de Vries 1976, s. 187n.). Nie wykluczam również, iż po złożeniu zmarłego do jamy symbolizowało zamknięcie nieboszczyka w kręgu dymu i ognia (oraz ogrzania jego duszy – por. B. Malinowski 1969, s. 121). W ten sposób zmarły odcięty zostawał od świata zewnętrznego i szkodliwych sił, co było warunkiem koniecznym dla regeneracji. W pośredni sposób odizolowany został także od świata żywych, którym już nie mógł szkodzić. Ogień wyznaczał zarazem przestrzeń sakralną grobu. Umożliwiał duszy zmarłego ruch w osi pionowej Kosmosu. Podobną funkcję mogły pełnić również kamienie otaczające zwłoki. Jak wykazują liczne przykłady, kamień koncentrował w sobie szczególną moc sakralną (M. Eliade 1966, s. 59, 225–226, 232–234; *idem* 1970, s. 161–162, 175; *idem* 1984, s. 317; J. G. Frazer 1964, s. 470n.; M. Haavio 1979, s. 401–405, *passim*; J. S. Mbiti 1980, s. 79, 225–230; A. Thierry 1971a, s. 32, 37–38; *idem* 1972, s. 46, 48, 55–56; E. B. Tylor 1898, s. 134; G. van der Leeuw 1978, s. 89–90; A. de Vries 1976, s. 443 n.). Jest on zarazem jednym z symboli „Centrum”. Warto tu przypomnieć ciekawą interpretację A. Wiercińskiego (1984, s. 31, 34) dotyczącą symboliki kamieni. Mają one również symbolizować skrzystalizowany czas boski.

Niektórych zmarłych KM wyposażano także w trumny zrobione z mat, wyplatanych koszy lub też wykonanych z pni drzew (dębowych?). Podstawowa funkcja trumny w symbolice magicznej oznacza zamknięcie, a więc analogicznie do wyżej opisanych praktyk z ogniem. Niektóre maty i wyplatane kosze obmazywane były mieszką wapna i lessu – biała masa. Biel natomiast jest powszechnie traktowana jako barwa sakralna. Niekiedy wiąże się ją ze śmiercią człowieka (symboliczną lub rzeczywistą) oraz ze śmiercią przyrody (K. Birket-Smith 1974, s. 228, 375; S. Chodak 1967, s. 46; L. Krzywicki 1957, s. 102, 107, 126, *passim*; J. Lips 1957, s. 441, 449, 465; J. S. Mbiti 1980, s. 80, 161, 225, *passim*; K. Moszyński 1934, s. 629, 708; E. Potkowski 1973, s. 41–42; E. B. Tylor 1911, s. 240; Vries 1976, s. 499 n.). W tym drugim przypadku chodzi o biel śniegu i lodu. Zima w sakralnym roku jest symbolem śmierci (M. Składankowa 1981, s. 126, 135, 252, 267; J. i R. Tomiccy 1975, s. 173, 182). Śmierć i chaos poprzedza zaś każde odrodzenie i kreację. Barwę białą miały również kamienie (wapienie) użyte do obstawy zwłok. Warto tu dodać, że u niektórych ludów euroazjatyckich „prakamień”, „centrum świata” miał właśnie białą barwę (A. Załuska-Strömberg 1986, s. 322, 337; S. Szyrkiewicz 1984, s. 54; J. i R. Tomiccy 1975, s. 73; B. A. Uspieński 1985, s. 26).

Pracowicie wykonane trumny kładowe posiadały, jak sądzę, jeszcze inne znaczenie. Chodziło tu o umieszczenie zwłok człowieka wewnątrz wydrążonego drzewa. Istotnym był gatunek drzewa, z jakiego wykonano trumnę. Trumny kładowe, pochodzące z epoki brązu z terenów Danii, wykonane były z dębu. Nie wykluczone, iż podobnych użyto w grobach społeczności KM. Przypomnę, że okadzanie jam mogił dokonywano stosując drzewo sosnowe lub dębowe. Oba te gatunki mają ściśle konotacje symboliczne. Oznaczają trwałość, wieczność i niezmiennność. Są one wyobrażeniami Drzewa Kosmicznego lub Drzewa Życia, symboli znanych w Europie i Azji (J. Biernhorst 1984, s. 185, 273, 379; T. Dajczer 1984, s. 179, 188; A. Załuska-Strömberg 1986, s. 307, 367; M. Eliade 1966, s. 59, 264–276, *passim*; *idem* 1970, s. 156–158; M. Haavio 1979, s. 39, 384, 386, *passim*; J. Rosen-Przeworska 1971, s. 131, 141, *passim*; M. Składankowa 1981, s. 54, 63, 82, 103, *passim*; ta sama 1984, s. 72, 80, 249; Z. Sokolewicz 1986, s. 231, 256; S. A. Tokariew 1969, s. 154; J. i R. Tomiccy 1975, s. 76, 85–86, 88; V. N. Toporow 1980, s. 396–406, tam dalsza lit.; G. van der Leeuw 1978, s. 92–95; A. de Vries 1976, s. 347–348, 367). Dane te oznaczają, że lu-

dzie KM zapewne chcieli zmarłemu dostarczyć kolejnej porcji sakralnych mocy regeneracyjnych lub może nawet umieścić go w centrum Kosmosu, które symbolizował pień ściętego drzewa – dębu.

Zmarli wyposażani byli w różnego rodzaju przedmioty, które wchodziły bądź to w skład ich ubiorów, bądź też były luźno wkładane do mogił. Przedmioty te, a właściwie ich „dusze”, albo lepiej – moc sakralna w nich zawarta, potrzebne były zmarłemu w zaświatach, aby tam mogli oni zachować „ziemski sposób życia” (por. E. Potkowski 1973, s. 71 n.; E. B. Tylor 1898, s. 63, 323; *idem* 1911, s. 352; *et al.*). Jak już wcześniej pisałem, ubrania posiadały swoistą symbolikę m.in. łączącą człowieka z poszczególnymi elementami Kosmosu. Znaczna ich część była apotropeionami. Do nich należały przede wszystkim zawieszki i wisiorki z zębów zwierzęcych. Amulety tego typu stosowały różne ludy, a tym także społeczności indoeuropejskie (K. Birket-Smith 1974, s. 229–230, 232, *passim*; J. Delumeau 1986, s. 15; A. Gieysztor 1982, s. 69, 129, 229; Kowalski 1961, s. 45–46; K. Moszyński 1934, s. 309; Ł. Okulicz-Kozaryn 1983, s. 151, 237; R. Piwiński 1983, s. 68; J. Rosen-Przeworska 1971, s. 220; B. Szarewska 1971, s. 261–271; Tacyt: Germania 46, s. 289; G. Wilke 1914, s. 31). W zębach skoncentrowała się moc zwierząt (szczególnie drapieżnych oraz niebezpiecznych dla ludzi) i dlatego też mogły one chronić i magicznie wzmacniać człowieka. Podobne znaczenie posiadały muszle oraz paciorki i wisiorki wykonane z nich. Wiazały się bowiem z symboliką lunarno-akwaticzną oraz płodnością (M. Eliade 1966, s. 206, 432–433, *passim*; W. Hensel 1973, s. 293; M. Mauss 1973, s. 242–244, 246, 368, *passim*; Z. Sokolewicz 1986, s. 154; B. Szarewska 1971, s. 244). Trzeba także zwrócić uwagę na niektóre szczegóły ubiorów pogrzebowych, np. na pasy wykonane ze sznurów paciorków oraz zębów zwierzęcych. Pas w symbolice ubraniowej ma podwójne znaczenie:

1. Jest oznaką funkcji, jaką sprawuje w danej społeczności jego nosiciel;

2. Wzmacnia i magicznie chroni właściciela, zamyka go bowiem w bezpośrednim kręgu magicznym.

Oba te znaczenia często wzajemnie przenikają się. Symbolika ta znana jest w różnych kulturach, czasach i na różnych kontynentach (J. Biernhorst 1984, s. 349; A. Brückner 1980, s. 180, 306; P. H. Buck 1983, s. 76, 84, 85, 88; T. Dajczer 1984, s. 67, 172, *passim*; Ch. Desrouches-Noblecourt 1980, s. 179; M. Haavio 1979, s. 363; Herodot IV, 8–10; M. Jakimowicz-Shah, A. Jakimowicz 1982, s. 67, 75, 79; S. Kowalski 1961, s. 154;

J. Macpherson 1980, s. 215; K. Moszyński 1967, s. 319, 320, 401; Ł. Okulicz-Kozaryn 1983, s. 177, 237; M. Popko 1982, s. 25; J. Ros 1969, s. 105; J. Rosen-Przeworska 1971, s. 22, 24–25, 82, *passim*; M. Składankowa 1981, s. 57–58, 83, *passim*).

Podobne znaczenie miały zapewne naszyjniki, diademy, naramienniki i bransolety wykonane z różnych paciorków. Apotropeionami mogły być również ostre przedmioty, np. szpile, szydła, odłupki krzemienne oraz broń (por. K. Moszyński 1934, s. 309–310, *et al.*). Aby przedmioty te mogły być dostarczone zmarłemu w zaświaty niszczone je, łamano i rozbijano. Chodziło tu nie tylko o uwolnienie mocy, które się w nich znajdowały, lecz również o sakralną destrukcję, która poprzedza kreację.

Biorąc pod uwagę znaczenie dzika a szczególnie zaś łowów na to zwierzę w kulturach dawnej Europy (J. T. Bąbel 1995), mamy podstawy sądzić, iż zawieszki z szabel dzika znajdowane w męskich grobach KM są także dowodami udanych prób inicjacyjnych wymagających hartu ducha i odwagi.

Jak zaświadczać dane z różnych mitologii i religii, zmarły wędrując w zaświaty narażony jest na groźne niebezpieczeństwa, spotkania ze złowrogimi demonami, bóstwami itp. Genezy wielu postaci demonologii można doszukać się w jungowskiej koncepcji Cienia lub Antypersony, charakterystycznej dla psychiki człowieka (A. Wierciński 1979). „Geografia” krainy zmarłych przedstawiona w mitach jest wynikiem relacji z „duchowych podróży” szamanów (S. Tokarski 1984, s. 105, tam dalsza lit.). O szamanizmie mówić można, jak się wydaje, już w paleolicie, o czym świadczy m.in. wyobrażenie z jaskini Lascaux (H. Kirchner 1951; S. Tokarski 1984, s. 99–100). Na istnienie szamanów w neolicie mogłyby z kolei wskazywać znaleziska glinianych bębnow, szczególnie zaś tych, które odkrywane bywają we grobach (U. Fischer 1951; L. Gabałówna 1959; M. Helmers 1939; K. Jażdżewski 1936; N. Mašek 1954; G. Mildemberger 1952; W. Schrickel 1955/56; *et al.*). Przeszkody istniejące na drodze zmarłego do krainy zmarłych oraz pobytu w niej były usuwane poprzez wyposażenie go w odpowiednią dozę magicznych mocy, których „zbiornikami” były różne przedmioty.

Zmarli KM na Wyżynie Sandomierskiej wyposażani byli również we fragmenty ciał zwierzęcych (konia, krowy, owcy-kozy, świni-dzika, psa, żółwia i ryby). Sposób w jaki potraktowano ciała zwierząt oraz obdarowywanie zmarłych ściśle określonymi fragmentami ciał ssaków, a więc głowami i nogami wskazuje na to, że w obrzędku

pogrzebowym stosowano rytuał znany z późniejszych czasów, a dotyczący ofiar składanych bóstwom przez różne ludy euroazjatyckie (*Biblia*: 3 Moj. 22, 28; 5 Moj. 17, 1; Ezech. 43, 22–23; 1 Samuel. 6, 7–10; Herodot II, 38; Homer: *Iliada* X, 235–236, s. 172; S. Szynkiewicz 1984, s. 88; Tacyt: *Germania* 10–11, s. 270; A. Thierry 1971a, s. 32; T. Węgrzynowicz 1982, s. 105–111, 127, 130, tam dalsza lit.). Dobór zwierząt ofiarnych również nie był przypadkowy. W rytuale ofiarniczym obowiązywały bowiem ściśle przestrzegane przepisy dotyczące wieku, płci, maści zwierzęcia, jego zdrowia, gatunku, itp. Stosowały je różne ludy w starożytności, a stosują je jeszcze do dziś niektóre plemiona afrykańskie (S. Piłaszewicz 1986, s. 137, 173, 176). Zmarli, podobnie jak bogowie, obdarowywani byli w czasie rytu ofiarniczego mocą sakralną zawartą w ciałach zwierząt. O ile jednak w przypadku bogów ofiara oznacza zarazem obieg mocy, gdyż bóstwa kierowały ją z powrotem w stronę ludzi (S. Piłaszewicz 1986, s. 136–137; G. van der Leeuw 1979, s. 399, 403), to w przypadku zmarłych, moc ta miała im ułatwić przejście w inny wymiar egzystencji i ich powtórne narodziny. Jak wynika z niektórych analogii historycznych, taki sposób składania ofiary zmarłego świadczy zarazem o tym, że resztę ciał zwierząt spożywali uczestnicy pogrzebu podczas sakralnej uczty, stypy (por. Ibn Fadlan 201 b, s. 95). Uczta ta podkreślała jedność żywych ze zmarłymi. Zmarli uczestniczyli w niej na równi z żywymi. Obdarowywani byli mało atrakcyjnymi do spożycia przez żywych porcjami mięsa, a właściwie kośćmi (i skórą). Nie oznacza to jednak, iż byli w ten sposób lekceważeni, czy deprecjonowani. Nie była bowiem ważna wartość spożywcza (materialna) tych artykułów lecz moc sakralna, która była w nich zawarta. Nie wykluczone, iż dodatkowo używano w tych obrzędach krwi, która jest również jednym z najpotężniejszych „zbiorników” mocy (A. Załuska-Strömberg 1986, s. 163, 266, 315, *passim*; M. Eliade 1970, s. 263; *idem* 1984, s. 252, 415; J. G. Frazer 1964, s. 470–471, *passim*; R. Graves 1974, s. 177; Ch. Hainchelein 1954, s. 99, 101, 269–270; Herodot I, 74; III, 8, 15; IV, 62, 64, 70; Kowalak 1982, s. 63; A. Niwiński 1984, s. 217; S. Piekarczyk 1968, s. 111; M. i A. Pozern-Zieliński 1977, s. 182, 189–190; G. Thomson 1958, s. 181, 183, 186, 193; A. de Vries 1976, s. 52).

Generalnie rzecz biorąc, poszczególne przedmioty, którymi zostawał obdarowywany zmarły, a więc konkretne gatunki zwierząt oraz narzędzia, łączy w symbolicznie magiczno-religijnej jedna wspólna cecha. Jest nią płodność rozumiana jako potężna moc sakralna (A. de

Vries 1976, s. 23, 56, 126, 286, 365, 419, 423, 471). Poszczególne przedmioty i zwierzęta ofiarne koncentrowały sobie moce sakralne, które dodatkowo miały swoje odnośniki i powiązania w różnych sferach Kosmosu. Dobrze czytelna jest tu symbolika lunarno-akwaticzna (muszle, paciorki i zawieszki z muszli), solarna (tarczki z miedzi, brązu i kości), ogniowa (węgle drzewne, krzemienie, siekiery), chtoniczna (kości i przedmioty z kości psów, świń, dzików i żółwi), akwaticzna (ryba) – (por. J. T. Bąbel 1980, s. 27–31; A. Brückner 1980, s. 49, 240, 357; A. Załuska-Strömberg 1986, s. 163, 164, 315; M. Eliade 1966, s. 89; *idem* 1984, s. 361; M. Haavio 1979, s. 207–210, 473–474, *passim*; M. Jakimowicz-Shah, A. Jakimowicz 1982, s. 61, 167, 188, *passim*; W. A. Laričev 1978; M. Mauss 1974, s. 387; E. Mielecinski 1981, s. 264; R. Pettazzoni 1967, s. 158; J. Ros 1969, s. 17, 224, *passim*; M. Składankowa 1984, s. 90, 151, 173, *passim*; Z. Sokolewicz 1986, s. 87–88, 131, *passim*; Tacyt: *Germania* 46, s. 289; E. B. Tylor 1896, s. 274, 302; *idem* 1898, s. 197, 266, 286–287, 339; G. Thomson 1958, s. 192–193, 222, 465–466; H. van Glasenapp 1966, s. 146, 150, 191; J. T. Weston 1973, s. 155–163).

W przypadku wspomnianych tarczek solarnych można również domniemywać, że ich nosiciele przeszli przez głębokie inicjacyjne a zarazem religijne doświadczenie spotkania z wewnętrznym światłem (J. T. Bąbel 2010, s. 54, tam dalsza lit.). Doznanie to zawsze wyróżnia w społeczności tych, którzy je przeżyli, gdyż daje im „boską wiedzę” a tym samym otrzymują oni wyjątkowy status i pozycję społeczną. Nie jest to wykluczone wzięwszy pod uwagę fakt, że osobnicy z tarczkami należą do „elity” ówczesnych społeczności.

W społecznościach KAK i KM istniał obyczaj oblamywania rogów zwierzęcia ofiarnego. Stosowano go również w obrzędzie składania łbów bydłych do grobów ludzkich. Prawdopodobnie był to gest sakralizujący zwierzę ofiarne.

Wśród grobów ludzkich spotyka się na cmentarzyskach KM również kompletne pochówki psów (np. w obiekcie 61A w Wojciechowicach I; Ryc. 57). Związek tego zwierzęcia ze światem zmarłych jest powszechnie znany w symbolice magiczno-religijnej różnych ludów (P. H. Buck 1983, s. 231; S. Czarnowski 1956, s. 161–170, *passim*; M. Haavio 1979, s. 318, 321; R. Piwiński 1983, s. 54; M. Składankowa 1984, s. 285, *passim*; L. P. Słupicki 1984, s. 84, 90; A. Thierry 1971, s. 17; G. Thomson 1958, s. 195; E. B. Tylor 1896, s. 302, 407; *idem* 1898, s. 42, 78, 161, *passim*; G. C. Vaillant 1965, s. 222–223; Vries 1976, s. 138 n.; H. Wałkowska 1973, s. 21; T. Wę-

grzynowicz 1982, s. 234–245; B. A. Woods 1959). Wynika on z kilku faktów. Pies jest zwierzęciem stadnym, które traktuje swego opiekuna jako przewodnika stada i stąd żywo reaguje na jego śmierć lub ciężką chorobę. Ma on również zwyczaj kopania nor w ziemi. Jego wycie, które kieruje niekiedy również do księżyca, dodatkowo wiąże go ze światem lunarnym, światem ludzi zmarłych, w którym jest on bądź to strażnikiem, bądź też przewodnikiem zmarłych.

W wierzeniach ludów Europy, Azji i Afryki również złoto (a wymiennie miedź lub brąz) wiąże się ze światem nadprzyrodzonym, z bóstwami oraz zmarłymi, gdyż symbolizowało stałość, niezmiennosc i nieśmiertelność (M. Eliade 1984, s. 289–290, 292, 295, *passim*; J. Kubczak 1978, s. 140; B. A. Uspieński 1985, s. 109, 133; G. van der Leeuw 1978, s. 90).

Przejdźmy teraz do omówienia dalszych zagadnień dotyczących stosunku żywych do zmarłych. Lokalizacja cmentarzysk bezpośrednio przy osadzie, jak również otoczenie cmentarzyska i osady rowem (np. w Wojciechowicach I) świadczy o tym, że zmarli traktowani byli przez żywych jako integralnie z sobą związanych członków rodu. Zmarli stanowili istotną część wspólnoty, w której życiu uczestniczyli, a niekiedy wręcz bronili jej przed atakami obcych mocy spoza ekumeny (M. Eliade 1970, s. 82–83). Groby umieszczone poza osadami KM i Ch-V na Wyżynie Sandomierskiej to groby pojedyncze. Wyjątek stanowi cmentarzysko w Świnarach Starych, lecz sytuacja osadnicza wokół tego sta-

Ryc. 57. Wojciechowice, st. I, ob. 61A (jama KM). Szkielet psa (fot. J. T. Bąbel).

Fig. 57. Wojciechowice, Site I, Feature 61A (MC pit). Dog's skeleton (photo by J. T. Bąbel).

nowiska nie została wyjaśniona. Wszystkie, nieliczne z resztą, groby pojedyncze charakteryzują się w jakiś sposób „innością”. Jest to albo niezwykle ukierunkowanie twarzy lub ułożenie ciała charakterystyczne dla płci przeciwnej, bądź też są to groby ciałałpalne. Jak wykazują dane etnograficzne z terenu Europy, osobnicy zmarli śmiercią nienaturalną, chowani byli zazwyczaj na granicach ekumeny, na pograniczu dwóch „światów”, itd. (É. Mireaux 1962, s. 137; E. Potkowski 1973, s. 72–73; Stomma 1981, s. 37–40; J. i R. Tomiccy 1975, s. 140, 194–195) Prawdopodobnie mamy tu do czynienia z tego typu zjawiskiem. Znaleźiska grobów ciałałpalnych są wyjątkowe i nieliczne w społeczności wczesnobrązowej na Wyżynie Sandomierskiej i w ogóle w całej Małopolsce (2 szt.), a więc wyjątkowy musiał być powód zastosowania tego rytuału w stosunku do konkretnych osobników. Oba obrządki zakładają absolutnie przeciwny sposób traktowania ciała zmarłego. W pierwszym całe ciało ulega zniszczeniu (zagładzie) jeszcze przed pochowaniem, w drugim natomiast ciało jest pieczołowicie zdobione i układane w odpowiednich pojemnikach i pozycjach. Wydaje się, że obrządku ciałałpalnego we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej nie można interpretować w kategoriach doktryn religijnych charakterystycznych dla tego rodzaju pochówków w późniejszych epokach (np. oczyszczenie duszy z nietrwałego ciała, itp.). Prawdopodobnie owymi wyjątkowymi osobnikami poddanymi ciałałpaleniu byli ludzie, w stosunku do których użyto obrzędu „potrójnej śmierci” stosowanego przez ludy indoeuropejskie (J. Banaszkiewicz 1986, s. 184–193; D. J. Ward 1970). Obrzęd ten miał charakter ofiarniczy i jego celem było odesłanie zmarłego w za-

światy we wszystkich jego przejawach (manifestacjach) egzystencjalnych, tak aby już nigdy się nie odrodził. W obrzędzie tym sakralną ofiarą stawał się sam człowiek. Tak moim zdaniem (J. T. Bąbel 2009, s. 227) należy zinterpretować np. pochówek z gr. 27/IX. w Szarbi (B. Baczyńska 1994, s. 77–78).

Warto tu na koniec dodać, że w XX w. ryt ten zastosowano do szczególnej osoby. Był nim odpowiedzialny za Holocaust Adolf Eichmann. Po rozprawie sądowej w 1962 r. skazano go na śmierć. Nazista został powieszony, zwłoki spalono a następnie prochy wysypano do Morza Śródziemnego poza wodami terytorialnymi Izraela.

Inną możliwością wytłumaczenia faktu pojawienia się pojedynczych grobów ciałałpalnych na Wyżynie Małopolskiej jest obecność nielicznych wyznawców idei kremacji (obcych?), która rozpowszechniona była w tym czasie w niektórych społecznościach karpackiego kręgu kulturowego (J. Machnik 1978, s. 26, *passim*).

Przedstawiona powyżej rekonstrukcja niewielkiej części kultury duchowej ludów z wczesnego okresu epoki brązu, żyjących w południowej części ziem polskich, jest próbą spojrzenia na tę tematykę „od wewnątrz”, niejako oczyma wierzących. Miała ona wykazać pewien przemyślany system istniejący w obrządku pogrzebowym. Jest to jednak tylko próba i z tej racji może być ona (i zapewne jest) obciążona błędami. Wiele problemów zostało przedstawione tu w sposób skrótowy, gdyż nie pozwalał na to charakter niniejszej pracy. Przedstawione dociekania nie pretendują do jedyności i wyłączności. Traktować je zatem należy jako jedną z wielu możliwych interpretacji prahistorycznych obrządków pogrzebowych.

12. ZAKOŃCZENIE

W wyniku przeprowadzonej analizy obiektów sepulkralnych pochodzących z wczesnego okresu epoki brązu z terenu Wyżyny Sandomierskiej uzyskaliśmy możliwość uchwycenia generalnych zasad obowiązujących w obrządku pogrzebowym ówczesnej społeczności.

Zdaniem etnologów i religioznawców (np. S. A. Tokariew 1969, s. 153; K. Birket-Smith 1974, s. 364, *et al.*), różny sposób chowania zmarłych zależy od wieku, płci, pozycji społecznej zmarłego, charakteru jego śmierci oraz szeregu innych okoliczności. Analizowany przez nas materiał wykazał słuszność tych spostrzeżeń.

Dla obrządku pogrzebowego panującego na Wyżynie Sandomierskiej w czasie istnienia Ch-V i KM charakterystyczne są następujące cechy:

1. Lokowanie cmentarzy i grobów na wyniosłościach terenowych, ponad krawędziami dolin lub w górnych częściach ich stoków.
2. Stosowanie szkieletowego i wyjątkowo ciałopalnego obrządku pogrzebowego.
3. Umieszczanie nekropoli w bezpośrednim sąsiedztwie osady lub pojedynczych grobów poza nimi, na granicy ekumeny.
4. Stosowanie dwóch (trzech?) rodzajów jam grobowych bez budowania nasypów kurhanowych.
5. Wyposażanie niektórych grobów w obstawę kamienną i różnego typu trumny (kłodowe i wypłatane z mat).
6. Chowanie zmarłych pojedynczo lub, rzadziej – zbiorowo (po 2 do wyjątkowo 4 osobników).
7. Okadzanie jam grobowych, palenie w nich ognisk oraz niekiedy stosowanie łu.
8. Układanie zmarłych w pozycji skurczonej w 5 rodzajach ułożenia rąk, twarzami na E, S, W i N (z preferencją strony S i V typu ułożenia zwłok – tj. obiema dłońmi przy twarzy).

9. Układanie kobiet na lewym, zaś mężczyzn na prawym boku.
10. Wyposażanie części grobów w kości zwierząt i muszle.
11. Niszczanie części wyposażenia.
12. Zróżnicowanie (ilościowe i jakościowe) wyposażenia grobowego oraz strojów pogrzebowych ze względu na płeć, wiek zmarłych, ukierunkowanie twarzy i pozycję społeczną.
13. Zmieniające się w czasie zróżnicowanie ilościowe i jakościowe wyposażenia grobowego najprawdopodobniej ze względu na różnice ekonomiczne pomiędzy poszczególnymi grupami społeczności wczesnobrązowych.
14. Lokowanie ozdób w rejonie od głowy do kolan zmarłego oraz narzędzi pracy od klatki piersiowej do kolan.

Wymienione cechy są w większości wspólne dla całego obszaru występowania Ch-V i KM. Różnice dotyczą głównie ilości wyposażenia grobowego. Natomiast w innych cechach więcej jest podobieństw niż różnic. Dostrzegalne są jednak różnice powstałe także ze względów chronologicznych, w każdym bądź razie między Ch-V a KM, a zwłaszcza między tą pierwszą, a późniejszą fazą KM. Widoczne jest to m.in. w ilości grobów Ch-V i KM oraz pojawieniu się na Wyżynie Sandomierskiej pochówków „hybrydalnych” fazy Ch-V i KM. Zaobserwować można również ilościowe i jakościowe zróżnicowanie pomiędzy wyposażaniem grobów fazy Ch-V i KM w poszczególnych częściach Małopolski.

Powyższe zasady obrządku pogrzebowego wynikały ze światopoglądu panującego w ówczesnych społecznościach rodowych, a przede wszystkim chęci pomożenia swym bliskim w ich wędrówce w zaświaty i ewentualnym powrocie oraz z potrzeby zabezpieczenia się żywych przed szkodliwą działalnością zmarłych.

Nie wszystkie problemy zarysowane w niniejszej rozprawie zostały w pełni rozwiązane. Analiza materiału ujawniła pewne braki powstałe z niedostatku i jakości badań wykopaliskowych. I tak np. nie została wyjaśniona sprawa przynależności kulturowej kurhanów w Stodołach oraz w innych częściach Wyżyny Sandomierskiej. Nie znamy sytuacji osadniczej w rejonie cmentarzyska w Świniarach Starych. Nie zostały również ukończone prace wykopaliskowe na st. I w Wojciechowicach. Wszystkie te braki powinny być usunięte w trakcie następnych prac terenowych.

Dla prześledzenia ewolucji i zróżnicowania regionalnego obrzędu pogrzebowego w Małopolsce, a nawet na samej Wyżynie Sandomierskiej, niezbędny jest istotny postęp w szczegółowej wewnętrznej periodyzacji wczesnego okresu epoki brązu w Małopolsce, opartej nie tylko na tradycyjnych metodach (stratygrafia obiektów, analiza typologiczno-porównawcza), lecz także na liczniejszych datowaniach metodą radiowę-

glową, *et al.* Należałoby również dokonać stosownych badań antropologicznych, które określiłyby składy rasowe populacji ze Świniar Starych i Wojciechowic oraz dostarczyłyby bardziej wiarygodnych danych o demografii analizowanego obszaru. Niezwykle istotne byłyby także badania genetyczne szczątków ludzkich z tych cmentarzysk. Konieczne jest również wykorzystanie analizy palynologicznej wypełnisk grobowych, w tym, przede wszystkim zawartości naczyń. Wykrycie pyłków roślin halucynogennych w grobach Ch-V i KM miałooby znaczny wpływ na weryfikację hipotezy dotyczącej wiary w reinkarnację. Pogłębić należy także badania religioznawcze, które w tej pracy zostały przedstawione w sposób zgeneralizowany.

Otrzymane w wyniku tych analiz informacje uzupełnią naszą znajomość obrządków funeralnych obowiązujących w czasach prahistorycznych. Zapewne nie zmienią jednak w zasadniczy sposób wniosków niniejszej pracy.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Acsádi G., Nemeskéri J.**
1957 *Paläodemographische Probleme am Beispiel des Frühmittelalterlichen Gräberfeldes von Halimba-Cseres*, H, t. 9, s. 133 n.
- Adamus M.**
1970 *Tajemnice sag i run*, Wrocław.
- Anisimow A.**
1971 *Wierzenia ludów północy*, Warszawa.
- Antoniewicz W.**
1924–1925 *Eneolityczne groby szkieletowe ze wsi Złota w pow. sandomierskim*, Wiadomości Archeologiczne, t. 9, s. 209 n.
1936/37 *Z dziedziny archeologii ziem Polskich*, Światowit, t. 17, s. 341–422.
- Arnaud D.**
1982 *Starożytny Bliski Wschód, Od wprowadzenia pisma do Aleksandra Wielkiego*, Warszawa.
- Baczyńska B.**
1985 *Funstelle der jungeren Phase der Mierzanowice-Kultur in Szarbia, Gemeinde Skalbierz*, [w:] J. K. Kozłowski, J. Machnik (red.), *L'énéolithique et le début de l'âge du bronze dans certaines régions de l'Europe*, Kraków, s. 123–132.
1994 *Cmentarzysko kultury mierzanowickiej w Szarbi, woj. Kieleckie. Studium obrządku pogrzebowego*, Kraków.
- Baczyńska B., Maj U.**
1981 *Wstępne wyniki badań na stanowisku wielokulturowym w Szarbi, woj. Kielce*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 33, s. 165–181.
- Baczyńska B., Bąbel J. T.**
2007 *Aerophonic musical instruments in the Mierzanowice Culture*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 59, s. 325–343.
- Baczyńska B., Lityńska-Zajac M.**
2005 *Application of Lithospermum officinale L. in early Bronze Age medicine, Vegetation History and Archaeobotany*, t. 14, s. 77–80.
- Balcer B.**
1963 *Osada kultury amfor kulistych na stanowisku 1 w Mierzanowicach, pow. Opatów*, Materiały Starożytne, t. 9, s. 99–143.
1971 *Kopalnia krzemienia w Świeciechowie-Lasku, pow. Kraśnik, w świetle badań 1967 r.*, Wiadomości Archeologiczne, t. 36, s. 71–132.
1975a *Krzemień świeciechowski w kulturze pucharów lejkowatych. Eksploatacja, obróbka i rozprzestrzenienie*, Wrocław.
1975b *Position and Stratigraphy of Flint Deposits, Development of Exploitation and Importance of the Świeciechów Flint in Prehistory*, Acta Archaeologica Carpathica, t. 16, s. 179–199.
1977 *Osada kultury mierzanowickiej na st. 1 w Mierzanowicach, woj. tarnobrzeskie*, Wiadomości Archeologiczne, t. 42, z. 2, s. 175–212.
1980 *Świeciechów-Lasek, woj. Tarnobrzeg, [w:] 5000 Jahre Feuersteinbergbau: Die Suche nach dem Stahl der Steinzeit*, Bochum, s. 606–611.
- Balcer B., Kowalski K.**
1978 *Z badań nad krzemieniem pasiastym w pradziejach*, Wiadomości Archeologiczne, t. 43, z. 2, s. 127–146.
- Balcer B., Schild R.**
1978a *A jednak sierpy! Z Otchłani Wieków*, t. 45, z. 1, s. 44–49.
1978b *Sierpem i głowę można uciąć, Z Otchłani Wieków*, t. 44, z. 2, s. 145–147.
1980 *Traces of Wear and Stone Tool Function: Do They Really Mean What They Show?* [w:] R. Schild (red.), *Unconventional Archaeology*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 109–116.
- Banaszkiewicz J.**
1986 *Podanie o Piaście i Popielu, Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*, Warszawa.
- Bargieł B.**
1990 *Badania wykopaliskowe na terenie gminy Iwaniska w woj. tarnobrzeskim*, Sprawozdania z badań terenowych katedry Archeologii UMCS w 1990 r., Lublin, s. 18–24.
1991 *Drugi sezon badań stanowisk w Mydlowie, woj. tarnobrzeskie*, Sprawozdania z badań terenowych katedry Archeologii UMCS w 1990 r., s. 26–31.
- Bargieł B., Florek M.**
1987 *Badania powierzchniowe wschodniej krawędzi Wyżyny Sandomierskiej*, Sprawozdania z badań powierzchniowych Katedry Archeologii UMCS w 1987 r., s. 47–50.
- Bargieł B., Libera J.**
1997 *Z badań nad formami bifacjalnymi w Małopolsce*, [w:] J. Lech, D. Piotrowska (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, s. 145–161.
2002 *Z badań nad produkcją siekier dwuściennych z krzemienia świeciechowskiego oraz gościeradowskiego*, Przegląd Archeologiczny, t. 50, s. 5–41.

Bartys J.

- 1939 *Nowe stanowisko małopolskiej grupy ceramiki sznurowej*, Przegląd Archeologiczny, t. 6, s. 96–99.

Baumann H.

- 1955 *Das deppelte Geschlecht, Etnologische Studien zur Bisexualität in Ritus und Mythos*, Berlin.

Bazielich M., Machnik J.

- 1985 *Płytki kościane kultury mierzanowickiej ze stan. 5 (Wyciąże) w Krakowie-Nowej Hucie*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 38, s. 157–176.

Bąbel J. T.

- 1971 *Odkrycie rewelacyjnego cmentarzyska sprzed 3500 lat w Wojciechowicach*, Słowo Ludu, nr 361, z dn. 27 XII, s. 4.
- 1974a *Prześlik wapienny ze st. 1 w Wojciechowicach, pow. Opatów*, Wiadomości Archeologiczne, t. 39, z. 2, s. 257.
- 1974b *By wojownik był silny jak dzik*, Z Otchłani Wieków, t. 40, nr 4, s. 288–292.
- 1974c *Krzemienne kindżały kultury mierzanowickiej*, Z Otchłani Wieków, t. 40, nr 2, s. 151–154.
- 1975 *Badania powierzchniowe dorzecza rzeki Kamionki, w pow. opatowskim*, Wiadomości Archeologiczne, t. 40, z. 4, s. 531–580.
- 1977 *Kim byli twórcy kopalń krzemienia w Krzemionkach*, Z Otchłani Wieków, t. 43, nr 1, s. 19–25.
- 1978 *Groby neolityczne ze st. I w Mierzanowicach, woj. tarnobrzeskie*, Wiadomości Archeologiczne, t. 44, s. 67–86.
- 1980a *Krzemionki*, [w:] 5000 Jahre Feuersteinbergbau. Die Suche nach dem Stahl der Steinzeit, Bochum, s. 586–595.
- 1980b *Kult topora w neolicie ziem polskich*, Wiadomości Archeologiczne, t. 45, s. 3–44.
- 1984 *Tajemnice kopalni krzemionkowskiej*, Z Otchłani Wieków, t. 50, nr 2, s. 83–89.
- 1985 *Weryfikacyjne badania powierzchniowe prowadzone w rejonie wsi Mierzanowice i Wojciechowice, woj. Tarnobrzeg*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 37, s. 55–72.
- 1986 *The problems of the investigations of the flint mine at Krzemionki, near Ostrowiec Świętokrzyski*, Kielce and Tarnobrzeg voivodeship, [w:] K. Biro (red.), Papers for the 1st International Conference on Prehistoric Flint Mining and Lithic Raw Material Identification in the Carpathian Basin, Budapest – Sümeg 1986, Budapest, s. 27–42.
- 1983 (1987) *Krzemionki dziś i jutro, Stan, badania i perspektywy zagospodarowania rezerwatu archeologicznego w Krzemionkach*, woj. Kielce i Tarnobrzeg, Wiadomości Archeologiczne, t. 48, s. 223–236.
- 1989–1990 *Symbolika barana w wierzeniach ludów kultury pucharów lejkowatych, Próba interpretacji*, Wiadomości Archeologiczne, t. 51, z. 2, s. 135–176.
- 1993 *Obrządek pogrzebowy we wczesnym okresie epoki brązu w Małopolsce Środkowej*, [w:] M. Kwapiński, H. Paner (red.), Wierzenia przedchrześcijańskie na ziemiach polskich, Gdańsk, s. 148–155.
- 1993/1994 *Kazimierz Salewicz (1907–1993)*, Wiadomości Archeologiczne, t. 3, z. 2, s. 141–143.
- 1994a *Uwagi na temat cmentarzysk kultury mierzanowickiej na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej*, Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN, Oddział w Krakowie, t. 37/1, styczeń–czerwiec 1993, s. 3–6.

- 1994b *Kazimierz Salewicz (19.02.1907–11.11.1993). Nekrolog*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 46 s. 197–199.

- 1995 *Kultowe znaczenie łowów na dzika w społeczeństwach prehistorycznych i starożytnych w Europie*, [w:] Łowiectwo w tradycji i kulturze. Międzynarodowe Sympozjum. Pułtusk '94. Warszawa, s. 45–59, 189–204, 342–356.

- 1997a *Teaching Flint Knapping Skills in Neolithic Mining Societas*, [w:] *Man and Flint. Proceedings of the VIIth International Flint Symposium* Warszawa – Ostrowiec Świętokrzyski, September 1995, Warszawa, s. 167–170.

- 1997b *Pradzieje rejonu Ostrowca Świętokrzyskiego*, [w:] Ostrowiec Świętokrzyski. Monografia historyczna miasta, Ostrowiec Św., s. 24–45.

- 1998a *Grobowce megalityczne i kurhany w dorzeczu Kamiennej w województwach kieleckim i tarnobrzeskim*, Rocznik Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Św., Nr 1, s. 9–30.

- 1998b *Die rituelle Bedeutung einiger nordeuropäischer Rasiermesser der Bronzezeit. Versuch einer Deutung*, [w:] *Bronze – Und Frühen Eisenzeit Mitteleuropas. Konferenz*, Biskupin, 22–24 Juni 1998, Biskupin, s. 63–74.

- 2000a *Rytualne znaczenie niektórych północnoeuropejskich brzytw z epoki brązu. Próba interpretacji*, [w:] B. Gediga, D. Piotrowska (red.), *Kultura symboliczna kręgu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, Warszawa–Wrocław–Biskupin, s. 157–182.

- 2000b *Groby neolityczne ze stanowiska I w Wojciechowicach, woj. świętokrzyskie*, Rocznik Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Św., t. 3, s. 11–36.

- 2002a *Psychologiczne źródła wiary w reinkarnację*, [w:] K. Maurin, A. Motycka (red.), *Fenomen Junga. Dzieło – Inspiracje – Współczesność*, Warszawa, s. 162–175.

- 2003a *Wikingowie i wilkołaki*, Albo – albo. Problemy psychologii i kultury, Nr 1/2003, s. 63–72.

- 2003b *Wikingowie i halucynogeny*, Albo – albo. Problemy psychologii i kultury, Nr 2/2003, s. 69–84.

- 2006 *Środki psychoaktywne w kulturach megalitycznych Europy Środkowej. Zarys Problematyki*, [w:] J. Libera, K. Tunia (red.), *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin–Kraków, s. 171–196.

- 2008 *Nauka i magia neolitycznych górników z Krzemionek*, [w:] 35 lat krzemienia pasiastego w biżuterii, Sandomierz, s. 22–34.

- 2009 *Reinkarnacja. Z dziejów wierzeń Europy przedchrześcijańskiej*, Warszawa.

- 2010 *Więcej światła*, Albo albo. Problemy psychologii i kultury, nr 1/209 – Persona, s. 53–72.

- 2013 *Krzemionki. Pomnik historii, rezerwat, muzeum. Prahistoryczne kopalnie krzemienia pasiastego*, Przewodnik, Warszawa.

Bąbel J. T., Albrethsen S. E.

- 2010 *Kazimierz Salewicz (1907–1993)*, [w:] U. Lund-Hansen, A. Bitner-Wróblewska (red.), *Worlds apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age*, København – Warszawa, s. 19–28

Bąbel J. T., Budziszewski J.

- 1979 *Noże wielofunkcyjne! W sprawie ostrzy z Mierzanowic polemiki ciąg dalszy*, Z Otchłani Wieków, t. 44, nr 2, s. 139–145.

Bąbel J., Kowalski K.

1975 *Osada kultury amfor kulistych w Kosowicach, pow. Opatów*, Wiadomości Archeologiczne, t. 40, z. 3, s. 307–317.

Benedict R.

1966 *Wzorce kultury*, Warszawa.

Biblia to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu

1974 Warszawa.

Bieliński P.

1985 *Starożytny Bliski Wschód, Od początków gospodarki rolnej do wprowadzenia pisma*, Warszawa.

Biernhorst J.

1984 *Czerwony łabędź, Mity i opowiadania Indian amerykańskich*, Warszawa.

Binford L. B.

1971 *Mortuary Practices, Their Study and Their Potential*, Memoria of the Society for American Archaeology, 25.

Birket-Smith K.

1974 *Ścieżki kultury*, Warszawa.

Bogatyriew P.

1979 *Semiotyka kultury ludowej*, Warszawa.

Bona I.

1960 *Az oroszvári 4 női sir meldése*, Archaeologia Érteştő, nr 2, s. 198–205.

Borkowski W.

1984 *Technologia wykonania i morfologia grocików sercowatych z przełomu neolitu i wczesnej epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej, Próba klasyfikacji*, praca magisterska, IA UW, Warszawa.

1986 *Neolithic and Early Bronze Age heart-shaped arrow-heads from the Little Poland Upland*, [w:] J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski (red.), *New Stone Age Archaeology*, Archaeologia Interregionalis, Warszawa–Kraków, s. 147–182.

Borkowski W., Kowalewski M.

1997 *Krzemienne groty strzał z epoki brązu z terenów Mazowsza i Podlasia*, [w:] J. Lech, D. Piotrowska (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, s. 205–214.

Borkowski W., Libera J., Sałacińska B., Sałaciński S. (red.).

2008 *Krzemień czekoladowy w pradziejach. Materiały z konferencji w Oronsku, 08–10.10.2003. Studia nad gospodarką surowcami krzemiennymi w pradziejach*, tom 7, Warszawa–Lublin.

Bouzek J.

1985 *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millenium B.C.*, Praha.

Broholm H. C., Hald M.

1940 *Costumes of the Bronze Age in Danmark, Contributions to the Archaeology and Textile – history of Bronze Age*, Copenhagen.

Brückner A.

1970 *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.

1979 *Starożytna Litwa, Ludy i bogi, Szkice historyczne i mitologiczne*, Olsztyn.

1980 *Mitologia słowiańska i polska*, Warszawa.

Bradshaw J.

1986 *Znaczenie prawo- lub leworęczności*, Problemy, nr 1 (474), s. 49–51.

Buchvaldek M.

1978 *Otázka kontnuitu v českomoravském mladším eneolitu*, [w:] *Varia Archaeologica* 7, Praha, s. 35–64.

Buck P. H.

1983 *Wikingowie Pacyfiku*, Warszawa.

Buczek M., Peszt C.

1964 *Przyczynek do znajomości litologii wapieni oolitowych i detrytycznych w Skarbce koło Bałtowa*, Sprawozdania z posiedzeń Komisji PAN w Krakowie, VII–XII 1964, s. 457–460.

Budziszewski J.

1976 *Próba analizy funkcjonalnej tzw. „sierpów” krzemiennych kultury mierzanowickiej z cmentarzyska w Mierzanowicach (maszynopis)*.

1980a *Der Ożarówer Feuerstein und die Probleme seiner Nutzung und Verteilung*, [w:] *5000 Jahre Feuersteinbergbau: Die Suche nad dem stahl der Steinzeit Bochum*, s. 318–320.

1980b *Ruda Kościelna, „Księża Rola”, Borownia, Gliniany, „Wzgórze Kruk”, Koryczna, Ożarów, „Za garncarzami”*, [w:] *5000 Jahre Feuersteinbergbau: Die Suche nad dem stahl der Steinzeit Bochum*, s. 596–605.

1986 *Exploration of the Mining Field „Za Garncarzami” in Ożarów, Tarnobrzeg Voivodeship, Preliminary Report*, [w:] *Papers for the 1st International Conference on Prehistoric Flint Mining and Lithic Raw Material Identification in the Carpathian Basin, Budapest–Sümeg 20–22 May, Budapest*, s. 69–82.

1991 *Krzemieniarstwo ludności Wyżyny Sandomierskiej we wczesnej epoce brązu*, Lubelskie Materiały Archeologiczne, t. 6. Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce Środkowo-wschodniej (materiały z konferencji), s. 181–208.

1997 *C-14 dating of shallow flint mine sites. Case study from the “Za garncarzami” mining field in Ożarów (Central Poland)*, [w:] *Man and Flint. Proceedings of the 7th International Flint Symposium Warszawa – Ostrowiec Świętokrzyski, September 1995*, Warszawa, s. 49–55.

Budziszewski J., Michniak R.

1983/89 *Z badań nad genezą, petrograficzną naturą i prądziejową eksploatacją krzemieni pasiastych w południowym skrzydle Niecki Magoń-Folwarczysko*, Wiadomości Archeologiczne, t. 49, s. 151–189.

Burszta J.

1967 *Zwyczaj i obrzędy pogrzebowe*, Kultura ludowa Wielkopolski, t. 3, Poznań, s. 177–195.

Cannon W. B.

1942 *„Voodoo” Death*, *American Anthropologist*, n.s., t. 44.

Chapman R., Randsborg K.

1980 *Approaches to the archaeology of death*, [w:] R. Chapman, I. Kinnes, K. Randsborg (red.) *The Archaeology of Death*, Cambridge, s. 1–24.

Chochorowski J.

1977 *Pochówek szkieletowy kultury ceramiki sznurowej z Kietrza, woj. Opole*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 28, s. 125–131.

Chodak S.

1967 *Kapłani, czarownice, wiedźmy, Z socjologii świętyń animistycznych*, Warszawa.

- Christiansen Ch., Grønnow B., Hansen Ch. V., Jønsson J. H., Malmros C., Petersen P. V.**
1979 *Stammebåden, Et eksperiment med udhunging og sejlads*, [w:] Nationalmuseet Arbejdsmark, s. 89–94.
- Christopoulos G. A., Bastias J. C. (red.)**
1973 *History of Hellenic World, Prehistory and Protohistory*, Athens – London.
- Chropovský B., Dušek M., Polla B.**
1960 *Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku*. Archaologica Slovaca Fontes, t. 3, Bratislava.
- Cieśliński S., Pożaryski W.**
1970 *Kredy, Stratygrafia mezozoiku obrzeżenia Gór Świętokrzyskich*, Prace Instytutu Geologicznego, t. 56, s. 185–224.
- Ciszewski S.**
1903 *Ognisko, Studium etnologiczne*, Kraków.
- Clark B. E.**
1982 *Legends Indian kanadyjskich*, Warszawa.
- Clark J. G. D.**
1957 *Europa przedhistoryczna, Podstawy gospodarcze*, Warszawa.
1963 *Neolithic Bows from Somerset, England, and the Prehistory of Archery in North-Western Europe*, Proceedings of the Prehistoric Society, t. 29, s. 50–98.
- Clark G., Piggott S.**
1970 *Spółczesność prahistoryczna*, Warszawa.
- Clark R. M.**
1975 *A calibration curve for radiocarbon dates*, Antiquity, t. 49, no 196, s. 251–266.
- Coles J.**
1977 *Archeologia doświadczalna*, Warszawa.
- Coles J. M., Orme B. J.**
1979 *Prehistory of the Somerset Levels*, Hartford.
- Coles J. M., Hibbert F. A., Orme B. J.**
1972 *Prehistoric Roads and Tracks in Somersert, England: 3 The Sweet Track*, Proceedings of the Prehistoric Society, t. 39, s. 256–293.
- Cyngot D., Kowalewska-Marszałek H.**
1997 *Kichary Nowe, st. 2 „Pole Bolenia”*. Informator Archeologiczny. Badania rok 1992, Warszawa, s. 11–12.
- Czarnecki R.**
2005 *Wyżyna Sandomierska. Część wschodnia*, t. 1–2, Warszawa.
- Czarnowski S.**
1956 *Dzieła*, Warszawa.
- Czuang-tsy**
1953 *Nan-hua-czen-king, Prawdziwa Księga Południowego Kwiatu*, W. Jabłoński, J. Chmielewski, O. Wojtasiewicz (red.), Warszawa.
- Černý J.**
1974 *Religia starożytnych Egipcjan*, Warszawa.
- Dajcz T.**
1984 *Inicjacje i ich wymiar kosmiczny u ludów Kalifornii*, Warszawa.
- Davidson H. R. E.**
1969 *Skandinavian Mythology*, London–New York–Sydney–Toronto.
- De Laet S. J.**
1960 *Archeologia i jej problemy*, Warszawa.
- Delumeau J.**
1986 *Strach w kulturze Zachodu, XIV–XVIII w.*, Warszawa.
- Demetrykiewicz W.**
1898 *Neolityczne groby szkieletów siedzących w Przemyskim i Krakowskim*, Materiały Archeologiczno-Antropologiczne i Etnograficzne, t. 3, s. 76–92.
1893 *Notatki*, Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.
- Desrouches-Noblecourt Ch.**
1980 *Tutanchamon, Życie, śmierć, odrodzenie*, Warszawa.
- De Vries A.**
1976 *Dictionary of Symbols and Imagery*, Amsterdam–London.
- Divale W. T.**
1973 *Systemic Population Control in the Middle and Upper paleolithic: Inferences Based on Contemporary Hunters and Gatherers*, WWA, t. 4, s. 222n.
- Dumézil G.**
1959 *L'idéologie tripatrie des Indo-Européens (Coll. Latomus XXXI)*, Bruxelles.
1977 *Les Dieux souverains des Indo-Européens*, Paris.
- Durkheim E., Mauss M.**
1974 *O niektórych pierwotnych formach klasyfikacji*, Przyczynek do badań nad wyobrażeniami zbiorowymi, [w:] M. Mauss, Socjologia i antropologia, Warszawa, s. 707–802.
- Dynowska W. (red.).**
1957 *Bhagawat Gita, Pieśń Pana*. Warszawa.
- Duverger Ch.**
1984 *Pośmiertne wędrówki Azteków*, Problemy, nr 2 (451), s. 47–49.
- Earthy E. D.**
1933 *Valenge Women*, Oxford.
- Egg M., Spindler K.**
1995 *Die Gletschermumie von ende der Steinzeit aus den Ötztaler Alpen Vorbericht, mit einem beitrage von Roswitha Goedecker-Ciolek*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 39, Jahrgang 1992, teil 1, s. 3–128.
- Eidemann H.**
1953 *Spółczesność pierwotna, Jego ustrój i religia*, Warszawa.
- Eliade M.**
1959 *Cosmos and History, The Myth of the Eternal Return*, New York.
1966 *Traktat o historii religii*, Warszawa.
1970 *Sacrum, mit, historia*, Warszawa.
1984 *Joga, nieśmiertelność i wolność*, Warszawa.
- Elkin A. P.**
1948 *The Australian Aborigines. How to Understand Them*, Sydney – London.
- England M. A.**
1982 *A Colour Atlas of Life Before Birth Normal Fetal Development*, Wolf Medical Publications Ltd, London.
- Englund S.**
1979 *Fridhemsboplatserna*, [w:] Arkologi på Gotland, Visby, s. 27–32.
- Farkaš Z.**
1983 *K začiatkom metalurgie medi v Čechách a na Morave so vzťahom ku Slovensku*, Sborník Slovenského Národného Múzea, t. 77, História 23, s. 9–29.

Florek M.

- 1994 *Cmentarzyska kurhanowe i kopce na lessach sandomiersko-opatowskich. Stan badań. Charakterystyka. Próba określenia funkcji i chronologii*, Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1993, s. 251–280.
- 1997 *Ochrona zabytków archeologicznych na terenie województwa tarnobrzckiego w latach 1991–1996*, Pamiętnik Sandomierski, t. 3, s. 177–204.

Florek M., Zakościelna A.

- 2005 „Na żabę” – niezwykle pochówek z początków epoki brązu ze Złotej k. Sandomierza, *Z Otchłani Wieków*, t. 60, nr 1–4, s. 65–70.
- 2006 *Wyniki badań ratowniczych na stanowisku 6 w Złotej, pow. Sandomierski, w latach 2002–2004*, Archeologia Polski Środkowowschodniej, t. 8, s. 41–56.

Fischer U.

- 1951 *Zu den mitteldeutschen Trommeln*, *Archaeologica Geographica*, t. 2, s. 3/4, s. 98–105.
- 1953 *Die Orientierung der Toten in der neolithischen Kulturen des Saalgebietes*, *Jahreschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte*, Bd. 37, s. 49n.
- 1956 *Die Graber der Steinzeit im Saalegebiet, Studien über neolithische und frühbronzezeitliche Grab – und Bestattungsformen in Sachsen-Thüringen*, *Vorgeschichte Forschungen*, Bd. 15.

Fitzke J.

- 1975 *Cmentarzysko kultury strzyżowskiej w Torczyni pod Łuckiem na Wołyniu*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 30, s. 53–62.

Frazer J. G.

- 1965 *Złota Gałąź*, Warszawa.

Fromm E.

- 1970 *Ucieczka od wolności*, Warszawa.

Gabałówna L.

- 1959 *Rekwizyty czarowników sprzed 4000 lat*, *Z Otchłani Wieków*, t. 25, z. 2, s. 110–116.

Gałasińska-Pomykoł I., Szewko-Szwaykowska I.

- 1967 *Analiza antropologiczna szczątków kostnych z Mierzanowic*, *Materiały i Prace Antropologiczne*, Nr 74, s. 217–244.

Gardawski A., Miśkiewicz J.

- 1956 *Sprawozdanie z badań podjętych w 1957 roku w miejscowości Mierzanowice, pow. Opatów*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 25, s. 322–339.

Gazda D.

- 2012 *Podbój Egiptu przez Kusz i Asyrię VIII–VII w. p.n.e. Wojny w Nubii VI–IV w. p.n.e.*, Warszawa.

Gazeta Polska nr 232, z dn. 20.08. 1936 r.**Gąsowski J.**

- 1978 *Mitologia Celtów*, Warszawa.

Gediga B.

- 1976 *Śladami religii Prasłowian*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Gerdin A. L., Grimlund-Manneke G., Englund S.

- 1979 *Skeppsättning*, [w:] *Arkeologi på Gotland, Gotlandica*, No 14, s. 43–54.

Gieysztor A.

- 1982 *Mitologia Słowian*, Warszawa.

Gilgamesz

- 1982 R. Stiller (red.), Warszawa.

Gimbutas M.

- 1965 *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, London.
- 1974 *The Gods and Goddesses of Europe 7000–3500 B.C. Myths, Legends and Cult Images*, Berkeley and Los Angeles.

Glasenapp von H.

- 1966 *Religie niechrześcijańskie*, Warszawa

Glob P. V.

- 1968 *Vorzeitdenkmäler Dänemarks*, Neumünster.
- 1977 *The bog people, Iron-Age man preserved*, London.

Gloger Z.

- 1957 *Encyklopedia Staropolska*, Warszawa.

Głosik J.

- 1964 *Zniszczony grób kultury ceramiki sznurowej w Jakubowicach, pow. Kazimierza Wielka*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 30, z. 1–2, s. 177.
- 1965 *Znaleziska archeologiczne z miejscowości Szpikołoso, pow. Hrubieszów*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 31, z. 2–3, s. 261.
- 1968 *Kultura strzyżowska*, *Materiały Starożytne*, t. 11, s. 7–114.

Godłowska M.

- 1973 *Die Kultur mit kannelierter keramik (Mittel – und Spätphase) in Polen*, [w:] *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Bodener Kultur*, Bratysława, s. 67 n.

Graba-Łęcka-Paderewska L.

- 1963 *Osadnictwo neolityczne nad dolną Nidą*, [w:] *Badania archeologiczne w okolicy Wiślicy*, Warszawa, s. 7–135.

Grapik L.

- 1984 *Hipnoza i hipnoterapia*, Warszawa.

Graves R.

- 1974 *Mity greckie*, Warszawa.

Grof S.

- 1976 *Realms of the Human Unconscious, Observations from LSD Research*, New York.
- 2010 *Najdalsza podróż. Misterium i świadomość śmierci*, Warszawa.

Grof S. and Ch.

- 1980 *Beyond death, The gate of consciousness*, London.

Gurba J.

- 1956 *Ratujmy wykopaliska*, *Dawna Kultura*, z. 1, s. 64.

Gutowska-Rychlewska M.

- 1968 *Historia ubiorów*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Haavio M.

- 1979 *Mitologia fińska*, Warszawa.

Hachulska-Ledwos R.

- 1966 *Materiały kultury ceramiki sznurowej odkryte koło kopca Wandy (Kraków–Nowa Huta)*, *Materiały Archeologiczne*, t. 8, s. 89–98.

Hadaczek K.

- 1907 *Neolityczne cmentarzysko we wsi Złotej w Sandomierskiem*, *Materiały Archeologiczno-Antropologiczne i Etnograficzne*, t. 9, s. 3–10.

Haduch E.

- 1997 *Ludność kultury mierzanowskiej z Szarbi, woj. kieleckie na tle populacji środkowoeuropejskich z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków.

Hagen-Torn N. I.

- 1933 *K metodikie izučenija odieždy w etnografiji SSSR*, Sovetskaja Etnografija nr 3–4.

Hainchelin Ch.

- 1954 *Pochodzenie religii*, Warszawa.

Hald M.

- 1971 *Primitive Shoes, An Archaeological-Etnological Study Based upon Shoe Finds from Jutland Peninsula*, Copenhagen.
1980 *Ancient danish textiles from bogs and burials, A comparative Study of Costume and Iron Age textiles*, Copenhagen.

Harner M.

- 1972 *The Role of Hallucinogenic Plants in European Witchcraft*, [w:] M. Harner (red.), *Hallucinogens and Shamanism*, New York, s. 127–150.

Harris M.

- 1985 *Krowy, świnie, wojny i czarownice*, Warszawa.

Haisler A.

- 1971 *Die bestattungssitten des Früh – und Mittelneolithikums und ihre Interpretation*, [w:] F. Schlette (red.), *Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa – Das Neolithikum als historische Erscheinung*, Berlin, s. 101–119.
1974 *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dniepr*, Berlin.
1976 *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dniepr und Karpaten*, Berlin.

Head J., Cranston S. L., red.

- 1967 *Reincarnation*, New York.

Heinsohn G.

- 2009 *Synowie i władza nad światem. Terror we wzlotach i upadkach narodów*, Warszawa.

Helmers M.

- 1939 *Zur Deutung der Ornamentik auf Amphore der Walterienburger Keramik*, *Mannus* t. 31, z. 1, s. 225–230.

Hensel W.

- 1969 *Ziemie polskie w pradziejach*, Warszawa.
1973 *Polska starożytna*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
1974 *Ur – und Frühgeschichte Polens*, Berlin.
1980 *Polska starożytna*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Hensel Z.

- 1992 *Zabytki metalowe z cmentarzyska kultury mierzanowickiej na stanowisku Babia Góra w Iwanowicach w świetle analiz chemicznych*, [w:] S. Kadrow, A. i J. Machnikowie, *Iwanowice. Stanowisko Babia Góra, część II, Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków, s. 104–107.

Herodot

- 1954 *Dzieje*, S. Hammer (red.), Warszawa.

Higgs E. S., Vita-Finzi C.

- 1972 *Prehistoric Economies: a territorial Approach*, [w:] E. S. Higgs (red.), *Papers in Economic Prehistory*, Cambridge, s. 27–36.

Hymny Rigwed

- 1971 F. Michalski (red.), Warszawa.

Ibn Fadlan

- 1984 *Kitab*, [w:] A. Kmietowicz, F. Kmietowicz, T. Lewicki (red.), *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 3, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Homer

- 1972 *Iliada*, F. K. Dmochowski (red.), Kraków.

- 1972 *Odyseja*, J. Parandowski (red.), Warszawa.

Informator Archeologiczny

- 1974 *Badania rok 1973*, Warszawa, s. 75–76.
1975 *Badania rok 1974*, Warszawa, s. 73.
1976 *Badania rok 1975*, Warszawa, s. 75–76.
1980 *Badania rok 1979*, Warszawa, s. 36–38.
1981 *Badania rok 1980*, Warszawa, s. 36–37.
1982 *Badania rok 1981*, Warszawa, s. 44–45, 87, 89–90.
1983 *Badania rok 1982*, Warszawa, s. 40–41.
1985 *Badania rok 1984*, Warszawa, s. 58–59.

Ivanov S. V.

- 1955 *Matieriały po izobrazitielnomu isskustvu narodov Sibiri XIX – načala XX w.*, *Trudy Instituta Etnografii*, Novaja serija, t. 22, Moskva–Leningrad.

Jacobi J.

- 1968 *Psychologia C. G. Junga*, Warszawa.

Jakimowicz-Shah M., Jakimowicz A.

- 1982 *Mitologia indyjska*, Warszawa.

Jakimowicz R.

- 1920 *Zbiór wykopalisk przedhistorycznych w Muzeum Djeceżalnym w Sandomierzu*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 5, s. 213n.
1934 *Z działalności Muzeum Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Sandomierzu*, *Z Otchłani Wieków*, t. 9, z. 3–4, s. 69.

Jakliński A., Kobiela J. S., Jaegermann, Marek Z.,**Tomaszewska Z., Turowska B.**

- 1983 *Medycyna sądowa, Podręcznik dla studentów medycyny*, Warszawa.

Jamka R.

- 1931 *Tymczasowe sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Błoniu w pow. sandomierskim od r. 1928–1930*, *Z Otchłani Wieków*, t. 6, z. 2, s. 17 n.

Jaskanis J.

- 1974 *Obrządek pogrzebowy zachodnich Bałtów u schyłku starożytności (I–V w. n.e.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Jażdżewski K.

- 1931 *Tymczasowe sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w dolinie Kamiennej*, *Z Otchłani Wieków*, t. 6, z. 4–5, s. 63–66.
1935 *Cmentarzysko grobów megalitycznych w Pikutkowie w pow. wrocławskim*, *Z Otchłani Wieków*, t. 11, z. 6–7, s. 115–116.
1981 *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Jedynak S.

- 1972 *Etyka Starożytnego Wschodu*, Warszawa.

Jedynak A., Jedynak U., Kaptur K.

- 2008 *Wyniki archeologicznych badań powierzchniowych (AZP) w południowo-wschodniej części Przedgórza Iłżeckiego w latach 2004–2006*, *Ostrowieckie Zeszyty Naukowe*, s. 49–64.

Jersak J.

- 1965 *Stratygrafia i geneza lessów okolic Kunowa*, *Acta Geographica Lodziensia*, nr 20, Łódź.

Junod H. A.

- 1927 *Life of a South African Tribe*, London.

- Jurewicz O., Winniczuk L.**
1973 *Starożytni Grecy i Rzymianie w życiu prywatnym i państwowym*, Warszawa.
- Kadrow S., Machnikowie A. i J.**
1992 *Iwanowice. Stanowisko Babia Góra, część II, Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków.
- Kadrow S., Machnik J.**
1997 *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*, Kraków.
- Kadrow S.**
1995 *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków.
2001 *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*, Kraków.
- Kalicz N.**
1968 *Die Frühbronzezeit in Nord – Ost – Ungarn*, Budapest.
- Kamieńska J.**
1962 *Sprawozdanie z badań osady neolitycznej w Malicach, pow. Sandomierz*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 14, s. 52–55.
1963 *Sprawozdanie z badań ekspedycji neolitycznej w 1961 r.*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 15, s. 47–50.
1963 *Sprawozdanie z badań archeologicznych na stanowisku neolitycznym w Malicach, pow. Sandomierz w 1962 roku*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 16, s. 30–34.
1964 *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Samborcu pow. Sandomierz*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 17, s. 76–82.
1965 *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Samborcu pow. Sandomierz, w 1964 roku*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 18, s. 322–328.
1966 *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Samborcu pow. Sandomierz, w 1965 r.*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 19, s. 431–435.
- Kamieńska J., Kulczycka-Leciejewiczowa A.**
1970 *The Neolithic and Bronze Age Settlement at Samborzec in the Sandomierz District*, Archeologia Polona, t. 12, s. 223–257.
- Kania I. (red.).**
1985 *Bar-do Thos-grol czyli Tybetańska Księga Umarłych*, Literatura Na Świecie, nr 8–9 (169–170), s. 4–110.
- Kapica Z.**
1958 *Szkice z antropologii historycznej Polski i ziem ościennych. Cz. 1. Serie neolityczne*, Łódź.
- Kaplan R. W.**
1975 *Sacred mushrooms in Scandinavia*, Man, t. 10, No 1, s. 72–79.
- Karsten R.**
1926 *The civilisation of the South American Indians*, London.
- Kauffmann Doig F.**
1971 *Arqueologia Peruana*, Lima.
- Kaufman J.**
1954 *Nové nálezy v Rybníkách u Mor. Krumlova*, Archeologické Rozhledy, t. 6, s. 12–14.
- Kempisty A.**
1959 *Narzędzia z kości i rogu południowej grupy kultury pucharów lejkowatych z terenu Wyżyny Małopolskiej*, Materiały Starożytne, t. 4, s. 301–322.
- 1965 *Obrządek pogrzebowy w okresie rzymskim na Mazowszu*, Światowit, t. 26, s. 5n.
- 1970 *Badania nad starożytnymi kopcami małopolskimi w latach 1963–1968*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 22, s. 67–90.
- 1977 *Schylek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Warszawa.
- Kępiński A.**
1974 *Schizofrenia*, Warszawa.
- Kirchner H.**
1952 *Ein archaologischer Beitrag zur Urgeschichte des schamanismus*, Anthropos, t. 47, s. 244–286.
- Kobyliński Z., Lech J. (red.)**
1995 *Archeologia Polona*, t. 33. *Special Theme: Flint Meeting dedicated to the Seventh International Flint Symposium – Poland 1995*, s. 454n.
- Kočka W.**
1958 *Zagadnienie etnogenezy ludów Europy*, Materiały i Prace Antropologiczne, Nr 22.
- Kondracki J.**
1978 *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa.
- Korvin-Krasiński von C.**
1960 *Mikrokosmos und makrokosmos in religionsgeschichtlicher Sicht*, Düsseldorf.
- Kostrzewski J.**
1922 *Przyczynki do poznania kultury grobów skrzynkowych*, Przegląd Archeologiczny, t. 2, z. 1, s. 46n.
1924 *Badania nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki bronzowej na ziemiach polskich*, Przegląd Archeologiczny, t. 2, z. 2, s. 186n.
1929 *I, II i III okres epoki bronzowej w Polsce*, Przegląd Archeologiczny, t. 4, z. 1, s. 1n.
1939–1948 *Od mezolitu do okresu wędrowek ludów*, Prehistoria ziem polskich. Encyklopedia Polska, t. 4, cz. 1, dział 5, Kraków.
1950–1953 *Wytwórczość metalurgiczna w Polsce od neolitu do wczesnego okresu żelaznego*, Przegląd Archeologiczny, t. 9, z. 2–3, s. 177–213.
- Koško A.**
1991 *Bożejewice, gm. Strzelno, woj. Bydgoszcz, stan. 8, kurhan z późnego okresu epoki neolitu*, Folia Praehistorica Posnaniensia, t. 4, s. 119–143.
- Kostrzewski J., Chmielewski W., Jażdżewski K.**
1965 *Pradzieje Polski*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kowalak W.**
1982 *Kulty cargo w Nowej Gwinei*, Warszawa.
- Kowalczyk J.**
1959 *Zagadnienie kultury mierzanowickiej zwanej także tomaszowską*, Wiadomości Archeologiczne, t. 26, z. 1–2, s. 1–8.
- Kowalewska-Marszałek H.**
1988 *Kichary Nowe, gm. Dwikozy*, Informator Archeologiczny. Badania 1987, s. 26–27.
1992a *Osadnictwo neolityczne na Wyżynie Sandomierskiej*, praca doktorska, IAiE PAN Warszawa
1992b *Kichary Nowe, gm. Dwikozy, st. „Pole Bolenia”*, Informator Archeologiczny. Badania 1988, s. 13.
1993 *Kichary Nowe, gm. Dwikozy, st. 2 („Pole Bolenia”)*, Informator Archeologiczny. Badania 1989, s. 11–12.

- 1994a *Osadnictwo neolityczne wschodniej części Wyżyny Sandomierskiej*, [w:] T. Wilgat (red.), *Ogólnopolski Zjazd Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Przewodnik wycieczkowy*, Lublin, s. 28–30.
- 1994b *Kichary Nowe, gm. Dwikozy, st. 2*, Informator Archeologiczny. Badania 1990, s. 15–16.
- 1997a *Kichary Nowe, st. 2 „Pole Bolenia”*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1991. Uzupełnienia – 1990 rok, s. 145–146.
- 1997b *Kichary Nowe, st. 2 „Pole Bolenia”*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1991, Warszawa, s. 15–16.
- 1999a *Z dziejów najdawniejszych*, [w:] T. Dunin-Wąsowicz, S. Tabaczyński (red.), *Szkice Zawichostskie*, Zawichost, s. 7–38.
- 1999b *Les cimetières néolithiques – des points fixes de l'espace. Problème de la continuité et de la succession aux cimetières néolithiques sur le Plateau de Sandomierz, Pologne*, [w:] Symposium International «Préhistoire – Pratiques Mortuaires – Mort. Paléolithique – Mésolithique – Néolithique», 12–16 septembre 1999, Leuven, Leuven, 4 ss.
- 2000a *Ciągłość i zmiana. Z badań osadniczych nad dolną Opatówką*, [w:] A. Buko, P. Urbańczyk (red.), *Archeologia w teorii i w praktyce*, Warszawa, s. 261–275.
- 2000b *Das neolithische Gräberfeld von Kichary Nowe in Kleinpolen. Das Phänomen der Kontinuität und die Frage des Kulturwandels*, [w:] H.-J. Beier (red.), *Varia Neolithica I*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 22, Weißbach, s. 133–141.
- 2000c *Kontynuacja osadnicza a zmiana kulturowa – na przykładzie badań cmentarzyska w Kicharach Nowych koło Sandomierza*, [w:] S. Tabaczyński (red.), *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa*, Warszawa, s. 69–74.
- 2003 *Les cimetières néolithiques – des points fixes de l'espace. Problème de la continuité et de la succession des cimetières néolithiques sur le Plateau de Sandomierz, Pologne*, [w:] E. Derwich (red.), *Actes du Symposium International «Préhistoire des Pratiques Mortuaires. Paléolithique – Mésolithique – Néolithique»*, 12–16 septembre 1999, Leuven. ERAUL 102, Liège, p. 79–86.
- 2005 *Kichary Nowe – groby nie tylko z kamienia*, *Z Otchłani Wieków*, t. 60, z. 1–4, s. 55–64.
- 2007 *La nécropole du Néolithique et du début de l'âge du Bronze à Kichary Nowe (Petite Pologne): une étude de cas*, [w:] L. Baray, P. Brun, A. Testart (red.), *Pratiques funéraires et sociétés. Nouvelles approches en archéologie et en anthropologie sociale (Actes du colloque interdisciplinaire de Sens, 12–14 juin 2003)*, Dijon, s. 91–99.
- Kowalewska-Marszałek H., Duday H.**
- 2011 *Kichary Nowe necropolis (Little Poland) and its funerary rituals, from the Middle Neolithic to the Early Bronze Age*, [w:] International Conference in Sion, Valais, Switzerland „Autour du Petit-Chasseur à Sion”, 27–30 october 2011. Préactes, M. Bess et al. (eds.), *Commission néolithique de l'Union Internationale des Sciences Pré- et Protohistoriques UISPP, Association Archéologie et gobelets*, s. 75, Sion.
- Kowalewska-Marszałek H., Kurzawska A.**
- 2010 *Shell ornaments from the Early Bronze Age burial at Kichary Nowe, Poland*, [w:] C. Bakels, K. Fennema, W. A. Out, C. Vermeeren (red.), *Van Planten en Slakken / Of Plants and Snails*, Leiden, s. 155–165.
- Kowalski K.**
- 1974 *Wyniki badań archeologicznych w dorzeczu Obręczówki*, *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, t. 3, s. 471–500.
- 1976 *Materiały do badań neolitu w Polsce*, *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, t. 3, s. 45–70.
- Kowalski S.**
- 1981 *W poszukiwaniu początków wierzeń religijnych*, Warszawa.
- Koziorowska L.**
- 1981 *Analiza chemiczna przedmiotów zabytkowych i przykłady wykorzystania jej wyników w opracowaniach historycznych*, *Archeologia Polski*, t. 27, z. 1, s. 7–26.
- Kozłowski L.**
- 1917 *Badania archeologiczne na górze Klin w Iwanowicach, powiatu Miechowskiego*, Warszawa.
- Król J.**
- 1956 *Uničtické hroby v Bratčicích na Moravě*, *Archeologické Rozhledy*, t. 8, s. 150–154.
- Krauss A.**
- 1963 *Odkrycia archeologiczne w tarnobrzeskim zagłębiu siarki w latach 1957–1961*, *Materiały Archeologiczne*, t. 4, s. 348n.
- 1967 *Cmentarzysko i osada kultury mierzanowickiej w Pieczeniogach, pow. Miechów*, *Materiały Archeologiczne*, t. 9, s. 159–165.
- 1971 *Pięty grób kultury pucharów dzwonowatych w Święcicach, pow. Miechów*, *Materiały Archeologiczne*, t. 12, s. 264–266.
- Kraussowie J. i A.**
- 1971 *Cmentarzysko kultury mierzanowickiej w Swiniarach Starzych, pow. Sandomierz*, *Materiały Archeologiczne*, t. 12, s. 109–136.
- Kriege E. J.**
- 1936 *Social System of the Zulus*, London.
- Kruk J., Milisauskas S.**
- 1999 *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*, Kraków.
- Krukowski S.**
- 1921 *Sprawozdanie z działalności Państwowego Urzędu Konserwatorskiego na Okręg Warszawsko-Południowy*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 6, s. 156–167.
- 1922 *Pierwociny krzemieniarskie górnictwa, transportu i handlu w holocenie Polski, cz. II*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 7, s. 34–57.
- 1923 *Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków prehistorycznych na okręg kielecki w r. 1922*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 8, s. 64–84.
- 1939 *Krzemionki Opatowskie*, Warszawa.
- Krzak Z.**
- 1958 *Cmentarzysko kultury złockiej na stanowisku „Grodzisko II” we wsi Złota, pow. Sandomierz*, *Archeologia Polski*, t. 2, z. 2, s. 329–388.
- 1959 *O sztucznej deformacji czaszek ludzkich w okresie eneolitu w Złotej*, *Archeologia Polski*, t. 5, z. 2, s. 187–196.
- 1961a *Kultura złocka*, *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Oddziału PAN w Krakowie*, styczeń–czerwiec, s. 17–22.
- 1961b *Materiały do znajomości kultury złockiej*, Wrocław.

- 1961c *Sprawozdanie z badań powierzchniowych w województwach kieleckim i lubelskim w latach 1954–1959*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 13, s. 29–41.
- 1962 *Sprawozdanie z badań na Wyżynie Opatowskiej w 1960 r.*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 14, s. 31–48.
- 1964 *Tymczasowa charakterystyka kopalni krzemienia w Świeciechowie*, Archeologia Polski, t. 10, s. 217n.
- 1968 *Wstęp do chronologii kultury złockiej*, Światowit, t. 29, s. 95–117.
- 1968 *Złotakultur und Schnurkeramik*, [w:] Die neolithischen Becherkulturen im Gebiet der DDR und ihre europäischen Beziehungen, Berlin, s. 245–254.
- 1970a *Cmentarzysko kultury złockiej „nad Wawrem” w Złotej*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- 1970b *Recent Result of Reseach on the Złota Culture*, Archeologia Polona, t. 12, s. 61–92.
- 1970c *The Złota Culture*, [w:] The Neolithic in Poland, Wrocław, s. 333–355.
- 1970d *Wstępna charakterystyka kopalni krzemienia w Ożarowie Opatowskim*, Archeologia Polski, t. 15, s. 291n.
- 1972 *Dokumenty wykopalisk w Złotej Sandomierskiej w 1892 r.*, Archeologia Polski, t. 18, s. 329–335.
- 1976a Recenzja: J. P. Mallory, *A History of Indo-European Problem*, Przegląd Archeologiczny, t. 24, s. 225–232.
- 1976b *The Złota Culture*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- 1978 *Z historii i problematyki badań nad pochodzeniem Indo-europejczyków*, Archeologia Polski, t. 22, z. 2, s. 428–442.
- 1978 *Die reviere des urgeschichtlichen Silexbergbaus in Europa, Teil VI: Die urgeschichtliche Feuersteingruben in Polen*, Der Anschnitt, t. 30, s. 82–89.
- 1979 *Geneza i chronologia kultury ceramiki sznurowej w Europie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- 1981 *Kosmogram-krzyż-bóstwo*, Wiadomości Archeologiczne, t. 46, z. 2, s. 135–144.
- 1983 *Symbolika i funkcja dawnych labiryntów*, Archeologia, t. 34, s. 211–220.
- 1984 *Nowe stanowiska neolityczne i wczesnobrązowe w dorzeczu Gierczanki na Wyżynie Sandomierskiej*, Wiadomości Archeologiczne, t. 49, z. 2, s. 161–271.
- 1987 *The Problem of the Cosmic Mountain in the Past*, Archeologia Polski, t. 25/26, s. 41–74.
- Krzak Z., Sadowski P.**
- 1987 *The Megalithic Cosmic Mountain*, Hemispheres Studies on Cultures and Societas, No 3, Contributions 1986, s. 143–150.
- Krzywicki L.**
- 1957 *Pierwociny więzi społecznej. Dzieła, t. 1*, Warszawa.
- Kubczak J.**
- 1978 *Kurhany arystokracji scytyjskiej*, Poznań.
- Kubiak J., Kubiak K.**
- 1981 *Chleb w tradycji ludowej*, Warszawa.
- Kübler-Ross E.**
- 1969 *On Death and Dying*, New York.
- Kuczyński A.**
- 1968 *Pluralizm dusz w wierzeniach ludów paleoazjatyckich*, Euhemer, nr 1 (67), s. 37–46.
- Kunysz A.**
- 1958 *Znaleziska surowca i wyrobów z tzw. „krzemienia pasiastręgo” w dorzeczu Sanu i Wisłoka*, Wiadomości Archeologiczne, t. 25, s. 387–390.
- Kupczyk I.**
- 1969 *Osadnictwo neolityczne i wczesnobrązowe w górnym dorzeczu Opatówki*, praca magisterska, IA UW, Warszawa.
- Kupiszewski H.**
- 1956 *Porzucanie dziecka w pracach antycznych*, Meander, t. 11, z. 1–2, s. 57n.
- Kwiatkowski S.**
- 1981 *Formation of chert nodules controlled by the host deposit in Carboniferous limestone near Dębnik, Southern Poland*, Studia Geologica Polonica, t. 48, s. 43–60.
- Lang A.**
- 1979 *Krebsschanzfibeln*, Germania, t. 57., s. 75–97.
- Lanting A. E.**
- 1969 *Iets over de grafgebruiken van de standvoetbekrekultuur*, [w:] Nieuwe Drents Volksmanak, s. 165–180.
- Laričev W. A.**
- 1978 *Skulptura čerepahi s posjelenija Małaja Syja i probljema kosmogoničeskikh predstavlenij vjernihiepaleolitičeskogo čielovieka (opisanije nahodki i opyt predvaritielnoj intier-prietacji)*, [w:] Piervobytnoje iskusstvo, U istokov tvoričestva, Novosibirsk, s. 32–69.
- Larsson L.**
- 1982 *Ageröd V, An Atlantic Gob Site in Central Skania*, Acta Archaeologica Ludensia, series in 80, No 12, Lund.
- Lasak I.**
- 1983 *Pochówki w trumnach drewnianych jako forma obrządku grzebalnego we wczesnym okresie epoki brązu w świetle badań w Przecławicach, woj. Wrocław, Silesia Antiqua, t. 24, s. 89–108.*
- Lasota-Moskalewska A.**
- 1984 *The skeleton of a prehistoric cow, with characteristic of both Pirimigenious and Brachycerous cattle*, [w:] Ossa, s. 9–11.
- 1997 *Podstawy archeozoologii, Szczątki ssaków*, Warszawa.
- Laux F.**
- 1971 *Die Bronzezeit in der Lüneburger Heide*, Hildesheim.
- Lech J.**
- 1975 *O konieczności ochrony prahistorycznych kopalń krzemienia. Uwagi i postulaty*, Wiadomości Archeologiczne, t. 40, z. 2, s. 139–148.
- Leeuw van der G.**
- 1978 *Fenomenologia religii*, Warszawa.
- Libera J.**
- 2001 *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i Zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki brązu)*, Lublin.
- Libera J., Zakościelna A.**
- 1990 *Badania powierzchniowe w południowej części Niecki Magoń-Folwarczysko*, Sprawozdanie z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1990 r., s. 57–64.
- Lies H.**
- 1953 *Eine Tontrommel der älteren Megelithkultur von Gerwisch, Kr. Burg bei Magdeburg*, Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, t. 38, s. 38–39.

Lips J.

1957 *U źródeł cywilizacji*, Warszawa.

Liszkowski J.

1975 *Problem I B – Rozwój litofacjalny i paleogeograficzny jury górnej północno-wschodniej części mezozoicznego obrzeżenia Gór Świętokrzyskich*, [w:] Przewodnik XLVIII Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geologicznego – Starachowice 24–26 września 1976 r., Warszawa, s. 113–133.

Lévi-Strauss C.

1970 *Antropologia strukturalna*, Warszawa.

Łowmiański H.

1979 *Religia Słowian i jej upadek (w. VI–XII)*, Warszawa.

Mac Gregor G.

1986 *Reincarnation in Christianity. A New Vision of the Role of Rebirth in Christian Thought*, Wheaton.

Machnik J.

1957 *Sprawozdanie z badań powierzchniowych lewobrzeżnej terasy Wisły na odcinku Igołomia Sandomierz*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 4, s. 151–167.

1966a *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

1966b *Z badań nad początkami epoki brązu w Małopolsce*, Archeologia Polski, t. 11, z. 2, s. 376–400.

1966 *Stosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce (na tle przemian w Europie środkowej)*, Materiały do Prahistorii Ziemi Polskich, cz. III, z. 1, Warszawa.

1970a *The Corded Ware Culture and Cultures from the Turn of Neolithic Age and Bronze Age*, [w:] *The Neolithic in Poland*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 383–420.

1970b *Die Kulturentwicklung um die Wende des Neolithikums zur Bronzezeit in Klempolen*, Archeologia Polona, t. 12, s. 93–115.

1968 *Przemiany kulturowe u schyłku eneolitu i w początkach epoki brązu w Kotlinie Karpackiej oraz ich odbicie w Małopolsce*, Archeologia Polski, t. 16, z. 1–2, s. 119n.

1972a *Niektóre zagadnienia schyłku neolitu i początków epoki brązu w dorzeczu górnej Wisły*, Rocznik Świętokrzyski, t. 3, s. 77–95.

1972b *Die Mierzanowice-Koštany-Kultur und das Karpatenbecken*, Slovenská Archeologia, t. 20, z. 1, s. 177–188.

1976 *Frühbronzezeit Polens, Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

1978 *Wczesna epoka brązu* [w:] *Prahistoria Ziemi Polskich*, t. 3, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 9–136.

1980 *Die Verbreitung und Chronologie der Chłopice – Veselé – Kultur*, Slovenská Archeologia, t. 39, z. 2, s. 297–311.

1981 *Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w południowo-wschodniej Polsce*, Pamiętnik Muzeum Miejskiego, t. 1, s. 79–100.

1984 *Frühbronzezeitliche Kulturen in Klempolen*, [w:] *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Balcano-Pannonica, Nr 22, s. 341–377.

2000 *Badania nad przełomem neolitu i epoki brązu*, [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu. Materiały z Konferencji „Dorobek polskiej archeologii i prahistorii ostatniego półwiecza” w Puszczykowie koło Poznania (27–30 października 1997 r.)*, Poznań, s. 109–126.

Machnikowie A. i J.

1969 *Wczesnobrązowy zespół osadniczy na „Babiej Górze” w Iwanowicach, pow. Miechów, w świetle dotychczasowych ba-*

dań wykopaliskowych, [w:] J. Machnik (red.), *Z badań nad neolitem i wczesną epoką brązu w Małopolsce*, Kraków, s. 141–158.

Machnikowie A. i J., Kaczanowski K.

1968 *Osada i cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu na „Górze Klin” w Iwanowicach*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Machnik A., Machnik J.

1985 *Der Graben auf der Frühbronzezeitlichen Fundstelle „Babia Góra” (II) in Iwanowic bei Kraków, (Rów na wczesnobrązowym stanowisku „Babia Góra” (II) w Iwanowicach koło Krakowa)*, [w:] *Frühbronzezeitliche befestigte Siedlungen in Mitteleuropa, Materialien der Internationalen Arbeitstatung vom 20 bis zum 22 September 1983 in Kraków*, Archeologia Interregionalis, Warszawa, s. 219–228.

Macpherson J.

1980 *Pieśni Osjana*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Malinowski B.

1967 *Argonauci zachodniego Pacyfiku*, Warszawa.

Malinowski T.

1970 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Mallory J. P.

1973 *A History of the Indo-European Problem*, *The Journal of Indo-European Studies*, t. 1, s. 21–65.

1991 *In Search of Indo-Europeans*, London.

Marciniak J.

1961 *Materiały neolityczne z Żukowa, pow. Sandomierz*, Materiały Archeologiczne, t. 2, s. 43–55.

Marcinkowski T.

1975 *Medycyna sądowa dla prawników*, Warszawa.

Massalski E.

1967 *Góry Świętokrzyskie*, Warszawa.

Matraszek B., Sałaciński S. (red.)

2002 *Krzemień świeciechowski w pradziejach. Materiały z konferencji w Ryni, 22–24.05.2000*, *Studia*, t. 4, Warszawa.

Mašek N.

1954 *Neolitické bubny v Čechách a na Moravě*, Archeologické Rozhledy, t. 6, z. 5, s. 640–658.

Mauss M.

1973 *Socjologia i antropologia*, Warszawa.

Mbiti J. S.

1980 *Afrykańskie religie i filozofia*, Warszawa.

Mellaart J.

1971 *Çatal Hüyük*, *Jardin des Arts/Tallandier*.

Menghin W.

1980 *Kelten, Römer und Germanen*, München.

Michniak R.

1979 *Petrografia i geneza ciemnych krzemieni z dolnoturońskich osadów okolic Ożarowa nad środkową Wisłą*, *Archiwum Mineralogiczne*, t. 36, z. 2, s. 83–106.

Mietlinski E.

1981 *Poetyka mitu*, Warszawa.

Mierzejewski A.

1981 *Tajemnice glinianych tabliczek*, Warszawa.

Mildenberger G.

1952 *Die neolithischen Tontrommeln*, *Jahresschrift für Mittel-deutsche Vorgeschichte*, t. 36, s. 30–31.

Milewski T.

- 1965 *Indoeuropejczycy*, [w:] Słownik Starożytności Słowiańskich, t. 2, cz. 2, Wrocław, s. 264 n.
1969 *Z zagadnień językoznawstwa ogólnego i historycznego*, Warszawa.

Mireaux É.

- 1962 *Życie codzienne w Grecji w epoce homeryckiej*, Warszawa.

Miskiewicz B.

- 1958 *Neolityczne cmentarzysko w Złotej*, Materiał i Prace Antropologiczne, nr 16.

Miskiewicz J.

- 1958 *Kurhan wczesnobrązowy w miejscowości Stodoły, pow. Opatów*, Wiadomości Archeologiczne, t. 25, z. 4, s. 362–363.
1960 *Osadnictwo ludności kultury łużyckiej w Mierzanowicach, pow. Opatów*, Wiadomości Archeologiczne, t. 27, s. 318–321.

Miskiewicz M.

- 1959 *Wyniki prac wykopaliskowych w Mierzanowicach, pow. Opatów przeprowadzonych w r. 1958*, Wiadomości Archeologiczne, t. 26, s. 189–193.
1960 *Osada z okresu rzymskiego w Mierzanowicach, pow. Opatów*, Materiały Starożytne, t. 7, s. 255–287.
1961 *Wyniki prac wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 1958 i 1959 na osadzie z okresu rzymskiego w Mierzanowicach, pow. Opatów*, Materiały Starożytne, t. 8, s. 385–411.
1971 *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce*, Materiały Wczesnośredniowieczne, t. 6, s. 241 n.

Mogielnicka-Urban M.

- 1997 *Rola krzemienia w obrzędowości ludności kultury łużyckiej na przykładzie cmentarzyska w Maciejowicach, woj. siedleckie*, [w:] J. Lech, D. Piotrowska (red.), *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, s. 277–287.

Moldenhawer K.

- 1950 *Szczątki roślinne z wczesnego okresu żelaznego w Biskupinie*, [w:] J. Kostrzewski (red.), *III sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938–1939 i 1946–1948*, Poznań, s. 79–87.

Montelius O.

- 1906 *Kulturgeschichte Schwedens von den ältesten Zeiten bis zum Elften Jahrhundert nach Christus*, Leipzig.

Moszyński K.

- 1934 *Kultura ludowa Słowian, cz. II, Kultura Duchowa*, z. 1, Kraków.
1956 *Nieco szczegółów z kultury materialnej współczesnych ludów pierwotnych*, Dawna Kultura, z. 1, s. 10–22.

Narodowy Atlas Polski

- 1973–1978 Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Nelli R.

- 1979 *Życie codzienne katarów w Langwedocji w XIII w.*, Warszawa.

Niewęglowski A.

- 1980 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (II w. p.n.e. – II w. n.e.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Niwiński A.

- 1984 *Mity i symbole religijne starożytnego Egiptu*, Warszawa.

Norris H.

- 1947 *Costume and Fashion, The Evolution of Europeans Dress Though the Earlier Ages*, London.

Nosek S.

- 1939–1948 *Ciałopalne mogiły z okresu wczesnohistorycznego w Małopolsce Zachodniej*, Wiadomości Archeologiczne, t. 16, s. 322 n.
1946 *Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce połudn.-zach.*, Kraków, s. 91 n.
1948 *Zagadnienie Prasłowiańszczyzny w świetle prehistorii*, Światowit, t. 19, s. 108n.
1964 *Le début de l'âge du bronze en Pologne*, Archeologia Polona, t. 7, s. 26–38.

Nowiński M.

- 1983 *Dzieje upraw i roślin leczniczych*, Warszawa.
1972 *O niektórych roślinach wywołujących halucynacje*, Herba Polonica, t. 17, Nr 3(67), s. 287–297.

Ohrenberger J. A.

- 1951 *Grafunde aus fruhen Bronzezeit im Burgenlau, Sonderabdruck aus Burgenlandischen Forschungen*.

O'Shea J. M.

- 1981 *Social configurations and the archaeological study of mortuary practices: a case study*, [w:] *The archaeology of death*, Cambridge, s. 39–52.
1984 *Mortuary Variability, An Archaeological Investigation*, Studies in Archaeology, t. 66.

Ostoja-Zagórski J., Strzałko J.

- 1982 *Cmentarzysko halszackie w Sobiejuchach stan. 2, woj. bydgoskie. Wstępne wyniki badań archeologiczno-antropologicznych*, Komunikaty Archeologiczne, Badania wykopaliskowe na terenie województwa bydgoskiego w latach 1973–1979, Bydgoszcz.

Otto R.

- 1968 *Świętość, Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*, Warszawa.

Paner H.

- 1982 *Weidenblattohrringe auf Gebieten in Mitteleuropa*, [w:] *II International Archaeological Student Conference, Szeged, 3rd–6th of November, Budapest*, s. 11–21.

Pape W.

- 1979 *Histogramme neolithischer 14-C Daten*, Germania, t. 57, s. 1–51.

Pástor J.

- 1969 *Košické pohrebisko*, Košice.

Pauzanasz

- 1969 *Na olimpijskiej bieżni i w boju, Z Pauzanasza Wędrówki po Helladzie księgi V, VI i IV*, przekł. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Petersen E.

- 1929 *Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen*, Berlin.

Pettazzoni R.

- 1967 *Wszechwiedza bogów*, Warszawa.

Piccaluga G.

- 1971 *Obrzędy magiczne*, Euhemer, nr 3(81), s. 3–12.

Piekarczyk S.

1962 *O kultach phallicznych w Skandynawii*, Euhemer, z. 2, s. 7–22.

Piesker H.

1937 *Funde aus der ältesten Bronzezeit der Heide*, Nachrichten aus Niedersachsen Urgeschichte, t. 11, s. 120–143.

1958 *Untersuchungen zur Älteren Lüneburgischen Bronzezeit*, Lüneburg.

Piggott S.

1966 *Ancient Europe*, Edinburgh.

Piłaszewicz S.

1986 *W cieniu krzyża i półksiężyca, Rodzime religie i „filozofia” ludów Afryki Zachodniej*, Warszawa.

Piontek J.

1985 *Biologia populacji pradziejowych*, Poznań.

Piotrowska D.

2000 *Krzemienie w grobach z pól popielnicowych: przypadek czy rytuał?*, [w:] B. Gediga, D. Piotrowska (red.), *Kultura symboliczna kregu pól popielnicowych epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*, Warszawa–Wrocław–Biskupin, s. 303n.

Pittoni R.

1940 *Beiträge zur Urgeschichte der Landschaft Burgeland im Reichsgau Niederdonau*, Wien.

Piwiński R.

1983 *Mity i legendy w krainie Proroka*, Warszawa.

Pleinerová J.

1960 *Uničtické pohřby v rakovíh*, Archeologické Rozhledy, t. 12, s. 13–27.

Podkowińska Z.

1924 *Zbiór wykopalisk Muzeum Ziemi Sandomierskiej Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Sandomierzu*, Wiadomości Archeologiczne, t. 8, s. 29–48.

1959 *Stanowiska neolityczne i późniejsze w okolicach wsi Gorzyczany, pow. Sandomierz*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 6, s. 11–12.

1960 *Sprawozdanie z badań powierzchniowych w Samborcu, pow. Sandomierz*, w 1957 r., Sprawozdania Archeologiczne, t. 9, s. 9n.

Podkowińska Z., Rauhut D., Krzak Z.

1960 *Osadnictwo eneolityczne na Grodzisku II w Złotej, pow. Sandomierz*, Archeologia Polski, t. 3, z. 2, s. 235–272.

Poniatowski Z.

1965 *Treść wierzeń religijnych*, Warszawa.

Potkowski E.

1973 *Dziedzictwo wierzeń pogańskich w średniowiecznych Niemczech, Defuncti vivi*, Warszawa.

Popko M.

1982 *Magia i wróżbiarstwo u Hetytów*, Warszawa.

Posern-Zieliński M. i A.

1977 *Indiańskie wierzenia i rytuały*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Powieść minionych lat (Powieść' vremennych liet)

1968 F. Sielicki (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków.

Požaryski W.

1947 *Jura i kredy między Radomiem, Zawichostem i Kraśnikiem*, Biuletyn Państwowego Instytutu Geologicznego, Nr 46, Warszawa.

Prokopowicz J.

1964 *Groby kultury pucharów dzwonowatych w Święcicach, pow. Miechów*, [w:] S. Nosek (red.), *Studia i materiały do badań nad neolitem Małopolski*, Kraków, s. 401–410.

Prandota W.

1983 *Czarna Afryka od środka*, Warszawa.

Przeworska J.

1952 *Przyczynek do historii ubiorów w młodszej epoce kamiennej*, Sprawozdania PMA, t. 4, z. 1–2, s. 39–55.

Przyborowski J.

1873 *Z epoki kamiennej w Sandomirskiem*, Wiadomości Archeologiczne, t. 1, s. 9–12.

Publiusz Wergiliusz Maro

1980 *Eneida*, T. Karyłowski (red.), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Ralph E. K., Michael H. N., Han M. C.

1974 *Radiocarbon dates and reality*, Masca Newsletter, Applied Science Center for Archaeology, t. 9, no 1, s. 1–20.

Rank O.

1952 *The trauma of birth Basic*, New York.

Reyman T.

1933–1936 *Grób z wczesnej epoki brązowej w Goszycach w pow. miechowskim*, Przegląd Archeologiczny, t. 5, s. 101–103.

1934 *Badania terenowe na polu „Karasiniec” w Pobiedzisku Wielkim, pow. Miechów*, Materiały Prehistoryczne, t. 1, s. 29–58.

Reyman T., Seidl O.

1935 *Przedhistoryczne węgle i owocki z kopca wschodniego w Rosiejowie, pow. Pińczów*, Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności, t. 40, s. 322.

1948 *Dokumentaryczna wartość odkryć w kopcu wschodnim w Rosiejowie, w pow. pińczowskim*, Slavia Antiqua, t. 1.

Reyman T., Żurowski J.

1934 *Nabytki Muzeum Archeologicznego Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1920–1925*, Materiały Prehistoryczne, t. 1, s. 141n.

Reith A.

1937 *Germanische Totenbäume*, Germanen Erbe, t. 2, z. 7/8, Juli/August, s. 199–210.

Robinson Ch., Baczyńska B., Polańska M.

2004 *The Origins of faience in Poland*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 56, s. 79–154.

Ros J.

1969 *Heroje Północy*, Warszawa.

Royer C.

1876 *Les rites funéraires aux epoques préhistoriques et leur origine*, Revue d'anthropologie, nr 3.

Rosen-Przeworska J.

1971 *Religie Celtów*, Warszawa.

1976 *Ikonografia wschodnioceltycka*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Ruler van D. A.

1984 *Krzyż i koło*, Architektura, Nr 4 (420), s. 18–25.

Rybakov B. A.

1982 *Jazyčestvo drevnih Slavian*, Moskwa.

Saitoti T. O., Beckwith C.

1985 *Maasai*, London.

Salewicz K.

- 1936 Tymczasowe wyniki badań prehistorycznych w Mierzanowicach (pow. opatowski, woj. kieleckie), *Z Otchłani Wieków*, t. 12, z. 4–5, s. 57n.
- 1939 Ogólne wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w 1938 r. z ramienia Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie na terenie woj. kieleckiego, *Z Otchłani Wieków* t. 14, z. 7–8, s. 93–97.
- 1944 Opracowanie grobów z cmentarzyska na st. I w Mierzanowicach, maszynopis, archiwum PMA, Warszawa.

Sandermann W.

- 1965 *Technische Beiträge zur Archäologie*, Mainz.

Santarcangeli P.

- 1982 *Księga Labiryntu*, Warszawa.

Samsonowicz J.

- 1923 O złożach krzemieni w utworach jurajskich północno-wschodniego zbocza Gór Świętokrzyskich, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 8, s. 17–24
- 1924 Odkrycie pierwotnych złóż krzemienia szarego, biało nakrapianego, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 9, s. 99–101.
- 1934a Arkusz Opatów ogólnej mapy geologicznej Polski w skali 1:100 000, Warszawa.
- 1934b Objasnienie arkusza Opatów, ogólnej mapy geologicznej Polski w skali 1:100 000, Warszawa.

Sarnowska W.

- 1975 *Kultura unietycka w Polsce*, t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Sawicka I.

- 1922–24 Neolityczny grób ciałopalny w Wierzbniku, w pow. ilżec-kim, Przegląd Archeologiczny, t. 2, s. 296–302.

Sawicki L.

- 1949 Działalność Wydziału Konserwacji i Badań Zabytków w terenie w latach 1945–1947, *Sprawozdania PMA*, t. 1, z. 1–4, s. 121–132.
- 1950 Rozwój badań w zakresie prehistorii czwartorzędu w Polsce, Stan obecny i wytyczne na przyszłość, *Sprawozdania PMA*, t. 2, s. 13n.

Schild R.

- 1975 Lokalizacja prehistorycznych punktów eksploatacji krzemienia czekoladowego na północno-wschodnim obrzeżeniu Gór Świętokrzyskich, *Folia Quaternaria*, t. 39, s. 1–61.

Schild R., Królik H., Marczak M.

- 1984 Kopalnie krzemienia czekoladowego w Tomaszowie, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Schlabow K.

- 1976 *Textilfunde der Eisenzeit in Norddeutschland*, Nemünster.

Schlenther U.

- 1960 *Brandbestattung und Seelenglauben*, Berlin.

Schröckel W.

- 1955/56 *Zur Ornamentik der neolithischen Tontrommeln Mitteldeutschlands*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller – Universität Jena, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, t. 5, z. 4/5, s. 547–576.

Schultes R. E.

- 1969 *Hallucinogens of Plant Origin*, *Science*, t. 163, No 3864, s. 245–254.

Seligmen C. G.

- 1972 *Ludy Afryki*, Warszawa.

Shennan S.

- 1975 *The social Organization at Branč*, *Antiquity*, t. 49, No 196, s. 279–288.

Sieradzan J.

- 2011 *Ile płci ma człowiek*, Albo albo. Problemy psychologii i kultury, nr 2/3–2009. Androgynia – miłość, s. 103–144.

Składankowa M.

- 1981 *Mity królewskiej księgi, Symbole i wzorce mityczne w „Szah-name”*, Warszawa.
- 1984 *Bohaterowie, bogowie i demony dawnego Iranu*, Warszawa.
- Słupecki L. P.**
- 1984 *Obrządek pogrzebowy pogańskich Rusów w świetle relacji Ibn Fadlana*, *Euhemer*, Nr 4(134), s. 83–100.

Smith E. W., Dale M.

- 1920 *The Illa-speaking Peoples of Northern Rhodesia*, London.

Smutek K.

- 1956 *Lubasz nad Wisłą*, pow. Dąbrowa Tarnowska, Dawna Kultura, t. 3, z. 2, s. 143.

Sokolewicz Z.

- 1986 *Mitologia Czarnej Afryki*, Warszawa.

Sulimirski T.

- 1957–1959 *Polska przedhistoryczna, cz. II, Drugie tysiąclecie przed Chr.*, Londyn.
- 1968 *Cord Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*, London.

Szarewska B.

- 1971 *Stare i nowe religie w tropikalnej i południowej Afryce*, Warszawa.

Šolle M.

- 1951 *Únětický hrob a halštatské sídliště z Rybníku u Mor. Krumlova*, *Archeologické Rozhledy*, t. 2, s. 214–217.

Szydlowski J.

- 1965 *Obrządek pogrzebowy na Górnym Śląsku w okresie wpływów rzymskich*, *Roczniki Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*, z. 2.

Szymczak M. (red.)

- 1979 *Słownik Języka Polskiego*, t. 2, Warszawa.

Szynkiewicz S.

- 1984 *Herosi tajgi, Mity, legendy, obyczaje Jakutów*, Warszawa.

Ścibior J. M., Ścibior J.

- 1986 *Obiekt grobowy z Nikisiałki Dużej, gm. Opatów*, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. 38, s. 129–138.

Tabaczyński S.

- 1970 *Neolit Środkowoeuropejski, Podstawy gospodarcze*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

Tabaczyński S., Buko A.

- 1982 *Sandomierz – Starożytność – Wczesne Średniowiecze*, Rzeszów.

Tacyt

- 1957 *Dzieła*, S. Hammer (red.), Warszawa.

Tieliegin D. J.

- 1977 *Ob osnovnykh pozicijakh v položienij pogrebiennykh piervobytnoj epohi jevropejskoj čast SSSR*, [w:] *Eneolit i bronzovij vek Ukraini. Issledovaniâ i materialy*, Kijew, s. 5–21.

Teodoret z Cypru

- 1981 *Leczenie chorób hellenizmu*, S. Kalinkowski (red.), Warszawa.

Thomas L.-V.

1991 *Trup. Od biologii do antropologii*, Łódź.

Thomson G.

1958 *Egea prehistoryczna*, Poznań.

Thierry A.

1971a *Szamanizm u Lapończyków*, Euhemer, Nr 4 (82), s. 31–40.

1971b *Przedchrześcijańskie wierzenia ludów fińskich*, Euhemer, Nr 2 (80), s. 9–17.

1972 *O najwcześniejszych wierzeniach Skandynawów*, Euhemer, nr 2 (84), s. 45–59.

Tite M. S., Freeston I. C., Bimson M.

1985 *Egyptian Faiense: An investigation of the methods of production*, Archaeomerty, t. 25, part 1, s. 17–27.

Tokarski S.

1984 *Eliade i Orient*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

Tokariw S. A.

1969 *Pierwotne formy religii i ich rozwój*, Warszawa.

Tomiccy J. i R.

1975 *Drzewo Życia, Ludowa wizja świata i człowieka*, Białystok.

Toporov V. N.

1983 *Dierievo mirovoje, Dierievo żizni, Griby*, [w:] S. A. Tokariw (red.), *Mify narodov mira*, t. 1, Moskwa, s. 335, 396–406.

Tuan Y.-F.

1986 *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa.

Turnbull C. M.

1980 *Ikowie, ludzie gór*, Warszawa.

Tylor E. B.

1896 *Cywilizacja pierwotna*, t. 1, Warszawa.

1898 *Cywilizacja pierwotna*, t. 2, Warszawa.

1911 *Antropologia, Wstęp do badania człowieka i cywilizacji*, Warszawa.

Tymieniecki K.

1951 *Ziemie polskie w starożytności*, Poznań.

Tyszkiewicz J.

1961 *Jady bojowe Słowian Zachodnich we wczesnym średniowieczu*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 9, z. 1–2, s. 3n.

1970 *O łuku i zatrutowaniu strzał*, *Z Otchłani Wieków*, t. 36, z. 2, s. 160–167.

Uspieński B. A.

1985 *Kult Św. Mikołaja na Rusi*, Lublin.

Uzarowiczowa A.

1970 *Groby kultury ceramiki sznurowej z cmentarzyska wielokulturowego w Mierzanowicach, pow. Opatów*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. 35, s. 201–234.

Vaillant G. C.

1965 *Aztekowie z Meksyku*, Warszawa.

Vladár J.

1973 *Pohrebiská zo staršej doby bronzovej v Branči*, Bratislava.

Wachholz I., Olbrycht J.

1923 *Medycyna kryminalna*, Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Paryż–Poznań–Wilno–Zakopane.

Wałkowska H.

1973 *Kult zmarłych w Indiach starożytnych*, *Studia z etnografii Indii*, Wrocław.

Ward D. J.

1971 *The Threefold Death, An Indo-European Trifunctional Sacrifice?*, [w:] Puhvel (red.), *Myth and Law Among In-*

do-Europeans, *Studies of Indo – European Comparative Mythology*, Berkeley–Los Angeles–London, s. 123–142.

Wasilewski J.

1979 *Podróże do piekieł, Rzecz o szamańskich misteriach*, Warszawa.

Wasson V. P., and R. G.

1957 *Mushrooms, Russia and history*, New York.

Weston J. L.

1973 *Legenda o Graalu, Od starożytnego obrzędu do romansu średniowiecznego*, Warszawa.

Węgrzynowicz T.

1984 *Szczątki zwierzęce jako wyraz wierzeń w czasach ciałopalenia zwłok*, Warszawa.

Wierciński A.

1974 *Untersuchungen zur Anthropologie des neolithikums in Polen*, [w:] *Die Anfänge Des neolithikums vom Orient bis Nordeuropa*, Teil VIII a, *Anthropologie Teil 1*, s. 170–185.

1975 *Problem strukturalnej i procesualnej identyfikacji antropologicznej*, *Slavia Antiqua*, t. 23, s. 1–16.

1976 *Pyramids and Ziggurats as the Architectonic Representation of Archetype of the Cosmic Mountain*, *Almagaren*, t. 7, s. 199n.

1979 *Antropologiczny szkic o antypersonie*, *Literatura Na Świecie*, Nr 10 (102), s. 4–25.

1981 *Antropogeneza – ewolucja cywilizacji*, *Studia o Wychowaniu*, z. 3, Warszawa.

1984 *Kamień – analogia i archetyp*, *Architektura*, Nr 4 (420), lipiec–sierpień, s. 30–35.

Wilke G.

1914 *Mythische Vorstellungen und Symbolische Zeichen aus indoeuropäischer Urzeit*, *Mannus*, t. 6, s. 15–44.

Wilson J.

1984 *Całun Turyński*, Poznań.

Wilson T.

1899 *Arrowpoints, spearheads, and knives of prehistoric times*, Washington.

Winniczuk L.

1983 *Ludzie, zwyczaje, obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa.

Wosiński

1891 *Lattitude replié des morts aux temps prehistoriques*, Paris.

Wood J.

1978 *Sun, moon and standing stones*, Oxford–London–New York.

Woods B. A.

1960 *The Devil in Dog Form, A Partial; Type – Index of Devil Legends*, *Folklore Studies* t. 11, Berkeley–Los Angeles.

Woźniak M. A.

2010 *Armie starożytnej Persji od powstania państwa Achemeni-dów do upadku imperium sasanidzkiego*, Zabrze.

Wright J. M.

1985 *The Highland Show, Mount Hagen (Coroka, Papua – New Guinea)*, *Expeditions*, t. 26, Nr 1, s. 38–45.

Wrotek L.

1961 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w 1959 r. na st. 4 w Mierzanowicach, pow. Opatów*, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. 13, s. 23–28.

- 1962 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na st. 5 w miejscowości Mierzanowice, pow. Opatów*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 14, s. 63–73.
- 1963 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na st. 5 w Mierzanowicach, pow. Opatów w 1961 r.*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 15, s. 57–64.
- 1964 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na st. 5 w Mierzanowicach, pow. Opatów w 1962 r.*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 16, s. 47–52.
- 1966–67 *Groby szkieletowe z późnego okresu rzymskiego odkryte na st. 5 w Mierzanowicach, pow. Opatów*, Wiadomości Archeologiczne, t. 32, s. 547n.
- Wróbel H.**
- 1987 *Grób ludności kultury mierzanowickiej z Sandomierza-Krukowa*, Sprawozdania Archeologiczne, t. 37, s. 73–80.
- Zacharuk J.**
- 1962 *Novyj istočnik k izučennju kultur šnurowoj kieramiki na Wołyni*, Materiały i Dosлідžennja z Archeologiji Prikarpat'tja i Volini t.3, s. 41.
- Zadrożyńska A.**
- 1988 *Etnologiczne problemy seksuologii. Symbolika płci i seksu w różnych kulturach*, [w:] K. Imieliński (red.), Seksuologia kulturowa, Warszawa, s. 172–218.
- Zakościelna A.**
- 1993 *Badania AZP w woj. Tarnobrzeskim*, Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1992 r., s. 48–49.
- Załużska-Strömberg A. (red.)**
- 1973 *Saga Rodu z Laxdalur*, Poznań.
- 1985 *Edda poetycka*. Wrocław.
- Hanneberg M., Skrzydlewska E. (red.)**
- 1984 *Zatrucia roślinami wyższymi i grzybami*. Warszawa.
- Zoll-Adamikowa H., Niżnik J.**
- 1963 *Z badań kopców – mogił w Jawczycach i Wiatowicach (Podkarpacie polskie) w latach 1960–1961*, Acta Archaeologica Carpathica, t. 5, z. 1–2, s. 25–39.
- Z Otchłani Wieków**
- 1931 t. 6, z. 6, s. 86.
- 1936 t. 11, z. 10–11, s. 141–142.
- Żurowski J.**
- 1924–25 *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Zach.-Małopolskiego za rok 1923*, Wiadomości Archeologiczne, t. 9, s. 331–341.
- 1929 *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Zach.-Małopolskiego i Śląskiego za lata 1924–1926*, Wiadomości Archeologiczne, t. 10, s. 215–229.
- 1935 *Sprawozdanie z działalności Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Zach.-Małopolskiego i Śląskiego za lata 1927 i 1928*, Wiadomości Archeologiczne, t. 13, s. 284–294.

CEMETERIES OF MIERZANOWICE CULTURE COMMUNITIES IN THE SANDOMIERZ UPLAND (VOL. 1: FUNERAL RITES; VOL. 2: SOURCES)

Summary

The study covers the area of the Sandomierz Upland, Świętokrzyskie province, in the proto-Mierzanowice phase (formerly: the Chłopice-Veselé group and culture), dated to the period between the 24th (23rd) and the 21st centuries BC, and in the Samborzec group of the Mierzanowice culture (MC), with the MC dated to the period between the 21st and the 18th (17th) centuries BC.

The essential part of the study was written as a PhD thesis, *Obrządek pogrzebowy we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej* (Funeral Rites in the Sandomierz Upland in the Early Bronze Age), in 1987 and was defended at the Institute of History of Material Culture at the Polish Academy of Sciences in 1988. For reasons unrelated to the author, the thesis could not be published earlier. The present edition includes information about research on the Mierzanowice culture carried out in the last twenty-five years.

The publication consists of two volumes. Volume 2, presenting the material, describes graves located at three MC cemeteries in the Sandomierz Upland: eponymous Site 1 in Mierzanowice, "Nad Wawrem" Site in Złota (both excavated in the 1920s and 30s) and Site 1 in Wojciechowice, explored in the 70s. Due to a fire which broke out in the State Archaeological Museum at Warsaw (PMA), where the material recovered during those excavations had been kept, most artefacts described in Volume 2 ceased to exist in 1991. For this reason, the study remains a basic source in research on the Early Bronze Age in southern Poland.

The discussion in Volume 1 results from many-sided detailed analysis of the sepulchral features presented in Volume 2 and from seventy earlier publications concerning the Sandomierz Upland or the adjacent areas (Świniary Stare, Sandomierz, Garbów, Stodoły,

Złota "Grodzisko II", Nikisiałka Duża and Starachowice-Wierzbnik).

Stratigraphy of the graves and the location of similarly oriented features within the cemeteries suggest that in the studied area, the Mierzanowice culture was basically divided in two developmental phases. In the earlier one, the dead were buried with their faces turned eastwards; in the later one, they were buried with their faces turned southward. The Mierzanowice culture in the Sandomierz Upland, therefore, involved a radical change in the orientation of burial pits, which may have resulted from religious experience of a charismatic individual, e.g. shaman, convincing enough for the community to take the change for granted. The new rite may have spread gradually to other cemeteries. At present, we are unable to say where the rite was initiated and how long it needed to become established within the MC culture.

From among 115 categories and types of artefacts recovered from the Early Bronze inhumation graves in the Sandomierz Upland, 54 are common to both phases, 9 come from the earlier phase, and 52 come from the later phase. These findings have helped to identify changes taking place in funeral rites at that time. More precise chronology of both phases will be possible after radiocarbon dating of the MC sepulchral features in the Sandomierz Upland.

In total, 221 graves have been analysed in detail. The analysis has provided grounds for reconstructing the principles of funeral rites in the MC communities.

MC cemeteries were mostly built on prominent landforms: loess headlands, hills or their culminations, sometimes at bifurcations of water flows. Graves were located on elevations, at the edges or on the upper slopes of river valleys, preferably on their sunny sides.

Graves dated to the proto-Mierzanowice phase (Ch-V) are mainly single finds located outside large cemeteries. Several proto-Mierzanowice (Ch-V) graves or features with decadent traits of that culture have been found among MC graves in Mierzanowice and Wojciechowice. Altogether, eight features of that kind have been identified; the other 213 graves date from the Mierzanowice culture. The graves were built either alone or in groups at cemeteries covering from 165 to 10,000 sq m and comprising from 11 to over 124 graves. The dead were usually inhumated (in two cases, cremated) and deposited in flat cemeteries adjoining the settlements or (this refers to single burials) located in the area of basic economic activity, i.e. within a five-kilometre radius around the place of habitation or ca. an hour's march away from the settlement. The bodies were placed in oblong or (rarely) cylinder- and cone-shaped pits which may originally have been used as cellars. The graves had the average depth of 1 (1.25)–2.1 m, but their original depths could have been different as the cemeteries had undergone the process of denudation and accumulation for millennia. Children were buried in pits smaller than those with adult burials or than collective graves. The features were probably marked, as suggested by quite regular distances between them, but we have no direct evidence of that practice.

The burial pits were mostly (51.9%) oriented along the W–E axis; in 24.05% of the cases, they were oriented along the SW–NE axis, and 24.05% of all the sepulchral features had the other six orientations (NWN–SES, N–S, NEN–SWS, ENE–WSW, WNW–ESE, NW–SE).

20.18% of the graves contained stones of various sizes: sandstones, limestones, conglomerates, quartzites or granites. Limestone, used at cemeteries in the vicinity of flint mines near the Kamienna river, seems to have played a crucial part. No relationship between those stones and the age or sex of the dead has been identified. Some of the stones formed pavements of the graves, surrounded the skeletons or the coffins or were used as lids.

In the MC, the dead were buried in two types of coffins (21.97% of the graves). Coffins of the first type, made of hollowed-out trunks of trees, probably oaks, were 133–165 cm long and 33–61 cm wide, semicylindrical or trough-like in shape. Coffins of the second type were one- or multi-layered rectangular containers or tub-shaped baskets woven of plant material, presumably straw, wicker, rush, phloem etc. Coffins of the second type, like some of the tree trunk ones, may

have been coated on the outside, and sometimes on the inside, with a mixture of loess and lime. In 16.29% of the pits, fires were kindled or pine and oak branches were burnt before the burial. Graves were probably fumigated after the inhumation. In one grave, the part of the bottom where the upper half of a female burial was placed had been pasted with specially prepared loam.

Graves mostly contained single burials, with the exception of 1.79% of the sepulchral features with the bodies of adult men and an individual of anthropologically undetermined sex buried together with one or even three young children. Irrespective of their age or sex, the dead were placed with their faces turned eastward (20.12%, the earlier phase of the MC), southward (72.19%, the later phase of the MC) or, occasionally, westward or northward (7.69%). In skeleton burials, five positions of the hands have been recorded in their left-side or right-side variants, with the dominant position 5 (51.85% of the skeletons), followed by position 2 (22.22%) and position 3 (14.82%). The degree of the body flexing depended on the shape and size of the burial pit and the coffin. The preferred position of the body was that with a 120–160 degree angle of the “hip bend” and a 60–119 degree angle of the “knee bend.” On account of *rigor mortis*, the flexed position could have been taken voluntarily before death or arranged six to eight hours or two to four days after the person died. Assuming that work on a tree trunk coffin started at the moment of death, the burial may have taken place four or five days later.

Generally, women were buried on their left side and men on their right side, apart from 3.15% of the skeletons, which stays within the limits of a statistical error in anthropological description. It is also possible that the community regarded those dead persons as representing the sex opposite to their true (biological) one.

A considerable number of the skeletons have been destroyed due to natural biochemical or physiochemical processes, animal activity or subsequent human activity, e.g. construction of burial or utility pits and ploughing. Moreover, burials may have been incomplete for cultic reasons. In one case (Grave 30, Świniary Stare), researchers have identified traces of processing on the outer segment of an arm bone as well as drilling through or correcting the medullary cavity, possibly linked to magical practices.

In the MC, the buried were of medium height and had suffered from various ailments, e.g. fractures, rheumatism, inflammatory diseases of the spine etc.

The average human lifespan has been determined as follows: for the MC population in the Sandomierz Upland, 36.24 years; for men buried at the Mierzanowice cemetery, 35.13 years; and for women buried at that cemetery, 33.18 years. The anthropological composition of the population varied. For instance, in the population of the Mierzanowice cemetery, in burials facing southward (the later phase of the MC) appears significant proportion of the Mediterranean component. This conclusion weakens only a relatively small number of test subjects.

The analysed anthropological material from the Sandomierz Upland indicates a quantitative disproportion between male and female burials. Among 196 adults, only 132 (67.35%) have been identified in terms of sex, 82 as male, 50 as female. Similar numerical superiority of men over women has been recorded at every cemetery in the Sandomierz Upland and also in other areas, e.g. in Żerniki Górne. Moreover, no *senilis* individuals have been identified. The author thinks that the situation may have resulted from infanticide and senicide; girls were killed after birth because military potential and survival of the community depended on a high number of men, while old people were killed because they were considered a burden to the community.

There is also a correlation between the diversity of burial goods and the location of the cemeteries. The richest necropolises were situated in loess areas near flint mines (Mierzanowice, Wojciechowice); moderately rich ones lay in loess areas far from flint mines (Złota, "Nad Wawrem" Site), and poor ones lay in sandy areas far from the mines (Świniary Stare). Therefore, the economic development of the communities in the Sandomierz Upland depended on fertility of the local soil and the access to, and probably also the ownership of, sources of flint. Analysis of tools has shown some specialisation in raw materials used in production of particular types of artefacts: sickle-shaped knives were mostly made of Ożarów flint, axes were made of Ożarów flint, and arrowheads of chocolate flint.

Chemical analyses of copper and bronze artefacts have excluded their local origin, so there is no evidence for any metallurgic activity in those areas. The same may be said about production of faience beads.

The communities were distinctly stratified in terms of property, as shown by the burial goods, consisting of 0–20 categories of artefacts in the explored graves. 39.55% of the burials were accompanied by 0–3 cat-

egories of artefacts; 37.27% by 4–8 categories; 23.18% by 9–20 categories. The wealthiest individual was accompanied by as many shell beads as there were in 54 poorest graves altogether. The diversification is also noticeable in relation to the age and sex of the dead. The most numerous artefacts, up to 20 categories accompanying one burial, have been recorded in men's graves; women's graves contained up to 15 categories, while children's graves contained 8 categories at most.

At the present stage of research, it may be assumed that the smallest human group (family, kin?) in a settlement consisted of 10–15 people, and that the dead with the richest burial goods, including copper, bronze or bone tablets, had fulfilled sacral functions, which amounted to legal or religious and magical authority. Moreover, male burials distinctly outnumbered female burials at the cemeteries.

The most popular categories of burial goods were: clay vessels; flint arrowheads; fragments of ceramics; flint flakes or their fragments; and shell or faience beads. Burial goods found equally with male, female and children's burials included: clay vessels; fragments of ceramics; sickle-shaped flint knives; retouched flakes; splintered pieces; fragments of flint concretions; flint chunks; flakes or their fragments; copper or bronze earrings; bone pins; pendants made from boars' tusks (sometimes cut in pieces) or from teeth of dogs, foxes, wolves, pigs, sheep or cows; tubular bone beads; faience beads; shell beads or their half-finished forms; shell pendants; animal bones and shells. Male burials were accompanied by flint axes; an unfinished form of a sickle-shaped flint knife; flint daggers, backed knives and flint hammerstones; flint cores; a copper knife; a small bronze chisel, a bronze bracelet; copper beads; copper, bronze or bone tablets; bone pendants; and a perforated resinous binder. Only female burials were accompanied by a flint notched blade; polishing tablets; stone querns; a limestone spindle whorl; half-processed copper or bronze products; bone awls; boar's tusk beads; a processed rib; and a bead made of wax and chalk. Burial goods in children's graves did not differ from those deposited in adults' graves. Detailed typology of the artefacts has shown distinct differentiation of the burial goods depending on the sex, age and orientation of the faces of the dead. The remains of mammals, reptiles, molluscs and fish in the graves are worthy of note. Mammal bones are represented mainly by cattle skulls with their horns broken off ritually and by tibia. Further, shells and bones of cows, horses, sheep/goats

and pigs/boars have been found equally with male, female and children's burials, while dogs' bones have been recorded in men's and women's graves, turtle's bones in men's and children's graves, and fish bones in some children's graves.

Some of the burial goods have been damaged, shattered, broken or incomplete. The sickle-shaped flint knives were clearly damaged intentionally by breaking their tips off before placing them in the graves. This suggests that the other artefacts may have been subjected to a similar practice.

The most frequently recorded arrangement of burial goods within a grave was as follows: clay vessels, half-finished or unfinished flint arrowheads and bone awls were placed at the dead person's head; sickle-shaped knives, animal bones and shells lay at the chest and arms, while weapons as well as flint daggers, copper knives, small bronze chisels, flint arrowheads, sidescrapers, retouched flakes, flint axes, retouched blades, flint borers, processed ribs and a perforated resinous binder were deposited at the waist and thighs. Funeral clothes have partly been reconstructed on the basis of the arrangement of ornaments. Male burials were ornamented with necklaces, bracelets, belts and rings worn in the ears or hair. The necklaces consisted of one or more rows of shell, faience, copper or bone beads threaded onto two-fibre linen cords, in some cases also of pendants made from shells of freshwater mussels or fangs and molars of dogs, wolves, cows or sheep. Down their chests, the men wore boar's tusk pendants, bone tablets or flat pieces of bronze or copper. Their belts were made from teeth of dogs, wolves, foxes, pigs, cows or sheep and from bone, shell or faience beads. They wore bracelets made from bronze wire or shell or faience beads, copper or bronze earrings and hair ornaments in the form of coiled rings. Their greaves consisted of rows of shell or faience beads.

Female burials were given diadems made of rows of shell or faience beads and necklaces consisting of shell, faience or bone beads and bone separator beads. Their belts consisted of bone beads and pendants, shell or faience beads, pendants made from boars' tusks cut into pieces, one wax and chalk bead and, very seldom, pendants made from teeth of dogs, wolves or foxes. Women also wore armlets made from rows of shell, faience or bone beads, greaves made from shell or faience beads, copper or bronze earrings and organic pads forming a kind of diadems with several copper or bronze rings fastened to them; they ornamented

their plaits with coiled rings. Children's funeral ornaments included necklaces consisting of shells of freshwater mussels, pendants made of cows' or pigs' teeth, bone beads, pendants made from boars' tusks (sometimes cut into pieces) and, rarely, shell or faience beads; shell beads may also have been used in children's belts. Pins found among the skeleton bones suggest that men and children wore coats pinned together on their right shoulders, while women wore dresses which resembled Greek peploses and were fastened together at both collarbones with two bone pins.

The archaeological facts quoted above have permitted the author to reconstruct some beliefs of the analysed communities. He has used the findings of phenomenology and morphology of religion, of comparative Indo-European studies and partly psychology, because these methods make it possible to track the universal structures present in magical and religious systems of many chronologically and culturally independent societies. It should be emphasised that the psyche of *Homo sapiens sapiens* is of timeless nature. Nevertheless, research of this kind can only establish general tendencies discernible in the funeral rites. Since one must rely on data from later periods, the interpretation proposed here is not an "empirically verifiable system" and should be regarded as a hypothesis.

When indicating the homogenous nature of *Homo sapiens sapiens*, it is necessary to point out certain differences between archaic man and contemporary man. Generally speaking, contemporary man has a disintegrated psyche and the strong sense of their own identity in the desacralized world, while archaic man strived after psychological integration at the individual, social (i.e. familial, tribal, ethnic) and cosmic levels. Such a relation to oneself and the world (viewed as spiritual, sacred) made man psychologically "whole", with the integration being achieved during initiation rites. The essential principle of thus conceived reality, discernible also in every magical and religious system, consisted in "holographic representation," based on the conviction that each part contains all features of the whole. This led to equating the microcosm with the macrocosm – man was an image of the universe, and the universe was an image of man, which meant universalisation of man and anthropomorphisation of the universe. Members of cultures ruled by the animistic cognitive paradigm were also exposed to great danger, because any breach of a taboo upset the statics of sacral powers operating in the universe. As a result, those guilty

of such a breach disintegrated psychologically first at the cosmic level, then at the social level, being isolated or even regarded as dead by their community, and finally at the individual level. Due to homeostatic changes in their organism, they died without visible symptoms of an illness.

Funeral rites have variously been derived from human instinctive neatness or instinctive attachment to the dead person, the necessity to get rid of the bodies because of their decomposition, the desire to aid the dead in their journey into the other world or the desire to protect oneself against them. The way in which the bodies were treated depended also on the age, sex, social position of the dead, the nature and place of their death, and many other factors.

As Mircea Eliade has shown, religious persons strive to put themselves and their homes in the “cosmic centre”, as close to the world of gods as possible, and to occasionally regenerate the space-time continuum through symbolic return to the beginnings of the universe. Accordingly, the general principle of funeral rites in various cultures and periods, including the Christian rites, seems to have been the symbolic placing of the dead in another space-time continuum, their total integration with the universe so that they could regenerate themselves completely. For these reasons, graves were built at elevations, nearer to heaven, to gods and the land of the dead, which was often located in the sky. The cemetery and particular graves lay at the symbolically marked centre of the universe, centre of magic activity, where the sacred accumulated and cosmic powers converged. Equating the microcosm with the macrocosm meant that death, or rather transition into another dimension of existence, was linked to cosmogony. The drama of a single human fate thus acquired a cosmic stature. Human rebirth was correlated with the act of total creation, with the moment preceding the birth of the universe. And as all creation follows a state of “chaos”, return to that “chaos” is needed to make regeneration effective. “Chaos” exists in mythical time; therefore, the dead were placed outside historical time. In that way, man transcended History.

Components of that idea are noticeable in funeral rites of Neolithic and Early Bronze peoples in Central Europe, e.g. in burials (the Corded Ware culture, presumably the proto-Mierzanowice phase of the MC, and the Trzciniec culture) under tumuli, symbolising the Cosmic Mountain – the centre of the universe and the first creation to emerge from the primordial ocean.

All Indo-European peoples tended to equate the earth with women’s fertility, the cosmic female element and goddesses, because the earth was the mother of life and humankind, one of the greatest receptacles of the sacred power that caused annual regeneration of nature – of the plant world and, consequently, the animal and the human worlds. Myths of numerous peoples, including Indo-Europeans, present humans as formed from clay, silt or other kinds of earthy matter. According to such psychoanalysts as Fromm, Rank or Grof, a common human desire has been to return to the mother’s womb where one was safe and totally integrated with the surroundings. Moreover, the moment of birth has unconsciously been seen as analogous to death. When placed in their graves, the dead return to their mother’s womb; they are buried in the embryonic position, and their decaying bodies turn “again” into earthy matter. They return, therefore, to the state of “chaos” preceding the creation, joining the regenerative rhythm of nature which guarantees them complete revival.

Positions IV and V of the Early Bronze burials in the Sandomierz Upland may be considered as embryonic. Positions I, II and III have an additional meaning, because they involve deliberate placing of the dead person’s hand or both hands on the crotch, which may indicate a relationship between the person’s own fertility and regeneration. The rite was intended to stimulate and liberate sacred powers of fertility, which were also “contained” in human genitals, and thus to aid the dead person’s revival. Moreover, the left-side position of female burials and the right-side position of male burials resulted clearly from universal symbolism of the right and the left sides, linked with a whole system of binary oppositions. In the Sandomierz Upland, the burials faced one of the four directions of the world, which was probably related to the desired orientation toward the mythical land of the ancestors (= the dead). It is worth mentioning that the location of the land of the dead coincided in some cases with the direction from which a given human group had migrated, and the ethnic composition of the burials facing southward at the MC cemeteries had a predominant Mediterranean component. Many elements of the material culture, too, suggest southern influences.

Fire used in the burial pits may have been intended to purge them of the powers of evil. It may also have symbolised enclosing the dead in a circle of fire and smoke, thus cutting them off from the harmful outside world, which was a prerequisite for their revival. The

fire marked off the sacred space of the grave and enabled the dead person's soul to ascend along the vertical axis of the universe. The stones surrounding the body may have performed a similar function, since stones were considered as the seats of sacred powers and they signified the centre of crystallised divine time. White mixture of lime and loess with which the coffins were coated could have been related to the symbolism of white: to (symbolic or real) human death and to the death of nature, i.e. winter in the sacred year, the time of "chaos" preceding creation. The tree trunk coffins were presumably made of oak; the burial pits were fumigated with burning oak and pine branches. Both species of trees symbolise permanence, eternity and immutability, and they are linked to the concept of the Cosmic Tree or the Tree of Life. It is likely that by using them, MC communities wanted to provide the dead with yet another dose of regenerative powers or even to place them in the centre of the universe, signified by an oak trunk. The MC burial goods had symbolic connotations as well. Many of the ornaments were amulets, linking the dead to various elements of the universe. The apotropaia probably included necklaces and belts made from animal teeth or bone beads, and sharp tools. By damaging them, one liberated their latent power and performed the sacred destruction which preceded creation.

Burial goods made from parts of animals, mainly mammals, suggest that the funeral rites involved the classic sacrificial ritual during which the dead, like gods, were given the magical power concealed in animal bodies. Sacrifices to gods, however, initiated a circulation of that power as gods sent it back to people, while funeral sacrifices were meant to aid the dead in their transition to another dimension of existence and in their rebirth. Generally speaking, the animals and tools accompanying the burials had one common feature: in magical and religious symbolism, they all referred to fertility conceived as a great sacred power. The

artefacts and the animals contained magical forces that were also related to particular spheres of the universe. Shells and shell beads or pendants can be identified as lunar and aquatic symbols; fish as symbols of water; copper, bronze or bone tablets as symbols of the sun; bones or artefacts made of bones of dogs, pigs, boars or turtles as chthonic symbols; and flints, axes and charcoals as alluding to fire.

The data obtained by Stanislav Grof (1976) in his research on human unconsciousness and on psychological facts resulting from the use of hallucinogens, as well as pollen of hallucinogenic plants and images of those plants discovered at Palaeolithic, Neolithic and Bronze sites in Europe and Asia provide additional material in considering the presence of reincarnation ideas among beliefs of Early Bronze peoples. The two cremation graves (Ch-V and MC) are worthy of attention as well. Being quite exceptional in the context of inhumation rites prevalent at that time, they should probably be interpreted as linked to the ritual of triple death known to Indo-Europeans. This sacrificial rite was intended to send the dead to the other world in all their existential manifestations so that they could never be born again. The sacrifice, therefore, was the dead persons themselves.

The relationship between the living and the dead may be inferred from the location of the MC cemeteries in the immediate vicinity of settlements and from the fact that a cemetery and a settlement were sometimes both surrounded with a ditch, e.g. in Wojciechowice. This suggests that the dead were treated by the living as a group of closely related family members. The dead were an important part of the community, and they could even protect the living against the powers of evil coming from outside the *ecumene*.

The reconstruction proposed above should be regarded as one of many possible interpretations of the prehistoric funeral rites.

Translated by Anna Skucińska